

„A MAGYAR NEMZET ÉLŐ ESZMÉNYÜLÉSE”
KOSSUTH LAJOS 1867 UTÁNI TEVÉKENYSÉGE

„A MAGYAR NEMZET ÉLŐ ESZMÉNYÜLÉSE”

KOSSUTH LAJOS
1867 UTÁNI TEVÉKENYSÉGE

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár,
a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Múzeum
2019. október 8-án a Magyar Nemzeti Múzeumban
rendezett konferenciájának előadásai

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2021

Lektorálta
Hermann Róbert

Szerkesztő
Kocsis Annamária

© Szerzők, 2021
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021
© Magyar Napló, 2021

ISBN 978-963-541-036-1

ISSN 2498-4493

TARTALOM

Bevezetés	7
Kovács Emőke: „mindinkább úgy rémlik előttem, hogy nem lennék fölösleges odahaza...” Kossuth Lajos és Irányi Dániel kapcsolata 1867 után	11
Nagy Noémi: „Saulusból Paulus”: Az öreg Kossuth a nemzetiségi kérdésről ...	24
Ligeti Dávid: Kossuth Lajos és a Balkán (1876–1879)	42
Hermann Róbert: Kossuth Lajos kiadatlan vitairata Görgeiről	56
Csorba László: Az öreg Kossuth – Széchenyiről	92
Lajtai L. László: Kossuth Lajos és a magyar állampolgárság törvényi szabályozása, avagy a „Lex Kossuth” és előzményei	128
Kovács Kálmán Árpád: Kossuth Lajos emigrációs vallás- és egyházpolitikai megszólalásai az 1870-es években	163
Schwarczwölder Ádám: „...mert Magyarországon a halál is politizál”. A Wekerle-kormány, az egyházpolitikai törvények és Kossuth halála	188
Debreczeni-Droppán Béla: „Nem temetés volt ez, hanem megdicsőülés.” Kossuth Lajos temetése a Nemzeti Múzeumból	213
Névmutató	247
Földrajzi nevek mutatója	256
A kötet szerzői	259

BEVEZETŐ

Kossuth Lajos, akinek neve mára már fogalommá vált, a magyar történelem egyik legnagyobb egyénisége. Olyan személyiség, aki nemcsak végigélt majdnem egy évszázadot, hanem tetteivel, munkásságával egy évszázadra befolyásolta Magyarország sorsát. A rendi Magyarország szülötte volt, s mindent megtett a polgári Magyarország létrehozásáért. A kiváltságosok közé tartozott, s politikai pályája kezdetétől azon munkálkodott, hogy Magyarországon ne legyenek a kiváltságosok mellett jogfosztottak. Nemesember volt, de polgári módon élt. Soha nem volt katona, mégis, részben az ő nevéhez fűződik a magyar hadsereg megteremtése. Hónapokig volt az ország első embere, hogy aztán soha többé ne térhessen vissza hazájába. Imádták hazáját, de elveihez is ragaszkodott. Még azt is vállalta értük, hogy a polgári Magyarország kitalálja honpolgárai közül.

Kossuth egy olyan időszakban kezdte politikai pályáját, amikor az ország nemcsak Európához, de a Habsburg Birodalom más területeihez képest is elmaradott volt. A magyar reformkorban nagy jelentősége volt annak, hogy a köznemesség legjobbjai felismerték: polgári átalakulás nélkül az ország végképp elmarad Európától. Törekvésük az volt, hogy a hagyományos rendi, sérelmi politikát összekössék a reformok ügyével, s így törvényes, békés úton jussanak el a polgári Magyarország megalkotásához. Ennek a taktikának az egyik legkövetkezetesebb s legsikeresebb képviselője volt Kossuth Lajos.

Kossuthról könyvtárnyi irodalom szól, azonban furcsa módon, máig nincs részletes, kritikai igényű életrajza. A dualizmus korában (többnyire közvetlenül Kossuth halálát követően) megjelent életrajzok inkább a hagiográfia, mint a biográfia műfajához tartoztak; a két világháború között regényes vagy népszerű életrajzok születtek róla. (S tegyük hozzá, az ellenforradalmi rendszer példaképe nem Széchenyi, hanem Kossuth volt.)

1946-ban, még a koalíciós időkben látott napvilágot Kosáry Domokos *Kossuth Lajos a reformkorban* című munkája, amely az utolsó rendi országgyűlés megnyitására tárgyalta a pályafutását. Aztán jött 1948, a fordulat éve, a nyílt kommunista diktatúra időszaka. Paradox módon, a függetlenség látszatával is alig rendelkező államhatalom a magyar függetlenség élharcosát, Kossuthot emelte piedesztálra, születésének 150. évfordulójára komoly ünnepekkel emlékeztek, új szobrot kapott a róla elnevezett téren (Kisfaludy Stróbl Zsigmond erőtől duzzadó néptribunja váltotta fel a Horvay János-féle, a Batthyány-kormányt szomorú és tétova politikusokként bemutató alkotást). Nagy, kétkötetes tanulmánygyűjtemény méltatta működését,

amelynek szerzői között ott volt Andics Erzsébet, Kosáry Domokos és Szekfű Gyula is. Szekfűvel írták meg az öreg Kossuthról szóló tanulmányt (a gyűjtemény talán legmaradandóbb darabját), s az ősz historikus a „turini remete” megidézésével vezekelt a közel négy évtizeddel korábbi *A száműzött Rákóczi*-ért...

A tanulmánykötet azonban nem foglalkozott Kossuth 1849–1867 közötti pályafutásával, s a reformkori ténykedését is Kosáry Domokos tanulmánya, meg Andics tanulmányának egy része tárgyalta. Mérei Gyula, Spira György és Lukács Lajos tollából ugyan született egy rövid életrajz is a jeles államférfiúról, de erre utóbb méltán borult a feledés homálya.

Kossuth 1956 után visszaszorult a közbeszédbe, de némileg a történetírásban is. 1956 után veszélyes volt a forradalmárok megidézése, nem véletlen, hogy a Kádár-korszakban előbb-utóbb a hivatalos politika is felfedezte a kompromisszumokra kész Széchenyit. Az 1948-ban megindult életműkiadás Barta István 1964-ben bekövetkezett halálát követően több mint két évtizedre megszakadt. Kossuthról ugyan megjelent egy háromkötetes életrajz, de ezt nem szakmabéli írta, hanem Vas Zoltán, az 1956-os szerepe miatt a hatalomból kiszorult kommunista politikus. (Ez egyébként alighanem Kossuth legrészletesebb és legterjedelmesebb biográfiája.) Az 1950-es évek végétől pedig az 1952-es népszerű Kossuth-életrajz egyik szerzője, Lukács Lajos tanulmányaiban és könyveiben újra és újra támadta Kossuth 1849–1867 közötti politikai tevékenységét.

Komoly fordulópontot jelentett a Kossuth-historiográfiában Szabad György munkája, a *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*, amely részint kiadott, részint kéziratban lévő Kossuth-szövegek alapján rekonstruálta Kossuth politikai és eszmei fejlődését a sérelmi-ellenzéki politizálástól a demokrácia melletti állásfoglalásokig. Anyagismerete és problémaérzékenysége alapján valószínűleg Szabad György lehetett volna az, aki megírhatta volna a hiányzó kritikai életrajzot, azonban különböző okok (például az 1989–1990. évi rendszerváltás/változtatás és Szabad György ezt követő politikai szerepvállalása miatt) ez végül is nem következett be. Igaz, Szabad György 2002-ben erősen átdolgozva *Kossuth irányadása* címmel újra kiadta a munkát.

A 2002-es emlékévként is igen komoly tudományos hozadékkal járt, s több magyarországi település emléktáblával örökítette meg a Kossuth által szorgalmazott jobbágyfelszabadítás emlékét. De a részletes, kritikai életrajz máig nem született meg, s alighanem egy ideig még várni kell rá. Műveinek tudományos igényű kiadásával sem állunk jobban: Pajkossy Gábor 1989-ben adta közre Kossuth hűtlenségi perének és fogságának iratait, de az 1840–1847 közötti iratanyag, benne például a *Pesti Hirlap*ban kifejtett publicisztikai tevékenység hatalmas anyaga máig nem jelent meg.

Kossuth „térvesztését” nemcsak az mutatja, hogy a hosszú ideig a legnagyobb címletű magyar bankjegyen látható politikus arcképe ma egyetlen pénzünkön sem szerepel (holott mégiscsak ő volt az első magyar pénzügyminiszter, aki képes volt a semmiből is pénzt csinálni – nem kis teljesítmény), de mutatják ezt a hozzá kapcsolódó évfordulók is. 1977-ben viszonylag visszafogottan emlékeztek meg születésének 175. évfordulójáról (koszorúzás a Kossuth téren és a Kossuth-mauzóleumnál, emlékülés a Városházán), 1994-ben Szabad György vezetésével emlékbizottság alakult Kossuth halálának 100. évfordulója alkalmából, határon innen és túl nagyszabású emlékünnepeken emlékeztek meg róla. 2002-ben már jóval visszafogottabb és korlátozottabb körben ünnepeltük a 200. születésnapot; 2019-ben, Kossuth halálának 125. évfordulóján pedig alig-alig volt tudományos vagy egyéb rendezvény.

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Múzeum azonban fontosnak tartotta az évfordulóról való megemlékezést. Ennek eredményeként 2019. október 8-án a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezték meg „...a magyar nemzet élő eszményülése”. *Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége* című konferenciát, amelynek előadásait kibővített, jegyzetelt formában e kötet hasábjain olvashatja az érdeklődő.

Kovács Emőke Kossuth és Irányi Dániel 1867 utáni kapcsolatát elemezte, Nagy Noémi Kossuth nemzetiségpolitikai nézeteit mutatta be, Ligeti Dávid Kossuthnak az 1875–1878 közötti balkáni fejleményekkel kapcsolatos állásfoglalásait vette górcső alá. Hermann Róbert Kossuth egy kiadatlan, Görgeiről szóló vitairatát, Csorba László pedig Széchenyivel kapcsolatos emlékezéseit mutatta be. Lajtai L. László a magyar állampolgárság jogszabályi rendezéséről, s ezzel összefüggésben Kossuth „hontalanná” válásáról, Kovács Kálmán Árpád Kossuth emigrációs egyházpolitikai megszólalásairól tartott előadást. Schwarczwölder Ádám a Wekerle-kormány Kossuth halálával kapcsolatos „politikai problémáit”, Debreczeni-Droppán Béla pedig Kossuth temetését idézte fel.

Kossuthot méltán tarthatjuk a modern Magyarország egyik megalkotójának. Utolsó fontos írásában döbbenetes pontossággal jelölte ki helyét a 19. század magyar történelmében: „Az óramutató nem szabályozza az idő folyását, de jelzi; az én nevem óramutató; jelzi az időt, mely jönni fog, melynek jönni kell, ha a magyar nemzet számára még tartottak föl jövőt a végzetek és annak a jövőnek neve: szabad hazá Magyarországra szabad polgárainak, annak a jövőnek neve: állami függetlenség.”

Kossuth életútjának és életművének tanulságai megszámlálhatatlanok. Igazi közéleti polihisztor volt, akit minden érdekelt, ami a politikával összefüggött, legyen szó közgazdaságról, diplomáciáról, oktatásról és művelődésről vagy a hadügyről. Van azonban életének és életművének egy olyan tanulsága, amit viszonylag ritkábban emlegetünk. Kossuth volt ugyanis talán az első hivatásos politikus a korszakban.

Olyan ember, akinek a közügyekkel való foglalkozás nemcsak életeleme, de hivatása is volt. A nagy harcostársak és ellenfelek mindegyike a politika nélkül is megtalálhatta helyét kora magyar társadalmában, Széchenyi, Wesselényi, Batthyány nagybirtokosként, Kölesey, Deák középirtokosként. Kossuth számára a politika nem passzió volt, hanem megélhetési forrás is.

De – s ez nagyon lényeges – Kossuthot eszmék szerződtették a politikához, s nem a politika az eszmékhez. Nem volt azonban csupán a szép eszmék embere, hanem mint igazi politikus, meg is tudta valósítani őket. Nem ragaszkodott a megvalósíthatatlannak bizonyult ideákhoz, de voltak olyan ideáljai, amelyeket a gyakorlatiasság oltárán sohasem áldozott fel: önkormányzatiság, önrendelkezés, törvény előtti egyenlőség. Olyan ideálok, amelyek a független és demokratikus Magyarországot jelentették és jelentik.

Kötetünket abban a reményben bocsátjuk az olvasó elé, hogy a tanulmányok olvasása révén sikerül emberközelbe hoznunk „a szent öreg”, „a turini remete” alakját, s hogy egykoron e tanulmányok eredményei is beépülnek a hiányzó kritikai életrajzba.

Budapest, 2021. március 15.

Prof. Dr. Hermann Róbert
a Magyar Történelmi Társulat elnöke

KOVÁCS EMŐKE

„MINDINKÁBB ÚGY RÉMLIK
ELŐTTEM, HOGY NEM LENNÉK
FŐLÖSLEGES ODAHAZA...”

KOSSUTH LAJOS ÉS IRÁNYI DÁNIEL KAPCSOLATA 1867 UTÁN

Irányi Dániel fiatal jogászként oroszlánrészt vállalt a márciusi forradalom, majd a szabadságharc eseményeiben is. A magyar emigráció meghatározó alakja lett, később pedig a függetlenségi ellenzék egyik nagy vezetője.¹ Jelen tanulmányban – elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fennmaradt levelezést alapul véve – az emigrációban élő Kossuth Lajos és a dualizmus idején hazatérő Irányi Dániel, nem mindig zökkenőmentes kapcsolatát mutatom be.

Mielőtt erre rátérek, röviden vázolom a kevésbé ismert Irányi-életutat. Irányi kalandos életének több meghatározó állomása volt. Eredeti nevén Halbschuh Dániel 1822. február 24-én született, a Szepes megyei Toporcon, a Görgey-család ősi fészkeiben. Sokgyermekes, „cipszer”, azaz szász evangélikus családból származott. Az eperjesi Evangélikus Kollégiumban bölcsészetet és jogot hallgatott, ahol a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátította. Részt vett a Kollégium felvilágosult szellemiségű diákkörökben. Lassan Irányi és diáktársai legfőbb példaképévé Petőfi Sándor és Kossuth Lajos vált. A joggyakorlatot Eperjesen, a kerületi táblánál végezte, 1842-től Pesten folytatta, s nevét is – a reformkor szelleméhez hűen – ekkor magyarosította. Pesten – szakértelme és megbízhatósága miatt – az egyik legkeresettebb jurátussá vált. 1842-től már találkozhatott személyesen is Kossuth Lajossal, valamint a vezető liberális politikusokkal. Ekkortól kötött szoros barátságot Vasvári Pállal és a radikális nézeteket valló fiatalokkal.

¹ Irányiról ld. bővebben: DÉRY Suzanne: Un émigré hongrois en France. Irányi. Kolozsvár, Institut Français de l'Université François-Joseph, 1943. – E. CSORBA Csilla: Irányi (Halbschuh) Dániel. In: *Márciusi ifjak nemzedéke*. Szerk. KÖRMÖCZI Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2000. 213–237. – ILLYÉS Bálint: *Irányi Dániel emlékezete*. Kecskemét, 1893. – KOLTAY-KASTNER Jenő: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Budapest, Akadémia, 1960. – KÓSA, Giovanni: *Daniele Irányi, un diplomatico di Lodovico Kossuth in Italia*. Budapest, 1943. – SZABÓ Csilla: *A függetlenségi eszme képviselője a 48-as Pártban a kora dualizmus időszakában*. PhD disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2002.

Ezért nem meglepő, hogy Vasváriék képviselőjében kereste fel 1848 februárjában Kossuthot Pozsonyban. Így vált a március 15-i események egyik fontos szereplőjévé: beszédet mondott a Landerer és Heckenast nyomda előtt, ő javasolta a Nemzeti Múzeumnál, hogy vonuljanak át a Városházára és a Budán székelő Helytartótanács elé, valamint Táncsics börtönéhez. Beválasztották a 13 fős forradalmi választmányba (Közcsendi Bizottmány vagy Közbátorsági Választmány), melynek tagja volt – többek közt – Vasvári Pál, Irinyi József, Bulyovszky Gyula, Vidats János, Degré Alajos és Egressy Gábor is. Az első, népképviselői alapon szerveződő országgyűlésnek mindössze két márciusi ifjú lehetett a tagja: Irinyi József és Irányi Dániel. Itt már a baloldali ellenzék alakjaként tevékenykedett. Szeptemberben csatlakozott az önvédelmi háborúhoz, novembertől kormánybiztosként működött a Felvidéken, majd követte a kormányt Debrecenbe, ahol a béketáborral szemben a harci készültségre buzdított, elutasította a fegyverletétel ultimátumát. 1849. április 25-én a kormányzó, Kossuth Lajos Irányit kinevezte a cs. kir. csapatoktól addigra már visszafoglalt Óbuda–Buda–Pest teljhatalmú kormánybiztosává. Május 1-én – miután a városba érkezett – rendeletek sokaságát alkotta meg a rend helyreállítása érdekében. Fellépett az árulók ellen, újraindította Pesten a toborzást, megszervezte a „rögtönítélő hadi s polgári vegyes bíróságot”. Ugyanakkor Kossuth Lajossal folyamatos levelezésben állt, lefordíttatta a Függetlenségi Nyilatkozatot az ország területén beszélt összes nyelvre. A szabadságharc végső napjaiban követte a kormányt Szegedre. A fegyverletétel után elfogatóparancsot adtak ki ellene, de nem Kossuthal tartott, hanem hónapokig bujkált a máramarosi erdőkben. 1850 januárjában Svájcban keresztül Ausztriába szökött. Párizsban telepedett le, ahová 1850. március 7-én érkezett meg. Külföldön – a kezdeti nehézségek ellenére – megtalálta a helyét. Távollétében Magyarországon halálra ítélték. Miután 1868-ban Pécsen országgyűlési követévé választották, hazatért. Haláláig – 1892-ig – a kiegyezést élesen bíráló, a „turini remetét” támogató Függetlenségi Párt vezéralakja lett. Irányi Dánielnek – akit később szépen szerkesztett retorikai elemekkel díszített beszédei miatt a „magyar parlament Catojának” neveztek el – méltó helye kell, hogy legyen a képzeletbeli magyar nemzeti Panteonban.²

Kossuth Lajos és Irányi Dániel 1867 utáni kapcsolatát nem érthetjük meg a Függetlenségi Párt viszonyrendszerének ismerete, ismertetése nélkül. Ugyanis kettejük kapcsolatát nagyrészt a párt ügyeinek, vállalásainak, irányvonalainak töréspontjai határozták meg és tematizálták. A kiegyezést követően az emigráció tagjai tömege-

² Jőmagam Irányi Dániel politikai pályájáról készítettem disszertációm, mely később könyv formájában is megjelent: Kovács Emőke: *A magyar parlament Catoja. Irányi Dániel politikai pályája 1868–1892*. Budapest, Széphalom, 2014.

sen tértek haza. A hazatérő politikusok egy része a Deák-párthoz csatlakozott, másik hányada pedig a mérsékelt ellenzék, azaz Tisza Kálmán pártját támogatta.³ Szinte egyedülként Kossuth Lajos hitt abban: a magyar nemzetet rá lehet ébreszteni arra, hogy az 1867. évi kiegyezésnek tragikus következményei lesznek.

Kezdetben Kossuth az itáliai nyomdában nyomtatott *Negyvenkilencz* című lappal kívánt a közvéleményre pressziót gyakorolni. Később a *48-as Párt* (vagy *Szélsőbalpárt*) vezetőin keresztül közvetítette koncepcióját. A *48-as Párt* ugyan nem vállalt elvazonosságot Kossuth függetlenségi elveivel, de a párt pozícióit erősítette a Kossuthal való nyílt vagy kevésbé nyílt kapcsolat, melynek egyik fóruma a *Magyar Ujság* lett. Ideiglenesen Simonyi Ernő vállalta el a vezetését. Kossuth azonban ekkoriban már úgy gondolta, egy új embert, új „politikai arcot” kell bevetni: Irányi Dánielt.⁴ Irányítól elvárta Kossuth, hogy a *48-as Párt* egy határozott függetlenségi irányvonalon induljon el.⁵

1867. június 9-én, a koronázás napját követően az uralkodó, az aradi vértanúk kivégeztetője, Ferenc József amnesztiát hirdetett. A Kossuth – egyre bomló – táborát alkotó emigránsok válaszút elé kerültek. Így Irányi Dániel, de Simonyi Ernő, Helfy Ignác is a hazatérés mellett döntöttek. Úgy gondolták, hazatérésük nem feltétlen jelent majd elvfeledást. Irányít végül Kossuth Pécsen történt (1868. november 22-i) megválasztása, és a *Magyar Ujság* megüresedő szerkesztői pozíciója bírta rá a hazatérésre. Egy 1867. június 25-i levélben vetődött fel először, hogy Magyarországra képviselőként tér haza.⁶

Az emigrációban élő Kossuth Lajos elfogadta Irányi álláspontját, de hangsúlyozta és erre a jövőben sokszor kitért: „Ha valaki azt mondja: én szeretném Magyarországot az osztrák uralom alul megmenteni: de hát ha ezt nem lehet elérnem, legalább azon fogok iparkodni, hogy Magyarország állapota az Osztrák uralom alatt minél szabadabbá, minél tűrhetőbbé tétessék: aki mondom ezt veszi kiindulási pontul, az igen logice [logikusan] cselekszik, ha belkérdésekbe avatkozik. Hanem ezen kiindulási pontnak aztán megvannak a maga logikai corollariumai [szükségszerű következmény]. Benne van (a bár kényszerű) elfogadása a helyzetnek, megnyugvás az Osztrák uralomban, következőleg az is: hogy az ember az osztrák uralom alá hazamenjen, vagy legalább a hazamenetel tekintetében nem az elvet tekintse irányadónak, hanem

³ *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. köt. Szerk. I. TóTH Zoltán. Budapest, Akadémiai, 1952. 350.

⁴ V. ö. Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1868. szeptember 11. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL), R 75, I. 59.

⁵ V. ö. Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1868. október 16. MNL OL R 75, I. 61. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1868. december 27. MNL OL R 75, I. 63.

⁶ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Párizs, 1867. június 25. MNL OL R 90, I. 4863.

csak arról meggyőződést, hogy hazamenve, vagy künn maradva vél e többet használhatni az ország állapotának az Osztrák uralom alatt tűrhetőbbé tételére – vagyis más szóval nem az elv, hanem az oportunitás [időszerűség] tekintete lesz e szempontból határozóvá.”⁷

Irányi adott Kossuth véleményére, de 1868. elején keletkezett levelében már a hazatérés álláspontja mellett sorakoztatta fel érveit: „Anélkül, hogy gyenge erőmet túlbecsülném, mindinkább úgy rémlik előttem, hogy nem lennék fölösleges odahaza.”⁸ Kossuthoz írt levelei egyre bizakodóbb hangvételűek lettek: „Odahaza, hála az Ön leveleinek és a M. Újság [Magyar Ujság] magatartásának, a közvélemény mindinkább elfordul Deáktól és a kormánytól, úgyhogy a jövő általános választásokra nem ok nélkül jó reményeket táplálhatunk. De a mi barátaink a képviselőházban nem igen élelmes embereknek mutatják magokat.”⁹ Ekkor írta meg azt is Kossuthnak, hogyha a „turini remete” visszalép, ő szívesen elfogadja a képviselői posztot. Kossuth együttműködőnek bizonyult mindvégig, de hangvétele szkeptikus maradt: „Ha haza talál Ön vetődni, majd meglátja, mennyire sisyphusi munka ott akarni valamit.”¹⁰

Irányi lelkesedése és ügybuzgalma azonban nem adott alább: „Nekem régi szándékom volt, ha visszatérek, lapot szerkeszteni, egyelőre hetilapot, amely mellett a képviselői teendőknél is nagyobb figyelmet szentelhetnék...”¹¹ Az optimista hozzáállás ellenére azonban felmerült az is: mi lesz, ha mégsem választják meg képviselőnek? Irányinak erről is megvolt az elképzelése, meg is fogalmazta Kossuthnak: „[...] kész vagyok hazamenni, ha képviselővé nem választanak is meg, következő feltevételek alatt: 1-ször, hogy bukásom, mit csak több nap múlva fogok megítélhetni, nem oly természetű, hogy abból tekintélyem illetőleg befolyásom csökkenését következtethessék ellenfeleim, ami szerkesztői minőségemben árthatna szavam hatásának. 2-szor, hogy a pártértekezlet szólítson fel a szerkesztői tiszttérvételére, nehogy nevetségessnek találják ellenfeleink, hogy, noha megbuktam, mégis rögtön hazasietek.”¹²

1868. november 18-án már olvasható Irányi politikai hitvallása a *Magyar Ujságban*, *Irányi Dániel levele a pécsiekhez* címmel.¹³ Alapvetései nem igazán változtak a későbbiek során sem, a főbb támpontok így összegezhetőek: az 1848-as alapokhoz

⁷ Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1867. július 3. MNL OL R 75, I. 49.

⁸ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Párizs, 1868. január 9. MNL OL R 90, I. 4986.

⁹ Uo.

¹⁰ Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1868. január 17. MNL OL R 75, I. 52.

¹¹ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Párizs, 1868. március 23. MNL OL R 90, I. 5058. Ld. még: Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Párizs, 1868. április 6. MNL OL, R 90, I. 5069.

¹² Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Párizs, 1868. június 20. MNL OL, R 90, I. 5112.

¹³ Irányi Dániel levele a pécsiekhez. *Magyar Ujság*, 1868. november 18. 1.

kell visszatérni, figyelembe kell venni a nem magyar nemzetiségek jogait is, el kell törölni a kiváltságokat és a hűbéri maradványokat, hangsúlyt kell helyezni a népnevelésre, az iskolahálózat fejlesztésére, fontosnak tartotta az adócsökkentést, a terhek leszállítását is. Nem sokkal később már olvashatjuk azt a levelét, amelyben Kossuthnak sikeres megválasztásáról számolt be: „Engem leírhatatlan lelkesedéssel fogadtak Pécsen. A nép majd agyonszorított örömeiben, és kezemet, melyet nyújtottam, ifja, örege csókolta, ha még úgy tiltakoztam is ez ellen, s nem egy, miután megcsókolta kezemet, könnyeit törölgette szeméből.”¹⁴ Irányi előtt megnyílt az út, hogy a függetlenségi ellenzék elveit hosszútávon képviselhesse, ez az út azonban számos buktatót tartalmazott, amelynek egyik mérföldköve lett a Kossuth Lajossal való konfrontálódása is.

Irányi a 48-as pártiaknak rövid idő alatt meghatározó vezetőjévé vált.¹⁵ A párt alapvetése ekkoriban még nagyban egyezett Irányi felvetéseivel: Erdély és Magyarország uniójának szükségessége, a delegáció intézményének felülvizsgálata, a közös hadsereg és az államadóságok problematikája, a vám- és kereskedelmi szerződés ellenzése, a jogegyenlőség és a sajtótörvények hiányolása, a hivatali visszaélések felülvizsgálata, a bírák szabad választásának követelése, az alkotmányos jogok bővítése, a véleménynyilvánítás szabadságának, a vallásszabadságnak hangsúlyozása, a közművelődés javítása (népnevelés, közoktatás), a hűbéri maradványok megszüntetése, a kereskedelmi és ipartörvények, valamint az adórendszer reformjának sürgetése.¹⁶

Nem sok idő telt el azonban, hogy Kossuth és Irányi között látszódjon az első, komolyabb törésvonal. Ez a perszonalunió és a teljes függetlenség elve mentén húzódott. Irányi ugyanis 1869-ben már nem a teljes függetlenség elvének szükségességét, hanem a perszonaluniós elv megvalósítását vallotta.¹⁷ Irányinak sikerült is elérnie,

¹⁴ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1869. április 19. MNL OL, R 90, I. 5181.

¹⁵ Már 1865 decemberében létrejött egy pártcsoportosulás, amely önmagát „48-as pártinak” nevezte. Ide tartozott: Madarász József Almásy Sándor, Kállay Ödön, Schwarz Gyula, Szilágyi Virgil. Ez a pártcsoportosulás a teljes függetlenséget és a kiegyezés elutasítását vallotta. Tagjai az 1848. évi III. törvénycikk alapján álltak, és nemzeti, demokratikus elveket hirdettek. Szoros kapcsolatot ápoltak Kossuth Lajossal, de mivel a hajdani kormányzó nem kívánt hazatérni, ezért más, de lehetőleg tekintélyes vezetőt kellett választaniuk. A párt 1867 táján megközelítőleg 20 tagot számlált, amely igencsak csekély volt a Tisza Kálmán-féle *Balközéppel* (94 fő) és a 180 tagot tömörítő *Deák-párttal* szemben. Ennek ellenére a 48-as Párt az 1869-es választásokon igen jól szerepelt, hiszen az addigi 20 mandátummal szemben 41 képviselői helyre tettek szert, míg a Deák-párt 60 mandátumot veszített.

¹⁶ A negyvennyolczas párt válaszfelirati javaslata. *Magyar Ujság*, 1869. május 14. 1–2.

¹⁷ V. ö. Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1869. május 6. I. 74. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1869. augusztus 10. MNL OL, R 75, I. 75. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1869. szeptember 27. MNL OL, R 75, I. 76.

hogy a pártprogramba a perszónáluniós elvet vegyék fel, szemben a Madarász József által képviselt radikálisabb tézisekkel.¹⁸

Elkezdődött a vita a '48-as elnevezés és a mögöttes tartalom ügyében is: „A hajdani szélsőbal kicsi is volt, és kigyót, békát is kiáltottak rá, letéptek róla minden becsületet. De elvet képviselt, értelme volt, a forradalmi tendenciák képviselőjének tartatott. S tán ép azért gyalázták, mert félték tőle. Annyi igaz, hogy még a Deák párt is azt mondta róla nem honorábilis [tekintélyes] csoport, de realitás. Vagy mi, vagy ők. [...] Amióta e párt 48-as lett, nincs értelme, nincs jellege, mely kirekesztőleg az övé volna.”¹⁹ – szögezte le Kossuth Lajos Turinból. Irányi és Kossuth álláspontja egyre inkább távolodott, Kossuth egyre többször fogalmazta meg Irányinak az egyértelmű állásfoglalást, miszerint: „Mert nem most mondom először, mondtam már több ízben is, mondtam nyíltan, hogy én azon párttal mint párttal semmi szolidaritásban nem állok, s nem is akarok állani; sem programja nem az én programom. Én 49-es vagyok, nem 48-as; sem a békés út, melyet hangsúlyozni szeret nem az én utam, mert programom békés úton nem valósítható.”²⁰

Kettejük kapcsolatának egyik lényeges vonása, hogy hiába váltott a „turini remete” egyre inkább feszültebb, számon kérő hangvételre, Irányi megtartotta higadtságát és folytatta a nagyon rendszeres és részletes beszámolókat.²¹ A következő neuralgikus pont a pártelnevezés problematikája után a pártszervezés elve lett. Kossuth többször összefoglalta – a közelgő választások okán – azt a nézetét, miszerint az ellenzék legnagyobb bázisai a megyék lehetnek, ott kell nagyfokú szervezőmunkát kifejteni.²²

Kossuth másik lényegi felvetése arra vonatkozott, hogy a *48-as Pártnak* szövetkeznie kellene az 1872-es választásokon a Balközéppel. Úgy vélte, így nagyobb esély lehetne a kormánybuktatásra.²³ Irányi egyik korábbi újságcikkében azonban már

¹⁸ Irányi és Madarász vitájáról ld. bővebben: MADARÁSZ József: *Emlékirataim*. Budapest, Franklin, 1893. és IRÁNYI Dániel: *Megjegyzések Madarász József emlékirataira*. Budapest, Pfeifer, 1884.

¹⁹ Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1869. augusztus 10. MNL OL, R 75, I. 75.

²⁰ Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Valdieri, 1870. július 30. MNL OL, R 75, I. 86.

²¹ Ld. Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1871. január 29. MNL OL, R 90, I. 5309. – Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1872. november 26. MNL OL, R 90, I. 5425.

²² „Az ellenzéknek nem szabad a municipális [megyei] életből visszavonulni: De sőt különösen az Önök pártjának a lehető legnagyobb esélyt kell mindenütt kifejteni, hogy a megyékben és városokban tért foglaljanak. Többségre iparkodva, ahol csak lehet, a kevesebbségi állástól sem riadva viszsza, ha többségre nem juthatnak. De vívni minden talpalatnyi részért, elfoglalni minden lehetséges pozíciót, s megragadni minden alkalmat, mely a municipális élet körében befolyásra nyújt kilátást.” Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1871. május 26. MNL OL, R 75, I. 96.

²³ „[...] erős meggyőződése, hogy Önöknek külön pártállásuk megőrzése mellett, a balközéppel szövetkezniük kell, a jobb oldal megbuktatására, a közelgő választásokban. [...] Önöknek soha sem kellene szem elől téveszteniök, hogy Önök csak úgy ígérhetnek maguknak jövődőt, ha a mostani

kifejtette ellenvéleményét a *Magyar Ujság* 1868. április 21-i számában, *A balközéppel egyesülés* címen fontos cikket közölt.²⁴ Ebben leírta, hogy nem tartaná ideálisnak, ha a két bal (*Szélsőbal* és *Balközép*) egymással egyesülne, mert „a szellem, mely a szavakat tetteké érleli, nem ugyanaz a két táborban”.²⁵ Irányi – kezdeti tiltakozása ellenére – végül elfogadta a *Balközép Párttal* történő szövetkezés lehetőségét, de a következőkre kérte Kossuthot: „[...] a választásoknál a kormánypárttal szemben egy célra törekedjünk, t. i. a kormány s illetőleg a 67-i alap megbuktatására. Miként 69-ben, úgy a jövő választásoknál is oly kerületekben, ahol jobboldali jelölt lesz a két ellenzéki árnyalat közös erővel fog fellépni, egymással megegyezve, melyik árnyalat állítson föl jelöltet, s illetőleg melyiket kell támogatni és csupán ott engedve a szabad versenynek helyet, ahol abból a jobboldal hasznát nem húzhat. [...] A nép felénk szít, velünk tart. A győzelmünkhöz csak az kellene, hogy Kegyed, fenntartva egyébiránt külön állását, nekünk támaszt nyújtson. Hiszen ezt úgyis megígérte Kegyed nekem, mikor utolszor Turinban volt szerencsém láthatni. [...] Én tehát arra kérem Kegyedet, hogy a balközép kímélésével felhagyva, minket egyenesen és hathatósan támogatni sziveskedjék. S annak idején oly nyilatkozatot tegyen, mely pártunk szaporítását elősegíthesse.”²⁶ Kossuth a választleveleiben újfent hangoztatta a '49-es alapok fontosságát.²⁷

Időközben a 48-as Párton belül újabb ellentétek jelentkeztek. Az *Országos 48-as Párt* 1872. január 23-án közölte a *Magyar Ujságban*, az 1872. január 21-én elfogadott

kormánypártot, a balközép által megbuktatják.” Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1871. október 27. MNL OL, R 75, I. 98.

²⁴ IRÁNYI Dániel: Levelek egy képviselőhöz. A balközéppel egyesülés. *Magyar Ujság*, 1868. április 21. 1. V. ö. még: Uő.: Az ellenzék összeműködése a választásoknál. *Magyar Ujság*, 1869. január 12. 1. és Uő.: A negyvennyolczas párt központi bizottmányának nyilatkozata. *Magyar Ujság*, 1869. január 20. 1. A balközéppel való sikertelen együttműködésről ld. még: Uő: Pest, ápr. 29. *Magyar Ujság*, 1869. április 30. 1. és Uő.: Felelet a Hazánknak. *Magyar Ujság*, 1869. április 6. 1.

²⁵ IRÁNYI Dániel: Levelek egy képviselőhöz. A balközéppel egyesülés. *Magyar Ujság*, 1868. április 21. 1.

²⁶ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1871. szeptember 30. MNL OL R 90, I. 5347. Állítását azzal támasztotta alá, hogy a *Balközép* hevesen tiltakozott a demokrata körök és Kossuth képviselővé választása ellen, valamint a *Balközép* arisztokratikus tagokból áll. *A 48-as párthoz* című cikkében, 1871. július 14-én kijelentette, hogy a közelgő választások során, a megyei és községi választásoknál a *48-as Párt* és a *Balközép* együttműködik a kormánypárt ellen, de az országgyűlési képviselőválasztások alkalmával meg fognak mérkőzni a *Balközéppel*, csak ott egyesülvén vele, ahol a jobboldal többségre juthatna. V. ö. IRÁNYI Dániel: *A 48-as párthoz*. *Magyar Ujság*, 1871. július 14. 1. Arról, hogy az ellenzék nem igen nyert tért a megyék igazgatásában ld. Uő.: A megyei választások. *Magyar Ujság* 1871. december 31. 1.

²⁷ V. ö. Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1868. március 25. MNL OL R75, I. 54. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1869. február 19. MNL OL R75, I. 66. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1869. február 24. MNL OL R75, I. 67. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Valdieri, 1870. július 30. MNL OL R75, I. 86.

pártprogramot.²⁸ A programban azok az elvek kerültek előtérbe, amelyeket Irányi az 1869–1872-es parlamenti ciklus idején következetesen képviselt, s amely a perszónáluniós elvet tekintette alapnak.²⁹ Irányi azonban nem szakította meg a levelezést Kossuthal, bár az egykori Kormányzó Úr, többször hangsúlyozta egyet nem értését. Továbbra is beszámolt Kossuthnak arról, hogy a párt nem igazán szervezett, nem egységes, s ez okozza a sikertelenségeket a választásokon, a képviselőházi munkák során: „[...] ami tulajdon pártunkat illeti, nagyobb eredményt a parlamentben föl nem mutathatunk, annak egyrészt az az oka, hogy kevés a képes s még kevesebb a szorgalmas tag, a nagyobb rész csak dilettánskodni szeretvén a képesek közül is. Így a munka terhe igen kevés vállra nehezedvén, azok azt nem mindig bírják meg.”³⁰ Máskor pedig arról panaszkodott, hogy: „Általában azt tapasztalom körülöttem mindenütt, és talán leginkább saját pártunkban, hogy a kötelességérzet hiányzik, vagy lassan-lassanként meghül, megernyed. Pártgyűléseinken néha alig vagyunk határozatképes számban, noha ezt már hétre szállítottuk alá. Az országgyűlésen is csak úgy tátongnak az üres helyek a szélsőbal oldalon.”³¹

Kossuth nem reagált ezekre a levelekre, melynek oka konkrétumokban kereshető. 1872 májusában Kossuth Lajos Irányit a Mocsáry Lajos – szintén függetlenségi párti – politikussal való együttműködésre szólította fel, de Irányiék nem kooperáltak Mocsáryval, ellenben a kampány során Kossuth nevével igyekeztek még több szavazatot elnyerni. Kossuthot húsz helyen is jelöltették, ám csak Hódmezővásárhelyen választották meg.³² Kossuth szemrehányást tett emiatt Irányinak, s kérte, hogy legalább azon az egy helyen Mocsáry Lajost ajánlhassa maga helyett, Irányi azonban ebbe nem egyezett bele. Ez az ügy a *Magyar Ujság* hasábjain is nagy sajtóvitát eredményezett.

²⁸ *Magyarországi pártprogramok*. Szerk. MÉREI Gyula–PÖLÖSKEI Ferenc, Budapest, ELTE Eötvös, 2003. 99–101.

²⁹ Deklarálták fő programpontjaikat: az ország önállóságának visszaállítását, az 1867. évi törvények alkotmányos eltörlését, alkotmányos úton; önálló hadügy, külügy és pénzügy létrehozását; az önkormányzatiság és a demokratikus szabadságjogok kiszélesítését (általános választójog), a közművelődés felkarolását; a bírák választását, a virilizmus eltörlését, a főrendiház képviselői alapon történő megreformálását, ingyenes, nem egyházi jellegű közoktatást, az önálló magyar bank létrehozását, a dohánymonopólium és a húsadó megszüntetését. Ekkoriban az egyenjogúság alapján kívánták rendezni a nemzetiségi kérdést. A nemzetiségi kérdéstről ld. részletesebben: SZABAD György: Kossuth nemzetiségpolitikai irányadása a kiegyezés után. *Levéltári Közlemények* 58. (1987) 251–259.

³⁰ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1871. január 29. MNL OL, R 90, I. 5309.

³¹ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1872. november 26. MNL OL R 90, I. 5425.

³² V. ö. Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1872. május 18. MNL OL R 75, I. 102. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1872. július 4. MNL OL, R 90, I. 5041. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1872. július 20. MNL OL R 75, I. 104.

A különböző, párton belül húzódoó nézetek, csoportok véleménykülönbsége miatt a pártszakadás ideje is elérkezett, és Irányi mellett egy új erőcsoport alakult ki a párton belül. Ezt a csoportot a szintén emigráns Helfy Ignác vezette, aki nemcsak hogy igen jó viszonyban állt Kossuthtal, hanem igen rendszeresen tájékoztatta is a kormányzót, s már 1872 áprilisában így fogalmazott: „És ez egész kis históriának valódi kútfeje Irányi, ki nervosussá [idegessé] lesz, mikor Simonyi vagy Helfy nevét hallja. Amattól irigyli a parlamenti babérokot, melyek szerinte inkább őt illetnék meg, engem pedig a Magyar Újságból törekszik kitérni; még pedig intrigák [cselszövések] útján.”³³

Irányi Dániel 1873 decemberében jutott el arra a pontra, amikor is megírta talán egyik legindulatosabb levelét Kossuthnak. A kiváltó ok az a Kossuth-nyilatkozat volt, melyben Kossuth állította, hogy ugyanolyan távol áll Deáktól, mint Irányitól: „Tisztelt barátom! Nem elég, hogy nem támogat minket, még meg is nehezíti állásunkat, küzdésünket, mely anélkül is elég nehéz. [...] S íme most nem csak, hogy semmi támogatásban nem akar többé részesíteni a lapokban, meg is tagad minket, az állítván, hogy mi csak oly távol állunk Öntől, mint Deák maga?”³⁴ Ezekben a napokban igen gyakorivá váltak a levélváltások, de Kossuth nem engedett korábban is gyakorta hangoztatott elveiből: „Ön s a 48-as párt ép úgy, mint Deák elfogadják – mind annyian repudiálják [visszautasítják] a 49ki zászlót, sőt hímezés-hámozás nélkül kimondom, is specie [jelesen] Ön még marquintzottabban [hangsúlyozottabban] repudiálta, mint akár maga Deák; mert nincs az Országban senki, de teljeséggel senki, ki többször s határozottabban, és többnyire minden szükség minden ápropos [alkalom] nélkül (mondhatnám: borúra derűre) hangoztatta volna hogy nem akar forradalmat, mint éppen Ön.”³⁵ Kossuth továbbá mindvégig azzal érvelt, ezeket az elveket hangoztatta akkor is, amikor Irányi hazatért, és egy indulatosabb hangú levélben utalt arra is, hogy Irányi nélküle nem lehetett volna képviselő. Irányit biztosította a barátságáról, de levele végén így szólt: „Utaink elváltak.”³⁶

Irányi viszonylagosan higgadt válaszlevelekben reagált és további tudósításokat küldött a pártviszonyokról. Kitért a Mocsáry Lajossal folytatott tárgyalások részleteire, bemutatta a Csávolszky Lajos-féle csoport elképzeléseit. De legfőképpen, felhívta Kossuth figyelmét a következőkre: „Utoljára is eljön az az idő, amely tisztába fogja hozni, hogy kik Önnek valódi barátai és kik az ügynek is legelszántabb hívei. Tisztába fogja hozni, hogy ezeket nem az új, hanem a régi próbált emberek között lehet találni, a kik úgy az ügy iránti hűségök, mint Ön iránti barátságuknak az által

³³ Helfy Ignác Kossuth Lajosnak. Pest, 1872. április 14. MNL OL R 90, I. 5393.

³⁴ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1873. december 2. MNL OL R 90, I. 5449.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

is adják tanúságát, hogy őket semmi mellőzés sem képes de csak elkedvetleníteni is...³⁷ Irányi a pártszakadás (1874) évében még egyetlen levelet ír Kossuthoz.³⁸ A levelek sora azonban itt véget ért vagy megszakadt, egészen 1878-ig. De a reményt mégsem veszítette el Irányi, utolsó levelei egyikében is bizakodott abban: „Szabadjon remélnem, hogy Kegyed nem fogja megvonni tőlünk sem bölcs tanácsát, sem népszerűsége hatalmát.”³⁹

1874 februárját követően 1878 októberéig egyáltalán nem található Kossuth–Irányi levélváltás. Ebben az időszakban a függetlenségi ellenzék körében a Helfy Ignác és Simonyi Ernő féle *Közjogi Ellenzéki* csoport erősödött meg, s úgy tűnt, az Irányi-féle vonal valóban szakított a kormányzóval. Még a *Magyar Ujság* turini postázását is megszüntették. A Kossuth-hagyatékon belül ebben az időszakban megsokasodtak a függetlenségi párttársak levelei, beszámolóí, melyek közös alapját képezte az Irányi-ellenesség. Hamarosan bekövetkezett az új fordulópon: a párt fel kívánta venni a *Függetlenségi* előnevet. Az újabb pártkonfliktusok főbb mozzanatairól már maga Irányi számolt be Kossuthnak.⁴⁰

Ekkoriban Irányi már három csoportosulásról szólt: a közjogi ellenzék, a '48-as függetlenségi és a '48-as függetlenségi baloldal vonulatáról. Irányi ellenezte a *Függetlenségi* előnevet, inkább a *Közjogi Ellenzék* megnevezést javasolta, de kitért saját személyének kérdésességére is: „Vannak barátaim között, kik azt hiszik, hogy az egyesülés akadályát a többi közül az én csekély személyem is képezi, némely urak a függetlenségi pártban igen örülvén annak, hogy – nem lévén többé közöttük – nem állok az ő szereplési vágyuknak vagy ambíciójuknak útjában. [...] A pártnak szaporodása és tekintélyének növekedése az én ambíciómat teljesen ki fogja elégíteni.”⁴¹

Árnyalt képet vázolt fel ekkor Irányi, de sajnos ezen a ponton ismét megszakadt a levelezés és a soron következő Irányi levél 1888. április 23-án keletkezett, s nem pártügyekről szólt.⁴² Kossuth és Irányi kapcsolatát, levélváltását alapvetően a pártügyek határozták meg, de akadt néhány fontos, aktuálpolitikai téma is. Irányi Dánielnek a polgári házasság bevezetése, valamint a zsidóság egyenjogúsításának szükségessége mellett fontos vállalása volt az *Erkölcsmesítő Egyesület* megalakítása (1886).⁴³ Az *Egyesület* fő céljának az erkölcsiség és vallásosság, valamint a hazasze-

³⁷ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Budapest, 1874. január 27. MNL OL R 90, I. 5461.

³⁸ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1874. február 15. MNL OL R 90, I. 5464. Kossuth válasza: Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1874. február 22. MNL OL R 75, I. 111.

³⁹ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Pest, 1874. február 15. MNL OL R 90, I. 5464.

⁴⁰ Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Majtis, 1878. október 5. MNL OL R 90, I. 5854.

⁴¹ Uo.

⁴² Irányi Dániel Kossuth Lajosnak. Budapest, 1888. április 23. MNL OL R 90, I. 6757.

⁴³ A dualizmuskori polgári társadalom jelentős színteréül szolgáltak az egyesületek, melyeknek több típusa is létezett a korszakban: politikai, közjótékonyági, kulturális, társadalmi, egyházi, sport,

retet és testvériség eszméinek terjesztését tekintette. Irányi egyletalapító gondolatát még maga Kossuth Lajos is lelkesedéssel üdvözölte: „[...] én lelkemből üdvözlöm Önt, mint nemes kezdeményezőt azon nemes törekvés terén, mely nemzetünknek az erkölcsi süllyedésből kiemelésére, s tisztább erkölcsök helyreállítására van irányozva... S, ha az országban lennék, én aggkorom dacára is bizonyosan kötelességemnek tekinteném tevékeny részt venni az egyesület működésében.” Sőt százforintos utalvánnyal kívánja támogatni az egyesületet. Javaslatokat is tesz az egyesület működésére nézve: megfelelő pénzalap szükségeltetik, megfelelő ügyvivők, jól megválasztott misszionáriusok, nép közt szétosztott ingyenes röpiratok, az egyesületi tagok pedig saját maguk is példát statuálnak.⁴⁴

Az 1880-as években keletkezett Kossuth-levelek másik lényeges témája, a Kossuth Lajost érintő ún. honossági kérdés ügye. Ezen levelek végső konklúziója minden esetben ugyanaz: Kossuth leszögezte, sohasem fog Ferenc Józsefhez fordulni állampolgársága ügyében.⁴⁵ Irányi Dániel és társai⁴⁶ 1889. november 22-én határozati javaslatot nyújtottak be, melyben utasították a kormányt, hogy az 1879. évi L. tc. azon rendelkezését, miszerint aki 10 évig megszakítás nélkül a magyar korona területén kívül tartózkodik, elveszíti állampolgárságát, töröljék el, s aki önként nem mond le róla, attól ne vegyék el az állampolgárságot.⁴⁷ Köztudomású volt ugyanis, hogy Kossuth Lajos az uralkodóhoz intézendő kérvény beadására nem lesz haj-

magyarosító. Pesten és Budán már a 18. század elejétől kezdve alakultak különböző egyházi, hitbuzgalmi, temetkezési egyesületek, majd a 19. század első felében sorra jöttek létre az irodalmi, politikai, önszegélyező egyesületek. A főváros különösen élen járt e téren, hiszen országos egyesületeknek adott otthont. Ráadásul az egyesületek létrehozását és működését jogilag csak a dualizmus idején szabályozták. Az egyesületek főfelügyeletét a *Belügyminisztérium* látta el.

⁴⁴ Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1886. május 28. MNL OL R 75, I/117.

⁴⁵ V. ö. Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1889. október 30. MNL OL R 75, I/122. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1889. december 26. MNL OL R 75, I/123. – Kossuth Lajos Irányi Dánielnek. Turin, 1890. március 25. MNL OL R 75, I/124.

⁴⁶ Polónyi Géza, Kiss Albert, Illyés Bálint, Meszlényi Lajos, Papp Elek, Madarász József, Szalay Imre, Madarász Imre, Hentaller Lajos, Vály Árpád, Majthényi Árpád, Petrich Ferenc, Farkas Imre, Boda Vilmos, Almássy Sándor, Komjáthy Béla, Herman Ottó, Mudrony Soma, Beniczky Árpád, Lukáts Gyula, Törs Kálmán, Simonfay János, Gosztonyi Sándor, Czirer Ákos, Orbán Balázs, Tóth Ernő, Lits Gyula, Madarász Jenő, gr. Károlyi Gábor, br. Jeszenszky László, Szávodszky József, Helfy Ignác, Csávolszky Lajos, Justh Gyula, Ábrányi Emil, Horváth Ádám, Nagy Ferenc, Unger Alajos, Haviár Dániel, Zboray Béla, Gulácsy Gyula, Ugron Gábor, Hoitsy Pál, Szederkényi Nándor, Holló Lajos, Hevessy Benedek, Kun Miklós, Szecsődy Kálmán, Kürthy Sándor, Somossy Béla, Bartha Miklós, Olay Lajos

⁴⁷ Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1887/1892. 14. köt. 290. oü. 1889. november 22. 60. Erről beszél még: KN 1887/1892. 18. köt. 378. oü. 1890. május 20. 220–223. – KN 1887/1892. 18. köt. 384. oü. 1890. május 30. 359–364. – *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – irományok.* 1887–1892. 22. köt. 807. sz. 1890. május 16. 224–226.

landó.⁴⁸ Kossuth végül elvesztette honosságát, Tisza Kálmán miniszterelnöksége pedig szintén véget ért. Kétségtelen azonban, hogy Irányi Dániel és párttársai megtettek minden tőlük telhetőt, hogy a kormányzó megtarthassa állampolgárságát.

A Kossuth Lajos és Irányi Dániel közti, 1867 utáni kapcsolatot, levélváltást felvázolva leszögezhetjük, hogy hangsúlyosan szerepet kapott párbeszédükben a függetlenségi párt helyzete, irányai, programpontjai. A történeti források, így e levelek esetében úgyszintén, lehet következtetéseket levonni akár a levelek hangvételeiből is. Kétségtelen, hogy a Kossuth-gyűjteményben fellelhető levelek közül a leginkább bensőséges viszony Helfy Ignác és Kossuth Lajos között alakult ki. Az Irányi–Kossuth levelek hangvétele jóval kimértebb, Kossuth Lajost legtöbbször *'Kedves Barátom!'* vagy a *'Tisztelt Barátom!'* címmel szólította meg, kapcsolatuk alapja egymás tisztelete volt, de politikai nézetkülönbségeik során egyikőjük sem titkolta nézeteit, meglátásait. Irányi – személyiségének köszönhetően – javarészt higgadt, kiegyensúlyozott leveleket írt, Kossuth ellenben – lobbanékonyabb természete okán – többször ragadtatta el magát, és indulatának is teret adott leveleiben.

Tanulmányom zárásaként, a Kossuth–Irányi viszonyrendszer megértéséhez fontos rávilágítanom Irányi Dániel dualizmuskori szerepvállalásának kulcsmozzanataira. Irányi Dániel mindvégig úgy vélte, hogy a parlamentáris kereteket felhasználva, a magyar társadalom, gazdaság eléri azt a demokratikusan megújult szintet, melyet követően elérhető a függetlenség. Mert Irányi talán minden párttársánál tisztábban látott: a dualista rendszer az ellenzéki kormányzásnak nem ad teret. Ami nem feltétlen az ellenzék erőtlenségének volt köszönhető, hanem a rendszerbe épített „biztonsági” elemeknek: elsősorban az uralkodó abszolutisztikus előjogainak, a választókezületek manipulált beosztásának, a cenzushoz kötött választójognak, a nemzetiségi kérdés megoldatlanságának, s a magyar nemzet kulturális elmaradottságának. S ha a párt, Irányi halála utáni történetét nézzük, akkor biztosak lehetünk, nem feltétlen Irányi személye volt az oka az ellenzéki politika kudarcának.

Kossuth Lajos többször is hangsúlyozta megnyilatkozásaiban, hogy akik 1867 után az emigrációból hazatértek, ezzel a tettükkel le is mondtak az ún. '49-es zászlóról. Irányi a válaszaiban mindvégig hangsúlyozta: úgy érzi, itthon többet tehet a közügyekért, mint a külhoni emigrációban. Paradox és feloldhatatlan helyzet született ezáltal Kossuth és a hazatért, függetlenségi vonulatot képviselő emigránsok között. De ezt a paradoxont kissé talán feloldja az az üzenet, amelyet 1892 novemberében Kossuth Lajos küldött haza Irányi halálhírére reagálva: „Itt hagytál, bajtárs, követ-

⁴⁸ Kossuth Lajos már többször is hasonlóan nyilatkozott: „Ferenc József osztrák császár, magyar király alattvalójának magamat soha egy percig sem ismertem el, s el sem ismerem. Ez az én álláspontom.” In: *Kossuth Lajos iratai*. IV–X. köt. Kiad. HELFY Ignác, KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1894–1904. 320.

lek, Kossuth.” Talán ez az üzenet nemcsak a Kossuth-féle retorika része, hanem valós érzelmeket tükröz. Az egykori kormányzó – későbbi nézeteltérések ellenére – valóban felismerte: egykori bajtársai lassan távoznak a történelem forgószínpadáról, ahol Irányi és Kossuth egy társulatban játszottak, igaz, 1867 után már külön színpadon.

NAGY NOÉMI

„SAULUSBÓL PAULUS”:¹ AZ ÖREG KOSSUTH A NEMZETISÉGI KÉRDÉSRŐL

„[M]ég a jobb ember is [...] csak későn barátkozhatik meg minden corollariumával azon eszméknek, melyeket hó kebelével felfogott, a nélkül, hogy akkor, midőn felfogá, azoknak lánczolatán végigment, s magának számot adott volna, vajjon képes leend-e [...], hogy mindent akarjon, mit következetesen akarni kell?”²

Talán nincs is olyan közéleti-politikai kérdés, amelyről a kivételesen széles látókörű, rendkívül művelt, több nyelven olvasó és író Kossuth Lajosnak ne lett volna véleménye. Páratlanul hosszú élete számára tán nem volt áldás – utolsó éveiben különösen sokat kesergett –, de a történész (jogtörténész) közönségnek mindenképpen, hiszen a 19. század egyik legnagyobb államférfija bőséges iratanyagot hagyott maga után; a tollat gyakorlatilag csak a halálos ágyán tette le. Természetesen a nemzetiségpolitikáról is bőven volt mondanivalója. A nemzetiségi kérdés a dualizmus-kori Magyarország egyik legfontosabb, állandóan napirenden lévő problémája volt, olyannyira, hogy a szakirodalomban az a vélemény sem ritka, miszerint a magyar (és osztrák) kormány elhibázott nemzetiségi politikája vezetett az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásához.³ (Ez persze nyilván csak az érem egyik oldala.) Ugyanakkor az öreg Kossuth nemzetiségi kérdésben kifejtett nézetei csekély tudományos érdeklődésre tartanak számot, az 1868. évi nemzetiségi törvény szellemiségével pedig egy-

¹ MIKÓ Imre: *Kossuth Lajos és a nemzetiségi kérdés*. Különlenyomat a Kisebbségi Körlevél VIII. évfolyamának 3–4. számából. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt., 1944. 4. (A továbbiakban: MIKÓ, 1944.)

² KOSSUTH Lajos: Szemle és értesítés. *Pesti Hirlap*, 1843/247. In: *Kossuth Lajos iratai*. XIII. köt. S. a. r. HELFY Ignác – KOSSUTH Ferencz. Budapest, Athenaeum, 1880–1916. 117. (a továbbiakban: KLI XIII. köt.) Az idézetre Feleky László tanulmányának köszönhetően bukkantam rá, aki a forrás megjelölése nélkül – átiratban – közli azt Kossuth nemzetiségpolitikai irányváltásának jellemzésére (bár azt Kossuth teljesen más kontextusban írta, még „pálfordulása” előtt). FELEKY László: Kossuth Lajos nemzetiségi politikája. *Magyar Figyelő*, 1914/1. 177.

³ A korabeli szerzők közül kiemelhetjük Jászi Oszkárt és a magyar nemzetiségpolitika leghíresebb külföldi bírálóját, a Scotus Viator álnéven publikáló skót Seton-Watson. Ld. pl. JÁSZI Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*. Budapest, Maccenas, 1988 [1918]. – SETON-WATSON, Robert: *Racial Problems in Hungary*. London, Archibald Constable and Co., 1908.

általán nem szokás kapcsolatba hozni.⁴ Jelen tanulmány ezt a hiányt szeretné némi képp pótolni.

Kossuth nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos hozzáállása két, egymástól élesen elhatárolható fejezetre osztható: az 1848/49-es forradalom és szabadságharc előtti és utáni korszakra. Életútja első felében, az *Országgyűlési és Törvényhatósági Tudósítások* megindításától kezdve, Kossuth a magyar reformok és a francia szabadság-eszmék bajnoka, aki a rendekre tagolt és elmaradott országból magyar nemzeti államot akart teremteni.⁵ Közismertek a *Pesti Hirlap* 1842. évi 183. számában közzétett, gondolkodását a szabadságharc előtti másfél évtizedben fémjelző sorai: „a magyar törvényhozás az ország idegen ajku lakosait nyelvöktől megfosztani nem csak soha nem szándékozott, de sőt elismeri, miképen a magányélet nyelvviszonyaiba törvény által kényszerítőleg beavatkozni jogtalanság volna, más részről azonban joga van megkivánni, hogy Magyarországon a közigazgatás, akár polgári, akár egyházi legyen az, úgy a törvényhozás, mint törvényvégrehajtás, kormányzás, igazságszolgáltatás, közbátorság, rendőrség, egyenes és mellékes adók s közigazdaság körében magyar legyen.”⁶ „Ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet *parancsolni* zsarnokság; mi reánk nézve mindkettő öngyilkolás volna [...]”⁷

Kossuth a magánéleti nyelvszabadság mellett tört lándzsát, de a hivatalos életben csak a magyar nyelv használatát tudta elképzelni, s ennek a nemzetiségekre tett hatását eleinte nem ismerte fel. Pálfordulása pályája második felében, a szabadságharc, de még inkább az emigráció alatt következik be. Ekkor látja be, hogy a magyar nemzeti eszme hangoztatása a nemzetiségeket a magyarság ellenségeivé teszi,⁸ márpedig a nemzetiségekkel való összefogásra éppen Magyarország állami egysége és függetlensége érdekében nagy szükség van. Ekkor már tervekkel dolgoz ki, tárgyalásokat folytat és aktívan keresi a nemzetiségek és a szomszéd népek vezetőivel való

⁴ Ritka kivétel Görög Imre írása, aki az emigrációba vonult Kossuth és a kiegyezés létrehozói, elsősorban Eötvös nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézetei közötti párhuzamokról (is) értekezik. GÖRÖG Imre: Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiségi politikája a szabadságharc után. *Történeti Szemle*, 1913/2. 542–575.

⁵ MIKÓ, 1944. 3. Ld. hozzá részletesen: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szerk. KISS Gábor Ferenc – ZAKAR Péter. Szeged, Belvedere, 2003.

⁶ Bánát és gondolkodás. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. XII. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1906. 410–411.

⁷ Uo. 410.

⁸ Úgy tűnik, a nemzetiségek élete végéig nem bocsátottak meg Kossuthnak, legalábbis erre utal az a tény, hogy a 80. születésnapját ünneplő emigrációs hőst üdvözlő iratok közül feltűnően hiányoztak a nemzetiségek, s az ünnepelt maga is megjegyezte, hogy a nemzetiségek ellenszenvvel viszonyulnak emlékéhez. MIRU György: A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján. *Századok*, 2017/6. 1285.

megbékélés lehetőségét,⁹ így próbálván „új arcvonalat felállítani a főellenség, Ausztria ellen.”¹⁰ Abban is nagy szerepe volt, hogy a Szegeden ülésező országgyűlés elfogadta a nemzetiségek jogairól szóló törvényjavaslatot, amiből végül a szabadságharc bukása folytán törvény nem lehetett.¹¹ Az 1849. július 28-i képviselőházi javaslat a faj-, nyelv-, valláskülönbségre való tekintet nélküli egyenjogúság talaján próbálta rendezni a nemzetiségi kérdést, amely elv – látni fogjuk – Kossuth emigrációs írásában is „vezérsillagként” vonul végig.

Míg Kossuth szabadságharc előtti/alatti nézetei a nemzetiségi kérdéstről közismertnek tekinthetők, addig az emigrációs időszakról jóval kevesebb szó esik a szakirodalomban. Az 1849-től a „turini remete” haláláig tartó közel fél évszázadot a nemzetiségi kérdés kossuthi megközelítésének szempontjából öt kisebb időszakra oszthatjuk, amelyeket egy-egy dokumentumhoz vagy kiugró eseményhez köthetünk. 1851-ben készül el a kütahyai alkotmányterv, 1862-ben a Dunai Konföderáció tervezete. A kiegyezést közvetlenül megelőző időszakban rengeteget ír az osztrák–magyar „vegyes házasság” káros hatásairól, beleértve annak a nemzetiségi kérdésre gyakorlandó katasztrofális következményeiről. A témának külön lapot is alapít, *Negyvenkilencz* címmel. 1867 után már nem mond újat: ha a nemzetiségi nézeteiről kérdezik, akkor minden esetben az 1851–67-es írásaira utal vissza. Végül, az 1878-as keleti események után úgy véli, a nemzetiségi kérdés belügyi intézkedésekkel már nem megoldható, ezért nem is tanácsos megnyilatkozni ebben a tárgyban. Egyetlen vonatkozásban teszi meg mégis újra: az erdélyi magyarok elrománosodásának kapcsán. Az alábbiakban ezekről az állomásokról lesz szó bővebben.

A kütahyai alkotmányterv

A törökországi száműzetésben készített tervezetben (teljes címén: *Javaslat Magyarország jövő politicalai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*)¹² Kossuth olyan széleskörű szabadságjogokat irányoz elő a magyar-

⁹ KEMÉNY G. Gábor: 1848/49. évi törekvések a nemzetiségi megbékélésre. *Történelmi Szemle*, 1986/2. 287–288.

¹⁰ MIKÓ, 1944. 4.

¹¹ CSORBA Béla: Kossuth és a kisebbségi autonómia eszméje. *Híd*, 2002/8–9. 1145. (A továbbiakban: CSORBA, 2002.)

¹² A tervnek több szövegváltozata ismert, magam négyet vettem egybe e tanulmány készítése során: Ács Tivadar közlését, aki a dokumentumot Horváth Mihály, a neves történetíró-püspök saját kezű másolata alapján, a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában őrzött kézirati csomóból vette át, Horváth pedig Teleki László gróf kézirati hagyatékában bukkant az iratra. Ács Tivadar: *Kossuth demokráciája*. Budapest, Szociáldemokrata Párt, 1943. 53–74. (a továbbiakban: Ács, 1943.) Rész-

országi nemzetiségek számára, amelyek biztosítására még a 67-es államférfiak sem mertek vállalkozni.¹³ A tervezet szellemisége valóban egyértelműen felfedezhető az 1868. évi nemzetiségi törvényén, mégpedig elsősorban az egyéni jogokra épülő rendezésben. Kossuth kiindulópontja az, hogy a nemzetiségi kérdés volta-képp a vallásszabadsággal analóg, abba az államnak nem szabad beleavatkoznia, hanem az egyesülési jog biztosításával kell lehetővé tennie a nemzetiségi érdekek előmozdítását: „Valamint a vallás, a nemzetiség is társas érdek. Ehhez, mint amahoz az államnak, mint ilyennek, semmi köze. Az alkotmány biztosítván az egyesülhetési jogát, a polgároknak szabad nemzetiségi mint egyéb érdekeik védelme s fejlesztése végett egyesülni s egyesületeket szervezni községenként, megyénként, országosan [...]”¹⁴

Az önkormányzatiság mint vezéreszme lefektetésén túl Kossuth a hivatalos nyelvhasználatra vonatkozó előírásokat fogalmaz meg a törvényhozás, a kormányzat, a megyei és községi igazgatás, valamint az igazságszolgáltatás területén. Egyedül a kormányzat és a törvényhozás esetén irányozza elő a magyar mint hivatalos nyelvhasználatát – azzal, hogy a kormány a nem magyar nyelvű megyéknek küldött közleményét, rendeletét köteles lefordítani, és fordítva, a nem magyar nyelvű megye kormányhoz intézett jelentéséhez fordítást csatol. Az országgyűlési jegyzőkönyvek magyarul vitetnek, de a törvényhozás tagjai az országban divatozó bármely nyelven felszólalhatnak, továbbá a törvényeket valamennyi nyelvre le kell fordítani és ki kell hirdetni. A megyei és a községi igazgatásban Kossuth a többségi elvet tekinti meghatározónak: „mindenhol a többség fogja elhatározni, micsoda nyelven vitessenek

leteket közöl PAJKOSSY Gábor az alábbi válogatásban: *Kossuth Lajos*. Budapest, Új Mandátum, 1998 (1999). 107–116. A kútahtyai tervnek egy igen rövid kivonata (alapelvei és a nemzetiségi kérdésre vonatkozó része) megtalálható a *Kossuth Lajos összes munkái* sorozatban is, egy 1859. június 22-én kelt levél mellékleteként közli: KOSSUTH Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. köt. Budapest, Athenaeum, 1880. 453–454. (a továbbiakban: KOSSUTH, 1880.) Egy hosszabb, de nem teljes változatot 1870. május 5-én küldött Kossuth Irányi Dánielnek: *Kossuth Lajos iratai*. VIII. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1900. 283–294. (a továbbiakban: KLI VIII. köt.) Az egyes szövegváltozatokat (a KLI VIII. kötetében megjelent kivételével) felsorolja, illetve a szöveg kritikai jellegű kiadását adja SPIRA György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, Csokonai, 1989. A bevezető tanulmányt újraközölte SPIRA György: *Vad tűzzel*. Budapest, Osiris, 2000. 337–364. Kossuth halálának 100. évfordulójára látott napvilágot a szöveg egy újabb kiadása, a szövegváltozatok jelzése nélkül. KOSSUTH Lajos: *Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetét illetően – tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*. A történeti bevezetőt írta GERŐ András. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1994. V. ö. még TÖTH László: Kossuth kútahtyai alkotmánytervének 1860. évi győri kiadása. *Arrabona*, 34. (1995) 5–53. A jelen lábjegyzetben feltüntetett forráskiadványok egy részére Hermann Róbert professzor hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton is köszönöm a segítségét.

¹³ KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926*. I–II. köt. Budapest, Wodianer, 1927. 69.

¹⁴ KOSSUTH, 1880. 453–454.

a közügyek, a kisebbségnek joga sértetlen hagyatván”.¹⁵ A kisebbségi jogok védelmére az azt jelenti, hogy a más ajkú polgároknak is joguk van saját nyelvükön felszólalni a községi és megyei gyűléseken, illetve panaszukat, kérelmeiket a községi, megyei tisztviselőkhöz saját nyelvükön benyújtani. A többségi elven elfogadott közigazgatási nyelv lesz irányadó az igazságszolgáltatásban is, azaz ezen a nyelven folyik a tárgyalás és hoznak ítéletet, de a „vádoló és vádlott” a tárgyaláson saját nyelvét használhatja. Ami az oktatást illeti, Kossuth a községi elnevezés feltételül legalább egy elemi iskola alapítását szabta, melynek tannyelvét a község határozza meg. Ugyanakkor a tanszabadság alkotmányos jogának értelmében a más nyelvű közösségek (egyletek, vallási közösségek, magánszemélyek) is alapíthatnak iskolát, s mindenkinek jogában áll iskolát választani.¹⁶

Kevésbé ismert, hogy – az Ács Tivadar által közölt szövegváltozat tanúsága szerint – már ekkor megjelenik Kossuthnál a konföderációs gondolat, bár ezt még nem fejti ki: „Ilyen fővonásaiban a szervezet, melyet hazámnak ajánlok. Vezéreszmém: az önkormányzatiság elve; az egyéntől föl az összes államig, minden rétegeken keresztül logicus következetességgel keresztül vive. [...] Azonban, ha nemzetem azt hinné, hogy akár saját biztossága, akár a népek solidaritása tekintetéből, még bővebb biztositékok kívánatosak – azokat a szomszéd nemzetekkel szövetség eszméjében találandja fel.”¹⁷ Fontos része Kossuth elgondolásának az is, hogy a nemzetiségi kérdés megoldására előadott országszerkezeti javaslatot csak „az egymással vegyesen Magyarország területén lakó népfajok” vonatkozásában tartotta irányadónak, a horvát, szláv és dalmát társországok tekintetében nem. Részükre teljes belkormányzati függetlenséget, sőt, akár abszolút közjogi önállóságot is elképzelhetőnek tartott, hiszen „nem illenék a magyar nemzet szabadságszerető indulatához, az ő akaratjuk ellenére a társas kapcsolathoz ragaszkodni”.¹⁸

A Dunai Confoederatio tervezete

1861-ben Kossuth Itáliába, Turinba (Torinóba) költözött, ahol egyre nagyobb aggodalommal követte nyomon a kiegyezéshez vezető osztrák–magyar tárgyalásokat. A dunai konföderációs tervet¹⁹ abban a szövegváltozatban, ahogyan ismerjük, Klapka

¹⁵ Uo. 454.

¹⁶ Csorba Béla szerint Kossuth a kütahyai tervben voltaképpen egyfajta személyi autonómiát vázolt fel, amellyel jócskán megelőzte korát. CSORBA, 2002. 1150–1152.

¹⁷ Javaslat. Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg... In: ÁCS, 1943. 68., 70.

¹⁸ Uo. 71–72.

¹⁹ Dunai szövetség. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. VI. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athe-

György állította össze, majd annak Kossuth és Canini olasz kormány megbízott által megvitattott szövegváltozatát Pulszky Ferenc vetette papírra. Kossuth 1862. május 1-én kisebb módosításokkal és aláírásával látta el a szöveget, majd tájékoztatásul megküldte Helfy Ignácnak, aki azt – mint kiderült, Kossuth szándékával ellentétesen – 1862. május 18-án megjelentette lapjában, az olasz–magyar összefogást szorgalmazó milánói *L'Alleanza*-ban. A szöveget később Kossuth sajátjaként ismerte el, de részletes felvilágosításokat fűzött hozzá.²⁰ A Dunai Szövetség Magyarországból, Erdélyből (népszavazás alapján akár Magyarország részeként, akár önálló államként), Szerbiából, Horvátországból és Romániából állna. A szövetség alapító szerződését egy erre a célra összehívott törvényalkotó gyűlés készítené, amely egyúttal a szövetség hivatalos nyelvéről is döntene, ugyanakkor mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom (szövetségi tanács) gyakorlatában minden tag saját anyanyelvét használhatná. A nemzetiségi kérdést a dunai konföderációs tervezet a kültahyai alkotmánytervvel szemben nem az egyes hatalmi ágak szerint szétbontva, a dokumentum különböző részeiben tárgyalja, hanem a különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek egymáshoz való viszonyáról szóló 11. pontban szabályozza, „a tulajdonképeni Magyarország” területére vonatkozóan:²¹

- a) Minden község maga határoz hivatalos nyelve fölött. E nyelven fognak folyni szóbeli tanácskozásai; készülni jelentései és levelei a megyefőnökhöz, kérvényei a kormányhoz és a diétához. Minden község maga szabja meg azt is, iskoláiban melyik legyen a tannyelv?
- b) Minden megye szótöbbséggel dönti el, hogy a közigazgatásban melyik nyelv használtassék? E nyelven fognak folyni a szóbeli tárgyalások, szerkesztetni a jegyzőkönyvek s a levelezések a kormánnyal. A kormány viszont szintén e nyelven válaszol s fogalmazza minden rendeletét.
- c) A parlamenti tárgyalásoknál minden képviselő tetszés szerint használhatja az országban divó nyelvek bármelyikét.
- d) A törvények a megyékben és községekben otthonos valamennyi nyelven fognak közzététetni.

naeum, 1898. 9–12. (a továbbiakban: KLI VI. köt.) V. ö. *Kossuth Lajos üzenetei*. Vál. SZABAD György. Budapest, IKVA, 1994. 245–248. (a továbbiakban: SZABAD, 1994.) Utóbbi közlés a KLI VI. köt. 9–12. lapjain megjelent fordítást követi, de a kiegészítések a francia eredeti kéziratra támaszkodnak: Archivio Centrale dello Stato, Roma, Fondo Ricasoli, B. L F. 2/g.

²⁰ SZABAD, 1994. 245.

²¹ Ezek az elvek a dokumentum tanúsága szerint már a magyar bizottságnak Turinban, 1860. szeptember 15-én közzétett emlékiratában is szerepeltek.

- e) Az ország lakói szabadon egyesülhetnek, nemzetiségük érdekében nagy nemzeti egyleteké (consortii) szervezkedhetnek kényük-kedvük szerint, s tarthatnak kisebb-nagyobb gyűléseket és időhöz kötött értekezleteket választási ügyeik elintézésé végett. Egyszersmind választhatnak maguknak nemzetiségi főnököt, a kit vojvodának, hospodárnak vagy más effélének nevezhetnek.
- f) Templomaik és iskoláik fölött intézkedni a nemzetiségi egyletekre bízhatják, szabadon választva főpapjaikat s czimezve ezeket patriarchának, metropolitának vagy más effélének.
- g) Statutumokat hozhatnak szervezetük s nemzetiségi és vallási érdekeikre vonatkozólag.
- h) Az állam csupán egyet követel tőlük, azt, hogy határozataik és tetteik nyilvánosságra hozassanak.²²

Látható, hogy a nemzetiségeket érintő részében a kütahyai és a dunai konföderációs terv tartalmilag teljesen megegyeznek (bár utóbbi kevésbé részletező): a községek és a megyék maguk határoznak hivatalos nyelvükről (a többségi elv alapján), a parlamenti tárgyalásokon az országban használt bármely nyelven fel lehet szólalni és minden nyelven közzé kell tenni a törvényeket. A rendezés alapja mindkét esetben az egyesülési jog, azaz az önkormányzatiság.

Felvilágosításaiban²³ Kossuth több ponton is részletes magyarázatot fűzött a Dunai Szövetség tervéhez, ezek viszont alig érintették a nemzetiségi kérdés tekintetében korábban kifejtett nézeteit. Az egyetlen újdonság a szerb nemzetiségnek sajátos helyzetére tekintettel adott engedmény volt: „[...] mivel Magyarországon egyetlen egy vármegye sincs, melyet vagy tisztán szerbek lagnának, vagy a melyben csak túlnyomó többséggel is birnának, annál fogva alig van megye, hol a többi lakosok sérelme nélkül a szerb nyelv politikai érvényességre számíthatna, annak részemről nem volnék ellene, hogy a bánáti határőrvidék szerbek által lakott részeiből s a Csajkás kerületből, ha szükség, a szomszéd megyékből is némely szerbek által lakott részek hozzácsatolásával [...] két új megye alkottassék [...]”²⁴ A két új, szerb többségű megye létrehozásán kívül azonban rendíthetetlenül ragaszkodik az ország területi integritásához és politikai egységéhez. Ez az a határ, amelyet a nemzetiségi kérdés intézésénél szentnek és sérthetetlennek tekint. Ezen határon belül az igazságosság, méltányosság és testvériesség kívánalmainak szívesen eleget tesz, de

²² Dunai szövetség. Közli: KLI VI. köt. 11–12.

²³ Felvilágosítások a Dunai Conföderatio projectumához. Közli: KLI VI. köt. 12–23.

²⁴ Uo. 18.

„az országnak nyelvek szerinti feldarabolását s politikai egységének nyelvek szerinti szétszaggatását hongyilkosságnak tartom, s abban részemről soha, de soha és semmi áron részes nem leszek.”²⁵ Ehhez haláláig tartotta magát. A *Felvilágosítások*ban ismét kifejti, hogy Horvát-, Tót- és Dalmátországokat nem pusztán nemzetiségnek, hanem nemzetnek tekinti, melyeknek ennél fogva szuverén joguk van ügyeik felett rendelkezni.²⁶ Erdéllyel kapcsolatban azonban ez nem áll, hiszen erdélyi nemzetiség nincs és soha nem is volt, ráadásul államjogi szempontból is más a két terület helyzete. S noha Erdély „Magyarország ősz-eredeti alkotásának ősz-eredeti alkatrésze”, ha a szavazás folytán mégis külön államként válna tagjává a Dunai Konföderációnak, akkor területén belül magától értetődő módon ugyanazok a rendezési elvek lesznek irányadók a nemzetiségi viszonyok tekintetében, mint Magyarországon.²⁷

A kiegyezés rendíthetetlen ellenfele

A kiegyezési tárgyalások előrehaladtával Kossuth egyre többször emelte fel tollát a hazai közvélemény felrázása érdekében, és tolla egyre élesebben fogott. 1866 novemberében *Negyvenkilencz* címmel illegális politikai lapot indított Helfy Ignác segítségével olasz földön, de a kiadás helyéül Debrecen jelölte meg – a lap becsempészésének legalábbis időleges megkönnyítése érdekében.²⁸ A mindössze öt számot megért, a korabeli magyar ellenzék támogató folyóirat²⁹ zömében Kossuth által írt³⁰ cikkei elsősorban gazdasági és külpolitikai szemszögből bírálták a „közösügyi

²⁵ Uo. 19.

²⁶ Uo. 19–20.

²⁷ Uo. 21–22.

²⁸ *Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen politikai megnyilatkozásai tükrében.* Vál. SZABAD György. Budapest, Kossuth–Magyar Helikon, 1977. 192. (A továbbiakban: SZABAD, 1977.)

²⁹ Elérhető: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára „Gyűjtemények R. 90” állomány, I. 4772, 4788, 4816 és 4837 sz. tételek. Az 1867. évi 4–5. szám egyes írásait *A közös ügyek hálója, a Kilátások az európai bonyodalmak szempontjából, a Minő kilátást nyit a »közösügyi« munkálat a birodalom népeivel való barátságos viszony tekintetében?*, valamint *A nemzetiségi kérdés kapcsolatban a közösügyi munkálattal* címek alatt közli: *Kossuth Lajos iratai.* VII. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1900. 290–323., 324–342., 363–371., 372–382. (A továbbiakban: KLI VII. köt.)

³⁰ Farkas Katalin a *Negyvenkilencz* több, névtelenül megjelent cikkéről kimutatta, hogy bár erőteljesen magukon viselik Kossuth szellemiségét és szerkesztői tollának nyomát, valójában a lap előállításában közreműködő Szilágyi Virgil, a neves szélsőbaloldali politikus írásai. Az 1867. évi 4–5. szám cikkei viszont, amelyek a nemzetiségi kérdést részletesen tárgyalják, valóban Kossuth tollából származnak. Ld. FARKAS Katalin: „Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „Negyvenkilencz” című lap története. *Századok*, 2008/3. 697–726.

alkut”. Kossuth mehökkentő metaforák³¹ és egyéb nyelvi eszközök ámulatba ejtő tárházán keresztül mutatja be, hogyan sodorja végveszélybe a közösügyi munkát az országot. Ezekre jelen írás keretei között sajnos nem áll módomban kitérni, de röviden összefoglalva a dolgot: Kossuth szerint a dinasztikus alapú, súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdő Habsburg-államalakulat a nemzetállamok Európájában halálra van ítélve, elkerülhetetlen felbomlásakor pedig Magyarország lesz „a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik”.³² Ezeknek az írásoknak ugyan jóval kisebb politikai visszhangja lett, mint a Deák Ferenchez címzett ún. *Cassandra-levélnek*,³³ de a nemzetiségi kérdés szempontjából sokkal többet mondanak.

A *Negyvenkilencz* 1867. évi 4–5. (utolsó, összevont) számainak *Magyarország sír-ásói* főcímet viselő terjedelmes cikksorozatában, valamint a lapszám mellékletét képező, *Az osztrák absolutismus legújabb formája* című értekezésében Kossuth az állami önrendelkezés feláldozásánál is nagyobb tragédiának látja azt, hogy milyen végzetes hatással lesz a kiegyezés a magyarság és a nemzetiségek, illetve a magyarság és a szomszéd népek viszonyára: „Austria létele ellenkezik nemcsak Magyarország, de ellenkezik mindazon nemzetiségek érdekeivel, melyek az absolutismus igáját vonsozlják”,³⁴ ennek okán „a Magyarországon lakó különböző népfajokat a dualismus czége alatt vállalkozó osztrák-magyar szövetkezés szükségkép kiengeztelhetetlen ellenségeinkké tenné, s ezen népfajoknak, melyek most Austria meg-

³¹ Néhány személyes kedvencem már az 1867 utáni időszakból származik. Kossuth többek között közösügyes sziami ikerségnek, veréb-alkotmánynak, közösügyes aranyborjúnak és közösügyes úrnak titulálta a kiegyezést és a dualista rendszert Bobory Károly országgyűlési képviselőnek, Barvart Antalnak, a szigetvári olvasóegylet elnökének, és Kubinyi Józsefnek, a *Magyar Ujság* szerkesztőjének írt leveleiben: „Tudom, azzal rémítgetik szülőföldünk jó népét, hogy, ha bele nem nyugszik a közösügyes törvényekbe, »mindent elveszít, a mit nyert«, gr. Andrássy Gyula »verebek« mind elröppennek, mert a bécsi hatalom később újra a »végletekig« menni, mintsem hogy a közösügyes sziami ikerség kötelékén tágítson. Nem akarom vitatni, hogy mily nyereség az ily veréb-alkotmány, mely oly könnyen elröpül.” (Turin, 1870. február 18.); „A törvény köztáblái össze-zuzattak s darabjaiból csodás vegytani elegyítéssel közösügyes aranyborjú öntetett: imadás tárgyául a magyar nemzetnek.” (Turin, 1870. március 4.); Az uralgó factiónak nem én, de az isten is hiába beszélne. Megindultak esni a közösügyes ürben, »and are falling still«, mint Milton mondja a bukott angyalokról.” (Valdieri, 1870. július 15.) Közli: KLI VIII. köt. 263., 276., 295.

³² A kiegyezés részletes kossuthi kritikájához ld. CSORBA László: A kiegyezés „kossuthiánus” kritikája. *Korunk*, 2018/2. 76–89.

³³ A drámai hangvételű, 1867. május 22-én kelt nyílt levelet május 26-án közölte a *Magyar Ujság*. Ebben Kossuth leírja, hogy a kiegyezéssel Magyarország nemcsak „legbecsesebb állami jogairól” mond le, de „szomszédainkat úgy nyugat mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgali kiegyezkedést lehetetleníti, s szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblául tüzi ki”. Közli: KLI VIII. köt. 3–17.

³⁴ A közös ügyek hálója. Közli: KLI VII. köt. 319.

semmisítésére törekednek, okvetlenül a mi megsemmisítésünkre is kellene törekedniök.”³⁵ Tudniillik, ha a Habsburg-Lotaringiai ház uralma alatt lehetőség volna alkotmányos rendszer kiépítésére Ausztriában, akkor mi sem lenne egyszerűbb, mint a különböző nemzetiségeket „az alkotmányos szabadság és jólét közös élvezetében összeforrasztania, ’s a kielégített nemzetiségek segélyével leverni külellenségeit.” De ezt – mármint egy alkotmányos Ausztriát – Kossuth lehetetlennek tartja. Mi több, Ausztriának nem is áll érdekében, hogy a nemzetiségi kérdés rendeződjék, hiszen az osztrák abszolutizmus eddig is a nemzetiségek egymás ellen uszításával tudta meg-
hiúsítani azok alkotmányossági törekvéseit.³⁶ Ráadásul az osztrák–magyar kiegyezéssel nemcsak a nemzetiségi kérdés „definitív” megoldásának és a Horvátországgal való megállapodásnak a reménye veszne oda, de az új rendszer „ellenséges indulatokat fog előidézni Magyarország iránt az osztrák birodalom legtekintélyesebb nemzeteinél”, és úgy belföldön, mint külföldön, keleten és nyugaton „Magyarországnak ellenségeket teremt”.³⁷

Kossuth tisztában van vele, hogy nemcsak hazánk van abban a helyzetben, hogy polgárai különféle nemzetiséghez tartoznak, ugyanakkor keserűen állapítja meg, hogy „egyedül Magyarországnak jutott azon balszerencse, hogy a faj-, nyelv-, valláskülönbség nélküli jogegyenlőség elve nem volt képes a nemzetiségi kérdés felmerülését eltávolítani.”³⁸ Franciaországban, Nagy-Britanniában, Belgiumban, Svájcban és az Észak-amerikai Egyesült Államokban is különféle nemzetiségek élnek, de nemzetiségi kérdés – politikai értelemben – egyik országban sincs, mivel „a nyelv egysége még nem képezi s a nyelv különbfélesége nem akadályozza a nemzetiségi egységet”.³⁹ Arra, hogy az említett nemzeteknél a nemzetiségi kérdés politikai problémává ne váljék, elég volt az, hogy az állam az egyes nemzetiségekhez tartozók között ne tegyen különbséget politikai és polgári jogok tekintetében, valamint ne akadályozza a nemzetiségi érdekek szabad társadalmi fejlődését. Kossuth tehát továbbra is a kútahtyai alkotmánytervben és a dunai konföderációs tervzetben kifejtett jogegyenlőség talaján képzel el a nemzetiségi kérdés megoldását, ami viszont kizárólag egy önálló és független Magyarországnak valósítható meg – az állami egység és a nemzet erejének gyöngítése nélkül! – „ellenben, ha Magyarország azzá lesz, a mivé azt a közösügyi munkálat tenni készül, a nemzetiségi kérdés ki nem egyenlíthető”.⁴⁰

³⁵ Uo. 319.

³⁶ Az osztrák abszolutizmus legújabb formája. Melléklet a *Negyvenkilencz* 1867. februári számához. 3.

³⁷ Kilátások az európai bonyodalmak szempontjából. Közli: KLI VII. köt. 324.

³⁸ A nemzetiségi kérdés kapcsolatban a közösügyi munkálattal. Közli: KLI VII. köt. 372.

³⁹ Uo. 372.

⁴⁰ Uo. 373.

Bár ekkor már kevés esély mutatkozik arra, hogy a „közösügyi alku” létrejöttét elkerüljék, Kossuth még egyszer utoljára felvázolja a nemzetiségi kérdés lehetséges megoldását. A kérdés belügyi és nemzetközi oldalát különbözteti meg – az előbbi „könnyen kiegyenlíthető”. Tudniillik, a nemzetiségi érdekek egy része társadalmi, más része politikai jellegű. A társadalmi érdekeket az egyesületi jog alapján (a vallási közösségek mintájára), a politikai érdekeket, azaz „a közéletbeni szabad nyelvhasználatot” pedig a többségi elv alapján, a kisebbségi jogok tiszteletben tartása mellett kell érvényesíteni. A kérdés nemzetközi oldala már koránt sem ilyen egyszerű: „Igen természetes, hogy nem magyar ajkú polgártársaink érdekekkel, rokonszenvvel viseltetnek azon nemzetek sorsa iránt, melyekkel fajrokonságban állanak”, ebből fakadóan nem kizárt, hogy „ezen nemzetiségek vágyai Magyarországon kívülre gravitáljanak vagy éppen nemzetiségi érzelmök Magyarországhoz vonzalmukkal összeütközésbe jöhessen”. Ez a veszély azonban elkerülhető, ha Magyarország tökéletes közszabadságot, azaz társadalmi és politikai egyenjogúságot biztosít a nemzetiségek részére, mivel vágyaik ezen igények határán egyébként sem terjednek túl.⁴¹ Emellett az is életbevágó, hogy Magyarország olyan külpolitikát folytasson, amely nem áll ellentétben Csehország, Románia és Szerbia függetlenségi törekvéseivel, hiszen a hazai tótok, románok és szerbek ezen törekvések iránt igen nagy érdeklődést tanúsítanak. Márpedig a 65-ös bizottmány közösügyi javaslata éppen erre a szerencsétlen útra tereli az országot azzal, hogy beolvasztja a magyar hadsereget az osztrák hadseregbe, kiveszi a hadsereg vezényletét, vezérletét és szervezetét a kormányzati felelősség ellenőrző befolyása alól, és lemond a hadi költségek megszavazásának önálló államjogáról. „Nem látják-e még ezek után sem Magyarország sirásói, hogy állami függetlenségünk ezen feladásával hazánkat ellenségévé teszik azon szomszéd nemzeteknek, melyeknek legitim aspirációi iránt nem magyarajkú polgártársainknak a legtermészetesebb érdekelttséggel kell viseltetniök?”⁴² Kossuth kétségbeesett feljajdulása ezúttal is pusztába kiáltott szó maradt.

A turini remete

Miután a kiegyezés tető alá hozását a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudta elkerülni, Kossuth turini magányába vonult az aktív politikai élettől. Mégsem volt ez teljes passzivitás. Az ellenzéki Függetlenségi Párt képviselőihez intézett számos leveléből kiderül, hogy továbbra is árgus szemekkel követte hazája sorsának alakulását, és

⁴¹ Uo. 374–376.

⁴² Uo. 382.

számos fontos politikai kérdésben megnyilatkozott a nemzeti érdekek következetesebb védelmétől, a rendi struktúrák maradványainak felszámolásától és a demokratikus törekvések támogatásától a választójog kiterjesztésén és a főrendiház eltörlésén keresztül a virilizmus megszüntetéséig és az állam és az egyház szétválasztásáig.⁴³

A nemzetiségi kérdés kapcsán azonban – egyetlen, alább tárgyalandó témakört leszámítva – nem mondott újat. 1867. december 24-én kelt levelében a nemzetiségi kérdéstről faggatózó Ján Bobulát az 1851-ben közzétett (s azóta több fordításban is megjelent) államszervezeti tervére, az 1862-ben nyilvánosságra jutott „dunai confederalionalis projectum 11-dik pontjára”, az utóbbihoz írt felvilágosításokra, valamint a *Negyvenkilencz* 4–5. számára utalja azzal, hogy az említett írásokban nézetei a nemzetiségi kérdés iránt „oly tisztán s oly szabatosan világosságba vannak helyezve, hogy csak haszontalan ismételtetést követnék el, ha azoknak újabb fejtegetésébe bocsátkoznám”.⁴⁴ Bobula egyetlen kérdésére mégis válaszol, nem minden ingerültség nélkül. A *Slovenské noviny* (Szlovák Újság) alapítója ugyanis arra volt kíváncsi, miképp értelmezi Kossuth a konföderációt a nem magyar ajkú magyarországi nemzetiségek irányában. Kossuth számára már maga a kérdés is érthetetlen, és a *Slovenské noviny* programjának azon pontjával sem látja összeegyeztethetőnek, mely Magyarország területi épségét és politikai egységét írta zászlajára. Államszövetségnek – logikus módon – csak külön államok között lehet helye, ha tehát a megoldást Magyarország különböző nemzetiségeire alkalmazni akarnánk, az azt feltételezné, hogy Magyarország – lakosainak faji s nyelvi különbsége szerint – több külön államra szaggattassék szét, hogy azok aztán egymással konföderációba léphessenek. Ilyen pedig a világon sehol sincs és soha nem is volt.⁴⁵ (Bobula nyilván területi autonómiára gondolt, pedig azt Kossuth koncepciója sosem tartalmazta.)

Az Irányi Dánielnek címzett, 1870. május 5-én kelt levele is arról tanúskodik, hogy a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézetei változatlanok: „Leirattam Ön kívánsága szerint a lomtáramból ügyyel-bajjal kikutatott alkotmánytervet is s ide rekesztve küldöm... [E] terv 19 év előtt iratott, azóta haladt a világ s a világgal én is, detailokban egyet-mást most talán másként irnék, de az elveket, melyek a szerves test »ossaturáját« képezik, ma is igazaknak, sőt örök igazságoknak hiszem.”⁴⁶

Helfy Ignácnak küldött, 1871. november 5-én keltezett levelében megint csak a *Negyvenkilencz* 4–5. számára utal vissza (közvetetten), és újfent leszögezi, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása internacionális természetű: „Ha Magyarország oly

⁴³ V. ö. SZEKFŰ Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Uő.: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Szerk. ERŐS Vilmos. Budapest, Osiris, 2002 [1952]. 569–591. (A továbbiakban: SZEKFŰ, 2002.)

⁴⁴ KLI VIII. köt. 145–146.

⁴⁵ Uo. 146.

⁴⁶ KLI VIII. köt. 283., 294.

politikát követ, mely kedvező azon nemzetek autonomiájának, szabadságának s illetőleg függetlenségének, melyeknek, mint fajrokonaiknak, sorsa a magyarországi nemzetiségeket igen természetesen melegen érdekli, nem kell attól félni, hogy a nemzetiségi kérdés túl fog csapongni a kielégíthető határokon hazánkban: de ha a magyarországi nemzetiségek azt látják, hogy Magyarország oly politikát követ, mely a velők fajrokon nemzetek autonomiájának, szabadságának s illetőleg függetlenségének útjában áll, nincs a világnak az a kigondolható belügyi concessiója, melylyel a nemzetiségi kérdést ki lehessen egyenlíteni.⁴⁷ Ezért is figyeli egyre nagyobb aggodalommal a keleti kérdés alakulását, és ezért borul ki a végtelenségig amiatt, hogy az Andrássy-kormány asszisztált Bécsnek a cseh autonómia megbuktatásához: „ha Beust, Andrássy et consortes uraknak az volt szándokukban, hogy a cseh államjogi kérdés a kiengesztelhetlen fajgyűlölet szenvedélyeivel complicáltassék, ez nekik sikerült – a borzalomig”⁴⁸

A nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. törvényről nem nyilatkozott érdemben; úgy tűnik, alapjában véve elégedett volt vele,⁴⁹ ami logikusnak tűnik, hiszen a nemzetiségi törvény – ha bevallottan nem is, de szellemisége, elvei tükrében – sokat merített Kossuth elképzeléseiből. Háromszor utalt csak a törvényre: 1870-ben, 1871-ben és 1882-ben. 1870. március 25-én Irányi Dánielnek arról írt, hogy egyelőre főleg az ellenzéknek új nemzetiségi törvényt benyújtania, mert egyrészt még nem múlt el elegendő idő az országgyűlés által nagy többséggel elfogadott törvény meghozatala óta; illetve mert az ellenzék még azt sem tudná elérni, hogy javaslatát tárgysorozatba vegyék. Inkább módosító javaslatokkal kellene javítani a törvény esetleges hiányosságain.⁵⁰ Ami a részleteket illeti, amikor 1870-ben az Országos 48-as Párt és az országgyűlés nemzetiségi képviselőiből álló ún. Nemzetiségi Kör küldöttei között tárgyalások indultak egy új nemzetiségi törvényjavaslat benyújtásával kapcsolatban, s Irányi Dániel Kossuth véleményét kérdezte, a turini remete kifejtette: nem ért egyet azzal a javaslattal, hogy a törvényjavaslat „országos nemzetiség”-ként különböztesse meg a magyarokat, románokat, szerbeket, szlovákokat, németeket és ruténeket, míg a többieket ezzel másodrangúvá nyilvánítaná – hiszen ezáltal egyenjogúság helyett privilégiumokat teremtene. Ugyanígy leszögezte,

⁴⁷ Uo. 389.

⁴⁸ Uo. 382–383.

⁴⁹ SZEKFŰ, 2002. 599.

⁵⁰ SZABAD György: Kossuth nemzetiségpolitikai irányadása a kiegyezés után. *Levéltári Közlemények*, 58. (1987) 116–119.; újabb közlése SZABAD György: *Polgári átalakulás és nemzeti önrendelkezés. Válogatás Szabad György írásaiból. Vál. és az előszót írta CSORBA László és HERMANN Róbert. Szerk. BÁRÁNY Zsófia.* Budapest, Line Design, 2019. Erre a forrásra Hermann Róbert professzor hívta fel a figyelmemet.

hogy a törvényhatóságok nyelvhasználatát a többségnek kellene meghatároznia, s szembehelyezkedett azzal – a szerbek által javasolt – eszmével, hogy ahol egyetlen nemzetiség sincs többségben, ott a relatív többség nyelvét használják. Leszögezte, hogy az országgyűlés nyelvének a magyarnak kell lennie, természetesen a nemzetiségek szabadon használhatnák a maguk nyelvét, s a törvényeket az ő nyelveiken is közzé kell tenni. Célszerűségi okokból javasolta, hogy a törvényhatóságok egymás közötti érintkezésében az ügyintézés nyelveként meghatározott nyelven kívül magyar fordításban is juttassák el üzeneteiket egymásnak. Végül pedig, Erdély kérdéséről nyilatkozva, kiállt az unió mellett, hozzátéve, hogy ha Magyarország független állam lenne, nem idegenkedne egy, az unió kérdéséről szóló népszavazástól; de amíg Magyarország a Monarchia része, addig az uniót fenn kell tartani. (Ugyanakkor az unió felmondása esetén is ragaszkodott volna a perszonálunió fenntartásához.) Teoretikusan felvetette azt a gondolatot is, hogy az erdélyi nemzetiségek a maguk törvényhatóságaiból olyasfajta „universitási szervezetet” hozhatnának létre, mint „minővel a szászok bírnak”. Sőt, azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a közös jogrend és törvényhozás mellett Erdély továbbra is némi belkormányzati önállóságot élvezzen Magyarországon belül.⁵¹ 1871. november 7-én azt írja Helffynek, hogy értesülése szerint a nemzetiségek nincsenek a nemzetiségi törvénnyel megelégedve, „[f]ormulázzák kívánataikat”. Tanácsa szerint a nemzetiségeket meg kell hallgatni, mégpedig „a testvériesség érzelmével”, akár a „szoros igazságot meghaladó engedékenységre” is készen, mégis az ország területi integritása és politikai egysége megóvásának tiszteletben tartásával.⁵² 1882-ben Mocsárynak írt levelében rosszállását fejezi ki amiatt, hogy a nemzetiségi törvényt nem hajtják tisztességesen végre – „a szószegés olajat önt a tűzre” –, viszont Mocsárynak pár hónappal korábbi személyes látogatásakor tett ígéretét, miszerint *Iratának* sajtó alatt levő III. kötetében ajánlani fogja a nemzetiségi törvény becsületes megtartását, már nem tekinti tarthatónak: „a fenforgó körülmények közt nemcsak nem tanácsos, de nem is szabad a nemzetiségi kérdést actualitási szempontból feszegetnem; – mert az csak ürügyet szolgáltatna nemzetünk ellenségeinek kezére üzelmeiket sérelmi lepellel takarogni.”⁵³ (Kossuth itt a Bosznia-Hercegovina 1878-as osztrák–magyar okkupációja folytán előállt helyzetre utal.)

⁵¹ Uo. 251–259. E rész megírásához nyújtott segítségéért hálás köszönet illeti Hermann Róbert professzort.

⁵² Kossuth Lajos Helffy Ignácnak, Turin, 1871. november 7. Közli: KLI VIII. köt. 403.

⁵³ Kossuth Lajos Mocsáry Lajosnak. Turin, 1882. március 9. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. IX. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1902. 452–453. (A továbbiakban: KLI IX. köt.)

A keleti kérdésről, a pánszlávizmus veszedelmeiről a '70-es években többször ír magánleveleiben,⁵⁴ de Bosznia okkupációja után úgy látja, a kocka el van vetve, a nemzetiségi kérdés megoldására tett korábbi javaslatai már nem alkalmazhatók: „azon politika után, melyet a két Lajthánia közösügyes kormánya a keleti kérdésben elkövetett, mely végeredményben aligha fog máshova vezetni mint oda, hogy »Magyarország lesz a máglya, melyen az osztrák sas elégettetik«, – a dunai confoederatio, melyben a dunavölgyi nemzetek s köztük a magyar nemzet teljes állami függetlenségük s nemzeti szabadságuk biztosítását találhatták volna, már többé nem lehetséges” – írja Helfynek.⁵⁵ A nemzetiségi kérdés most már egészében véve külpolitikai kérdés, semmiféle belügyi intézkedéssel meg nem oldható: „azon helyzet mellett, melyet az utóbbi keleti háboru alkalmából a hivatalos Magyarország bűnrészességével a bécsi cabinet-politika megteremtett s mely a szomszéd keleti népeket az orosz karjai közé kergette, a mi szerbjeinkre s oláhjainkra nézve pedig a külgravitationalis pontok vonzerejét orosz pártfogás mellett hatványosította: a nemzetiségi kérdés a szó szoros értelmében külpolitikai kérdéssé fejlődött, úgy hogy az többé semminemű belügyi intézkedéssel, semmi képzelhető engedményekkel meg nem oldható”. Ennélfogva Mocsárynak – korábban idézett levelében – azt tanácsolja, hogy nem is kell „túlmenni az osztó igazságnak azon szabályán, hogy a politikai s társadalmi jogok élvezetében faj-, nyelv-, valláskülönbség ne tegyen különbséget”.⁵⁶

Az erdélyi Hunyad megye és a Mezőség visszamagyarosításáról

Kossuth tehát 1867 után nem mond újat a nemzetiségi kérdésről, sőt, ha lehet, egyáltalán nem mond semmit, 1878 után végképp nem. Egyetlen téma kapcsán nyilatkozik meg mégis azzal, hogy válasza nincs a nyilvánosságra szánva, és nem is át gondolt terv – hiszen „tervet csak a helyzet tökéletes ismeretére lehet alapítani”⁵⁷ –, ez pedig Erdély egyes részeinek elrománosodása. Először Szathmáry György, a közoktatásügyi minisztérium későbbi miniszteri tanácsosa keresi meg Kossuthot 1877-ben, a Hunyad megyei eloláhosodott magyarok érdekében. Szathmáry – a Hunyadi-

⁵⁴ Ld. pl. Kossuth Lajos Simonyi Ernőnek. Collegno (al Baraccone), 1876. december 12. – Kossuth Lajos Lukács Gyulának. Collegno (al Baraccone), 1876. december 24. – Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Collegno (al Baraccone), 1878. július 26. Közli: KLI IX. köt. 106–116., 116–121., 262–278.

⁵⁵ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Collegno (al Baraccone), 1881. június 16. Közli: KLI IX. köt. 449.

⁵⁶ Kossuth Lajos Mocsáry Lajosnak. Turin, 1882. március 9. Közli: KLI IX. köt. 452.

⁵⁷ Kossuth Lajos Szathmáry Györgynek és György Aladárnak. Collegno (al Baraccone), 1877. február 12. Közli: KLI IX. köt. 164.

mozgalom elindítója, aki már addig is elég jelentős összeget gyűjtött össze a dévai állami reáliskola ellátó intézete részére – a hazánkban akkoriban divatos jótékony célú album kiadását tervezte szerkesztőtársával, György Aladárral, melyhez megke-resték a jobb nevű magyar írókat, hogy cikkeket és más irodalmi dolgozatokat bocsássanak rendelkezésükre. Ilyen kérelemmel fordultak Kossuth Lajoshoz is, de választ Kossuth kérésére nem adták ki. Ugyancsak az elrománosodás kérdésében, az erdélyi Mezőség kapcsán, Kossuth Herman Ottóval levelezett 1877 tavaszán.⁵⁸ Leveleiben kifejti, hogy a visszamagyarosítás ilyen tömeges méretekben nem egyszerű feladat, ezért több ponton beavatkozást igényel. Fontosnak tartja a magyar iskoláztatást, különösen az óvodákban, de nem elegendőnek: „Az iskola nyelve nem fog átmenni az életbe, ha a társas viszonyokban ápolóra nem talál. [...] [E]z ügyben sikerre csak úgy lehet kilátás, ha kombinált tervszerűséggel több oldalról bele lesz nyulva a nép családi életébe, társas viszonyaiba, keresetmódjába, anyagi érdekeibe”.⁵⁹ A „főemelyüt” közgazdasági téren kell keresni, „a visszamagyarosítás művét az anyagi érdekekkel kell kapcsolatba hozni”.⁶⁰

Kezdetnek magyar fenntartású és magyar munkásokat foglalkoztató gyárakat hozna létre, a munkásokat és családjaikat a gyár körül telepítené le, ahová magyar iskolát alapítana. A gyártelep volna tehát „a góczpont, melyből az eloláhosodott szomszéd magyarokra a visszamagyarosítás melege folyton kisugárzanék”.⁶¹ Arra is törekedni kellene, hogy a szétszórta élő magyarok lassanként községekbe tömörüljenek, melyeket jó minőségű utak kötnének össze a gyárteleppel. Ezekbe a községekbe is magyar óvodát és elemi iskolát kell telepíteni. Ez azonban még nem elég, hiszen mit sem ér a magyar oktatás, ha a gyermek az iskolából kilépve, a családban csak román nyelvet hall. „A házi tűzhely s nem az iskola a nemzetiség szentegyháza s a nő, az anya, annak papnéja, kinek keze alatt a nemzetiség Vesta-tüze ki nem alhatik”.⁶² Ennek okán kiházasítási segítyt tűzne ki azon ifjak számára, akik magyar

⁵⁸ Herman Ottó Kossuthnak a hozzá címzett leveleit 1886-ban közzétette, és a könyvek eladásából származó bevételt az 1885-ben megalakult Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület javára ajánlotta fel. ELBE István: „Erdélyt előbb-utóbb aligha el nem veszítjük”. Herman Ottó és Kossuth Lajos levélváltása az elrománosodásról. In: *Vonzások és választások: a könyvtár dicsérete: Szöveg – Emlék – Kép (Bibliotheca Scientiae et Artis)*. Szerk. BOKA László – P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, OSzK–Gondolat, 2011. 248. (a továbbiakban: ELBE, 2011.) A tanulmány kitér arra is, hogy míg Kossuth a vegyes házasságok és a nyelvi-kulturális asszimiláció jelenségével magyarázta az elrománosodás folyamatát, addig Herman társadalmi-biológiai okokra vezette vissza azt a Darwin-féle létfenntartási küzdelem elve alapján.

⁵⁹ Kossuth Lajos Szathmáry Györgynek és György Aladárnak. Collegno (al Baraccone), 1877. február 12. Közli: KLI IX. köt. 163.

⁶⁰ Uo. 160–161.

⁶¹ Uo. 163.

⁶² Kossuth Lajos Herman Ottónak. Collegno (al Baraccone), 1877. március 22. Közli: KLI IX. köt. 171.

leányt vesznek feleségül, kezdve azon helyiségekkel, ahol még tíz magyar házhely van. „Pár ezer forint nászajándokkal, a jövő farsangon egy napra szabott esküvőnél 12 pár közt ünnepélyesen kiosztva; és egy magyar családos magyar néptanítóval visszamagyarosítanám azt a helységet.”⁶³ Hatalmas nyelvviskolának tartja a hadsereget is, ezért javasolja, hogy a kormány „szép csendben, minden zaj nélkül” az eloláhosodott vidék besorozott ifjait magyar ezredekbe ossza be.⁶⁴

Hermannal sokat vitatkozik azon, hogy vajon mennyire feladata az államnak a visszamagyarosítás ügyébe beavatkozni, avagy a dolgot társadalmi önszerveződéssel lehet csak megoldani: „Őn azt mondja: ez nem lehet egyleti ügy; ez a nemzet ügye. Igen, de a nemzetnek ezt a maga ügyét gyakorlatilag csak egyleti úton lehet fölkarolnia; mert miután *a szentek lajstromába iktatott* István királylyal elmívelteték a *kapzsi* idegen papok azt a *bolondot*, hogy országlati maximává tétették le vele azt a politikai *blasphemiát* [KLI: lehetetlenséget], hogy egy nyelvű ország, erőtlen ország; és *ismét a papi ambitio és papi kapzsiság* keresztül vitte, hogy az állam nyelvéné nem a nemzeti, hanem a latin nyelv avattassék fel, őseink századokon át elhanyagolták nemzetiségi érdekeinket, midőn azokat általánosítani könnyű volt volna, a nélkül hogy csak resenzussal is találkoznék; e mulasztást most már helyre hozni lehetetlen.”⁶⁵ Magyarul, az állam a nemzetiségek asszimilálását, amíg azt még könnyen megtehetette volna, elmulasztotta, a magyar nyelvet évszázadokig nem ápolta; most már késő. A mértéktartó Kossuth óva int bármiféle erőszak alkalmazásától, még a jogi kényszertől is: „Arra már gondolni sem lehet, gondolni sem kell, hogy a nemzet akár kormányhatalommal, akár törvénnyel álljon közbe az oláh pap mérges csókja s azon magyarok közé, kik attól a méregtől még csak annyira sem szabadkoznak, mint az ökör a nem mérges békarokkától.”⁶⁶

„Az erős akarat nem ismer akadályt.”⁶⁷

Kossuth Lajos egész életében igazi polgári szabadsághős volt, liberális demokrata, a polgári nemzeti eszme legtisztább képviselője.⁶⁸ Utolsó leheletéig kitartott a *füg-*

⁶³ Kossuth Lajos Herman Ottónak. Collegno (al Baraccone), 1877. május 30. Közli: KLI IX. köt. 196.

⁶⁴ Kossuth Lajos Szathmáry Györgynek Közli: KLI IX. köt. 164.

⁶⁵ Kossuth Lajos Herman Ottónak. Collegno (al Baraccone), 1877. március 22. Közli: KLI IX. köt. 175–176. Az idézetet ELBE, 2011. 254. közlése, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött eredeti levél alapján pontosítottam, a Kossuth Lajos irataiból kimaradt részeket dőlttel szedve.

⁶⁶ KLI IX. köt. 176.

⁶⁷ A *Negyvenkilencz* című folyóirat mottója, Kossuth 1851. évi marseilles-i beszéde alapján.

⁶⁸ SZEKFÜ, 2002. 573–577. – DEÁK Ágnes: Kossuth Lajos és a 19. század koreszméi. *Vigilia*, 1998/11. 830–833.

getlen magyar államiság eszméje mellett, és a nemzetiségi kérdés megoldását csak annak keretein belül tudta elképzelni, a teljes *polgári-politikai jogegyenlőség* alapján: „két egymást kölcsönösen kiegészítő eszme volt, mely, a mióta elmém a hazafiui kötelességek tudtára megérett, vezércsillagként világitott előttem a becsületes igyekezet ösvényén. Az egyik a független magyar államiság, melyhez egy ezeréves történelem hazánknak elvitázhatlan jogot adott; a másik jogegyenlőség a magyar haza minden polgára számára faj-, nyelv-, vallás-, osztálykülönség nélkül, a nemzet politikai egységének s a közös haza magyar állami típusának fentartásával.”⁶⁹ Kossuth politikájának eme két vezércsillaga mellett kiemelendő, hogy Magyarország nemzeti önrendelkezését társítani akarta a történetileg kialakultnak tekintett, köztük a szomszédos európai nemzetek függetlenségi törekvéseivel (ld. konföderációs javaslatait, a keleti kérdéssel kapcsolatos figyelmeztetéseit). Ugyan a „nemzet” és a „nemzetiség” megkülönböztetésében⁷⁰ némiképp befolyásolta a Magyarország állami egységének fenntartására irányuló igyekezete, az kétségtelen, hogy a nemzetiségek egységes államkeretben való együttélését nem az alá- és fölérendeltségi viszonyok fellevenítése mentén, hanem a demokratikus *önkormányzatiság* formájában képzelte el.⁷¹

A 91 éves Kossuth csak halálos ágyán tette le a tollat. Utolsó sorai *Iratai V.* kötetének 229–231. lapjain jelentek meg, egy rendkívüli ember rendkívüli akaratának bizonyosságául: „[...] nem a Habsburg háznak, hanem az osztrák császári és magyar királyi méltóság egy személybe cumulatiójának vagyok ellensége; ennek igenis, bár tehetetlen, de megtörhetlen, de hajthatatlan ellensége vagyok és maradok mind halálomig.”⁷²

⁶⁹ Kossuth Lajos Finck Jánosnak, Sopron sz. kir. város polgármesterének. Turin, 1883. július 18. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. X. köt. S. a. r. Kossuth Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1904. 112.

⁷⁰ „»Nemzetiség« és »nemzet« két különböző dolog. Az első egy ethnographiai véletlen. A második a történelem műve.” *Iratai francia kiadásának Előszava*. Collegno (Turin mellett), 1880. szeptember. Közli: KLI IX. köt. 394.

⁷¹ SZABAD, 1977. 203

⁷² *Kossuth Lajos iratai*. V. köt. S. a. r. HELFY Ignác. Budapest, 1895. 231. (Kossuth Ferenc szerkesztői előszavából tudjuk, hogy ezek voltak atyja utolsó szavai: KLI V. köt. VII–VIII.)

LIGETI DÁVID

KOSSUTH LAJOS ÉS A BALKÁN (1876–1879)

Bevezetés

1876 és 1879 között az ekkor már közel harminc esztendeje emigrációban élő Kossuth Lajosnak utolsó nagy külpolitikai esélye kínálkozott arra, hogy informális, de igen jelentős magyarországi befolyását valódi hatalmi tényezővé alakítsa. Ezen években a Balkán-félszigeten drámai politikai válság és átrendeződés történt. Az 1853–1856 között zajló krími háború, majd az 1859. évi francia-szárd–osztrák, illetve az 1866-ban vívott porosz-olasz–osztrák háború után most nyílhatott esély arra, hogy Magyarország 1849, de még inkább 1867 után kialakult helyzete megváltozzon. Jelen tanulmányomban ezt a problematikát Kossuth egykorú feljegyzései, illetve levelei alapján igyekszem vázolni.

A már 75. életéve felé haladó egykori kormányzó idős korára is grafomániás ember maradt,¹ így annak ellenére is viszonylag pontosan lehet rekonstruálni gondolatait, hogy politikai befolyása össze sem vethető módon csekélyebb volt, a megelőző három háború idejének helyzeténél. Ugyanakkor, ahogy egy kortárs újságíró megfogalmazta: „még azok is, akik különben »nem élnek vele«, kíváncsiak tudni a nagy száműzött külön véleményét minden fontosabb kérdésben. Ő [Kossuth] már most egy idő óta tartózkodik az egyenes vagy éppen ünnepélyes nyilatkozásoktól. És azt jól is cselekszi, saját méltósága érdekében, amit hogy mindvégig megőrizzen, minden párt-színezetű magyar ember egyaránt óhajt.”²

1876 elején Kossuthot még nem a balkáni kérdés foglalkoztatta, annak ellenére, hogy Bosznia-Hercegovinából már az előző év folyamán kisebb felkelésről szóló hírek érkeztek.³ Az egykori forradalmi harcostárs, majd politikai ellenfél, Deák Ferenc halálának híre újabb számvetésre készítette a volt pénzügyminisztert. Február

¹ Szeffü Gyula értékelése szerint: „A *sokat* író Kossuth *nagy* író volt, már azóta, hogy a 40-es években a Pesti Hírlapban megkezdte írói pályáját”. SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: *Kossuth emlékkönyv 1802–1952*. II. köt. Szerk. I. TÓTH Zoltán. Budapest, Akadémiai, 1952. 391. (A továbbiakban: SZEKFÜ, 1952.)

² Sz. N.: Kossuth nézetei a keleti kérdésben. *Politikai Ujdonságok*, 1876/45. 518.

³ 1875 nyarán zavargások törtek ki Hercegovinában, majd azok Boszniára is áttértek – ezek hátterében a gyatra mezőgazdasági termés állt. JELAVICH, Barbara: *A Balkán története*. I. köt. Budapest, Osiris, 1996. 309. (a továbbiakban: JELAVICH, 1996.) – KOZÁRI Monika: *Andrássy Gyula*. Budapest, Gondolat, 2018. 209. (A továbbiakban: KOZÁRI, 2018.)

14-én – három héttel Deák halála után – a következő sorokat vetette papírra: „Miként gondolkozom én erről, megmondtam neki [Deáknak] magának Cassandra-szózatomban, melynek sejtelmeit az idő oly megdöbbentő mérvben s oly szédítő rohamossággal igazolta.”⁴ Valójában a kormányzó ezen a ponton nem bontotta ki az igazság minden részletét, hiszen 1867-es levelében a Monarchia gyors, néhány éven belül történő összeomlásával számolt.⁵ Mindent egybevetve Kossuth méltó módon adta meg a tiszteletet egykori barátjának, miközben annak legfontosabb vívmányát, a kiegyezést továbbra is elutasította.⁶

A keleti kérdés

„A magyarok Mózesé” továbbra is kitartott azon tézise mellett, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia bukásra van ítélve. Helyesen ismerte fel, hogy a dualista államot komoly veszély fenyegeti abban az esetben, ha az Orosz Birodalom aktív terjeszkedésbe fog a Balkán-félszigeten. 1876. november elején interjút adott a *Politikai Ujdonságok* című lapnak, amelyben megfogalmazta, hogy „a keleti kérdés legszerencsésebb megoldásának alakját az általa már régebben fölvetett s ismeretes dunai szövetségben látja Magyarország védnöksége alatt – ha tudniillik már Lengyelország is föllállíthatná.”⁷ 1876. december 3-án az orosz előretöréstől való félelmeit így foglalta össze:⁸ „Én igen is veszélyt látok abban hazámra, ha az orosz hatalomnak (territoriális terjeszkedésről nem is szólva) megengedtetik oly állást foglalni a Balkán-félszigeten, mely diktatoriális befolyást biztosít számára azon félsziget szláv fajú népeinél s ezeket a szentpétervári »változhatlan gondolat« [...] eszközeivé idomítja, le egészen az Adriai tengerig.”⁹ Ez a veszély a szerb–montenegrói–török háború első szakasza

⁴ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Baraccone di Colegno, 1876. február 14. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. IX. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1902. 60. (a továbbiakban: KLI IX. köt.) Meg kell jegyezni, hogy munkám során Kossuth kiadott leveleire támaszkodtam, amelyek a kérdéses időszakban már Kossuth Ferenc válogatásán alapultak, így számos redundancia található bennük, illetve a kormányzó fia bizonyos részeket el is hagyott. V. ö. SZEKFŰ, 1952. 407. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Kossuth gondolatait nagy részben publikálták a magyar ellenzéki sajtóban, így azok ismertek voltak a kortársak számára.

⁵ IFJ. BERTÉNYI Iván: Megosztó kompromisszum. Az 1867-es kiegyezés sikerei és kudarcai 150 év távlatából. In: *Megosztó kompromisszum. Az 1867-es kiegyezés sikerei és kudarcai 150 év távlatából*. Szerk. HERMANN Róbert–LIGETI Dávid. Budapest, Országgyűlés, 2018. 32–33.

⁶ SZEKFŰ, 1952. 395.

⁷ Sz. N.: Kossuth nézetei a keleti kérdésben. *Politikai Ujdonságok*, 1876/45. 518.

⁸ Kossuth nem könnyen áttekinthető soraiban a korabeli – ma is használt – kifejezéseket modern alakjukban tüntetem fel. Szögletes zárójelben pedig az idegen kifejezések magyarozatát találjuk.

⁹ Kossuth Lajos Simonyi Ernőnek I. Collegno (al Baraccone), 1876. december 3. Közli: KLI IX. köt. 102.

után igencsak megnőtt: a június 30-a óta tartó harcok a *status quo ante bellum* állapotban értek véget.¹⁰

Kilenc nappal később, december 12-én Simonyi Ernőnek írt levelében ekként vélekedett a keleti kérdésről, vagyis a Balkán helyzetéről: „A keleti kérdés európai kérdés. Nincs hatalom Európában, mely ne érezné, hogy annak fázisai kisebb-nagyobb mérvben, közvetve vagy közvetlenül, saját érdekeivel kapcsolatban állanak. [...] Én hálával tartozom a Portának. S én a hálát nem, mint sokaknál tapasztaltam, tehernek, hanem szent és kedves kötelességnek tekintem. És én becsülni tanultam a török nép nemzeti jellemének nemes vonásait. Becsülni tanultam annyival inkább, minél bámulatosabb tünemény az, hogy e szívós erkölcsű népnek társadalmi erényekben gazdag jellemét még azon dögleletes levegő sem volt képes megrontani, mely Konstantinápolyból azon hosszú időn át reá özönlik, hogy a túlsúlyért minden eszközzel versengő európai cselszövények e világvárost a korrupció folytán forrongó boszorkány üstjévé alakították.”¹¹

Mint látjuk, Kossuth igen pozitív szemmel tekintett az Oszmán Birodalomra – ebben nyilvánvalóan fontos szerepet játszott 1849 öröksége is, vagyis az a tény, hogy az egyre gyengülő Porta biztosította a kormányzó fizikai és politikai túlélését. Kossuth helyesen ismerte fel, hogy „az orosz a török birodalom csonkításaival és Lengyelország felkoncolásával, Európa szabadságának veszélyes arányokra növekedett”. A magyar Mózesen – az előző évtizedekhez hasonlóan – valósággal úrrá lett egyfajta orosz-fóbia: úgy vélte, hogy Szentpétervár hatalmi túlsúlyának növekedése: „[...] egy-egy lépés Napóleon azon jóslatának teljesevé felé, hogy »Európa kozákká lesz«?»; egyúttal orosz tanulásra biztatta Helfy Ignácot.¹²

Kossuth Balkánnal kapcsolatos vívódásai között újra és újra hangot kapott hazaszeretete: „Távol a hazától magányban töltöm és végzem örömtelen napjaimat. De ha sokat el kellett is felejtenem, egyet soha sem felejték el: ismerni a romlatlan magyar szívet, melynek dobbanásai felett kezem annyit nyugodott.”¹³ Mindent egybevetve: a volt kormányzót mindvégig érdekelte hazája sorsa. Egyre fokozódó honvágyán túl olaszországi számkivetése is egyre rosszabb anyagi kondícióban találta a kormány-

¹⁰ A háború 1877. december 11-én folytatódott: az orosz sikerei után érthető módon a két balkáni állam is részesedni kívánt az Oszmán Birodalomtól elszakítandó területek felosztásában.

¹¹ Uo. 106–107.

¹² CSORBA László: Kritika és kultusz: az öreg Kossuth Turinban. In: *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózesese”*. A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Debreceni Egyetem, Debrecen Megyei Jogú város és a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 2002. szeptember 25–26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Osiris, 2006. 232. (A továbbiakban: CSORBA, 2006.)

¹³ KLI IX. köt. 115–116.

zót: 1874-ig torinói bérlakásokban élt, ekkor vett kertes, emeletes házat Collegno falucska Barracone nevű részén¹⁴ – mai fogalmaink szerint tehát az olasz város agglomerációjába költözött.

Háború a Balkánon

A forradalom vezére aggodalommal kísérte a balkáni erőviszonyok gyors változását, különösen az újonnan létrejövő államok kétes és kiszolgáltatott helyzetét. Szerbia kapcsán például a következőket állapította meg: „A szláv szabadság nagy szavaival (mely szabadság Russiában persze dicsőségesen virágzik), elámított szerb nép nem vette észre, hogy nem a szabadságért, hanem az orosz preponderancia érdekeiért küzd, vérzik és hal. És mivé lett a »szabad« Szerbia? Ott csüng tehetetlenül az orosz horgon, Russia vazallusává lett, orosz őrzékek tartják a népet »rendben« Belgrádban.” Kossuth hasonló félelmeket fogalmazott meg Romániával kapcsolatban is. A volt pénzügyminiszter helyesen mérte fel, hogy dunai konföderációs terveit komoly veszély fenyegette Szentpétervár részéről. „Keleti szomszédaink szabadságától pedig már éppen annyira nem félünk. [...] Magyarország (ha saját sorsának akkor ura leszen) minden bizonnyal kész lesz velük oly kölcsönös védelmi kombinációra lépni, mely saját függetlenségünk biztosításának is, az európai egyensúlynak is érdekében lesz ugyan, de mely egyszerűen a legbiztosabb, sőt egyedül biztos, egyedül possibilis [lehetséges] mód arra, hogy azon népek [...] függetlenségüket feltarthassák.”¹⁵

1876 végén Magyarországon törökbarát tüntetések, felvonulások kezdődtek. A magyar ifjúság nevében Kossuth több levelet is kapott ebben a tárgyban, hiszen még mindig fontosnak tartották a volt kormányzó véleményét. Lukács Gyulának írt, december 24-i levelében épp a pánszlávizmus veszélyeire hívta fel a figyelmet, amely ellen mindenképpen fel kell lépni: „És mi ez a pánszlávizmus? Az nem nemzetiségi ügy, nem szabadság-ügy. Egy fajnévbe abszorbeálja a szláv népek különböző nemzeti egyéniségeit. Fajegységet substituál a nemzetiségnek. Fajhatalmat a szabadságnak.”¹⁶ Az ekkori magyar közhangulatot a budapesti francia főkonzul ekként

¹⁴ CSORBA, 2006. 219.

¹⁵ KLI IX. köt. 109–110.

¹⁶ Kossuth Lajos Lukács Gyulának. Collegno (al Baraccone), 1876. december 24. Közli: KLI IX. köt. 117. Az egyik vezető Balkán-kutató kortárs véleménye szerint: „A pánszlávoknak nem volt egyetlen átfogó programjuk, vagy szószólójuk. Általában amellell szálltak síkra, hogy valamennyi szláv nép szabaduljon meg az idegen, vagyis oszmán vagy a Habsburg-uralomtól és tömörüljön szláv államszövetségbe, amelyben Oroszországgé lenne a vezető szerep.” JELAVICH, 2006. 310–311.

értékelt: „A magyarok nem kételkednek abban, hogy legyőzik az oroszokat. Az orosz hadsereget nem tartják sokra, mondván, hogy 1849-ben kétszázezren jöttek Magyarországra, és csak negyvenezen tértek haza, és teljesen biztosak saját szláv katonai alakulataikban”.¹⁷

A soron következő hetek is sok izgalmat tartogattak. 1877 januárjában Budapesten a Monarchia, valamint az Orosz Birodalom megállapodást kötött, amely révén az oroszok szabad kezet kaptak egy török elleni háborúra, cserébe viszont elismerték a dualista állam Bosznia-Hercegovinára vonatkozó igényeit. Áprilisban kirobbant az orosz–török háború.¹⁸ Helfy Ignác ekkor Kossuthnak így jellemezte a magyarországi helyzetet: „Íme az egész, de a szó szoros értelmében az egész nemzet rokonszenve a török oldalán van s nemcsak platonikus, hanem igazi politikai rokonszenv, mely áldozatokra, véráldozatokra is kész, mert amennyire szereti a törököt, annyira gyűlöli az orosz, s mert a rokonszenv alapját jól felfogott saját érdeke képezi.”¹⁹

Félelem az oroszoktól

Az orosz–török háború élénken foglalkoztatta Kossuthot. A konfliktus során végig rettegett attól, hogy a balkáni harcok eszkalálódnak és ki fognak terjedni Magyarországra is. A nemzet elsőszámú vátesze gyakorlatilag rosszabbnál rosszabb forgatókönyveket látott megvalósulni: orosz győzelem esetén egyértelmű balkáni dominanciát tulajdonítva a cárnak, de döntetlen esetén is attól tartott, hogy a pánszlávizmus révén Szentpétervár lesz a balkáni népek legfőbb támasza. 1877. augusztus 12-én kelt levelében így fogalmazott: „Orosz alattvalónak lenni nem kívánatos állapot, s a foglalás legrosszabb esetben *Boa constrictor*, mellyel végre is küzdeni lehet; de az a másik, az a polip, mely, ha testünkbe ragad, csápjai közül ép testtel nincs menekülés.”²⁰

¹⁷ DIÓSZEGI István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, Teleki, 1998. 240. (a továbbiakban: DIÓSZEGI, 1998.) Természetesen a jelentés nagymértékben túlbecsülte az orosz 1849. évi halálos veszteségeket, amelyek kb. 13 500 főre tehetők – döntő részben pedig a kolera számlájára írhatók. HERMANN Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, Korona, 2001. 401.

¹⁸ DIÓSZEGI István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. Budapest, Vince, 2001. 66. (A továbbiakban: DIÓSZEGI, 2001.)

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára R 90 I. 5721. Idézi: KOVÁCS Emőke: *A magyar parlament Catoja. Irányi Dániel politikája pályája 1868 és 1892 között*. Budapest, Széphalom, 2014. 146. (A továbbiakban: KOVÁCS, 2014.)

²⁰ Kossuth Lajos B. Molnár Sámuelnek I. Collegno (al Baraccone), 1877. augusztus 12. Közli: KLI IX. köt. 202.

Kossuth már-már mániákus rettegéssel figyelte az Orosz Birodalom külpolitikáját – 1849 ismeretében emberileg érthető, hogy ekként cselekedett. „Nem nagyobb veszély, ha a cár foglalás útján terjeszkedik a Keleten, mint az, ha győzelmével megmutatja, hogy ő erős vára tud lenni a »szláv ügynek«, s hatalmát, befolyását ekként terjesztve ki, a keleti szlávokkal, s kik velük egy táborba szegődnek, mind szomszédunkban balra, mind szomszédunkban jobbra, mind saját hazánkban is mint vezér, mint úr, mint pártfogó rendelkezhetik. A moszkvai lapok már nem is csinálnak titkot abból, hogy a »szláv ügy« zászlaja ki lévén bontva, a török »szláv ügy« után az Osztrák–Magyar Monarchia »szláv ügye« következik. – És ez nem handa-banda. Ez logika. – Valóban reánk s az osztrák birodalomra az orosz terjeszkedés emez utóbbi neme még veszélyesebb mint a föld-foglalás. Ez itt nem nyeri meg, sőt elidegeníti azt, a kit elfoglal.”²¹

A nemzet prófétája valóban vátesznek bizonyult ebben a tekintetben: harminc évvel később pontosan ezek az érvek jelentkeztek a boszniai válság idején – és ez a kérdéskör döntő szerepet játszott a Monarchia 1918-as összeomlásában is. Nagyon érdekes meglátása Kossuthnak, hogy az Oszmán Birodalomban sokkal inkább látott fejlett államot, mint az Orosz Birodalomban, egyben támogatta már ekkor, hogy a Monarchia a törökök oldalán lépjen háborúba Szentpétervár ellen.

„Az orosz nem fogná magát annak kitenni, hogy míg szemben vele a török oroszlán áll, háta megett az osztrák–magyar haderő foglaljon állást és útját vágja. – A haza s a monarchia valószínűleg kardcsapás nélkül, minden esetre aránylag kevés áldozattal meg volna mentve, az áldozat jobbadán egy tekintélyes haderőnek összpontosítására szorítkozandván; természetesen a Duna körül és Erdélyben. [...]

Ez a veszély az, melyet mint egy halálmadárt látok kiterjesztett szárnyakkal lebegni hazám felett, s azért a honszeretet ösztönöz, hogy erről még emlékezetbe hozzak némelyeket, kapcsolatban egy pár szerény figyelmeztetéssel a nemzeti közvélemény megindult nyilatkozatait illetőleg.”²²

Kossuth ebbéli meglátásai szinte irányították a hazai Negyvennyolcas Függetlenségi Párti ellenzék gondolatait. Jó példa erre Irányi Dániel 1877. szeptemberi interpellációja,²³ ahol – összhangban a volt kormányzóval – a politikus Andrássy külpolitikáját kárhoztatta, elsősorban a budapesti egyezmény miatt. 1877 decemberében érvényesült leginkább a Balkán-kérdésben Kossuth informális, de jelentős hatása. Barátja, Helfy Ignác interpellációt intézett a parlamenthez a cár nevezetes moszkvai beszéde ügyében, Kossuth Lajos ezekben a napokban üzenté az emigrációból, hogy

²¹ Uo. 201–202.

²² Uo. 204–205., 207.

²³ Kovács, 2014. 150.

a rettenetes szerencsétlenségnek tartott háborút is kisebb szerencsétlenségnek tartja, mint az orosz hatalom növekedésének megengedését, és az egykori kormányzó véleményét nagyon sokan osztották Magyarországon.²⁴

Az orosz–török háború véres és igen nagy áldozatot követelő konfliktus volt mindkét oldal számára, ugyanakkor Szentpétervár döntő győzelmet aratott. Ebben a helyzetben a kilátásba helyezett fegyverszünet nyugtalanította Kossuthot. 1878. január 16-án így fogalmazott: „Fegyverszünet van alkudozásban, nem Európa befolyásával. A cár hatalmas. Betiltott minden közbeszólást. És Európa »láthatatlan«. [...]»

Ez e minőségben Ausztria–Magyarországot nullifikálta ezen egész háború folyamára, melynek mérlegében saját jövő sorsa ingott; – izolálta, megsibbasztotta Angliát, melynek érdekei a mi érdekeinkkel e válságnál oly szembetűnően találkoznak; és elhagyatottságra, bukásra kárhoztatta barátunkat, védgátunkat, a törököt, ki léteért küzdve Európa függetlenségéért s első sorban hazánk és Ausztria biztonságáért küzdött.²⁵ Végeredményben Kossuth ráébredt arra, hogy a 19. század addigi részében jól kooperáló²⁶ brit–német fél a balkáni kérdésben konfrontálódott, nem utolsósorban a Monarchia boszniai ambíciói miatt.

Mint látjuk, Kossuth koherens módon vezette le azt a – kora újkori vészterhes történelmünk blendén át nézve – némileg skizoid megállapítást, miszerint az Oszmán Birodalom vált a magyar érdekek legfontosabb védelmezőjévé, sőt az európai civilizáció védőbástyájává is. Az egykori kormányzó igen komor sorokat vetett papírra: „Sötét aggodalom borul a magyar ember lelkére. [...] Legyen az én honszerelmeknek is megengedve reá vetni szerény mécssem világát a helyzet homályaira, talán hogy e szerény mécsvilág egy sugárkát vethet az ösvény felé, melyet a hazafiság aggódva keres.”²⁷

Vita Andrassy Gyulával

Kossuth élesen bírálta Andrassy Gyula gróf politikáját is – elsősorban az elmulasztott lehetőségek emberét látva benne: „De az osztrák–magyar külügyér azzal nyugasztal, hogy az ő számvetései a háború kimenetelétől függetlenek. Kulcs volt a kezében a kapuhoz, mely a vihar szeleit lezárhatja. Majd ismét kezében volt a lehetőség rájok kiáltani Virgil Neptunusának szavait »maturate fugam« [meneküljetek], de

²⁴ DIÓSZEGI, 1998. 238.

²⁵ KLI IX. köt. 238.

²⁶ JOÓ András: Az első világháború előtti angol–német viszony politikai és szellemi hátteréről. *Világtörténet*, 1999/tavaszi–nyári. 34.

²⁷ KLI IX. köt. 239–240.

ő számvetései hitében kaput is tárt, szabad dühöngést is engedett a viharnek, melynek átkát nemzedékek nemzedékei fogják sínyleni, s messze-messze távolba kigyózó útját ledőlt országok romjai fogják jelezni. [...] A szomszédunkban dúlt háború s Magyarország és Ausztria jövődjé közt egy végzetszerű kapcsolat van. Végzetszerű! mint a bosszuló istenségek [...] haragja.

E kapcsolat onnan ered, hogy e háborúnál nemcsak az úgynevezett »keleti kérdés«, azaz a Porta s keresztény népei közti viszony kérdése forog fenn, hanem hogy ez komplikálva van egy másikkal: az orosz hatalmi kérdéssel. Ausztria–Magyarország külügyminisztere lón: »im russischen Bunde der Dritte« [a harmadik az orosz szövetségben],²⁸ és e »horribilis« minőségben addig tolta az orosz szekerét, míg az eljutott Plevnába és onnan tovább. [...] A plevnai katasztrófával²⁹ az orosz állást foglalt a történelemben mint a románok s keleti szlávok győzedelmes védnöke. Ezt a célt az orosz már elérte.³⁰

Mindent összevéve, Kossuth negatív véleménnyel volt a Monarchia magyar külügyminiszteréről, Andrásyot „nem tartotta sem olyan észnek, sem olyan jellemnek, hogy önálló külpolitikája lehetett volna: a bécsi udvar irányította, azt pedig Bismarck Berlinből”.³¹ Sőt, a kiegyezés rendszerét alapvetően a külpolitika miatt kritizálta, mert az kényszerpályára lökte az országot.³²

Kossuth ismét megfogalmazta, hogy a Monarchia végveszélybe fog kerülni az orosz győzelem következtében: „[...] Az orosz pártfogásra támaszkodó románok, szerbek további aspirációi mifelénk is irányulnak. [...] Ha hozzá vesszük azt, hogy a pánszlávizmusnak mennyi pártosa van már is a Habsburg-Lotharingiai ház országaiban, s mennyire fog ezeknek száma növekedni a győzelmi nimbusz fényében, mely a szláv ügy zászlaját diadalmasan lobogtató cárizmus terjeszkedő hatalmát körülveszi. [...] Határaink orosz kliensekkel vannak megrakva. Mögöttük megtörve az egyetlen barát [ti. az Oszmán Birodalom], kire biztosan számíthatnánk, s kit hazánk kormánya, ellentétbe helyezve magát nemzete józan eszével s önfenntartási ösztönével, botorul, bizony-bizony mondom: botorul! veszni hagyott.”

Kossuth úgy tartotta, hogy a Balkán politikai átrendeződését követően a cár Ausztria–Magyarországot is fel fogja számolni – ezen a ponton ismét kasszandrai szerepet vindikált magának. Talán ezt abból a szempontból is tette, hogy híres – tizenhárom évvel korábbi – próféciája annak ellenére sem teljesült, hogy Kossuth a Monarchia

²⁸ Kossuth itt az 1872–73-ban megkötött ún. három császár szövetségére utal.

²⁹ A háború során az oroszok nem tudták Plevnát rohammal bevenni, és állásháború alakult ki. Véres harcok után az oroszok 1877. december közepén törték meg a török ellenállást. DIÓSZEGI, 2001. 67.

³⁰ KLI IX. köt. 239–243.

³¹ SZEKFŰ, 1952. 379.

³² HERMANN RÓBERT: *Kossuth Lajos élete és kora*. Budapest, Pannonica, 2002. 117.

gyors összeomlását várta. „Ezt lehet rémlátásnak [...] gúnyolni. Cassandra szavát is annak gúnyolták Trója bölcsei, s Trója eleste Cassandrának adott igazat.”³³

Kossuth voltaképp Andrássyval kapcsolatban is használta a trójai királylány hasonlatát. Ebben bizonyosan szerepe volt annak, hogy Deák Ferenc 1876 elején meghalt, de azt a tényezőt is célszerű számításba vennünk, hogy 1867 után most kínálkozott az első reális alkalom arra, hogy a volt kormányzó prófécijája megvalósuljon, és a Monarchia összeomoljon.

„Én, ha egészségem megengedi, el fogom mondani nézeteimet mind a külügyér politikája felől – tárgyilagosan *sine ira et studio*, miként a helyzet komolysága kívánja – mind arra nézve is, hogy mily irányban kellene a nemzetnek belevetni az események mérlegébe határozott akarátát, miszerint, ami még menthető, megmentethessék.”³⁴

A preventív háború gondolata

Négy hét múlva – 1878. február 17-én – az aggódó Kossuth még kétségeesettebb sorokat vetett papírra, Helfy Ignáchoz írt levelében:

„Kedves Barátom!

Ha beteg vagyok-e?³⁵

Hát hogyan volnék – hiszen ha kender-kötelekből volnának is sodorva idegeim, a gerincvelőig megtépné az a rettenetes gondolat, hogy Andrássy és nyomorult klikkje megölték szegény hazánkat. S ép akkor ölték meg, midőn a sors ingyen kegyelméből oly könnyű, oly biztos, oly olcsó, oly veszélytelen módon tehetségükben volt hazánk életét egy újabb ezredévre biztosítani.

Megölték! Rettenetes szó; de igaz. S a vaksággal vert – azt hiszik, hogy, ha konferenciát vagy kongresszust kunyorálnak ki Gorcsakovtól, majd kiimádkozzák a szlávok cárijától, hogy kegyelmezzon meg hazánknak s Ausztriának. Eszeveszettek! – Hát ha a pánszláv cár betűről betűre mind aláírná is (amit pedig tenni bizony nem fog) Andrássynak az egész – programját, meg lenne az által mentve Magyarország s Ausztria? [...]

Hanem az mégis bizonyos, hogy, bármennyire kedvezőtlenekké segítette is Andrássy a viszonyokat nyakunkra hárulni, a háború az egyetlen chance, mely még számunkra felmarad. Ha háborúnk nem lesz rögtön, haladéktalanul elvesztünk ment-

³³ KLI IX. köt. 247.

³⁴ Uo. 250–251.

³⁵ Kossuth több alkalommal betegeskedett a balkáni krízis idején, így 1878 elején és végén is. Sz. N.: Egy olasz látogatása Kossuthnál. *Politikai Ujdonságok*, 1878/52. 624.

hetetlenül. Ráírhatjuk hazánk kapuira Dante szavait: »lasciate ogni speranza« [Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel].”

Kossuth sajátos módon a preventív háború indítását tartotta ebben a helyzetben a legmegfelelőbbnek: így – vargabetűt leírva – végeredményben ugyanarra a következtésre jutott, mint maga Andrassy: „Háborúval nem mondom, hogy megmenekszünk; de lehetséges, legalább nem lehetetlen, hogy igen, – mert háborúnál: partem fortuna sibi vindicat [bátraké a szerencse].

Tehát háború minden áron, ez nézetem.

A háború az orosszal úgy is kikerülhetetlen, hiszen készen van az étape [felvonulás]; majd támad ő. Hát a józan ész nevében, ne hagyjuk az ő tetszésére megválasztani az időt, mikor ránk csaphat, mint a keselyű a védhetetlen galambra. Előzzük meg!”³⁶

Kossuth ekkori kardcsörtető magatartását fia, Ferenc ekként értékelte egy szűk emberöltővel később: „Keleten aggasztó fordulatot vettek a viszonyok. Egész Európa lázban volt. A magyar közvélemény hangosan követelte a háborút. A jelszó volt: megelőzni a muszkát! Legyünk mi a támadófél, ne várjuk be az ő megerősödését. – Ezen impresszió alatt íródtak e sorok Helfy Ignáchoz.”³⁷

A volt kormányzó ekkori hangulatát jelentősen befolyásolta az a tény, hogy a dualista döntéshozatal fórumain egyszerűen lehetetlen volt a magyar érdekeket a szükséges mértékben érvényre juttatni.³⁸ A száműzött néptribunus joggal apellálhatott a magyarok ruszofóbiájára, valamint 1849 miatti revans vágyára is.

Igazat kell adnunk Szekfű Gyulának, aki Kossuth ekkori magatartását így jellemezte: „A balkáni események rettenetes izgalomba hozták Kossuthot, aki talán ebben az egy esetben került a hazai, rosszul értesült, tisztára érzelmre támaszkodó közvélemény hatása alá. [...] Néhány év alatt ez a második eset, amikor Kossuth Turinból háborúba akarja küldeni nemzetét, először a német, másodszer az orosz ellen.”³⁹

Az a tény, hogy a Balkán vonatkozásában Kossuth is a háború indítását tartotta a legészszerűbbnek, ismét olyan érvrendszer volt, amely évtizedekkel később szintén befolyásolta a Monarchia külpolitikáját, nem utolsósorban Franz Conrad von Hötzendorf tábornok meglátásai révén.⁴⁰

³⁶ KLI IX. köt. 252–253.

³⁷ Uo. 252.

³⁸ CSORBA, 2006. 233.

³⁹ SZEKFŰ, 1952. 379–380.

⁴⁰ Mindehhez ld. LIGETI Dávid: A preventív háború apostola. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a Monarchia Vezérkarának élén (1906–1911). In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 79–94.

Mint tudjuk, az európai hatalmi viszonyok, valamint a fegyveres konfliktus belát-hatatlan következményei, és az azzal járó horribilis költségek⁴¹ megakadályozták azt, hogy preventív háború induljon az Orosz Birodalom ellen. Február 24-én a közös minisztertanács elutasította Andrássy háborús javaslatát, miután 1878. február 15-én angol hadihajók vonultak a Márvány-tengerre, hogy demonstrálják: nem tolerálják az oroszok isztambuli bevonulását.⁴² A békés rendezést végül az tette lehetővé, hogy az 1878. március 3-án aláírt San Stefanó-i békét – amely lényegében az orosz balkáni szupremáciát biztosította volna, – sikerült korrigálni és nemzetközi fórum elé vinni. Az elkövetkező hónapok így a berlini kongresszus értékelésével, valamint a boszniai okkupáció kérdésének vizsgálatával teltek Kossuth számára. A volt kormányzó Tisza Kálmán politikáját, különösen a kiegyezési feltételek meghosszabbítását katasztrófának értékelte – de leginkább a Bosznia megszállásával járó 80 millió forintos költséget kárhozatta. Sőt, a magyar kormány ekkori magatartását Kossuth egyenesen „politikai prostitúciónak” értékelte.⁴³

E gondolatok a berlini kongresszus egybehívásának tükrében is tovább foglalkoztatták az egykori néptribunt – 1878. július 28-án a következőket vetette papírra: „Nagy európai válság állott be tőszomszédunkban. Nincs a józan észnek oly faja e kerek földön, amely úgy láthassa a dolgokat, hogy ez a válság le lett gombolyítva a berlini kongresszuson. Nem is lehetett, nem is lett. [...] A felett, úgy hiszem, az egész világ tisztában van magával, hogy azon hatalom közt, melyet újabb időben Ausztria–Magyarországnak szoktak nevezni és Oroszország közt az élet-halálharc kikerülhetetlen. E harc kikerülhetetlensége az orosz hatalom természetében leli magyarázatát.

Az Orosz Birodalom rémületes kiterjedésű határai közé annyi tömérdek ellentétek zagyvaléka van összecömösölve, hogy az a birodalom csak kényuralommal tart-ható együtt. Kényuralom pedig magát csak hatalom-fitogtatással tarthatja fenn. Innen a folytonos terjeszkedés, mely egész történelmén mint egy változhatlan gondolat végig vonul. [...] Az orosz autokrácia az egyetlen hatalom a világon, melynek szótárában e szó: »elég« nem létezhetik. Mert annak vagy terjeszkedni vagy bukni kell.»⁴⁴

⁴¹ A Hadügyminisztérium számításai szerint a teljes mozgósítás, valamint a háború első három hónapja 310 millió forintba került volna. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Széll Kálmán pénzügyminisztersége és lemondásának körülményei. In: *VERITAS Évkönyv 2014*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2015. 61.

⁴² REZNÁK Erzsébet: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*. Cegléd, Kossuth Múzeum, 2002. 78.

⁴³ KLI IX. köt. 264.

⁴⁴ KLI IX. köt. 281., 283–284.

Kossuth meggyőző módon levezette, hogy a lengyel állam likvidálása után a balkáni orosz „rendezés” tovább rontja a Monarchia geopolitikai helyzetét. Szentpétervár „foglalt Ázsiában. Foglalt Európában. – El volt szorítva a Dunától, most közelébe visszatolakodott. Eddig a Duna akadály volt útjában, mert jobb partján ott volt a török hős karjával és váraival; most azt a partot nyitva tartja számára a bolgár, kit ő hozott létre s ki az övé. – Eddig a Fekete-tenger nyugati partja zárva volt előtte; most nyitva van. Eddig Bulgária oly csatatér volt, melyen seregei rakásra hullottak, mint a rét füve a kaszás előtt [...] most Bulgária az oroszoknak biztos stratégiai bázis, kész főhadiszállás. – S a mi mindennél több, úgy áll a szlávok előtt, mint a pánszlávizmus vezére, a szláv ügy Messiása; és zászlajának győzelmi nimbuszáról szétáradozik az orosz hatalmi befolyás magnetizmusa – Turócszentmártonig, Prágáig”⁴⁵

Ebben a helyzetben Kossuth ismét a dualizmus rendszerét bírálta, egyben olyan erőpróbának tekintette időszakunk balkáni eseményeit, amelyek alapjaiban áshatták alá az 1867. évi rendezés kereteit. „Csak azon tényre utalok, hogy »a dualizmus legkártékonyabb hatása a két államfél népeinek fokozódó keseredettségében nyilvánkozik«. [...] És ég, lobogó lánggal ég a magyar nép szívében. Lehet »parancsszóra« megszavazni a kiegyezést a »fellelhetetlen kamarákban« itt is, amott is. De a kiegyezés nincs meg a népek közt sem itt, sem amott. Nem is lesz soha a közösüges alapon. Lehetséges, hogy legyen. Közösüges viszony: kutya-macskaviszony. Én nem gondolom, hogy a Habsburg-ház jól számít, ha ezzel a kutya-macskaviszonnyal meggyeri a kikerülhetetlen élet-halálharcnak elibe.”⁴⁶

A boszniai okkupáció

A berlini kongresszust követően Kossuth gondolatait – a magyar közvéleményhez hasonlóan – a német fővárosban nemzetközi felhatalmazást nyert, bosznia-hercegovinai okkupáció foglalkoztatta. 1878. október 19-én a következő sorokat vetette papírra: „Hát én azt gondolom, [...] le kell rántani azt a leplet, le kell ütni azt az álarcot; hadd lássa meg a nemzet, hogy honnan került elé az a bosnyák foglalás, s mi annak valódi célja, értelme. Bosznia és Hercegovina okkupációja nemcsak nem kongresszusi eszme, de még csak nem is a lefolyt orosz–török háború kifolyása. – Ellenkezőleg, a lefolyt háború volt kifolyása az okkupációs nyavalyának; vagy legalább az okkupáció és a háború együtt, egy napon lettek elhatározva Reichstadtban”⁴⁷

⁴⁵ Uo. 290–291.

⁴⁶ Uo. 293.

⁴⁷ Reichstadtban Gorcsakov orosz külügyminiszter és Andrássy – 1876-ban arról állapodott meg, ha az oszmánok győznek Szerbiával és Montenegróval szemben, akkor fennmarad a status quo ante

az osztrák császár, magyar király és az orosz cár között, Andrassy, Goresakov és Novikov⁴⁸ közt.

Az orosz nem merhetett e háborúba bele fogni, anélkül hogy Ausztria–Magyarország barátságos neutralitása felől biztosítva legyen. – A bécsi kabinetnek nem kellett volna fegyverhez nyúlni, hogy elejét vegye ezen háborúnak, melynek következményei kiszámíthatatlanok. [...] De Andrassy akarta a háborút, mert akarta Boszniát, Hercegovinát; ezeknek okkupációja volt az ár, melyért a bécsi kabinet magát az orosz irányában barátságos neutralításra s a háború eredményéről kölcsönös egyetértéssel felvett megállapodásokra kötelezte.⁴⁹ Kossuth tehát abszolút kudarnak értékelte mind Andrassy politikáját, mind magát a berlini kongresszust. A követendő utat maga ekként határozta meg: „Anti-orosznak kell lennünk of course [természetesen] turkophiloknak [törökbarátoknak] of course, de a románokat és szlávokat sem kell magunkra uszítani – au contraire [épp ellenkezőleg] iparkodni kell kiengesztelni őket.”⁵⁰

Záró gondolatok

A balkáni válság jóval súlyosabb nyomot hagyott a kormányzón, mint amit a róla szóló munkákban olvashatunk. Ekkori soraiból kitűnt, hogy maga is tisztában volt személyének egyre jelentéktelenebb voltával, továbbá megrendült befolyásával. Sőt, az 1879-es év már egyértelműen rosszabb életkörülmények között találta Kossuthot, aki ezután már anyagi szempontból is arra kényszerült, hogy emlékiratait kiadja.⁵¹

Kossuthot a keleti kérdés 1878. évi rendezése, és különösen a berlini kongresszus igen keserű lelkiállapotba hozta. Bár olyan befolyást már nem gyakorolt Magyarországra, mint ahogy azt a korábbi évtizedekben megtehetette, és ekkor halvány esély se kínálkozott a magyar forradalom és szabadságharc újrakezdésére, mégis a balkáni események óhatatlanul összekapcsolódtak a harminc évvel korábbi történésekre való visszaemlékezésekkel. 1878. október 2-án így vallott erről: „Ritkán mozdulok ki magányomból. [...] Lássa meg Ön, mit csinált belőlem az a 30 év, mely a 48/49-ki Magyarországból azt a dualisztikus Lajtániát csinálta, melyet 78-ban eléggé megpuhultnak ítélték; hogy elküldhetni merhessék, magyar vér árán, gyűlöletet aratni

bellum. Ha viszont nem, akkor felosztják a Balkánon lévő török területeket, de nagy szláv állam nem jöhet létre. JELAVICH, 1996. 312.

⁴⁸ Az orosz bécsi nagykövet.

⁴⁹ KLI IX. köt. 301–302.

⁵⁰ CSORBA, 2006. 234.

⁵¹ SZEKFŰ, 1952. 386.

Boszniába; és csinálni oly állapotot, mely mellett – ha bevégzett tényé válni megen-
gedhetnék az, ami ezredéven Magyarország volt, még csak dualisztikus Lajtánia
sem volna.”⁵²

Budavár elfoglalásának 30. évfordulóján, 1879. május 21-én Kossuth egy levelében
így fogalmazott: „Igaz, olyanok a hon viszonyai, hogy jelenében nincs vigasz, jövő-
jében nincs remény, s bizony érteni tudom, hogy magyar ember, aki érzetével bír,
[...] nem találja honát a hazában.”⁵³ A megelőző néhány hónap lelki tusáját Kossuth
már nem tudta többé kiheverni: alapvetően azért, mert a kiegyezés rendszere jól
vizsgázott ezekben a kritikus hónapokban. A volt kormányzó által megvetett ber-
lini kongresszus valójában az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős diplomáciai ered-
ménye volt: a balkáni államok jóllehet függetlenné váltak, területük kevésbé gyara-
podott, ambícióik kielégítetlenek maradtak; mindent egybevetve kiábrándító volt
számukra 1878 nyarának rendezése.⁵⁴ Andrassy személyes érdemének tekinthető,
hogy megszervezte a berlini kongresszust és az 1877–78-ban elért orosz győzelmet
sikerült kisebbé tenni.⁵⁵

A sors ironiája, hogy Magyarország Kossuthról elnevezett fő terének déli részén,
az Andrassy-szobor egyik oldal-domborművén épp a berlini kongresszus jelenete
látható.

⁵² KLI IX. köt. 300.

⁵³ Kossuth Lajos egy gyöngyösvidéki földbirtokosnak. Collegno (al Baraccone), 1879. május 21.
Közli: KLI IX. köt. 350.

⁵⁴ JELAVICH, 1996. 316–317.

⁵⁵ KOZÁRI, 2018. 210.

HERMANN RÓBERT

KOSSUTH LAJOS KIADATLAN VITAIRATA GÖRGEIRŐL

Kossuth Lajos életét, mint minden jelentős politikusét végigkísérték a személyes konfliktusok. Ezek között voltak olyanok, amelyek oka elsődlegesen az eltérő politikai meggyőződés volt, de voltak olyanok is, ahol a kezdet kezdetétől jelen volt a személyes ellenszenv is. Kossuthot személyes barátság fűzte Wesselényi Miklós báróhoz is, s levelezésük tanúsága szerint ez az érzelem 1848 őszéig változatlan maradt. 1848 szeptemberének drámai napjaiban Wesselényi részéről érezhető volt ugyan az eltávolodás a kossuthi politikától, s Kemény Zsigmond állítása szerint Kossuth szeptember végén megalázóan előszobáztatta volna Wesselényit – azonban a báró fennmaradt levelei arról tanúskodnak, hogy politikai fenntartásai ellenére is megőrizte Kossuth iránti baráti érzelmeit.¹

Széchenyinek Kossuth nagy tisztelője volt, ugyanakkor a nemes gróf kezdettől fogva ellenszenvvel tekintett a békés reform útját szerinte veszélyeztető fiatal politikusra. A személyes ellenszenv aztán a *Pesti Hirlap* 1841. évi megindulását, majd a *Kelet népe* megjelenését követően tényleges politikai ellentétté is vált.²

Deák Ferencsel kimondottan jó barátok voltak, Deák volt idősebb Kossuth fiának, Ferencnek a keresztapja – mégis, 1861, s főleg 1867 után (a meglévő fizikai távolság mellett) eszmeileg is igen messze kerültek egymástól.³

Kossuth és Batthyány Lajos 1848 tavaszáig politikai nézeteikben és helyzetmegítélésükben kimondottan közel álltak egymáshoz – ugyanakkor ez a politikai érdek-közösség soha nem vált személyes barátsággá. Batthyány eleve igen zárkózott személyiség volt, s a kettejük közötti társadalmi különbség sem tette lehetővé az ilyen kapcsolatot kialakulását.⁴

¹ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai, 1965. 547–550. – FERENCZI Zoltán: *B. Wesselényi Miklós kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz*. Különlenyomat a „Történelmi Tár” 1903. évfolyamából. Budapest, Athenaeum, 1903. 124–128.

² A Széchenyi–Kossuth viszonytal kapcsolatos gazdag irodalom ismertetésétől itt eltekintek, a kérdésre ld. e kötetben Csorba László tanulmányát.

³ MOLNÁR András: A magyarok Mózesese és a haza bölcese. In: *Kossuth Lajos 1802–1894. Kossuth Lajos és kortársai*. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Osiris, 2002. 23–38.

⁴ ERDŐDY Gábor: Az ellenzék vezetői, az átalakulás kulcsemberei. Kossuth és Batthyány. In: *Kossuth Lajos 1802–1894. Kossuth Lajos és kortársai*. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Kossuth, 2002.

A sor még folytatható lenne számos más személlyel, Teleki Lászlóval,⁵ Pulszky Ferencsel, Madarász Lászlóval, Szemere Bertalannal vagy Perczel Mórral.⁶ A politikai nézetazonosság nem járt feltétlenül személyes rokonszenvvel, s a politikai nézeteltérés még a legszorosabb barátságokat is tönkretrethette. De hát ez persze nemcsak Kossuthra igaz.

Kossuth személyes kapcsolatai közül azonban a „negatív csúcsot” kétségkívül a Görgeihez fűződő viszonyának alakulása képezi. A Kossuth által „a porból fel-emelt” tábornok kezdetben a kossuthiánus eszmék hű képviselője volt a hadseregen belül, hogy aztán 1849 nyarára politikailag eltávolodjanak egymástól, majd Kossuth alig egy hónappal az utolsó személyes találkozásuk után árulónak, a haza gyáva hóhérjának nevezze Görgeit. Noha az 1849-es magyar emigráció tagjait számos politikai vita, nézeteltérés, személyes ellentét osztotta meg, Görgei megítélésében a többség egy véleményen volt az exkormányzóval, legyen szó akár a Kossuthot honvesztéssel vádoló Szemere Bertalanról, a politikusi tevékenységét és személyes tulajdonságait kritizáló Teleki Lászlóról, a monomániás és narcisztikus Perczel Mórról vagy a simulékony Pulszky Ferencről. De még a Komárom feladása miatt szintén megvádolt Klapka György is igen negatívan nyilatkozott egykori barátjáról emlékiratai első változataiban.⁷

7–21. – URBÁN Aladár: Batthyány Lajos és Kossuth Lajos 1848-ban. In: *Batthyány Lajos 1807–1849. Emlékalbum*. Szerk. NAGY Mézes Rita–BASICS Beatrix. Budapest, Budapest Történeti Múzeum, 2007. 63–78.

⁵ CSORBA László: Egy barátság három próbája... Kossuth és Teleki. In: *Kossuth Lajos 1802–1894. Kossuth Lajos és kortársai*. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Kossuth, 2002. 71–89.

⁶ HERMANN Róbert: Kossuth és Perczel nézeteltérése 1849 januárjában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 99. (1986) 2. 313–326. – HERMANN Róbert: Kossuth, Perczel és a szerb kérdés, 1849. március–június. In: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szerk. KISS Gábor Ferenc–ZAKAR Péter. Belvedere Kiskönyvtár 15. Szeged, Belvedere Meridionale, 2003. 9–49. – FARKAS Katalin: Perczel Mór az emigrációban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1. 41–88. – FARKAS Katalin: „Egy monomaniacussal tollvitába bocsátkozni nem fogok” (Kossuth Lajos véleménye Perczel Mór vádjairól 1868 áprilisában). In: *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szerk. DEÁK Ágnes–VÖLGYESI Orsolya. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2011. 75–86. (A továbbiakban: FARKAS, 2011.)

⁷ LENGYEL Tamás: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. A Pázmány Péter Tudományegyetem Történeti Szemináriumának kiadványai 8. sz. (Újkori Magyar Történelmi Tanszék). Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai, 1936. 13–14.

A vidini levél

Görgei és Kossuth viszonyának első interpretációja Kossuthtól származik – az 1849. szeptember 12-én Vidinben a külhoni magyar diplomáciai ügynökökhöz írott körlevelében, a híres-hírhedt vidini levélben adta meg az értelmezés alaphangját: „Szegény szerencsétlen hazánk elesett. Elesett nem ellenségeink ereje, hanem árulás s alávalóság által... Ó, hogy ezt megértem, s mégsem szabad meghalnom. – Görgeit felemeltem a porból, hogy magának örök dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen. És ő a hazának gyáván hóhérjává lőn.”⁸

A vidini levél – ahogy ezt Hajnal István, illetve az ő nyomán Kosáry Domokos bizonyította – elsődleges célja nem a felelősségáthárítás volt. Kossuth a szabadságharc történetének tendenciózus bemutatásával azt akarta érzékeltetni a nyugati közvéleménnyel, s ezen keresztül a kormányokkal, hogy Magyarország nem saját gyengesége miatt vesztette el a háborút két nagyhatalom egyesült erejével szemben. A vereség oka esetleges volt: a magyar fővezér árulása. A másik cél az volt, hogy Kossuth ismét kormányzóelnökként léphessen fel az emigránsok között, azaz bizonyítsa, hogy miután Görgei nem arra használta fel az általa augusztus 11-én adott teljhatalmat, amire kapta, Kossuth lemondása érvénytelen, tehát továbbra is joggal viseli a kormányzóelnöki címet – azaz, ő a magyar emigráció törvényes vezetője.⁹

Kossuth természetesen konkrét vádakát is megfogalmazott a tábornokkal szemben. Ilyen volt az, hogy 1849 májusában Bécs helyett Buda felé fordult vissza; hogy egyszerre töltötte be a hadügyminiszteri és a fővezéri tiszteket; hogy konspirált az úgynevezett békepárttal; hogy először beleegyezett a szegedi összpontosítást elrendelő haditervbe, majd mégis felmondta az engedelmességet a kormánynak 1849. június 30-án; hogy miután leváltották a fővezérletről, de meghagyták a feldunai hadsereg élén, késedelmes levonulásával lehetetlenné tette a szegedi összpontosítást; hogy a júliusi felvidéki hadjárat során tárgyalt az oroszokkal; hogy augusztus 2-án a debreceni ütközet alkalmával cserbenhagyta az orosz túlerővel megütköző Nagysándor József vezérőrnagy I. hadtestét; végül, hogy kicsikarta a hatalom átadását, majd feltétel nélkül letette a fegyvert az oroszok előtt.

Nincs itt tér arra, hogy kitérjünk a vádak valóságalapjára vagy alaptalanságára – a történeti kutatás Kossuth állításainak többségét megcáfolta. Sokkal érdekesebb,

⁸ Közli: KOSSUTH Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. S. a. r. KATONA Tamás. Pro Memoria. Budapest, Európa, 1987. (2. kiad. Budapest, 1994.) 508–529. (A továbbiakban: KOSSUTH, 1994.)

⁹ Ld. erre HAJNAL István: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927. I. köt. 38–63. és KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Budapest, Osiris, 1994. I. köt. 132–151. (A továbbiakban: KOSÁRY, 1994. I. köt.)

hogy például éppen az 1849. augusztus 11-i hatalomátadás körülményeit Kossuth milyen röviden és semmitmondóan intézi el. Ugyanakkor a vádak többsége mégis rögzült a történeti köztudatban, hiszen a külföldi kiadásokat követően a levél német fordításából magyarra visszafordított változata már 1850-ben megjelent Magyarországon, s Kossuth állításainak jelentős részét az 1850-es évek német, angol vagy olasz kiadványai is átvették.

Maga Kossuth a vidini levél szerzőségét ugyan soha nem tagadta, de a későbbiekben került a rá való utalást. Sőt, az *Irataim az emigrációból* című munkájának előszavában az 1849. augusztus 15-re datált fiktív orsovai búcsúszózatáról szólva megjegyezte: „Én sem azt, sem mást nem írtam,„; amivel aztán sok fejtörést okozott a vidini levél szerzőségét találgató történészeknek.¹⁰

Görgei emlékiratai

Görgei részben megélhetési gondok, részben a személyét illető árulási vád miatt határozta el 1849 novemberében emlékiratai megírását. A munkában segítségére volt öccse, Görgey István volt honvédszázados is, aki nemcsak írnokként, hanem első „lektorként” is működött bátyja mellett. Ő hívta fel Görgei figyelmét a kézirat pontatlanságaira, következetlenségeire és hiányosságaira. Görgey István feljegyzéseinek gyűjteményében olyan részleteket is megőrzött, amelyek végül nem kerültek bele az emlékiratba. Görgei, aki jobban tudott németül, mint magyarul, német nyelven írta a munkát, s mint a kézirat fennmaradt részleteiből kitűnik, elég alaposan megrágtta a mondanivalóját.

Görgei először Bécsben akarta kiadatni a munkát, de amikor a könyvkiadó megismerkedett az osztrák kormányzatot és a hadsereg egyes vezetőit bíráló kézirattal, elállt szándékától, s a közlés jogát átengedte a lipcsei Brockhaus kiadónak. Itt jelent tehát meg a munka 1852 áprilisában. A kiadó a megjelenés előtt hirdetésben hívta fel a figyelmet az újdonságra.¹¹ A munkának még ebben az évben megjelent két angol (egy londoni és egy new yorki), és egy torinói olasz kiadása. A magyar szabadságharc szereplői közül Görgei emlékirata kapta a legnagyobb nemzetközi nyilvánosságot. (Klapka első emlékirata németül, angolul és svédül jelent meg, más szerzőknél – Prágay János, Pulszky Ferencné, Beck Vilma – az egyidejű német és angol kiadás volt a jellemző.)

¹⁰ Kossuth az orsovai búcsúszózatról: KOSSUTH Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. köt. Budapest, Athenaeum, 1880. V–VI.

¹¹ GÖRGEY István: *Görgey Arthur a száműzetésben 1849–1867*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1918. 23. (A továbbiakban: GÖRGEY, 1918.) A munka születésére ld. KOSÁRY, 1994. I. köt. 306–316.

Magát a munkát megjelenését követően az egész Osztrák Császárságban betiltották, s az egykori ellenfél, Alfred zu Windisch-Grätz panaszt tett Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagynál, a Legfelsőbb Rendőri Hatóság (Oberste Polizeibehörde) vezetőjénél Görgei rá vonatkozó csípős kitételei miatt.

Görgei emlékirata nemcsak a szabadságharc fontos, de egyben szórakoztató forrásai közé is tartozik. Az objektív leírásból a szerző pillanatok alatt képes átváltani az ironikus, sőt a maróan gúnyos stílusra. Nem annyira 19. századi, inkább 20. századi elme. Nem érdeklik igazán a gesztusok és szónoklatok; ha úgy érzi, nincs mögöttük semmi, kíméletlenül lecsap.

Egy ilyen munka megjelenése 1852-ben, akkor, amikor nemcsak egész Magyarország, de egész Európa visszhangzott Görgei árulásának legendájától, csak olaj lehetett a tűzre. Az egész nemzet gyászolt, virrasztott „a nagy halott” mellett; s akkor a gyanúsított „nem a bűnbánó ruhájában s hamuval fején, hanem mint bíró lép fel, s hideg szívvel boncolja a halottat, a forradalmat” – ahogy Péterfy Jenő írja róla.¹² Semmilyen formában nem volt hajlandó engedményt tenni a nemzeti közérzületnek. Nemcsak a polgári politikusokat, Kossuthot, Szemerét ostromozta; nemcsak volt kollégáját, Perczel Mórt, akihez kölcsönös és bensőséges gyűlölet fűzte; nemcsak a szabadságharc általa legtehetségtelebnek tartott hadvezérét, Henryk Dembińskit gúnyolta. Kijutott a kritikai megjegyzésekből Guyon Richárdnak, Klapka Györgynek, Mészáros Lázárnak, és az aradi vértanú Nagysándor Józsefnek vagy (kisebb mértékben) Knezić Károlynak is.

De megőrizte függetlenségét az öt fogságban tartó hatalommal szemben is; megkapta a magáét Windisch-Grätz, Jellačić és Haynau, s a szerző méltatlankodásának adott hangot a fegyverletételt követő megtorlás miatt is. Nem csoda hát, hogy az emigránsok dühödt támadást indítottak a kötet és szerzője ellen; a birodalmon belül pedig betiltották a könyvet, a kiadót perbe fogták, a kézre került példányokat pedig bezúzták.

A két kötetben két Görgeivel találkozik az olvasó. 1848–49 Görgeijével, és az 1851–52-es, a szabadságharcra visszatekintő Görgeivel. Az emlékiratíró Görgei ugyanis egy változatlan politikai koncepció letéteményeseként próbálta bemutatni 1848–49-es önmagát; olyan politizáló katonaként, aki igazából soha nem bízott a teljes győzelemben, aki átlátott Kossuth szónoklatain, aki kiegyezésre törekedett a szembenálló féllel és hajlandó lett volna akár katonai puccsal is megdönteni a fennálló kormányt. Görgei 1849 után kicsit lesajnálva tekintett vissza önnön 1848–49-es lelkesedésére. Ezért igyekezett utólag megalkotni önmagáról ezt a képet. Ezért kreált már 1848 novemberében *politikai* ellentétet önmaga és Kossuth között; ezért

¹² PÉTERFY Jenő: 1848. és 1849-ből. Pozsonytól Tiszafüredig. *Budapesti Szemle*, 41. köt. (1885) 358.

hangsúlyozta Tiszafüredről szólva a *lengyel fővezérrel szembeni ellenszenvét*. Ezért írt Buda ostromának *döntően politikai* indokairól, s ezért igazított utólag a Békepárttal való 1849. június 1-i találkozó történetén. Ezért írja azt, hogy Perczelt, Guyont, Dembińskit és Bemet, mint a Függetlenségi Nyilatkozat támaszait akarta eltávolítani a seregből, holott ez az állítás kronológiailag sem állja meg a helyét. S míg saját hadvezéri hibáit többnyire kendőzetlenül bevallotta, éppen politikai nézeteinek és szerepének átstilizálásával némileg kétségessé tette emlékirata katonai fejtegetéseinek megbízhatóságát is.

Árulkodó a két kötet beosztása is. Görgei 1849. április 6-án, az isaszegi győzelemnél fejezi be az első kötetet. A katonai események története ezt a választást nem igazolja, hiszen Isaszeggel csak a tavaszi hadjárat első fele ért véget. A szabadságharc történetének szakaszolása szintén nem ad támpontot, hiszen igazi cezúrát május vége jelentett. Igazából a politikai történetben sem találunk komoly választóvonalat, hiszen április 14-ig még nyolc nap van vissza, az új minisztérium megalakulásáig pedig közel egy hónap.

A szerző szándéka viszont azonnal kitűnik, ha a következő kötet harmadik fejezetét elolvassuk. Görgei itt írja le Kossuthtal való találkozását 1849. április 7-én. Azt állítja, hogy le akarta beszélni Kossuthot a függetlenség kimondásáról, s hogy Kossuth nem hallgatott a tanácsra. Kettőjük viszonyában ezt tekinti választóvonalnak, itt váltak szét végképp útjaik. Holott, mint ez a kortársi visszaemlékezésekből és Görgei 1849. áprilisi kiáltványaiából kitűnik, a tábornok csak korainak, de nem eleve elhibázottnak tartotta a függetlenség kimondását.

Az emlékirat külföldi visszhangja nem volt kedvezőtlen, ugyanakkor a magyar és lengyel emigránsok többségében visszatetszést vagy dühöt keltett. Az emigráció nevében Kmety György vezérőrnagy, Görgei egykori hadosztályparancsnoka írt róla nem túl alapos, de roppant személyeskedő bírálatot. Az emigránsok egy része jól szórakozott azon, amit Görgei a többiekéről írt, de egyáltalán nem volt boldog, ha a tábornok róla is kritikusan nyilatkozott.¹³

Maga Kossuth is megkapta Görgei munkáját, de egyelőre nem tudjuk, hogy mikor olvasta el. Nemeskéri Kiss Miklós ezredes egyik, Kossuthhoz írott leveléből tudjuk, hogy Kossuth kijelentette, „a Görgei által felhozott párbeszéd aközött s Kormányzó úr között nem igazak”, sőt, egyenesen „mérgek koholmányok”.¹⁴ Többen is

¹³ HERMANN Róbert: Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció. *AETAS*, 11. (1996) 2–3. 40–65.

¹⁴ 1852. jún. 11-i levelét ld. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (A továbbiakban: MNL OL) R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi része. (A továbbiakban: Kossuth-iratok) №. 1859., közli: JÁNOSSY Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez. II/2. köt. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1948. 877. Mellékelve van hozzá Dembiński nyilatkozatának angol változata.

azt várták az emigrációban (például a történetíró Horváth Mihály vagy Mészáros Lázár, a volt hadügyminiszter), hogy Kossuth megszólal az ügyben, de a kormányzó ezt nem tette meg. Jellemző példa, hogy csak 1888-ban jutott eszébe, hogy kétségbe vonja mindazt, amit Görgei az emlékiratában az utolsó, 1849. augusztus 10-i találkozásokról írt.¹⁵

Miért nem írt Kossuth emlékiratokat?

Kossuthot később is többször unszolták, hogy írja meg emlékiratait. „Hogy az én emlékirataim nem megvetendő világot vetnének hazánk történelmének egy igen érdekes szakaszára, azt elismerem. Azt pedig tudom, hogy az adatok, melyekben nem szűkölködöm, itt-ott nagyon furcsa fényt vethetnének némely hírneves reputációkra, s nem egy emlékirati lapot, nem egy »históriát« a »fabulák« országába relegálnának. Hanem úgy érzem, hogy nemigen lehetne azon közügyekről, melyekben részt vettem, szólanom anélkül, hogy itt-ott magamról is szólnék. Én pedig – vegyék bár az unszolók hibának, nem tehetek róla – egy nemével a legyőzhetetlen undornak viseltetem az autobiográfiák iránt, mert lélektani okoknál fogva meg vagyok győződve, hogy aki saját viselt dolgainak megörökítése végett veszen tollat kezébe, akarva, nem akarva azon ösztön befolyása alatt ír, hogy saját édes énje alakjának szögletességeit kidomborítsa, saját jellemének faltjait lecsiszolja, hibáit elsimítsa, vétkeit elfedezze vagy mások nyakába kerítse; általában hogy másokat minél kisebbeknek tüntessen fel, miszerint maga minél nagyobbának látszassék.” – írta 1870. december 30-án.¹⁶

Amikor pedig 1879-ben két budapesti könyvkereskedő felszólította őt, hogy a szegedi nagy árvíz károsultjait segélyezendő írja meg emlékiratait, s ők azt készek minden haszon nélkül kiadni, Kossuth a fentiekhez még hozzátette: „Akarva nem akarva,

¹⁵ 1888–1890-es nyilatkozatai Görgeivel folytatott utolsó beszélgetéséről: *Kossuth Lajos iratai*. X. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1904. 168–169. és 358–360. (A továbbiakban: KLI X. köt.) Tanárky Gyula, Kossuth titkára 1859. november 14-i naplójegyzetében írja: „Különlegességei közé tartozik Öregünknek, hogy teljességgel nem olvassa, amit contemporanus honfitársai róla s az 1848–9 eseményekről kinyomtatnak.” *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866)*. S. a. r. KOLTAY-KASTNER Jenő. Magyar Századok. Budapest, Szépirodalmi, 1961. 109. (A továbbiakban: TANÁRKY, 1961.) Ld. még a kérdésre HERMANN Róbert: A fegyverletétel kérdései. In: *Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásaiból*. Szerk. BALOGH Ádám, BOBAY István és HERMANN Róbert. 48-as Könyvtár. Budapest, Line Design, 2020. 135–156.

¹⁶ Kossuth 1870. december 30-i nyilatkozatát közli: *Kossuth Lajos iratai*. VIII. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1900. 329–330. (A továbbiakban: KLI VIII. köt.)

a ‚kedves én’ szubjektivitása okvetlenül beletolakodik a játékba, úgy hogy azoknál, kik a történelmi fontosságú eseményeknek nem pusztán avatott tanúi, hanem tényezői vagy éppen intézői is voltak, az autobiográfiák kisebb-nagyobb mértékben mindig vagy az öndicsőítési, vagy legalább az öngizolási viszketeg nyomait viselik magukon. Julius Caesar kommentárjaitól kezdve nem ismerek autobiográf színezetű emlékiratot, mely e gyarlóságtól ment volna. Lehet, hogy ez lélektani kényszerűség, de minden esetre hiúság szagú; ez pedig olyan szag, amitől én gyomromból undorodom. [...] Lehet, rosszul tettem, de be kell vallanom, hogy soha még csak kísértetbe sem jöttem ennek az undornak leküzdését megkísérelni, legalább azóta bizonyosan nem, amióta nemzetünk közéletében cselekvőleg részt veheték.¹⁷

Szép és maradandó gondolatok ezek – nemcsak a magyar emlékirat-irodalomra érvényesek. Ám – véleményünk szerint – az igazság az utolsó mondatban van elrejtve. Kossuth számára a múlt nem történelmi eseménysor, hanem politikai érvkészlet volt; s úgy vélte, nem kötheti meg a saját kezét egy végleges, bármikor bárki által felüthető munkában foglaltakkal. Ezért nem avatkozott a szabadságharc történetét taglaló sajtóvitákba az 1850-es években, legalábbis a saját nevében nem; hanem hol segédtsíjtje, Asbóth Sándor nevében, hol más munkatársainak aláírásával tette közzé ilyen jellegű állásfoglalásait.¹⁸

Kossuth „emlékezései”

Kossuth a szabadságharc történetével részletesebben csak egy 1858-as angliai felolvasásában foglalkozott; ám itt is került az, hogy összefoglaló képet adjon, csupán egyes elemeket, a Bécshez való viszonyt, a nemzetiségek állásfoglalását, a fegyverletétel körülményeit taglalta.

Kossuth a vidini levélben, illetve az *Értekezés Magyarországról*ban és az ehhez fűzött kommentárokból írt a legrészletesebben 1848–1849. évi emlékeiről – az óriási életműben amúgy viszonylag csekély az ilyen jellegű megjegyzések, visszaemlékezések száma. A későbbi, 1867 utáni levelekben sok ugyan a visszatekintés, de ha valamennyi ilyen írását „összeszerkesztenénk”, akkor sem kerekedne ki összefüggő elbeszélés a nagy év eseményeiről.

¹⁷ 1879. április 21-én Tettey Nándorhoz és társához írott levelét közli: *Kossuth Lajos iratai*. IX. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1902. 319–320. (A továbbiakban: KLI IX. köt.)

¹⁸ A Kölnische Zeitungban más néven közzétett cikkekre ld. KOSSUTH Lajos: *Irataim az emigrációból*. II. köt. Budapest, Athenaeum, 1881.173–178. (a továbbiakban: KOSSUTH, 1881.) – Az 1858-as angliai felolvasások anyagát ld. Uo. 132–254.

Kossuth önéletrajzi jellegű írásainak másik csoportjába azok az emlékezések tartoznak, amelyeket egyes jeles kortársaihoz fűződő viszonyáról írt. A hagyatékban négy ilyen hosszabb mű található: egy, amelyet Perczel 1868. március 29-én a budapesti honvédegyelet gyűlésén tartott beszédének vele kapcsolatos állításaira válaszolva, 1868. április 17-én Perczelhez fűződő viszonyáról írt.¹⁹ A második az a Görgeiről szóló értekezés, amit az alábbiakban ismertetünk. A harmadik az, amelyet 1882–1885 között Széchenyiről, s a negyedik az, amelyet 1885-ben Wesselényiről írt. Ez utóbbi kettő tehát jóval *az érintettek halála után* keletkezett.²⁰

A két munka között egyébként nem csekély összefüggés volt: a Széchenyiről írott visszaemlékezés egy része megjelent a *Pesti Napló* 1885. április 8–11. közötti számaiban. Kossuth ebben igen kegyelettel méltóan emlékezett meg Wesselényiről. Szikszay Lajos, Szilágy megye alispánja (volt 1848–49-es honvédtiszt) az emlékezéseket olvasva, április 30-án levelet írt Kossuthnak, amelyben egyrészt megköszönte a Wesselényiről írott szép szavait, másrészt mellékletben, megküldte neki annak a beszédnek a kinyomtatott szövegét, amelyet 1883. szeptember 24-én Wesselényi arcképének a megyei közgyűlés termében történt felavatása alkalmával mondott.²¹ Kossuth – látva, hogy Szikszay a beszédben Kemény Zsigmond Wesselényiről szóló tanulmánya alapján interpretálta kettejük viszonyát – erre mintegy válaszul kezdett bele a Wesselényiről szóló részletes emlékezés megírásába.²²

A harmadik ilyen munka, amelynek keletkezése megelőzte ezeket a Görgeiről, tehát egy élő kortársról írott szöveg. A három munka közül a Széchenyiről írott a legbővebb, a Wesselényiről ennél valamivel kisebb terjedelmű. A Görgeiről írott, amely két változatban maradt fenn, rövidebb ezeknél, annál is inkább, mert a két változat kö-

¹⁹ MNL OL Kossuth-iratok. 4957. Ismerteti FARKAS, 2011. 82–84.

²⁰ A Széchenyiről írott szövegre ld. Csorba László tanulmányát e kötetben. Kiadva VISZOTA Gyula: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1930. I. köt. 766–786. és II. köt. 1047–1094. A Wesselényiről írott szöveget ld. MNL OL Kossuth-iratok. №. 6593a., c. Látszólag ebbe a kategóriába sorolhatnánk a Deák halálakor Helfy Ignáchoz írott, 1876. február 14-én kelt levelet, ebben azonban viszonylag kevés a személyes elem, sokkal inkább kettejük eltérő politikai újtjáról elmélkedik benne. Kivonatossan közli: KLI IX. köt. 56–71.

²¹ MNL OL Kossuth-iratok. №. 6593b.

²² A szövegről a korábbi szakirodalomból ld. SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1918. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. köt. Szerk. I. TÖTH Zoltán. Budapest, Akadémiai, 1952. 404–405. (A továbbiakban: SZEKFÜ, 1952.) Szeffü egyébként megcserélte a Széchenyi- és a Wesselényi-emlékezés keletkezési sorrendjét. Újabb kiadása: SZEKFÜ Gyula: *Nép, nemzet, állam*. Szerk. ERŐS Vilmos. Millenniumi Magyar Történelem–Historikusok. Budapest, Osiris, 2002. 622–624. (A továbbiakban: SZEKFÜ, 2002.) Sajnos, az utóbbinál kimaradt a Szeffü által használt rövidítések feloldása. Emellett a sajtó alá rendező úgy véli, hogy Szikszay Kemény a *Forradalom után* című röpiratának gondolatmenetét követte a beszédben – holott abban nincs szó a Kossuth–Wesselényi viszonyról. 711. 166. jz.

zött, illetve az egyes szövegeken belül is sok a szövegszerű egyezés és átfedés. Ennek a munkának a keletkezése szoros összefüggésben van a fentebb említett *Értekezés Magyarországról* című művel, illetve annak magyarul történő közzétételével.

Az *Irataim az emigrációból* első köteteinek visszhangja

Kossuth 1880-ban jelentette meg *Irataim az emigrációból* című munkájának első, 1881-ben pedig a második kötetét. Jellemző már maga a felütés is: Kossuth az I. kötet bevezetőjében azt a jelenetet örökíti meg, amikor 1849. augusztus 15-én Orsovánál török földre lépett. Aztán rövidesen egy nagy ugrással már 1858-ban járunk, a francia és a piemonti–szárd politika háborús készülődéseinél, majd az 1859. évi lombardiai háborúnál. Az I. kötet az 1859. évi háborúhoz fűzött reményekről, a magyar emigráció akcióiról, majd a villafrancai fegyverszünetet követő csalódásról számol be, a II. kötet az 1859 ősze és 1860 tavasza közötti időszakot tekinti át.

Az 1882-ben megjelent III., az 1860–1862 közötti évek krónikáját tartalmazó kötet *A remény és csapások kora* alcímet kapta, s a kudarcba fulladt keleti fegyverszállításról, Teleki László letartóztatásáról, a londoni elvesztett bankjegyperről, illetve Cavour haláláról és ennek következményeiről nyújt áttekintést, különös tekintettel az 1861. évi országgyűlésre. (A III. kötet kiadását követően a sorozat 12 évre leállt, s csak Kossuth halálának évében, 1894-ben jelent meg a IV. kötet.)

A három kötet nem is annyira rejtett célja az volt, hogy felmutassa: a magyar emigráció minden lehetséges eszközt felhasznált a függetlenségi harc újraindítása érdekében, de a nemzetközi körülmények szerencsétlen alakulása és a hazai politikai elit kitartásának hiánya miatt ez nem volt lehetséges. Azaz, a háromkötetes mű nyílt állásfoglalás volt a deáki kiegyezési politikával szemben.

Az *Irataim...* II. kötetében első ízben jelent meg magyarul Kossuth már említett, Kütahyában írott névtelen cikkeinek, illetve 1858-as angliai felolvasásainak szövege *Értekezés Magyarországról* címmel.

Ezt követően a Gyulai Pál szerkesztette *Budapesti Szemlében* egymás után jelentek meg a Kossuth munkájának egyes részleteit támadó közlemények. Arany László (Arany János fia) a második kötet megjelenését követően névtelen cikkben taglalta Kossuth Pragmatica Sanctio – értelmezésének hibáit.²³ Ez utóbbihoz Gyulai Pál is csatlakozott.²⁴ A három kötet megjelenését követően szintén Arany László írt három-

²³ Kossuth és a Pragmatica Sanctio. *Budapesti Szemle*, 25. köt. (1881) 242–257.

²⁴ GYULAI PÁL: Még egyszer Kossuth és a Pragmatica Sanctio. (1881). In: *Bírálatok 1861–1903*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1911. 192–209.

részes kritikai tanulmányt a *Budapesti Szemlében Kossuth emlékiratairól* címmel, amelyet később önálló kötetben, *A magyar emigráció mozgalmái* címmel is megjelentetett.²⁵ A történész Salamon Ferenc (maga is egykori honvéd) többrészes cikksorozatában a forradalom és a közös ügyek kapcsolatát elemezte.²⁶

A vitába Görgei is beszállt: *Kossuth és Görgei*, illetve *Még egyszer Kossuth és Görgei* pedig a rá vonatkozó vádakát cáfolta. A Pragmatica Sanctiora vonatkozó, a közös ügyeket tárgyaló cikkeket már jórészt olyan szerzők írták, akik nem játszottak komoly, vagy egyáltalán semmilyen szerepet a forradalomban (Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Arany László).²⁷ Görgei viszont szemtanúként és fontos résztvevőként szólhatott hozzá a kérdésekhez.

Első cikkében Kossuthnak a függetlenség és a trónfosztás kimondásával kapcsolatos állításait vette kritika alá, s igyekezett cáfolni. Saját emlékirataira és a történeti logikára hivatkozva úgy vélte, a hadsereg nem értett egyet a függetlenség és a trónfosztás kimondásával, s Kossuth ellenkező értelmű állításai nem igazak. Ugyanígy cáfolta a saját diktátori ambícióival kapcsolatos vádakát is.²⁸

A második tanulmányban – jobbára az 1867-ben megjelent, *Gazdátlan levelek* című munkájának gondolatmenetét idézve – cáfolta Kossuth azon vádját, hogy ő, Görgei készakarva áldozta volna fel Debrecennél 1849. augusztus 2-án Nagysándor I. hadtestét. Kiigazította Kossuthot a feldunai hadsereg Aradra érkezésének dátumával kapcsolatban (Kossuth ezt a valóságosnál egy nappal korábbra tette), illetve Kossuth saját 1849. augusztus 11-i nyilatkozatait – köztük az először ekkor publikált sajátkezű lemondólevelét – idézve cáfolta az árulási vádat. Ugyanígy hosszan foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy kinek az ötlete volt Buda ostroma, Kossuthé, Klapkái vagy Görgeié?²⁹

A hadászati kérdésekben Görgei fejtegetései logikusak és helyesek. Ami a függetlenség kimondásának kérdését illeti, itt az adatok annyira ellentmondóak, hogy ma sem könnyű megállapítani, kinek az előadása hitelesebb, Kossuthé vagy Görgeié? Ugyanakkor azok a kiáltványok, amelyeket Görgei 1849 áprilisában a Kossuthal történt gödöllői megbeszélését, majd a függetlenség és trónfosztás hírének megérkezé-

²⁵ Kossuth emlékiratairól. *Budapesti Szemle*, 33. köt. (1883) 278–297., 433–453. és 34. köt. 24–47.

²⁶ SALAMON Ferenc: A közös ügyek és a forradalom. *Budapesti Szemle*, 26. köt. (1881) 321–341., 27. köt. 27–48. és 212–248.

²⁷ Az 1880-as évek vitáira ld. KOSÁRY, 1994. II. köt. 31–51. és CSABAI Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*, Budapest, Gondolat, 1961. 253–261.

²⁸ Újabb közlése: GÖRGEI Artúr: Kossuth és Görgei. In: *Görgei Artúr válogatott írásai. Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915*. Vál. és s. a. r. HERMANN Róbert. Az idegen nyelvű szövegeket fordította HERMANN Róbert, KATONA Tamás és RIEDEL Miklós. A térképeket készítette NAGY Béla. Budapest, Zrínyi, 2018. 343–361. (A továbbiakban: GÖRGEI, 2018.)

²⁹ Újabb közlése: GÖRGEI Artúr: Még egyszer Kossuth és Görgei. In: GÖRGEI, 2018. 363–398.

sét követően kibocsátott, arra mutatnak, hogy fenntartásai és kifogásai legfeljebb a függetlenség kimondásának időszerűségével, nem pedig tartalmával kapcsolatban voltak.³⁰

Kossuth vitairatának keletkezése

Kossuth figyelemmel kísérte a *Budapesti Szemle* cikkeit, Arany László névtelen cikkére hosszú, tanulmányinak beillő levélben reagált Helfy Ignácnak, rá bízva, hogy nyugodtan használja fel az abban foglaltakat egy esetleges válaszhoz.³¹ A *Budapesti Szemle* Görgei vitairatát tartalmazó számaait Kossuth Csávolszky Lajos függetlenségi képviselő útján kapta meg. Úgy tűnik, a *Szemle* ellene írott cikkei közül ez volt az egyetlen, amelyet nem akart szó nélkül hagyni, legalábbis más írásra konkrét válaszcikkkel nem reagált. (Az Arany Lászlónak szóló válasz Helfynek írott levél formájában készült el, s a *Pesti Napló* közölte.) A válaszadás indoka az lehetett, hogy míg az előbbi cikkek a közjogi kérdés, a Pragmatica Sanctio értelmezése körül forogtak, amelyben semmi remény nem volt arra, hogy bármelyik fél a maga oldalára dönthesse el a vitát, Görgei két cikke ténykérdésekben, lényegi pontokon kérdőjelezte meg Kossuth állításait.

A kézirat bővebb változata 19 számozott lapból, azon belül összesen 35 beírt oldalból áll. Ez a kidolgozottabb, összeszedettebb rész. A második változat inkább anyaggyűjtés és vázlat, Kossuth elég esetlegesen számozta ezt a kéziratot, amely összesen 26 beírt oldalból áll.³²

Noha a kézirat végül befejezetlen maradt, nem nélkülöz tanulságokat. Önmagában érdekes, hogy Kossuth a cikket (illetve annak két változatát) egyes szám harmadik személyben írta – mint aki távolságot tart a tárgytól. Sőt, kettős csavarral, két Kossuth szólal meg a szövegben: az anonim cikkíró, s maga Kossuth, akitől a cikkíró idézi Kossuth egyik barátjához szóló levelét.

A két szöveget először Hegedüs Loránt pénzügyminiszter, a műkedvelő történész és író fedezte fel, amikor a *Kossuth Lajos, legendák hőse* című regényes életrajzához

³⁰ V. ö. HERMANN Róbert: Görgei és a trónfosztás. In: *Komárom a szabadságharcban 1848–49. Válogatás a Komáromi Napok történeti konferenciáinak előadásaiból 1992–2016.* Szerk. Kiss Vendel-SZÁMADÓ Emese. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2016. 53–94.

³¹ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Collegno al Barracone, 1881. február 25. Közli: KLI IX. köt. 422–441.

³² MNL OL Kossuth-iratok. №. 6141., 6142. „Görgei értekezés berekesztéséhez jegyzetek s felhasználandó töredékek.”

gyűjtött anyagot.³³ Hegedüs szerint ezek a jegyzetek reá „fölfedezésszerűleg hatottak, s fognak hatni mindazokra, kik azt megismerik”, ugyanis abból az időből származnak, amikor „idehaza Magyarországon Görgey védelme a legkomolyabb politikai körökben okmányyszerűleg kezdett döntőleg kialakulni.” Hegedüs úgy véli, Kossuth műve a korábbiakhoz képest „merőben új állásfoglalás lett volna.” Kossuth más hangot üt meg a Görgei-kérdésben; „ez egy új líra, s Kossuthnál, mint nagy impresszionistáknál, a lírai hangulat a határozó.” Hegedüs szerint Kossuth azon kijelentése, hogy boldog lenne, ha Görgei ártatlansága kiderülne, s az, hogy arra hivatkozik, miszerint nem is ő, hanem Klapka nevezte először árulónak Görgeit, s nem ő, hanem a közvélemény ítélte el a tábornokot, arra mutat, hogy Kossuth mintegy elhárította magától az árulási vád szerzőségét. Kossuth véleményének enyhülését mutatja az is, hogy kijelenti, Görgei nem pénzért vagy anyagi előnyökért árulta el a hazát, s hogy hajlandó lenne elfogadni, ha Görgeit egy bajtársaiból álló törvényszék felmentené a vádak alól. Végül Hegedüs kijelenti, sürgetni fogja ennek a fontos okmány-nak a közreadását.³⁴ Hozzáteendő, hogy Hegedüs 1938-ban drámát írt Görgeiről, amelyet a *Nyugat* jelentetett meg, sőt, a lap hasábjain Schöpflin Aladár tapintatosan meg is dicsérte, Thomas Carlyle-hoz hasonlítva a szerzőt.

Hegedüs szövegértése sok kívánnivalót hagyott maga után – a szöveg ugyanis nem arról szól, amit Hegedüs belelát. Legalábbis így vélekedett az ifjú Kosáry Domokos, amikor közzétette a Görgey-kérdés történetéről szóló munkáját. Kosáry Hegedüsnél jóval részletesebben ismertette és idézte Kossuth vitairatát, s megállapította, a szövegben szó sincs az árulási vád visszavonásáról. Ezt egyértelművé teszi a Kosáry által idézett szövegrész is, amely szerint „aki Görgei egész szereplését kezdettől fogva vizsgálat alá veszi, annak lehetetlen őt az árulási vád alul felmenteni.”³⁵

1952-ben a Kossuth-émlékkönyvbe írott tanulmányában Szekfü Gyula utalt röviden az értekezésre, ám úgy, hogy teljesen homályban (vagy figyelmen kívül) hagyta a keletkezés körülményeit. Eszerint Kossuth nem elegendett bele a Görgei árulásáról

³³ HEGEDÜS Loránt: *Kossuth Lajos, legendák hőse*. Magyar trilógia 2. Budapest, Athenaeum, 1934. A trilógia első része *Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája* címmel 1933-ban, a harmadik része *Két Andrássy és két Tisza* címmel 1937-ben jelent meg. A Kossuth-életrajznak 1935-ben jelent meg a második, 1941-ben harmadik kiadása.

³⁴ HEGEDÜS Loránt: *Kossuth Lajos, legendák hőse bizonyítékai*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1934. 36–38.

³⁵ KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés és története*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 241–245. [az idézet a 243. oldalon] Érdekes, hogy Kosáry ezt követően az árulási vád három formájáról ír. Ezek közül az elsónél az indok az anyagi haszonszerzés; a második a tudatos összejátszás az ellenséggel, amely formulára Kossuth is hajlott – a harmadik formával viszont adós marad. A kötet új, bővített kiadásában az árulási vád „többféle változata” olvasható helyett. KOSÁRY, 1994. II. köt. 44.

szóló vitákba, „bármennyire szoros kapcsolatban volt is az árulási vád a 48-as függetlenségi politikával, melyet ő terjesztett.”³⁶

Az 1881. évi vitával ezt követően Csabai Tibor irodalomtörténész foglalkozott, aki azonban csak annyit írt a Görgei-írásokról, hogy ezekre Kossuth természetesen nem felelt – ugyanakkor meg sem említi a félbemaradt kéziratot.³⁷ Vas Zoltán Kossuth-életrajza – nagy valószínűséggel Szekfű nyomán – szintén megemlíti Kossuth vitairatát.³⁸ Ezt követően csak Kosáry Domokos a Görgey-kérdésről írott monográfiájának 2., 1994. évi kiadásában került elő újra. Kosáry nagyjából az 58 évvel korábbi álláspontját ismételte meg (a Kossuth vitairatára vonatkozó rész több ponton szövegszerűen is egyezik).³⁹ Azóta csak Szabad György emlegette időnként szóban – de ő sem publikálta, sőt, nem is idézte sehol.⁴⁰

A vitairat forrásai

Kossuth a vitairathoz több, nyomtatásban megjelent forrást (többnyire emlékiratokat) és kortársi összefoglalót használt. Mindmáig publikálatlan könyvtárlistájának tanúsága szerint az 1848–1849-ről megjelent munkák közül is viszonylag sok kötetel rendelkezett, s Tanárky Gyulának, titkárának naplója szerint a kortársak egy része is megajándékozta ilyen jellegű írásaival.⁴¹ Ehhez képest azonban nem is olyan nagy azoknak a köteteknek vagy egyéb írásoknak a száma, amelyekre hivatkozik.

Az érdemi munkák közül többször hivatkozik Klapka György 1850-ben megjelent emlékiratára, valamint 1881-ben írott vitairatára.⁴² Természetesen rendszeresen idézte

³⁶ SZEKFŰ, 1952. 360. – SZEKFŰ, 2002. 570.

³⁷ CSABAI, 1961. 258.

³⁸ VAS Zoltán: *Kossuth Lajos élete*. Budapest, Szépirodalmi, 1977². II. köt. 700. [Első kiadása 1965.] (A továbbiakban: VAS, 1977.)

³⁹ KOSÁRY, 1994. II. köt. 39–44.

⁴⁰ Személyes emlékem. – Gergely András szíves közlése szerint Szabad az 1970-es években egyszer kijelentette, hogy ha két élete volna, megírná a Görgei-kérdés történetét.

⁴¹ TANÁRKY, 1961. 109–110. Hálásan köszönöm Elbe István tájékoztatói igazgató úrnak, aki a Kossuth-könyvtár jegyzékében utána nézett ezeknek a műveknek.

⁴² *Memoiren von Georg KLAPKA April bis Oktober 1849*. Leipzig, Verlag von Otto Wigand, 1850. (A továbbiakban: KLAPKA, 1850.). Kossuth példánya: Országos Széchényi Könyvtár. Kossuth Lajos könyvtára. №. 2284. (A továbbiakban: OSzK Kossuth-könyvtár) Érdekes módon, nem használta Klapka másik emlékiratát: Georg KLAPKA: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, Verlag von Otto Wigand, 1851. I. köt. (A továbbiakban: KLAPKA, 1851. I. köt.); Klapka tábornok a Kossuth–Görgei ügyről. *Correspondance de Pesth*. 1881. márc. 5. Tanárky Gyula, Kossuth titkára 1859. november 14-én még azt írta naplójába, hogy Kossuth Klapka hozzáküldött emlékiratait „felvágatlanul Pulszkynak adta...” TANÁRKY, 1961. 109–110.

Görgei emlékiratát is.⁴³ Szintén idézi Kmety György vezérőrnagy 1853-ban Görgei emlékiratáról írott pamfletjét.⁴⁴ Használta Asbóth Lajos honvéd ezredes 1862-ben megjelent memoárját, ami azért is érdekes, mert ekkor már tudta Asbóthról, hogy 1863–1864-ben az osztrák titkosrendőrség besúgójaként komoly szerepet játszott az Almásy–Nedeczky-féle összeesküvés leleplezésében.⁴⁵ Egy ponton futólag utal Prágay János alezredesnek, Klapka főhadsegédjének emlékiratára is.⁴⁶

A másik oldalról igen alaposan felhasználta Franz Kocziczka cs. kir. főhadnagynak a Franz Schlik altábornagy vezette cs. kir. hadtest 1848–1849. téli (és tavaszi) hadjárataról írott művét,⁴⁷ illetve Wilhelm Ramming alezredesnek, Julius Haynau tábornagynak tábornoki főnökének az 1849 nyári hadjáratról írott hivatalos összefoglalóját.⁴⁸

Kevésbé jó ízlésre és választásra vallott három német nyelvű fércmű, Max Schlesinger, Alois Carl Wiesner, illetve Arthur Frey köteteinek használata. Különösen az utóbbi volt igen rossz választás, hiszen míg Schlesinger és Wiesner műve afféle újságírói kompiláció (bár ez utóbbi irodalomjegyzékében szerepel néhány nem létező magyar emlékirat), Frey munkája tele van téves dátumokkal, meg nem történt eseményekkel, fiktív okmányközlésekkel.⁴⁹

Miután a *Memoiren* kommentárokkal ellátott példánya megvan Kossuth könyvtárában, valószínűleg a *Nationalkrieg*-ről lehet szó, ez utóbbi ugyanis nincs meg a gyűjteményben.

⁴³ Arthur GÖRGEI: *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, Brockhaus, 1852. Bd. I–II. OSzK Kossuth-könyvtár №. 118. (Kossuth aláhúzásaival, ill. széljegyzeteivel.) Tanárky 1859. november 14-i naplófeljegyzésében írja: „kétlem, hogy [Kossuth] Görgey memoire-jait is olvasta volna.” TANÁRKY, 1961. 110.

⁴⁴ Arthur Görgey's *Leben und Wirken in Ungarn*. Beurtheilt von Georg KMETY. London, 1853. – George KMETY: *A Refutation of Some of the Principal Mistatements in Görgei's „Life and Actions in Hungary in the Years 1848 and 1849” with Critical Remarks on his Character as a Military Leader*. London, W. and F. G. Cash, [1853.]

⁴⁵ *Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjárataból*. 2. kiad. Pest, Heckenast Gusztáv, 1862. I–II. köt. (A továbbiakban: ASBÓTH, 1862. I–II. köt.) OSzK Kossuth-könyvtár 2628. (Két példányban). Asbóth emlékiratára és besúgói ténykedésére ld. KOSÁRY, 1994. I. köt. 360–363., 371. – NYÁRÁDY Gábor: Júdáspénzért a bajtársakat... Adatok az Almásy–Nedeczky-szervezkedés történetéhez, 1864. *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. (1997) 2. 229–283.

⁴⁶ Johann PRÁGAY: *The Hungarian Revolution. Outlines of the Prominent Circumstances attending the Hungarian Struggle for Freedom together with Brief Biographical Sketches of the Leading Statesmen and Generals who took Part in it*. New York–London, George Palmer Putnam, 1850.

⁴⁷ Franz KOCZICZKA: *Die Winter-Campagne des Grafen Schlik'schen Armeekorps 1848–49*. Olmütz, Verlag von Eduard Hölzel, Buchhändler, 1850. OSzK Kossuth-könyvtár 58.

⁴⁸ [Wilhelm RAMMING]: *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849*. Pesth, Landerer und Heckenast, 1850. OSzK Kossuth-könyvtár №. 100.

⁴⁹ Max SCHLESINGER: *The War in Hungary 1848-49*. Translated by John Edward TAYLOR. Edited with notes and an introduction by Francis PULSZKY. London, Richard Bentley, 1850. Vol. I–II. OSzK Kossuth-könyvtár №. 2272. – Alois Carl WIESNER: *Der Feldzug der Ungarn gegen die Oester-*

Érdekes módon teljes mértékben mellőzte Horváth Mihály háromkötetes összefoglalóját a magyar szabadságharcról⁵⁰ – igaz, ez nem volt meg a könyvtárában, csak előzménye, a *Huszonöt év Magyarország történetéből*. (Ez utóbbi munka vele kapcsolatos állításaira az *Értekezés Magyarországról*hoz fűzött utólagos kommentárokban reagált is.⁵¹) Kimaradt Irányi Dániel és Charles Louis-Chassin 1859–1860-ban megjelent francia összefoglalója, holott ezt bizonyosan ismerte, hiszen Irányi adatokat kért tőle munkájához, s a kötet meg is volt Kossuth könyvtárában.⁵²

Nem használta az itthon 1850-ben Szilágyi Sándor tollából megjelent munkákat, Wilhelm Rüstow németül, illetve magyar fordításban publikált hadtörténeti összefoglalóját, s teljes mértékben mellőzte az 1867 után publikált emlékiratokat (például Mészáros Lázár emlékiratát,⁵³ Dembiński emlékiratainak Alfons Danzer által kiadott változatát), Assermann Ferenc és Asbóth Lajos Görgeiről írott vitairait, vagy egyéb összefoglalókat, így Szeremlei Samu kétkötetes kézikönyvét. Igaz, ezek az 1894. évi jegyzék szerint nem is voltak meg a könyvtárában.

reicher und Russen im Jahre 1848/49. Chur, Druck und Verlag von Leopold Hitz, 1854. OSzK Kossuth-könyvtár №. 2285. – *Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte*. Unter Mitwirkung ungarischer und österreichischer [sic!] Schriftsteller herausgegeben von Arthur FREY. Mannheim, J. P. Grohe, 1849. I–III. OSzK Kossuth-könyvtár №. 2293.

⁵⁰ HORVÁTH Mihály: *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben*. 1. kiad. Genf, Puky Miklós, 1865. I–III. köt.

⁵¹ HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. I–II. köt. 1. kiad. Genf, Puky Miklós, 1864. – KOSSUTH, 1881. 269–271. Igaz, Kossuth ezt a szöveget azzal kezdi, hogy „ha jól vagyok értesítve: Horváth Mihály történelme azt fogja reám, hogy én a belügyminiszter-ségre vágytam.”

⁵² DANIEL IRÁNYI–CHARLES-LOUIS CHASSIN: *Histoire politique de la Révolution de Hongrie 1847–1849. Première Partie. Avant la guerre*. Paris, Pagnerre, 1859. *Seconde partie. La guerre*. Paris, Pagnerre, 1860. Kossuth-könyvtár 779. Kossuth adatszolgáltatására ld. IRÁNYI Dániel–Charles-Louis CHASSIN: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. Ford. SZOBOSZLAI Margit. S. a. r. SPIRA György. Budapest, Szépirodalmi, 1989. I. köt. 19–20. (SPIRA György bevezető tanulmánya) és II. köt. 20. képmelléklet.

⁵³ Bár ez utóbbiból volt egy példánya, amely utólag az Országgyűlési Múzeum megszűnése után, 1951-ben került be az OSzK Kossuth-könyvtárának állományába. A második kötet első szövegoldalán egy beragasztott kis kártya található viaszba nyomott címeres bélyegzővel hitelesítve, a következő szöveggel: „Bizonyítom, hogy ez a könyv Magyarország v. kormányzójának Kossuth Lajos szeretett bátyámnak tulajdona volt. Budapest, 1894. július 14. Ruttkay Kossuth Lujza”. Elbe István szíves közlése.

Kossuth az árulási vádról

Kossuth azzal indítja a kidolgozottabb és részletesebb szöveget, hogy közel 32 éve annak, „hogy Görgey osztrák kútfő szerint 22–24 ezer emberrel s 130 ágyúval, Asbóth Lajos ezredes, szemtanú szerint 32 000 emberrel és 120 ágyúval nyílt téren, csata nélkül letette a fegyvert anélkül, hogy boldogtalan hazája sorsának enyhítésére valami kikötést csak szóba is hozott volna, sőt, anélkül, hogy még csak szerencsétlen bajtársai életének biztosítását is kikötni még csak meg is kísérelte, minden feltétel nélkül kegyre-kényre kapitulált.” Kossuth szerint ezzel szemben Klapka sokkal reménytelenebb helyzetben képes volt elérni a komáromi kapitulációnál a saját csapatai életének és szabadságának biztosítását. Mennyivel inkább megtehetette volna ezt Görgei, aki joggal hivatkozhatott volna arra, hogy az ország különböző részeiben még 100 000 ember áll fegyverben, s Komárom, Pétervárad, Arad és Munkács magyar kézen van. Nem csoda tehát, hogy a fegyverletétel hírére „borzalom futott végig az egész mívelt világon; borzalom a jobb sorsra érdemes magyar nemzet, borzalom ama szerencsétlenek miatt, kiket Görgey feltétlen fegyverletétele a hóhérnak kiszolgáltatót.”

Kossuth szerint, ha Görgei fegyverletétele alkalmával még lett volna magyar kormányhatóság, „hadi törvényszék ítélte volna a következő kérdések felett:

1.) Vajon Görgey fegyverletétele katonai fogalmak szerint oly cselekvény volt-e, melyet az adott körülmények közt a mívelt világ haditörvényei megengednek?

2. Nem volt-e semmi lehető út előtte, hogy e szerencsétlenséget kikerülje?

3. Ha a fegyverletétel a haditörvények szerint csakugyan megengedhetőnek s annak kikerülése lehetetlennek ítéltetik, megtett-e Görgey mindent, ami ily esetben minden hadvezérnek egyrészt hazája, másrészt bajtársai iránt kötelessége?”

Ilyen kérdések felett mindenütt a világon haditörvényszék ítél, s „ezek oly természetű kérdések, hogy ha bírói eldöntésük az illető személyre nézve terhelőleg üt ki, annak a személynek a vétsége árulásnak neveztetik, s büntetése halál.”

Sajnos azonban a fegyverletétel pillanatában Magyarországon már nem volt olyan hatóság, amely ezt az eljárást elrendelhetette. Így aztán, ha Görgei bűnös, kikerülte a büntetést; ha viszont nem bűnös, „azon sanyarú helyzetbe jutott, hogy saját nemzete nagy többségének, sőt, a mívelt világ nagy többségének véleményében nevéhez az árulás vádjá hozzátapadt.” Ez azonban nem is lehetett másképp, hiszen mindenki azt látta, hogy Görgei „vitéz bajtársait” bitófára küldték vagy tömlöcbe vetették, míg ő kegyelmet kapott.

Görgei most, 32 évvel az események után „oly botránkozató piszkos modorban handabandáz az »áruló« szó” miatt, midőn e szóval az általa oly hálátlanul gyűlölt Kossuth Irataiban találkozik; igen jól tudta, mindjárt a fegyverletételre következett

első napokban tudta, hogy őt (s bizony nem Kossuth sugallatára), hisz ez akkor a honfoglalás vándorbotjával kezében útban volt Törökország felé, mondom, már akkor tudta, hogy őt a közvélemény árulónak tartja.” Kossuth ezt követően hosszan idéz előbb Görgei emlékirataiból, majd Klapka, Kmety és Asbóth elítélő véleményeiből; ez utóbbi azért különösen érdekes, mert Kossuth tudta, hogy Asbóth az osztrák titkosrendőrség ügynökeként kulcsszerepet játszott az 1863–1864. évi Almásy–Nedeczky-féle összeesküvés leleplezésében és résztvevőinek rendőrkézzre juttatásában.⁵⁴

„Már most, ha Görgey úgy hitte, hogy ő ez általános kárhóztatást nem érdemli, mi volt volna neki, mint katonának saját katonai becsülete, mint hazafinak a nemzet szabadságharca szeplőtlen becsületének érdekében kötelessége, miután reá nézve a világ közvéleményében oly vádak forogtak fenn, melyek katonai fogalmak szerint haditörvényszéki eldöntést kívántak; Magyarországon pedig nem volt nemzeti hatóság, mely e kérdésnek ily módon való eldöntését elrendelhetné?” – teszi fel a kérdést.

A válasz több mint merész: „Kötelessége az volt volna, hogy mindjárt akkoron, mikor a tények még friss emlékezetében állottak, nyilvános felhívást intézzen azon bajtársaihoz, kik Európa nyugotára menekülve, szabadon mozoghattak, állítsanak össze (feltartván magának az egyénenkénti recusation [visszautasítás] jogát), illetékes katonai egyénekből becsületszéket, melynek tagjai Istenre és katonai becsületükre részrehajlatlanságot fogadva, úgy a világosi fegyverletételt a fent említett három kérdés szempontjából, mint az ő hadvezéri egész eljárását, mely e siralmas végkatasztrófához előzményül s magyarázatul szolgál, vizsgálat alá, az ő felvilágosításait lelkiismeretes figyelembe vegyék; s ítéletet hozzanak a kérdés felett, vajjon a tények igazolták-e vagy nem az árulási vádat, mellyel a világ közvéleménye őt elítéli.

Ez volt volna az egyedüli mód, mellyel Görgei magát igazolhatja, ha lelkiismeretében annak öntudatával bír, hogy e vádat nem érdemli.

Pedig igazolni magát úgy is, mint katonának, úgy is, mint haza polgárának kötelessége volt; mert itt nem ilyen vagy olyan nézet helyességéről vagy helytelenségéről, ügyességről vagy ügyetlenségről, nem tehetségről vagy tehetetlenségről, hibáról, tévedésről, csalatkozásról van szó, ami mind oly dolog, mit a történelem ítéletére lehet bízni, mert csak érdemességet vagy érdemteleniséget involvál, bűnt nem; itt olyan kérdések forognak fenn, melyek okvetlenül haditörvényszék elibe kerültek, ha haditörvényszék összeállításának lehetőségét a körülmények ki nem zárják. Görgeynek pedig lehetetlen volt nem tudnia, hogy katonai fogalmak szerint ily kérdéseknél

⁵⁴ Kossuth Asbóth árulásáról Ludvig János 1866. május 20-i leveléből tudott. Közli – Asbóth nevének kihagyásával – *Kossuth Lajos iratai*. VI. köt. *Történelmi tanulmányok*. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1898. 195–198.

az autobiográfia nem elégséges; mert a legjobb esetben is csak védekezés, csak 'plaidoyer' [védőbeszéd] lehet, de a kérdést nem dönti el; annál kevésbé döntheti el, mert Kmety nagyon igazat mond, midőn (lap 34.) ezeket írja: »Görgei sokat beszél könyvében tetteiről, többet, mint amennyi Magyarországon valaha is csak eszében volt; de nem a szerző szavait kell nézni, hanem a tábornok tetteit.«⁵⁵

Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy Kossuth ötlete merő képtelenség – nem tudni, hogy a felvetés tudatos naivitásán vagy – elnézést a kifejezésért – a szemtelenségén csodálkozunk. Kossuth úgy tesz, mintha nem tudná, hogy Görgei 1849–1867 között nem szabadon élt Klagenfurtban és Viktringben, hanem internáltként, szoros felügyelet alatt, akinek minden lépését ellenőrizték. Ez már önmagában képtelenséggé teszi a felvetést.

A másik: vajon – feltéve, de meg nem engedve –, ha Görgei kezdeményezi ezt a procedúrát, az egymással is veszekedő főszereplők közül kiket kérhetett volna fel a Kossuth által javasolt becsülettörvényszékbe? Az emigrációba vonult tábornokok egy része (Perczel, Mészáros, Dembiński, Guyon) személyes ellensége volt, a többiek közül (Klapka, Czetz, Vetter, Kmety) korábban csak Klapkához fűzte jó viszony, de Klapka a komáromi kapituláció miatt szintén szemrehányásoknak volt kitéve, s minden módon igyekezett elhatárolódni Görgeitől. Az emigráns törzstiszti karból Szabó Imre ezredessel és Kászonyi József ezredessel volt jó viszonyban, de vajon milyen hitelességre számíthatott volna egy olyan becsületbíróság döntése, amely *nem* Görgei ellenfeleiből áll? Ennek ellenére még az 1850-es évek végén is többször felvetődött a gondolat, hogy Görgei esetleg rehabilitálhatná magát.⁵⁵ 1861-ben pedig Görgei maga is gondolkodott azon, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát kéri fel ügyének eldöntésére, de aztán ismerősei lebeszélték erről a gondolatról.⁵⁶

Kossuth ezután így folytatja: „Görgei azonban nem élt ezzel a lehetőséggel, helyette megírta emlékiratait, amelynek előszavában „az egységes Ausztria eszméjét nagy eszmének dicsóíti”, s amelyen „mindvégig egy szakadatlan fonalként azon törekvés vonul végig, hogy magát az osztrák dinasztia minden körülmények közt tántoríthatlan hívének mutassa be, ki e hűség érdekében Magyarország függetlenségének megbuktatására még a hamis eskületételtől sem riadt vissza.” (Kossuth szöve-

⁵⁵ Tanárky Gyula jegyezte fel naplójába azt a hírt 1858. május 17-én, hogy Görgei levelet írt volna Indiába Duka Tivadar századosnak, egykori segéd tisztjének, „hogy azon esetre, ha a magyar ügy újra lábra áll, törvény elébe álland, és bebizonyítandja, hogy helyesen cselekedett, s hogy még egyszer úgy cselekedne, ha ugyanazon még egyszer előfordulna.” TANÁRKY, 1961. 55. július 10-én pedig arról ír, hogy június 12-én Vukovics Sebő azt fejtegette előtte és Rónay Jácint előtt, „hogy ha ügyünk megindul, és seregeink megindulnának – ha Görgei akkor előállna és a sereg élire állna, – úgy rehabilitálhatná magát megint!”. Uo. 83.

⁵⁶ Görgei Artúr a Magyar Tudományos Akadémiához. Viktring, 1861. március 5. (Elküldetlen fogalmazvány) Közli: GÖRGEY, 1918. 204–207.

gében itt két jókora csúsztatás is található – Görgei az egységes Ausztria eszméjét abban az I. Ferenc Józsefhez intézett kérvényben mondta nagy eszmének, amelyben bebörtönzött bajtársainak kért kegyelmet, kiemelve, hogy e nagy eszme megvalósulásának egyik legfőbb akadályozója ő maga volt.⁵⁷ Emellett Görgei szövegében nem található a dinasztikus hűség állandó hangoztatása – Görgei az alkotmányos királyság hívének vallja magát a szövegben.)

Kossuth ezt követően egy bekezdésen keresztül fejt ki lesújtó véleményét Görgei emlékiratairól, amely „tömve van jobbra-balra mindenkire tele marokkal szórt sárral, piszokkal”. A tábornok megtapasztalhatta, hogy emlékirata nem hozta meg a kívánt hatást, sőt, hazatérését követően „ott volt előtte az a kevés kivétellel csaknem ostracismusként nevezhető idegenkedés, melyet hazájában tapasztalt, midőn oda visszatért.” Egyébiránt Görgei ezt követően még mindig megtehetette volna, hogy a honvédegyletek gyűléseit szólítja fel az említett becsület-törvényszéki eljárás megtartására. (Tekintve az 1867 utáni itthoni hangulatot, illetve a honvédegyletek általános szellemét, ennek az eljárásnak az eredményét illetően sem lehetnek illúzióink.)

Görgei azonban ezt sem tette, helyette „amint az áruló szóval Kossuth Iratainak egy 1851-ből reprodukált cikkében találkozunk (mely ellen akkoron, midőn az európai sajtóban megjelent, nem szólalt fel), mintha csak Kossuth volt volna az első, ki az áruló szót felemlíti, felforr lelkében a régi gyűlölet mérge – mely a hálára kötelezettséget elviselhetetlen tehernek tartó jellemek sajátja; s epébe mártott tollal, s a legcinikusabb gúnnyal, mely az illetlenség rondaságában kéjeleg, újólá igazolja Kmety szavait, hogy »semmi sem szent előtte«, még egy egész nemzetnek pártkülönbség nélkül vallott osztatlan tisztelete sem, melyet a könyörtelen idő hosszú sora is – távol attól, hogy csökkentene, még öregbített, mert elfelejthetetlen nagy hazafiúi szolgálatokon alapszik.” (Az egyes szám első személyben mindig szerény Kossuth egyes szám harmadik személyben már kevésbé visszafogott, ha saját történelmi helyének kijelöléséről van szó.)

Most következik a szöveg legérdekesebb része: Kossuth „levele” a röpirat szerzőjéhez, amit a szerző „még indiszkréción árán is”, idéz:

„Amint Görgey cikke a Budapesti Szemlében megjelent, e sorok szerzője levelet írt Kossuthnak, melyben reményét fejezte ki, hogy Kossuth nem fogja magát válaszó-lással fársztani, miután Görgey cikkében semmi történelmi becsű új adat nincs, mely a Görgey felől 32 év óta fennálló közvéleményen változtathatna, legföllebb a piszkolódási modor új, mely neki éppen nem válik becsületére, ami nem piszkolódás, az nem egyéb, mint a klagenfurti autobiográfia felmelegítése, mely eredeti

⁵⁷ Közli: GÖRGEY Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. I. köt. S. a. r. KATONA Tamás. Pro Memoria. Budapest, Európa, 1988. 131–134.

főztében is inkább ártott, mint használt Görgey hírnevének, a felmelegítés még kevésbé képes a részrehajlatlan történelmet félrevezetni.

Kossuth erre azt adta válaszul: hogy tökéletesen osztozik levélíró nézetében; ha más akárki méltónak tartja Görgei jellemének ez újabb expositiójával foglalatossázkodni, lássa; a valótlan állítások megcáfolására, a fantasztikus inszINUÁCIÓK mérges ködének elosztatására s a tényeknek és jellemeknek tiszta világosságba helyezésére elég adatot találhat a szabadságharcról már eddig is megjelent irodalomban; a történelem pedig nem ilyennemű szószátyárságok, hanem hiteles adatok alapján fogja majd a végítéletet úgy a tények, mint a tényezők felett kimondani, mely adatok közt a Honvédelmi Bizottmány, a Függetlenségi Nyilatkozatra következő kormány jegyzőkönyvei s egyéb iratai és Kossuth hivatalos levéltára fogják a leghitelesebb s legbővebb kútfőt szolgáltatni; ezek Görgey kapitulációja folytán lefoglaltattak, s Bécsbe vitettek, de eljövend az idő, midőn a történet irat [sic!] számára e kútfő is nyitva leszen. Ha nem veszi vagy veszi más akárki magának a fáradságot Görgey legújabb felszólalásával foglalatossázkodni, Kossuth a kis időnek, mely még számára a földön hátra lehet, csak legkisebb töredékét sem érez hajlandóságot arra vesztegetni, hogy ő Görgey Arthur kifakadásai ellenében védekezzék: nincs azokban semmi új, még csak a pizok sem új, mely rajtok végig ömlik. Ezeknek előbocsátása után Kossuth ekkint nyilatkozik:

»Hanem én megvallom Önnek, lelkem mélyéből sajnálom, hogy Görgey felszólalásában semmit sem vagyok képes felfedezni, ami azon reménnyel biztathatna: hogy ha már haditörvényszék nem ítéltetett a világosi kapituláció s azon hadvezéri eljárás felett, mely a katasztrófához vezetett, Görgeynek pedig nem jutott eszébe a kérdésnek más alakban eldöntésére már az élő nemzedék korában alkalmat adni, legalább akkor, mikor már a kérdésbe sem pártszenvédély, sem cimborasági kötelékek (Camaraderie) nem keveredhetnek, a világ bírása, a történelem, ki fogja tisztázni Görgey emlékét azon vád alul, mellyel őt életében a contemporaneus [kortárs] közvélemény sújtotta.

Lelkemből sajnálom, hogy Görgey nem talált módot valami olyast előadni, ami ezt reménylenem engedné – mert becsületszavamra mondom Önnek, Görgey nagyon téved, midőn azt írja, hogy nekem árulás kell, mégpedig mindenk előtt és minden áron Görgey Arthúr árulása.

Dehogy kell, dehogy kell. Még halálom órájában is boldoggá tenne a gondolat, utolsó lehettemmel hálát adnék Istennek, ha azt mondhatnám magamnak, hogy a történelem vethet hibákat a magyar szabadságharc tényezőinek, emlékére, mondhatja, hogy nem állottunk tehetségeinkkel a körülmények által reánk kényszerített nagy feladatok magaslatán (amint igen korlátolt körű múltunk tapasztalásaival bizony, nem is állottunk, én épp oly kevésbé az országhalkormányzó, mint Görgey a had-

vezéri pályán), de szabadságharcunk erkölcsi tisztasága szeplőtlen fényben áll a történelem előtt! a magyar szabadságharcban nem volt áruló! – Ah! ha Görgey, kit a közvélemény 32 év óta e váddal terhel, a magyar szabadságharc emlékének e kincsét megszerezhetné; én felejtve minden méltatlanságot, mit ellenem elkövetett, első volnék, ki becsületes őszinteséggel e szavakkal nyújtanám felé jobbjomat: bocsáss meg nekem, bajtárs! hogy tudatlanságból a közvélemény vádjában én is osztoztam; s legyen megáldott neved, emléked, hogy a magyar becsület fényes paizsáról a félreértés e foltját letörölted.«

Így Kossuth; s bizony mondom, az ő szavában, amint a nagy múltakban szólott, úgy most is a magyar nemzet génusza szól.”

Kossuth (ezúttal az 1. szám 3. személyű Kossuth) ezt követően ismét afelett sajnálkozik, hogy Görgei nem kezdeményezte annak idején a becsület-törvényszéki eljárást, mert most már, „minthogy a leglényegesebb történelmi kútfőknek még nyitva nem állását élő bizonyosságokkal, melyeknek java már elhullt, nem lehetne pótolni, e mulasztás bajosan lenne helyrehozható.”

Ezután Görgei árulásának természetéről fejt ki a véleményét:

„Az egyik az, hogy midőn Görgei nevével e szó, »áruló« hozatik kapcsolatba, ez alatt gondolkozó magyar ember nem érti azt, hogy ő pénzért, anyagi haszonért árulta el hazája ügyét. – Az 1 100 darab fél császár arany (halb Imperial), melyet Nagyváradon Paskievicstől elfogadott, s a Klagenfurtban élvezett évdíj oly csekélységek, hogy csak delicateria [finomság] szempontjából eshetnek bírálat alá: de azt a feltevést, hogy pénzért adta el a hazáját, a legtávolabbról sem indokolhatnák. – Hát ilyes vád Görgeit nem terheli. Vannak sötét, vannak herostratusi jellemeik, melyeket a rosszra nem anyagi érdek rugója mozdit. Megteszik az első lépést ambícióból, irigységből. Aztán, nehogy megtérve gyöngéknél látszassanak, beledisputálják magukat az átalkodottságba. – Inkább bukják az ügy, mintsem hogy a siker mások nevére fényt derítsen. Az erkölcsileg üres lelkek önzésének sok neme van. Vannak, kik nem azért ártanak, hogy maguknak használjanak, hanem csak azért, hogy másnak ártsanak, – mint rossz gyermek, mely a kártételben, kínzásban gyönyörködik. Klapkának tökéletesen igaza van, midőn a *Correspondance de Pesth*-ben oda nyilatkozik, hogy Görgei a szó azon értelmében nem áruló, mintha hazáját el akarta volna adni. Ezzel Görgeit senki sem vádolja, Kossuth legkevesebbé. Sokan vannak, akik emlékezhetnek, hogy midőn Angliában a magyar ügygel rokonszenező meetingek alkalmával egy-egy angol Görgei nevét ily vád kíséretében említette; éppen Kossuth volt az, aki ennek mindig határozottan ellene mondott.

Hát ebben Klapka tábornoknak igaza van. Hanem Klapka elfelejti, hogy Bazaine fegyverletétele sem pénzért vagy anyagi haszonért történt, de azért árulás volt, s Bazaine halálra ítéltetett.

Klapka egykoron Memoirjaiban (lap 233.) így írt: »die Ungarn wurden durch Übermacht und Verrath niedergeworfen.«⁵⁸ Vajjon nem fog-e igent mondani e kérdésre: igaz-e, hogy Görgei magyar Bazaine? persze halálos ítélet nélkül, de Bazaine – s Bazaine elítélt áruló volt.⁵⁹

A másik, amit tudok, az, hogy aki magának véleményt akar arról képezni, vajjon Görgeit az áruló szó megilleti-e? annak a világosi fegyverletételt nem izoláltan [önmagában, elkülönítve], hanem a Görgeit terhelő azon előzményekkel kapcsolatban kell vizsgálat alá venni, melyek végeredményben a világosi katasztrófára vezettek.

S aki Görgei egész szereplését kezdettől végig vizsgálat alá veszi, annak lehetetlen őt az árulási vád alul felmenteni, mert lehetetlen nem látnia, mikint Görgei egész hadvezéri működésén mint egy szakadatlan fonal azon törekvés vonul végig, hogy ő magát hadseregével a nemzettől elkülönítse, a kormány és az országgyűlés által képviselt nemzeti akarattól függetlenítse, magát azzal ellentétbe, magát annak fölibe helyezze és lehetetlen nem látnia, mikint Görgei egyrészt ezen törekvéstől, másrészt azon hajlamtól ösztönözött, hogy az ellenséget maga iránt jóindulatra hangolja; mely törekvést és hajlamot katonánál az egész mívelt világ törvényei már magában is árulásnak tartanak: a katona szerepét az intrigans politikus szerepével komplikálta, s hadvezéri eljárásában gyakran nem azt nézte, hogy mit tanácsol a hadtan, hanem azt, hogy mi hajthat vizet az ő politikai intrigáinak malmára; s e számításához alkalmazkodva, a győzelmeknek kellő hasznát venni csaknem mindig elmulasztotta, – a legdöntőbb percekben a vert ellenséget bántatlanul elillanni engedte, s neki az újon szervezkedésre és megerősödéssre időt és alkalmat adott; a kormány terveit mindenben keresztülvágni, rendeleteit kijátszani, tevékenységét kompromittálni, kombinációit megzavarni iparkodott; az erőknek kellő időben összpontosítását megghiúsította, seregének azon részét, mely politikai fondorkodásaihoz nem simult, tervszerűleg veszélybe döntötte, s a szabadságharc végszakában, midőn a haza sorsa egyenesen attól függött, hogy a kormány tervét, melyet alapgondolatában maga a hadjárat történetírója is helyesnek ismer el, a vezérek időveszteség nélkül erélyesen végrehajtsák, mely terv abból állott, hogy Görgei siessen seregét a déli hadsereggel a Maros és Tisza bal partján egyesíteni, miszerint a 80 ezeret⁶⁰ jóval meghaladandó magyar hadsereg magát az orosz hadseregtől több napi járó földdel

⁵⁸ A magyarokat túlerő és árulás gyűrte le. KLAPKA, 1850.

⁵⁹ François Achille Bazaine (1811–1888), francia tábornagy, az 1870. évi francia–porosz háborúban Metz erődjének parancsnoka, aki 170 000 főnyi hadsereggel és 427 löveggel és golyószóróval 1870. október 27-én megadta magát a poroszoknak.

⁶⁰ Az osztrákok az ekkint egyesítendő magyar haderőt 94 500 emberre és 294 ágyúra teszik. (Kosuth jegyzete)

elválasztott osztrák hadseregre (Haynau alatt) túlnyomó erővel reá vethesse s azt tönkre tehesse, – mondom, e tervnek, melynek kivitelétől a haza sorsa függött, sikeres valósítása egyenesen és kirekesztőleg Görgein múlt; – ennek következtében a temesvári csata elveszett, s ezzel Görgei magát saját kormánya irányában a helyzet urának tekintve, élt az alkalommal a legfőbb polgári és katonai hatalmat azon tekintetre való hivatkozással saját kezében egyesíteni, hogy az elkerülhetlenül szükséges, miszerint (saját szavait idézem) »*azt, ami a nemzet számára megmenthető, megmenthesse – s minden késedelem nélkül azon lépéseket megtehesse, melyek egyedül képesek a nemzet jövőjét biztosítani*«⁶¹, s miután ezen megmentésére s a nemzet jövőjének eme biztosítására hivatkozással sikerült Kossuth önzetlen hazafiságától a polgári s katonai legfőbb hatalomnak magára átruházását kieszközölnie. Görgei azt nem ígéretéhez képest a haza megmentésére s a nemzet jövőjének biztosítására használta fel, sőt, még csak arra sem, hogy tegyen a háború tovább húzása, tegyen alku útján akár a megmentésre s biztosításra, akár legalább a haza sorsának enyhítésére legkisebb lépést csak meg is kíséreljen, hanem legkisebb habozás nélkül nyakra-főre arra használta fel, hogy kegyre-kényre minden feltétel nélkül a fegyvert letegye, s a menteni és biztosítani ígért hazát s még saját bajtársainak életét is minden kikötés, minden feltartás nélkül az ellenség lábaihoz martalékul dobja; s így a hazafias ürügy alatt kezeibe kerített főhatalmat minden képzelhető alternatívák közül a lehető legirtózatosbikra használta fel, aminél rettenetesebb csapást a magyar hazára semmi balsors, semmi szerencsétlenség, még egy könyörtelen istenség engesztelhetlen haragja sem mérhetett volna.

Ily láncolatban kell az árulási beszámítás adatait vizsgálat alá venni; mert Görgei szereplésének megítélésénél nem egy izolált egyes cselekvény áll a történelem ítélőszéke előtt, hanem egy borzasztó tragédia gombolyaga, melynek rémületes katasztrófája a világosí fegyverletétel.”

⁶¹ Tartalmi idézet Görgei 1849 augusztus 11-i leveléből. Az eredetiben: „én arra, hogy azt, amit [sic!] a nemzet számára megmenthető, megmenthessem, elkerülhetetlen szükségesnek tartom, hogy a jelen kormány lépjen le, s én ruháztassam fel a polgári s katonai legfőbb hatalommal, tehát ezen-nel felkérem Kormányzó urat, méltóztassék ekképp mielőbb határozni, ezen határozatát vélem, *s a községgel* is tudatni, hogy annak következtében minden késedelem nélkül azon lépéseket megtehessem, melyek egyedül képesek a nemzet jövőjét biztosítani, s azt a végromlástól, még nem késő, megmenteni.” Közli: *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849*. S. a. r. HERMANN Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Budapest, Osiris, 2001. 473–474.

A vádpontok

A két szövegben Kossuth a vidini levélhez vagy az *Értekezés Magyarországról*hoz és a hozzáfűzött kommentárokhoz képest sokkal nagyobb időkeretben tárgyalja Görgei árulását. Míg a vidini levél, de lényegében az *Értekezés Magyarországról* is Buda ostromával indítja a Görgei árulását bizonyító tényeket, a Görgei-értekezésben Kossuth egészen 1849. január 5-ig, Görgei Vácott kibocsátott nyilatkozataig megy vissza az időben – ezt tekinti az első olyan ténynek, amely Görgei árulásának jele volt.

Az első változatban két vádpontot dolgozott ki, bár meglehetősen tagolatlanul: előbb a váci nyilatkozat keletkezésének és indokainak bírálatát, majd a téli hadjáratral, azon belül az 1849. február 5-i branyiszkói ütközettel és a Schlik-hadtest februári elszalasztásával foglalkozó részt.

A váci nyilatkozat Kossuth szerint „világos katonai zendülés jellegével bíró preto-riánus cselekvény volt, nemcsak az országgyűlés által kirendelt kormány, hanem a magyar nemzetet képviselő országgyűlés ellen is.” Kossuth kifejti, hogy a nyilatkozat teljesen szükségtelen és fölösleges cselekedet volt, mert a menni akarókat nem tartóztatta vissza, a maradni akarókat pedig nem ez a nyilatkozat tartotta meg az önvédelmi harc táborában. Tegyük hozzá, valóban nehéz eldönteni, mi történt volna a feldunai hadsereg tisztikarával a váci nyilatkozat nélkül – azaz, tovább folytatódott volna a Budapesten megmutatkozó bomlási folyamat, vagy a nyilatkozat kibocsátása nélkül is megállt volna.

A téli hadjáratral kapcsolatban Kossuth elismeri, hogy Görgei felvidéki hadmozdulata révén sikerült „az ellenség fő figyelmét s tetemes erejét a Tiszától elvonni”; ugyanakkor ennek érdemét „a Pest kiürítésekor Vetter altábornagy elnöklete alatt tartott haditanácsban megállapított bölcs terv”-nek tulajdonítja. A dolog azért érdekes, mert Kossuth 1849 januárjában még kimondottan kalandor tervnek minősítette Görgei hadmozdulatát, s jól tudta mind Vettertől, mind Csány Lászlótól, hogy a felvidéki elterelő hadmozdulat terve magától Görgeitől származott.⁶²

A branyiszkói ütközettel kapcsolatban Kossuth megállapítja, Görgei katonailag helyesen döntött, amikor nem az Igló–Jászó útvonalon próbálta meg felvenni a kapcsolatot Klapka felső-tiszai hadtestével, mert ezáltal az őt üldöző Götz- és Jablonowski

⁶² Kossuth elítélő véleményére Görgei tervéről ld. Szemeréhez írott 1849. január 19-i levelét. *Kossuth Lajos összes munkái*. XIV. köt. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. II. S. a. r. BARTA István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai, 1953. 163–165. (A továbbiakban: KLÖM XIV. köt.) A haditervre ld. BARTA István: Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 2. (1955) 2. 66–100.

hadosztályok könnyedén egyesülhettek volna a Kassa és Eperjes térségében állomásozó Schlikkel. De ehhez hozzáteszi: Görgei nem azért választotta a branyiszkói irányt, hogy a támadás sikerüljön, hanem „azon utógondolattal, hogy nem fog sikerülni.” Szerinte ezt bizonyítja, hogy Görgei az önmaga által is leggyengébbnek és legmegbízhatatlanabbnak vélt Guyon-hadosztályt küldte a Branyiszkó bevételeire. Márpedig aki „seregének existenciájával ekkint kockázik, aki ily rettenetes válságban ekkint jár el, az ha nem kötozni való bolond, hát áruló. – Az elsőt nem lehet Görgeiről mondani; a másodikat nem lehet nem mondani.”

Sokkal alaposabb, és sok tekintetben jogos az a bíráló, amit Kossuth a branyiszkói hágó bevéletétől a Kassára történő bevonulásig terjedő időszak hadmozdulatairól mond. Görgei és Franz Kocziczka főhadnagy emlékiratainak adatait összevetve megállapítja, hogy Görgei túl lassan és kényelmesen nyomult előre Eperjes, majd onnan Kassa felé, s ezáltal időt engedett Schliknek arra, hogy reménytelen helyzetét (északról Klapka, délről Görgei fenyegette) felismerve, nyugati irányba kicsúszson a bekerítésből. Igaz, Kossuth a két magyar csoportosítás együttes erejét 33 000 főre teszi, holott Klapkának nem az egész hadteste, csupán a Dessewffy-hadosztály állt a rendelkezésére (s a feldunai hadtest és az említett hadosztály együttes létszáma 20 000 fő) – de abban Kossuthnak kétségkívül igaza van, hogy a Kassa felé történő gyors előnyomulás valóban komoly eredménnyel kecsegtetett. Kossuth úgy véli, Görgei „e mulasztással egy igen nagy horderejű sikert hiúsított meg, s meghiúsított oly körülmények közt, hogy mindent megfontolva lehetetlen azon gyanúra nem jönni, hogy Görgei Schliket szándékosan szalasztotta el.”⁶³

A munka első, kidolgozottabb változatának kézírata ezzel véget is ér, a többi kérdés már a második szövegváltozatban, sokszor csak utalásjellegűen, részleteiben ki nem dolgozott módon szerepel. Ilyen a trónfosztás ügye, ti. hogy Görgei nem tiltakozott ellene, viszont maga vallja be emlékiratában, hogy tudatosan hamisan esküdött fel reá, annak érdekében, hogy mind a határozatot, mind Kossuthot megbuktassa. Szerinte ennek bevallásával Görgei „jogát az igazmondó emberek sorába számíttatni, elvesztette...” (A trónfosztás kapcsán Kossuth hivatkozik az *Irataim az emigrációból*-ban közölt 1851. évi cikkére is.)

Ilyen Buda ostroma, ahol Kossuth határozottan állítja, hogy ő semmifajta utasítást nem adott ki ezzel kapcsolatban, sőt, Görgeit az ellenség üldözésére utasította. Végül ilyen a fegyverletétel ügye, amelynek a katonai indokolatlanságát próbálja meg bizonyítani. Ez utóbbinál részletesen ír Klapka augusztus 3-i kitöréséről és az

⁶³ Ezzel a hadmozdulattal kapcsolatban Klapka is bírálta Görgeyt. KLAPKA 1851. I. köt. 228–231. Görgei hadmozdulatainak magyarázatára ld. GÖRGEY István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*. I. köt. Budapest, Franklin Társulat, 1885. 202., 207–212.

ott aratott győzelem méreteiről. Igaz, megjegyzi, hogy e győzelemről ő csak az Oszmán Birodalomban, Görgei pedig csak a fegyverletétel után értesült. Ugyanakkor felveti, hogy Görgei a temesvári vereség dacára még átvághatta volna magát Komáromig, hogy Klapkával egyesüljön.

E kérdések közül némelyiknek kétszer-háromszor nekirugaszkodott, anélkül, hogy befejezett egész lett volna belőlük. De a vázlatokból kiderül, tudjuk, hogy melyek lettek volna azok a konkrét vádpontok, amelyeket ki akart dolgozni.

Ilyen lett volna Henryk Dembiński altábornagy, fővezér tiszafüredi megbuktatása 1849. március 3-án. Ezt követte volna Görgei tokaji engedetlensége, amikor – Vetter Antal altábornagy, fővezér utasítása ellenére – nem volt hajlandó erősítést küldeni a főszeregnek. (Ez a második változatban Asbóth emlékirata alapján ugyan szerepel a szövegben, de aztán Kossuth kihúzta onnan.)⁶⁴ Ezt követte volna a Komárom felmentése után a Bécs elleni támadás helyett Kossuth parancsa ellenére Buda alá történő visszavonulás és Buda ostroma. Utána nagy ugrással jött volna a komáromi szőszegés 1849. június 30-án, amikor Görgei előbb megígérte a kormány parancsának teljesítését, majd megszegte a szavát és Komáromnál maradt. Aztán a nyári hadjáratban a Sajó és Hernád melletti időzés 1849. július második felében, amivel elszalasztotta a déli főerőkkel való egyesülés lehetőségét. Végül az utolsó kérdés: „Mit tehetett volna Görgei, ahelyett, hogy a fegyvert letegye. – Fel Komáromra. Klapka győzelme. – Lugosnak Erdélybe, ahol Kazinczy. – Kimenekvés Törökországba.”

A szövegben van egy rövidebb, összefoglaló bírálat Görgei hadvezéri ténykedéséről is: Kmety György vitairata alapján részint megállapítja, hogy Görgei a csaták és ütközetek nagy részében nem is vett személyesen részt (s még Isaszeget is idesorolja, ahol Görgeinek döntő szerepe volt az I. hadtest visszavonulásának megállításában); részint kifejti, hogy a tábornok nem használta ki győzelmeit, hanem mindig időt engedett az ellenségnek arra, hogy az újjászervezze magát. Ez utóbbiban saját korábbi írásait követi; már a vidini levélben úgy fogalmazott, hogy Görgei olyan volt, mint Hannibál, azaz, győzni tudott, de a győzelmet kihasználni nem.⁶⁵ A törökországi száműzetésben írott hadtudományi munkájának példatárában is azt fejtegeti, hogy Görgei „stratégikus győzelmet sohasem vívott ki – taktikai győzelmeinek pedig sohasem volt gyümölcse, – mert nem tudott üldözni – sebesen csak hátrálás

⁶⁴ ASBÓTH, 1862. I. köt. 28–34. – Megjegyzendő, hogy a vád tényszerűen hamis – Görgei a Vetter által követelt erősítést útnak indította, de a cibakházi támadási kísérlet kudarca miatt Vetter visszaküldte azt a VII. hadtesthez.

⁶⁵ KOSSUTH, 1987. 510.

közben mozgott – támadásban soha...⁶⁶ Az *Értekezés Magyarországról*hoz fűzött kiegészítéseiben is azt írta, hogy Görgei „győzelmei csak taktikai győzelmek voltak, a stratégiai eredmény biztosítására alig gondolt valaha.”⁶⁷

Ami kimaradt

Legalább ennyire érdekes az is, ami nem szerepelt volna a vitáiratban – holott Görgei ellen ezekkel kapcsolatban is megfogalmazódtak vádak a visszaemlékezésekben és az irodalomban. Ilyen az 1848. december 16–31. közötti dunántúli hadjárat, az ország-rész feladása, az állandó visszavonulás, amely a főváros feladásához vezetett. Ez azért is érdekes, mert 1848. december végén kétségkívül ez vezetett Kossuth és Görgei viszonyának megromlásához, amint az Kossuth ekkortájt írott leveleiből is kiderül.⁶⁸

Ilyen a Perczel Mór hadteste által 1848. december 30-án Mórnál vívott ütközet, amellyel kapcsolatban Görgeit azzal vádolták, hogy készakarva nem nyújtott segítséget tábornoktársának. A vádat 1867-ben Görgey István, a tábornok öccse egy vékony füzetben ugyan megcáfolta, s a Görgeivel szemben ellenséges Horváth Mihályt is olyannyira meggyőzte, hogy a *Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben* újabb kiadásában a vonatkozó fejezetben átírta saját korábbi, Görgeit elmarasztaló szövegét.⁶⁹ Hozzáteendő, hogy Kossuth és Perczel viszonya 1867–1868-ban teljesen megromlott, miután a tábornok a honvédegyetek központi gyűlésén mondott beszédében igen ízléstelen támadást intézett a volt kormányzó ellen, s gyakorlatilag Görgeiével egyenlő felelősséget tulajdonított neki a szabadságharc vereségéért. Kossuthnak nyilván korábban is voltak kételyei Perczel ép elmeállapotáról, de ezt követően nyilván nem érzett magában különösebb késztetést arra, hogy egy ilyen kérdésben Perczel mellé álljon.⁷⁰

⁶⁶ KOSSUTH Lajos: *Hadvisélet és csatatan elemei*. S. a. r. az előszót és a tanulmányt írta Ács Tibor. Budapest, Zrínyi, 2002. 49. (A továbbiakban: KOSSUTH, 2002.) Ld. még Uo. 58–59.

⁶⁷ KOSSUTH 1881. 279.

⁶⁸ Közli: *Kossuth Lajos összes munkái*. XIII. köt. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. I. S. a. r. BARTA István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai, 1952. 901–902., 915., 916–917., ld. még az 1849. január 10-i levelet, közli: KLÖM XIV. köt. 81–84.

⁶⁹ P. [GÖRGEY István]: *A moóri csata*. Pest, Osterlamm Károly, 1867. – HORVÁTH Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. 2. kiad. Budapest, Ráth Mór, é. n. II. köt. 178–179. (A munkának két második kiadása van, a másik 1871-es kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámozás nem).

⁷⁰ FARKAS Katalin: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868). *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 3. 522–561. – FARKAS, 2011. 75–86.

Nem szerepelt a tervezetben az 1849. február 26–27-i kápolnai csata, ami azért érdekes, mert több szerző Görgeit vádolta azzal, hogy elszabotálta Dembiński utasításait, s ez okozta a vereséget. Elképzelhető persze, hogy Kossuth azért nem akart kitérni erre a vádra, mert Klapka a *Correspondance de Pesth*-ben 1881-ben megjelent cikkében ugyanúgy Dembińskit hibáztatta a kápolnai fiaskóért, mint Görgei. Kossuth másik fő forrása, Asbóth emlékirata ugyan célozgat egy helyen Görgei felelősségére is, de alapvetően Dembińskit okolja a kudarcért.⁷¹

Nincs utalás a vázlatban az 1849. júniusi Vág-menti hadjáratra, ami azért érdekes, mert Kossuth egyik fő forrása a vitairathoz Asbóth Lajos honvédezredes emlékirata volt, s Asbóth ebben egyértelműen Görgeit, illetve az általa alakított Központi Hadműveleti Irodát teszi felelőssé a hadjárat kudarcáért.⁷² A Vág-menti hadjárat esetében Klapka is kritizálja Görgeit a támadás helyszínének kiválasztásáért *Memoiren von April bis Oktober 1849* című művében, ugyanakkor csatatéri működéséről meglehetősen objektivitással számol be.⁷³

A legérdekesebb viszont az, hogy a vádak sorából kimaradt az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközet, azaz Nagysándor állítólagos cserbenhagyása, noha az első szövegváltozatban egy halvány utalást azért tett rá.⁷⁴ Nagysándor debreceni feláldozása még mind a vidini levélben,⁷⁵ mind az *Értekezés Magyarországról*hoz fűzött, 1880 körül írott kommentárban⁷⁶ evidenciaként szerepelt – Kossuth a vitairatban mégis eltekintett tőle. Az ok ezúttal kivételesen az lehetett, hogy Görgei a *Még egyszer Kossuth és Görgey* című cikkében (egyébként a *Gazdátlan levelek* gondolatmenetét idézve) olyan alapossággal cáfolta meg ezt a vádat, hogy Kossuth reménytelennek érezhette ennek felemlítését.⁷⁷

⁷¹ ASBÓTH, 1862. I. köt. 10., 26., 87.

⁷² Uo. 62–69., 165–199.

⁷³ KLAPKA, 1850. 77.

⁷⁴ „[...] seregének azon részét, mely politikai fondorkodásaihoz nem simult, tervszerűleg veszélybe döntötte...”

⁷⁵ „Míg a futár hozzám érkezett, Nagysándor Debrecennél tönkreveretett, míg Görgei két hadtesttel háromóránnyira oldalt időzött.” KOSSUTH, 1987. 518.

⁷⁶ „Nagy Sándor tábornok, a hős mártír és hű hazafi, kit a hon vesztére fondorkodó ármány Debrecennél a túlnyomó ellenségnek – elhagyatottan – markába dobott, hadteste maradványaival vagy egy félnappal előbb érkezett Aradra, a kormány akkori székhelyére.” KOSSUTH, 1881. 272.

⁷⁷ GÖRGEI, 2018. 371–376.

Új adatok

Van-e új információ Kossuth szövegében? A kérdés már csak azért is jogos, mert a már említett, Széchenyiről, illetve Wesselényiről szóló visszaemlékezések kétségkívül fontos pontokon egészítik ki az egyéb forrásokat. A Görgeiről szóló írásban két olyan szövegrész van, ami kiegészíti (vagy kiegészíthetné) korábbi ismereteinket.

Dembiński alkalmazásánál Kossuth idézi Görgei szavait: „Dembińskit elsősorban azért hívták ide Párizsból, hogy a kiáltványt és szerzőjét ártalmatlanná tegyék; ezért találták ki az önálló hadosztályokat is. Az alkotmányos magyar királyi feldunai hadtestnek bele kellett olnadnia a lengyel–magyar forradalmi hadseregbe, hogy Octavianus-Kossuth végre háborítatlanul játszhasson kicsiben triumvirátust Antonius-Bemmel és Lepidus-Dembińskivel.”

Kossuth erre a következőképpen reagált: „Nem igaz. Dembiński ajánlkozását Magyarországot szolgálni gr. Teleki László a francia hírlapokból tudta meg Párizsban; ő fogadta el az ajánlkozást, ő küldte Dembińskit Magyarországra. Minderről mi az országban semmit sem tudtunk. Dembiński neve Kossuthnak nemcsak gondolatában, de még csak álmában sem fordult meg, s bár Dembińskinek, miután egészen váratlanul Debrecenbe toppant, szolgálatát elfogadta, mi három körülményben találta indokolását, az egyik katonai hírneve volt, a másik, hogy Mészáros hadügyminiszter őt becses acquisitiónak tartotta, a harmadik az, hogy Telekinek, mint a kormány képviselőjének a kormány nevében tett lépését desavouirozni s ezáltal Telekit fontos missziójától visszalépésre kényszeríteni, nem látszott a haza érdekével meg egyeztethetőnek; mindazáltal Kossuth megírta Telekinek, hogy Dembiński engagerozása igen váratlan volt előtte, s tudtára adta Telekinek, hogy az országnak külföldről nem tábornokokra, hanem a külkormányok barátságos politikájára, fegyverekre, s ha lehet, legiókra van szüksége.”⁷⁸

Ebből a hosszú passzusból egyetlen olyan tényszerű megállapítás van, amit igazolni tudunk: Mészáros Lázár hadügyminiszter valóban becses szerzeménynek tartotta Dembińskit. A többi állítás vagy tényszerűen nem igaz, vagy nem igazolható, s nem is tűnik valószínűnek.

Kezdjük azon, hogy Széchenyi 1848. május 8-i naplóbejegyzése szerint Kossuth az aznapi minisztertanácsban más „baromságok” (Bestialitäten) mellett azt az ötletet vetette fel, hogy Dembińskit 1 500 lengyellel ide kéne rendelni (vagy: hagyni kellene bejönni), hogy megvédje a bányavárosokat. Deák és Széchenyi csodálkozott, s Széchenyi „trójai falónak” minősítette az ötletet. Érthető, hiszen ez nem jelentett volna mást, mint kormány szinten képviselni a lengyel egység visszaállítását – orosz-

⁷⁸ MNL OL Kossuth-iratok №. 6141.

ellenes célzattal.⁷⁹ Azaz, Dembiński nagyon is ott volt Kossuth tudatában – már 1848 tavaszán.

Kossuth még 1848. november végén bízta meg Juliusz Falkowskit, hogy a Párizsban élő Dembińskit és Ludwik Mierosławski tábornokot Magyarországra hívja. Hasonló megbízatással kelt útra Władysław Jordan, Bem segédtisztje is. Falkowski emlékiratai szerint Kossuth egyenesen a fővezérséggel kínálta meg Dembińskit. Ez az adat egybevág Dembińskinek azzal az 1849 januárjában közzétett, a Franciaországban élő lengyelekhez intézett kiáltványával, amely szerint Teleki László gróf, a magyar kormány párizsi megbízottja is kijelentette: bármilyen pozíciót betölthet Magyarországon, amit akar. Dembiński azt válaszolta, hogy a fővezéri poszt kivételével bármit hajlandó betölteni. „Ahol egy nemzet saját nemzetiségét védendő kelt fel, a hazaszeretet szenvedhet attól, ha sorsát egy idegen kezében látja”. Mindez azért lényeges, mert ezek szerint nem Görgei 1849. januári magatartása okozta Dembiński fővezéri kinevezését, hanem az Kossuth ötlete volt.⁸⁰

Azaz, Dembiński meghívása nem Teleki, hanem Kossuth kezdeményezésére történt – Teleki csak jó diplomataként eleget tett a megbízásnak. Amúgy is elég képtelen gondolat, hogy egy külföldi tábornokot egy állam csupán azért alkalmazzon, mert nem akarja, hogy az egyik diplomáciai ügynöke megsértődjön. Kossuth a vonatkozó passzusban láthatólag menekülni akart annak látszatától, hogy Dembiński Magyarországra hívása az ő gondolata lett volna – a tábornok alkalmazásáért mindenki felelős, csak ő nem.

A Telekihez írott levél létét sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk – 1849. elejéről csak egy 1849. február 24-én Telekihez és Pulszky Ferenchez intézett diplomáciai instrukció ismert Kossuthtól,⁸¹ Telekitől pedig 1849-ből március 7-i dátumú az első olyan ismert levél, amelyet Kossuthhoz írt. Dembińskiről vagy a külföldi tábornokok alkalmazásáról egyikben sincs szó.⁸² Mindenesetre, ha Kossuth ilyen stílusban és

⁷⁹ KÁROLYI Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Hetedik kötet. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1921. I. köt. 310. Magyarul ld. SZÉCHENYI István: *Napló*. S. a. r. OLTVÁNYI Ambrus. Az előszót írta SÓTÉR István. Ford. JÉKELY Zoltán és GYÖRFFY Miklós. Budapest, Gondolat, 1978. 1244–1245. A fordításban „bestialitás” olvasható, ami nem adja vissza korrekten az eredeti idézet drasztikus megfogalmazását.

⁸⁰ KOVÁCS István: „...mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban*. Budapest, Osiris, 1998. 160–165. – KLAPKA, 1851. I. köt. 216.

⁸¹ *Kossuth Lajos összes munkái*. XV. köt. *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*. S. a. r. BARTA István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai, 1955. 892–893. (A továbbiakban: KLÖM XV. köt)

⁸² *Teleki László válogatott munkái*. Szerk. és a bev. tanulmányt írta KEMÉNY G. Gábor. Vál. KOZOCSA Sándor – GUNST Péter – HORVÁTH Zoltán. Magyar Századok. Budapest, Szépirodalmi, 1961. II. köt.

tartalommal írt volna Telekinek, ahogy a vitairatban említi, az legalább annyira ürügyet nyújthatott volna Teleki önkéntes visszalépésére, mint az, ha Dembińskit nem alkalmazták.

A másik ilyen, viszonylag új adat az a dicsőhimnusz, amit Kossuth Aulich Lajosról, a szabadságharc vértanú tábornokáról zeng. Görgei váci nyilatkozatáról szólva, a következőket írja:

„Avagy, hogy csak egy, de döntő példát idézzek: ott volt Aulich ezredes (később tábornok), a Sándor gyalogezred parancsnoka, a legtekintélyesebb ember Görgei seregének minden régi főtisztjei között, az a klasszikus jellemű Aulich, az aradi mártírok egyike, kinek emlékét örök dicsőség köríti a magyar történelemben; merné azt Görgei állítani, hogy Aulich habozott, hogy őt az a váci proklamáció vagy a Görgei személye iránti bizalom tartotta meg a magyar hadseregnél? őt, aki mind hazafiságban, mind katonai szakértelemben oly magasan állott Görgei felett, hogy ez neki még saruja szíját sem volt volna méltó megoldani.

Nemcsak hogy nem az a híresztelt proklamáció tartotta meg Aulichot a hadseregnél, sőt, a dolog akkint áll, hogy Aulich annyira hazafi volt, miszerint az ő önfeláldozó lelkét még Görgei proklamációja sem volt képes a hűségben a haza iránt megingatni; s akik ama hadsereg tisztjei közül még életben vannak, bizonyoságot tehetnek, hogy ha talán akadhatott a seregben habozásra hajlandó néhány idegen tiszt, azok sokkal több buzdítást merítettek Aulich példájából, mint mindenből, amit Görgei valaha írhatott, mondhatott vagy cselekedhetett.”⁸³

Kossuth a szabadságharcot követően az aradi vértanúkról összességükben mindig nagyon elismerően nyilatkozott, de többségükről egyénileg nem, vagy alig emlékezett meg. Aulichról a vidini levélben kétszer tesz említést, egyszer semlegesesen az 1849. június 30-án Görgeihez történt küldetése kapcsán („Csány miniszter s Kiss és Aulich tábornokok küldettek fel Görgeinek megvinni a parancsot, hogy másnap 25 000 emberrel induljon gyors menetben Budára...”), egyszer pedig inkább negatív összefüggésben a kormány 1849. augusztus 11-i lemondása kapcsán. („Az utolsó percben még három miniszter (Csány, Vukovics, Aulich) is vele [Görgeivel] szövetkezett, lemondóleveleiket azzal kísérték, hogy nincs más mód, mint az orrossal alkudni, a polgári kormánnyal pedig Paszkevic szövege sem áll, de Görgeivel igen, mert vele folytonosan parlamentíroz.”)⁸⁴

Az 1851-ben a *Kölnische Zeitung*ban, az olmtüzi alkotmány fogadtatásáról és a trónfosztás kimondásáról szóló cikkében már római jelleműnek nevezi Aulichot,

18–21. – Teleki egyébként az ezen a napon Adam Czartoryski herceghez intézett levelében szintén arról ír, hogy Dembińskit a magyar kormányzat hívta Magyarországra. Uo. 23.

⁸³ MNL OL Kossuth-iratok. №. 6142.

⁸⁴ KOSSUTH, 1987. 515., 522

kiemelve, hogy az olmtüzi alkotmány hírének vételét követően ő is azok közé tartozott, akik a továbbiakban lehetetlennek tartották a Habsburgokkal való kiegyezést.⁸⁵

1868. március 3-án Schwarz Gyulához írott levelében a honvédelmi és a közoktatás összefüggéseiről szóló elmélkedésében a következőket írja:

„Eszembe jutnak itt a bölcs szavak, miket egykor az aradi mártír hősök egyikétől, a szintoly tudományos készültségű katona s jeles hadvezér, mint szilárd hazafi Aulich tábornok hadügyminisztertől hallottam: »Ha egyszer a békés szervezés ideje elkövetkezik – mondá, – ne gondoljunk katonai növeldekre, külön katonai intézetekre, ne emeljünk válaszfalat polgár és katona közt; a honvédelem a legnemesebb polgári kötelesség, ne vetkeztessük azt ki a polgáriasság jelleméből, különben a katona állam lesz az államban, soldateszka-kaszt, a szabadságnak veszélye, a közvagyonosság átka. Neveljük az egész nemzetet honvéddé, tegyük a honvédelemre képzést nemzeti közoktatási rendszerünk lényeges kiegészítő részévé, a falusi iskolától kezdve fel az egyetemig, miszerint azoknak, kik a katonai pályát életpályájukul akarják választani, alkalmuk legyen a legmagasabb katonai képeztetést is megszerezni; állítsunk egyetemünknel speciális katonai tanfolyamot, mint van speciális hittudományi, orvosi, jogtani tanfolyam, de ne különözzük el sehol a katonát a polgártól.«⁸⁶

Az *Értekezés Magyarországról*hoz fűzött 1880–1881. évi kommentárokból Aulich alakja kétszer kerül elő: először Buda ostroma kapcsán, amikor Kossuth arról ír, hogy maga elegendőnek tartotta volna, ha Görgei Aulichal ostromzár alatt tartatja Budát, ő pedig a fősereggel Bécs ellen vonul. Másodszor Görgei hadvezetési módszerének bírálata kapcsán, amikor kiemeli, hogy Aulich milyen öntevékenyen járt el az 1849. április 6-i isaszegi csatában. „Bayer rendeletet küldött (gondolom) Aulichnak, hogy támogassa a balszárnyat s ez azt felelte, hogy ő a helyszínén jobban látja azt, hogy mit s mikor kell tenni, mint a vezénylő tábornoki főnök a messze távolból; bevárta a kellő percet »parancs nélkül« s a csatát eldöntötte.”⁸⁷

Miért hagyta abba?

Végül az utolsó kérdés: miért hagyta abba az írást? A kézirat kidolgozottabb részének hátoldalán írónnal a következő szavak olvashatók:

⁸⁵ KOSSUTH, 1881. 276.

⁸⁶ Közli: KLI VIII. köt. 166–167.

⁸⁷ KOSSUTH, 1881. 278–279., 281.

„Görgei
ami az értekezésből már készen van
nincs bevégezve
kérdés, kell-e?
Kétes, mivel polemiát provokál.”

A kézírás ugyan hasonlít Kossuthéra, de Hegedüs Loránt szerint nem az övé, hanem fiáé, az iratok utolsó köteteit sajtó alá rendező Kossuth Ferencé. Ez a feljegyzés tehát nem igazít el bennünket. Szekfü Gyula szerint Kossuth olyan gyűlölettel írt a szövegben Görgeiről, hogy már csak emiatt az érzelmi kitörés miatt sem akarta közreadni a munkát – amivel azt sugallja, hogy a nagy számúzótt talán emiatt tekintett el a folytatástól.⁸⁸

Vas Zoltán, a nyugállományú kommunista politikus, a mindmáig legterjedelmesebb Kossuth-életrajz szerzője szerint Kossuth azért nem fejezte be írását, mert a Görgei cikkével kapcsolatos újabb hazai vita alapján úgy vélte, „Görgey árulásáról a közvélemény ítélete annyira elfogadott, hogy neki a vádat felesleges bővebben bizonyítani.”⁸⁹ Nem tudni, Vas mire alapozta ezt a megállapítását – Görgei cikkeinek ugyanis nem volt érdemi visszhangjuk, s a hírlapokban és röpiratokban megnyilvánuló érdemi szerzők között ekkor már nagyjából fele-fele arányban voltak a Görgei-párti és a Görgei-ellenes tábor tagjai.⁹⁰

Véleményem szerint a vitairat befejezetlenül maradásának két oka volt/lehetett. Az első: Kossuth méltóságán alulinak tartotta, hogy beleelegyedjen az *Irataim* körül kibontakozott vitába – vagy, ha már beleelegyedik, akkor ezt nem egy olyan, mellékes jelentőségű kérdésben tette volna, mint a Görgei-ügy.

A másik, ami ezzel szorosan összefüggött/összefügghetett: a kidolgozás során ráébredt (rá kellett ébrednie) arra, hogy ha kellő részletességgel és színvonalon akarja megírni a maga verzióját, az sokkal hasznosabb tevékenységtől (az *Irataim*... folytatásától) vonja el az energiáit és az idejét – márpedig az *Irataim*... folytatása számára ekkortájt, és később is egzisztenciális kérdés volt, hiszen a kötetekért kapott honorárium biztosította a megélhetését.

Emellett a Görgei-kérdés esetében egy másik – ezzel összefüggő – szempontra is figyelnie kellett: míg az 1882–1885 között írott Széchenyi-emlékezésben alapvetően arra törekedett, hogy megcáfolja a közte és Széchenyi közötti folyamatos konfliktu-

⁸⁸ „[...] hevesen szól Görgey bűneiről, olya stílusban, hogy érthető, hogy nem adta ki nyomtatásban. Haragjának és felháborodásának szenvedélyes kitöréseit mindvégig megtartotta fiókjában, legbizalmasabb embereinek mutatta meg, hogy ő is ember, szenvedélyekkel, gyűlölettel.” SZÉK-FÜ, 1952. 360. – SZÉK-FÜ, 2002. 570.

⁸⁹ VAS, 1977. 700.

⁹⁰ KOSÁRY, 1994. II. köt. 37–38.

sokra vonatkozó vélekedéseket, amivel olyan olvasókat is megnyerhetett, akik inkább a nemes gróf, mint Kossuth tisztelői voltak – addig a Görgei-értekezéssel csak a saját táborának beszélhetett és üzenhetett, azaz egy fölösleges és mellékes konfliktushelyzetbe manőverezte volna magát.

Mit mondhatunk összességében erről a vitairatról? Kossuth a töredékben is kétségtelen bizonyítékát adta kiváló debattóri képességeinek. Először is Görgei erkölcsi integritását vonta kétségbe, részint az általa kapott amnesztia miatt, részint azért, mert Görgei az emlékiratában azt állítja, készakarva esküdött hamisan a Függetlenségi Nyilatkozatra – amivel azonnal nyertes helyzetbe került vitapartneréhez képest, hiszen két olyan tényt hozott fel, amelyeket nehéz lett volna tényszerűen vitatni. Azzal, hogy Görgei emlékiratainak állításait vette górcső alá, megint nyertes helyzetbe került, hiszen nem az 1848–1849-es szabadságharc Görgeijével, hanem az 1852-es emlékiratok politikailag „átstilizált” Görgeijével vitázott. Azaz, nem a tábornok *tetteit*, hanem a tábornok *tetteinek utólagos öninterpretációját* tette kritikája tárgyává.

Márpedig kétségtelen, hogy a tábornok emlékiratainak politikai fejtegetései valóban nem állják ki a kritika próbáját. Görgei tehát mintegy „saját csapdájába esett”: az emlékirataiban annyira próbált távolságot tartani a kossuthi politikától, hogy fejtegetései sok esetben könnyen megcáfolhatók vagy nevetségessé tehetőek voltak – és Kossuth ezeket a lehetőségeket kiválóan kihasználta. Így aztán könnyebb volt továbblépni, azaz Görgei cselekedeteinek olyan értelmet adni, amely nem következett az általa leírtakból, de az általa leírtakat lehetett így is (félre)interpretálni.

Mindezek mellett már szinte fel sem tűnik Kossuth azon többször megfogalmazott állítása, hogy Görgei újabb vitairataiban semmi olyan nincs, amit korábban ne írt volna meg. Ez egyébként tényszerűen nem volt igaz, hiszen a második értekezésben nyilvánosságra hozta Kossuth hozzá intézett 1849. augusztus 11-i lemondó és a hatalmat átruházó levelét; ez az okmány pedig ekkor jelent meg először.⁹¹

És akkor még nem beszéltünk az igazán erős csúsztatásokról, amikor Görgei fegyverletételével szemben Klapka komáromi kapitulációját hozza fel ellenpéldaként – mintha egy túlerejű ellenség gyűrűjében álló mozgó hadsereg és egy elsőrangú erődítmény által védett hadsereg helyzete azonosnak volna tekinthető. De ugyanez igaz a Bazaine-analógiára: a balemlékezetű francia marsall akkora hadsereg élén kapitulált 1870-ben, amekkora létszáma a teljes honvédseregnek soha nem volt – s egy olyan erőd parancsnokaként, amely kiépítettségét és védelmi képességeit tekintve messze meghaladta Komáromét.

⁹¹ KLÖM XV. köt. 845–846.

Ugyanakkor érdekes, hogy a két kéziratban mennyire végigvonul a felelősségáthárítás: nem ő mondta ki először az árulási vádat, nem ő hívta Magyarországra Dembińskit, nem ő parancsolta Buda ostromát stb. A fegyverletételnél Görgeit vádolja a Tisza–Maros-szögi, illetve az aradi összpontosítás megghiúsításával – és szót sem ejt arról, hogy mégiscsak a Kossuth által kinevezett Dembiński vitte a déli hadsereget Arad helyett Temesvár alá, ahol a szintén általa titokban fővezérré kinevezett Bem által kezdeményezett csatában e hadsereg nagyjából felbomlott.⁹² És természetesen arra a kérdésre sem kapunk választ a kéziratból, hogy ha Görgei ilyen nyilvánvalóan akadályozta a honvédelmi intézkedéseket, ennyire kétbalkezes és a győzelmek kihasználására képtelen hadvezér volt, mi indította Kossuth Lajost arra, hogy 1849. március 30-án rábízta a fősereg vezérletét, majd 1849 áprilisában a hadügyminisztérium vezetését is felajánlja neki?

⁹² Ezt a kérdést korábbi írásaiban is nagy ívben megkerülte. KOSSUTH, 1987. 518–521. – KOSSUTH, 2002. 65–66. – KOSSUTH, 1881. 272.

CSORBA LÁSZLÓ

AZ ÖREG KOSSUTH – SZÉCHENYIRŐL

Emigrációs politikai tevékenységének aktív szakasza során Kossuth Lajos környezetében viszonylag ritkán emlegették Széchenyi Istvánt. Ez érthető is, hiszen azok a tervek és akciók, amelyek az 1848–49-es küzdelem megújítását, a nemzetközi erőviszonyok és nagyhatalmi feltételek ehhez szükséges alakítását, továbbá a nyugati országok közvéleményének sajtó útján történő, ez irányú befolyásolását célozták, nemigen hozták előtérbe azokat a témákat, amelyekről hajdanán a két nagy államférfi vitái folytak. Csupán az 1850-es évek vége felé, amikor a betegségének tüntemtes szakaszába lépő gróf javuló viszonyairól kezdtek terjedni a hírek,¹ jutott el ezekből a Londonban élő exkormányzó ismerősi körébe is. Méghozzá megbízható forrásból, hiszen a gazdag bécsi bankár, Johann Friedrich August Walter felesége – lévén Pulszky Ferencnek, Kossuth ekkoriban egyik legközelebbi politikai munkatársának és családi barátjának anyósa – egyenesen Kossuthék szalonjában mesélte a friss császárvárosi pletykát, „mint él Széchenyi a bolondházban Görgennél. Most se jár ki még a kertbe se – hanem több termet bír, és ebédeket ad, mire magyar barátit, ha Bécsben vannak, gyakran meghívja.”² Pulszkyék – és így Kossuthék – értesültek arról a bizalmas hírről is, hogy maga Johann Bernhard von Rechberg gróf, a frissen kinevezett külügyminiszter is felkereste a „legnagyobb magyart” a szanatóriumban, hogy tanácskozzon vele a politikai helyzetről.³ A Teleki László kapcsolati köréhez tartozó, fiatal Lónyay Menyhért Londonban Tanárky Gyulának azt újságotolta „Széchenyiről [...], hogy sohase volt bolond, hanem a tíz esztendei elzárkózás

¹ CSORBA László: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, Kossuth, 2016. 24–27. (A továbbiakban: CSORBA, 2016.)

² *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866)*. S. a. r. KOLTAY-KASTNER Jenő. Budapest, Szépirodalmi, 1961. 42. (a továbbiakban: TANÁRKY, 1961.) – Pulszkykné Walter Terézia szüleire, a nagykereskedő és bankár August Walterre és feleségére, Henriette Mayerre ld. GYULAI Éva: Egy református politikusfeleség a bécsi „Zweite Gesellschaftból”: Pulszky Terézia (*Therese Walter*, 1719–1866). In: *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Szerk. DIENES Dénes, KEGYES Erika, VERES Ildikó. Sárospatak, Hernád, 2019. 220–224.

³ TANÁRKY, 1961. 89. V. ö. KOSÁRY Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, Magvető, 1981. 225–227. (a továbbiakban: KOSÁRY, 1981.) – Hamarosan a *Times* bécsi tudósítója is közreadta a hírt, ld. TANÁRKY, 1961. 104.

meglátszik mégis minden szaván; geniális, mint mindig, de kombinációiban nincs összefüggés.⁷⁴

Amikor pedig a gróf önkényuralom-ellenes tiltakozása az újságok címdalára került, Kossuth ezt azonnal beemelte azoknak az információknak a sorába, amelyekkel az európai nagyobb lapokat tájékoztató munkatársai a magyarországi helyzet tarthatatlanságára hívták fel a külföldi közönség figyelmet. A Párizsban 1848–49-ben Teleki László mellett titkárként működő, majd egy évtized múltán is szorgalmas tollával a magyar ügyet szolgáló Szarvady Frigyesnek⁵ 1859. február 7-én megírta, hogy agitációs cikkében „idézhető érdekes tény gyanánt Széchenyinek (még mindig az örültek házából, hol azonban mint írja, nem az a baja, hogy homályosan, hanem hogy igen is világosan lát) a tudós-társasághoz most írott levele, mely ide megy ki: »a magyar romok közt e társaság maradt nemzetiségünket képviselni; a kormány a revideált státutumok által ezt is kiforgatja céljából; én nem ily célra tettem alapítványt, s ily célra nem fizetek kamatot.«⁷⁶

⁴ TANÁRKY, 1961. 91. V. ö. a tünetmentesség és a gyógyulás összekeverésére vonatkozóan CSORBA, 2016. 24.

⁵ Szarvady (Hirschl) Frigyes jogász és újságíró pályájára ld. *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. UJVÁRI Péter. Budapest, Pallas, 1929. 826. – Teleki később csalódott Szarvadyban, Hajnal István szerint azt írta Kossuthnak 1850 őszén, hogy volt titkára „valósággal az osztrák kém szerepét játszott a közöttük [ti. az emigránsok között]”, ld. *A Kossuth-emigráció Törökországban*. I. köt. Szerk., bev. HAJNAL István. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927. 330. (a továbbiakban: HAJNAL, 1927.) – Pulszky Ferenc szerint azonban az ellenszenv oka az volt, hogy Teleki féltékeny lett Szarvady önálló francia kapcsolataira, ld. PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I. köt. S. a. r., bev., jegyz. OLVÁNYI Ambrus. Budapest, Szépirodalmi, 1958. 486. (a továbbiakban: PULSZKY, 1958.) – Az emigrációt megfigyelő császári kémhálózat egyik legeredményesebb ügynöke, Berndorff Alajos korábról ismerte Szarvadyt, és bécsi elszámolásaiban szerepelnek összegek olyan tudósításokért, amelyeket tőle kapott Párizsból, ld. DEÁK Ágnes: „Zsandáros és policájós idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Budapest, Osiris, 2015. 135., 567. – Ugyanakkor nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy Szarvady, aki hírügynökségek tudósítójaként kereste kenyerét, vajon tudta-e, hogy Berndorffnak pénzért küldött hír-levelei a bécsi rendőrminisztériumban landolnak. Tény továbbá, hogy kettőjük kapcsolata ez utóbbi 1852-ben bekövetkező hazatérésével véget is ért. Deák Ágnes is mind emiatt valószínűnek tartja, hogy a fenti látszat ellenére Szarvady nem volt az osztrák kémhálózat beszervezett ügynöke. (Köszönöm e jegyzet elkészítéséhez Deák Ágnes szíves segítségét.) – Szarvady 1859-től kifejtett újságírói tevékenységét ugyanakkor őszinte elismeréssel méltatja Kossuth, ld. KOSSUTH Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. köt. Budapest, Athenaeum, 1880. 111. (A továbbiakban: KOSSUTH, 1880.)

⁶ Kossuth Lajos Szarvady Frigyesnek. London, 1859. február 7. Közli: KOSSUTH, 1880. 125. – A cenzúrázott új akadémiai alapszabályból az önkényuralmi kormányzat kihagyta a tudományok magyar nyelven való művelésére vonatkozó kötelezettséget; ez ellen tiltakozott Széchenyi, kilátásba helyezve egykori adományának visszavonását; az akadémiai levél szövegére, keletkezési körülményeire és hatására ld. „Diszharmónia és vakság.” *Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai*. Vál., jegyz. FENYŐ Ervin. Budapest, Helikon, 1988. 304–307. V. ö. KOSÁRY, 1981. 173–

Alapvetés

Azután, hogy 1860 húsvétján bekövetkezett a Széchenyi-tragédia, az ennek nyomán föltámadó érzelmekről tíz nappal később, Teleki Lászlónak szóló levelében így vallott a londoni száműzött: „Széchenyi halála tudom, nagyon megilletett. Engem lelkem mélyéig megrázott. Ah, neki nem így kellett volna végezni. Neki élni kellett volna, hogy ami tévedés volt életében, azt nemzetünk reménylett újjászületésében részvéte[le] által helyrehozva, oly nevet hagyjon hátra maga után, amely iránti tiszteletbe semmi bánatos sóhaj nem vegyül.”⁷ Kossuth megindultságát jelezte, hogy kettejük egykori érzelmi-politikai viszonyába – túlzó, de kétségkívül merész nagyvonalúsággal – nem kevesebbet vetített bele, mint a szabadságharc kudarcának valamiféle átfogó, részben társadalomtörténeti, részben csoportpszichologizáló magyarázatát. Az 1848/49-es eseményekre visszatekintő reflexióinak ekkoriban fölerősödő motívumaként többször említette, hogy – megítélése szerint – a győzelemhez szükséges és elégséges erőkoncentráció hiányának fő oka az volt, hogy az arisztokrácia mint társadalmi csoport elfordult a nemzeti szabadságküzdelemtől. Innen nézve érezte tragikusnak, hogy „ő oly átalkodott negéddel [itt: büszkeség] utasította vissza a baráti kezet, mit annyiszor s oly őszintén kínáltam neki! Ha ő ezt nem teszi, legalább akkor nem teszi, midőn együtt miniszterek valánk, az osztrák aligha mert volna erőszakhoz nyúlni, a mi kettőnk képviselt osztályok egyetértése ellenében a hazánk újjászületése a békés reformok ösvényén maradt volna [...], vagy ha mégis meg mert volna támadni az osztrák, erősen él lelkemben a hit, hogy vállat vállhoz vetve, biztos partra juttattuk volna a nemzetet. Egyetértésünk eltávoztatta volna a bűnt, mely 1848–49-ből az aristocratia vállait nyomja; egyetértésünk mellett nem támadt volna csüggetegsége, s a csüggetegség posványából nem ütötte volna fel fejét az áruulás.”⁸

A történetírás ma már tényként kezeli, hogy a visszatekintő Kossuth – annak érdekében, hogy egy majdani újabb magyar szabadságküzdelem megfelelő nemzetközi feltételeiért küzdve ne névtelen, szürke emigránsként, hanem vitathatatlanul súlyosabb pozícióból, a nemzet száműzött kormányzójaként léphessen fel a nagyvilágban

177. Kossuth célzása a „világosan látásra” összefüggésben lehet azzal, ahogyan Széchenyi betegségét megítélte, ld. erre még a 87. jegyzetet.

⁷ Kossuth Lajos Teleki Lászlónak. London, 1860. április 18. Közli: *Népek tavasza. Ismeretlen levelek, naplójegyzetek a magyar szabadságharc és emigráció korából*. Összeáll. bev. Ács Tivadar. Budapest, ABC Általános Nyomda és Grafikai Intézet. [1943], 96. (a továbbiakban: Ács, 1943.) Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy a Kossuth–Teleki levelezés Széchenyi-vonatkozásaira fölhívta a figyelmemet.

⁸ Ács, 1943. 97.

– átértelmezte a szabadságharc végnapjainak eseménysorát.⁹ Modern pszichológiai kifejezéssel szólva, ún. kognitív torzítással szemlélte mind a saját, mind Görgei Artúr tábornok és a többiek akkori cselekedeteit – és mint a Telekinek szóló sorok bizonyítják, ennek tágabb keretébe immár Széchenyit és a magyar arisztokrácia szerepét is belevonta. Sőt, ebben az önszuggesztív konstrukcióban azonnal választ is talált a tragikus hírben rejlő, ekkoriban nagyon sokakat foglalkoztató talányra is: mivel „ő [ti. Széchenyi] kétségbeesett a nemzet életrevalósága felett [...] [n]ekem úgy látszik, hogy ama kicsinyhitűség bánata volt a keselyű, mely a magyar Prometheusz keblét marczangoló tizenegy év óta – s az vitte öngyilkosra.”¹⁰

Kossuthot azonban hamarosan már nemcsak az érzelmek és az újraértelmezett emlékek foglalkoztatták, hanem azokra a törekvésekre is ügyelnie kellett, amelyek a Széchenyi-gyász mély nemzeti fájdalmát azonnali propaganda szolgáltatásba igyekeztek állítani, amely hitelteleníteni törekedett az emigráció vezérkarának hazai agitációját. A helyzetet megvilágító, Telekinek szóló levélben már magánkörben megfogalmazott (képi elemeiben is sokban azonos) gondolatmenetét a közeli harcostárshoz, a Brüsszelben élő Jósika Miklóshoz 1860. április 29-én intézett levélben immár azért fejtette ki, hogy az európai sajtóban tevékenykedő munkatársaknak jelezze a szerinte helyes értelmezést és szellemi irányt, – azt a beállítást, amelynek fundamentumához azután élete végéig ragaszkodott. A szöveg stiláris tömörsége a személyes meggyőződés gránitszilárdságának közvetett bizonyítéka: „Széchenyi nem nekem személyes ellenségem volt, hanem az ügyé, melyet képviseltem s képviselek. Engesztelhetlen ellenkezésben állott pártunkkal, elveinkkel, politikánkkal. Az ország szellemi ébredésének Prometheusa, anyagi haladásának teremtője volt s nemzetiségének istápjá. Azért őt korunk legnagyobb magyarja gyanánt tisztelém mindig, ezer sértései daczára, s mint ilyennek, hódolok emlékének. Dúsan megérdemli a nemzeti gyászt s mindent, mit egy nemzet nyújthat legnagyobb fia emlékének.”¹¹

De éppen ezért annak a politikának, amely nem hisz az Ausztriával való kiegyezésben, mert az osztrák birodalmat valójában képtelennek tartja arra, hogy biztosítani tudja a területén élő összes nemzetiségek szabad nemzeti kifejlődését, észre kell vennie azt a veszélyt, amely a nemzeti érzelmekben mély húrokat megpengető Széchenyi-gyászt kijátszhatja a függetlenségi eszme ellenében. Hiszen közismert

⁹ Erre a komplex, morális mozzanatokkal is terhelt folyamatra ld. HAJNAL, 1927. 37–63. – HERMANN Róbert: *Kossuth Lajos*. Budapest, Pannonica, 2002. 86–88.

¹⁰ Ács, 1943. 97. Megemlíthető, hogy – miként látjuk majd – későbbi, Széchenyi betegségére is utaló feljegyzéseiben már nem ismételte meg ezt a magyarázó motívumot.

¹¹ Kossuth Lajos Jósika Miklósnak. London, 1860. április 29. Közli: KOSSUTH Lajos: *Irataim az emigrációból*. II. köt. Budapest, Athenaeum, 1881. 457–458. (A továbbiakban: KOSSUTH, 1881.)

volt, hogy a gróf még legélesebb önkényuralom-ellenes kirohanásaiban is a birodalommal való kapcsolat korszerűsítő reformjáért, és nem a felbontásáért politizált.¹² Ezért állapítja meg Kossuth érthető nehezteléssel a tényt, miszerint a gróf „parentatióját úgy vitte szét a négy világrészre milliós szárnyain a világ-sajtó, mint azon emberét, ki zászlónknak leghatalmasabb ellensége volt; úgy állított elő, hogy minden szerencsétlenség, mely hazánkat érte, oda vihető vissza, hogy a nemzet nem őt, hanem engem követett a válság órájában, – nem pedig oda, hogy ő visszavonást idézett a nemzet soraiba akkor, midőn az együtt-tartás a magyart örökre nagygyá, dicsővé, szabaddá tette volna!” E ponton tette fel azután illúziók nélkül a kínos kérdést Jósikának, ugyanezen függetlenségi eszme régi bajnokának, azon munkatársának, aki az ennek érdekében zajló, ezerszálú európai sajtóműködést szervezte és koordinálta: „Vigyázz-e, vigyázz-e a nemzet, hogy Széchenyi dicsőítése ne úgy tűnjék fel, mint nemzeti desavouálása a mi politikánknak, törekvéseinknek, zászlónknak? mint desavouálása a múlt forradalomnak, tehát annak visszavonása? Nemcsak nem vigyázott, de sőt egyenesen mint ilyen desavouálás áll azon istenítés a világ előtt.” A csalódás éles fájdalma, a cselekvés valódi esélyének elmúlása miatti mély keserűség adhatta tollára végső nyomatékként a szemrehányás személyes kérdéssé történő átfogalmazását is: „S mit tettél Te a sajtóban, útbaigazítani őket s a világot, hogy a tisztelet s a hála, mellyel a nemzet méltán adózik Széchenyi emlékének, oda ne magyaróztassék, mintha a nemzet elhagyná a zászlót, mellyel a történelem az én nevemet azonosította –? Mit tettél? Semmit.”¹³

Nincsenek még olyan sajtótörténeti kutatások, amelyek igazolnák vagy cáfolnák a Széchenyi-gyász nemzetközi sajtóvisszhangjának Kossuth-ellenes túlsúlyára vonatkozó állítást. Ám a politikus érthető aggodalommal fogadhatta a régi vitaellenfél emlékének politikai propaganda-tényezőként való új fölbukkanását.¹⁴ Tudjuk azonban, hogy végül e tény, ha netán volt is valamennyi hatása, csak igen csekély mértékben formálhatta a magyar függetlenségi alternatívát a maguk érdekében mérlegelő külföldi államférfiak álláspontját. Ezt ugyanis alapvetően az a helyzet befolyásolta, hogy az olasz egységmozgalom és a Habsburg Birodalom belső válsága nem került olyan szinkronba az 1859–61 közötti periódusban, mint amilyenben 1848-ban állt. Emiatt pedig végül elmaradt a „nagy” osztrákellenes háború, és így sem Párizs, sem

¹² Emellett tette le a garast utolsó nagy műve, a *Diszharmónia és vakság* lapjain is, ld. CSORBA László: *Széchenyi István*. Budapest, M-érték, 2010³. 318–320. (A továbbiakban: CSORBA, 2010.)

¹³ KOSSUTH, 1881. 458. Kossuthnak a Széchenyi-gyászból kifejlődő kultusszal kapcsolatos dilemmáit, ezek hatását elemzi SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest, Akadémiai, 1867. 28., 73–74. (A továbbiakban: SZABAD, 1967.)

¹⁴ A „Széchenyi apotheózis” függetlenség-ellenes változatát kritizáló gondolatai megjelennek a Telekihez 1860. május 8-án és 27-én küldött levelekben is, ld. Ács, 1943. 125–126., 148.

Torino nem kényszerült arra, hogy komolyan számításba vegye/vehesse a magyar emigráció valóban fajsúlyos „nagypolitikai” ajánlatát: egy Kossuth nevével és irányításával megindítandó magyar felkelés révén az osztrák haderő kiobbantását túlságosan erős itáliai pozíciójából.¹⁵

Az 1867. évi kiegyezéssel véget ért Kossuth aktív politizálási korszaka, és ettől kezdve elsősorban kritikai értelmiségiként élte életét, határozta meg közéleti pozícióját.¹⁶ Hátralévő 27 esztendeje alatt könyvek, tanulmányok, értekezések, esszék tucatjait, levelek százait vetette papírra, sok folyóméternyi szöveget alkotott meg, amelyekben változó sűrűséggel, de rendre fölbukkant Széchenyi alakja és emléke. E Széchenyi-emléteseknek három csoportját különböztethetjük meg.

1) Kossuth saját szövegeiben időnként idézte Széchenyi jellegzetes szófordulatait, mondásait, anekdotáit, amelyeket népszerűvé és közismertté tett az a kultusz, amely a grófot már a reformkorban körülvette. Kossuth maga is részese, a híres tiszteleti nevet tekintve pedig egyik formálója volt e kultusznak, így teljesen sajátjaként, stílusélénkítő, nyomatékosító eszközökként használta e nyelvi alakzatokat.

2) Néhány fontos levelében, írásban a téma megkívánta, hogy Széchenyiről valamivel bővebben szóljon a szerző, és a maga álláspontját azzal gazdagítsa, hogy részletesebben kifejti a tárgyra vonatkozóan a gróf egykori véleményét.

3) Az 1880-as évek elején-közepén Kossuth azt tervezte, hogy – elsősorban személyes emlékeire támaszkodva – külön cikket is ír Széchenyiről, részben az *Irataim...* sorozatba, részben önálló publikálásra; az előmunkálatokba bele is kezdett, de végül nem fejezte be.

Mindhárom csoportról egyöntetűen elmondható, hogy Kossuth az egykori nagy ellenfél alakját, gondolatait, érveit stb. mindig a maga mondanivalójának nyomatékosítására, alátámasztására, vonzóbbá formálására használta fel. A cél sohasem a pusztá emlékezés, nosztalgizálás, a múlt önmagáért való felidézése volt, hanem

¹⁵ Az itáliai osztrák katonai jelenlét feladására végül a porosz–osztrák háborúban elszenvedett vereség következményeként került sor, ld. SALVATORELLI, Luigi: *Olaszország története*. 2. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943. 299–309. A magyar szövetségi ajánlatra ld. CSORBA László: *Garibaldi élete és kora*. Budapest, Kossuth, 2008². 159–163., 338–342.

¹⁶ Torinói korszakát főbb vonalakban áttekinti CSORBA László: *Kritika és kultusz: az öreg Kossuth Turinban*. In: *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese”: a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Debreceni Egyetem, Debrecen Megyei Jogú Város és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2002. szeptember 25–26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai*. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Osiris, 2006. 213–251. (A továbbiakban: CSORBA, 2006.)

valamilyen konkrét kossuthi álláspont jobb bemutatásának szolgálata. Ugyanakkor ezek háttérben fölsejlik egy tágabb összefüggés is: a „nagy Széchenyi-elbeszélés”¹⁷ mint az a szellemi keret, amelybe ezek a szövegek mindegyike beleilleszkedett valamiképp. A továbbiakban e három szövegcsoport rövid jellemzésével szemléltetem a turini Kossuth álláspontját a „legnagyobb magyarról”.

Hivatkozás, nyomatékosítás, stílusélénkítés

Szekfü Gyula a „turini remetéről” készített, nagyszerű tanulmányában említi, hogy a nemcsak „sokat író”, de „nagy író”¹⁸ Kossuthnak 1867. után változtatnia kellett stílusán, hogy továbbra is hatni tudjon a hazai közönségre. A kezdeti hangkeresés után „csakhamar kialakul stílusának új jellemzője: komoly és komor fejtegetések végén egy-egy váratlan gúnyos, vagy elkeseredett felkiáltás. Ezekben a rövid megjegyzésekben fejeződik ki valódi hangulata, az elfojtott szenvedély [...], bánatát a nemzet bajain végül már csak egy-egy szóval fejezi ki, mely állandóan előfordul, így: boldogtalan Magyarország! szegény nemzetem; isa por és hamu vagyunk.”¹⁹

A torinói Kossuth-próza nyelvi és stílári erejét még az emigráció politikai mozgalmait oly kíméletlenül kritizáló Arany László is elismeri: „Előadását ma is fiatal hév, élénkség, folyamatosság, gazdagon áradó szóbőség, dísz és pompa jellemzi. Ritka tünemény az, hogy valaki az elmének oly könnyedségét s az érzelmeknek izgalomra oly fogékonyságát élete ily késő koráig megőrizze. Soraiból olykor ma is a régi Kossuth egész heve és magával ragadó lendületessége árad elő.”²⁰ Nos, ennek a prózának egyik visszatérő eszköze lett a Széchenyi Istvánhoz köthető, közismertként kezelt mondások, szólás- és gondolatfordulatok, anekdoták idézése – természetesen saját mondanivalója értelmi-érzelmi nyomatékosítása, gondolati hitelesítése, stílári

¹⁷ Velkey Ferenc nevezte el így a „legnagyobb magyarról” már Torinóban kialakított kossuthi emlékezet-konstrukciót, és több tanulmányban foglalkozott ennek rekonstrukciójával; a kifejezést használja. VELKEY Ferenc: Egy Schiller-citátum háttéréhez. Amikor az „emlékező” Kossuth felidézi egykor idéző önmagát. In: *Natio est semper reformanda – Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. ANKA László, KOVÁCS Kálmán Árpád, LIGETI Dávid, MAKKAI Béla, SCHWARCZWÖLDER Ádám. Budapest, L'Harmattan, 2016. 143. (a továbbiakban: VELKEY, 2016.) Elemzéseinek eredményeivel a zárófejezetben foglalkozunk.

¹⁸ Kiemelések az eredetiben.

¹⁹ SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. köt. Szerk. I. TÓTH Zoltán. Budapest, Akadémiai, 1952. 391. (a továbbiakban: SZEKFÜ, 1952.) A stílusfordulatokra nézve v. ö. CSABAI Tibor: *Kossuth és az irodalom*. Budapest, Gondolat, 1961. 291–293.

²⁰ ARANY László: A magyar emigratio mozgalmi. In: *Arany László Összes Művei*. III. köt. Budapest, Franklin, 1901. 233.

színesítése céljából. Rövid áttekintésünkben nincs mód minden említést szisztematikusan összegyűjteni, de néhány példa, úgy vélem, meggyőzően jellemzi a repertoárt és mutatja azt a „technikát”, ahogyan az egykori ellenfél és harcostárs ilyen jellegű megszólalásait utólag fölidézte.

Elsőnek mindjárt azt – az osztrák örökös tartományok és Magyarország viszonyával kapcsolatban elhíresült – Széchenyi-mondást említhetjük, amelyet 1861. május 1-én kelt, Teleki Lászlóhoz intézett levelében is használt nyomatékosító stílusfordulatként. Úgy vélte, még az „ó-konzervatívok” sem tiltakoznának, ha a francia–olasz győzelem következtében „valaki a tenyerén vinné haza készen az osztráktóli felszabadulást”, és nem lenne köztük egy sem, aki így szólna: „»nem kell! magunk nem állhatunk fel, praeférálok a vegyes házasságot« (Széchenyi ama kedvenc hobbyját).”²¹ A Magyarország és Ausztria viszonyát a különféle vallású partnerek közismerten bonyolult és viszontagságokkal teli kapcsolatához hasonlító „vegyes házasság” szállóigét Tóth Béla, a magyar anekdota- és szóláskincs első komoly gyűjtője és kritikai elemzője is fölvette gyűjteményébe, Horváth Mihálynak a reformkort bemutató nagyhatású alapművét jelölve meg hitelesítő hivatkozásként.²² Ám sajnos nem ellenőrizte a forráshelyet, mert a nevezetes műben ugyan nemcsak egy, de mindjárt két helyen is szerepel a szókapcsolat, ám a volt csanádi püspök, első igazán professzionális történészünk utalásai ez esetben a semmibe vezetnek: sem a *Világ* lapjain, sem az 1840. évi országgyűlésen elhangzott Széchenyi-beszédekben hiába keressük a közismert értelmében szállóigévé vált kifejezést.²³

Egy Helfy Ignáchoz szóló, 1879 őszén született levélben – a magyar arisztokrácia történeti szerepével kapcsolatos eszmefuttatásban – bukkan fel a következő idézet: „Gleiche Rechte, gleiche Pflichten [ugyanazon jogok, ugyanazon kötelességek], volt Széchenyi kedvencz-mondata.”²⁴ Miért idézi e helyen Kossuth a gróf szavait? Mert

²¹ Kossuth Lajos Teleki Lászlónak. London, 1860. május 1. Közli: Ács, 1943. 108.

²² *Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi.* Gyűjtötte és magyarázza TÓTH Béla. Budapest, Athenaeum, 1901². 86. (A továbbiakban: TÓTH, 1901.)

²³ „... most tehát [Széchenyi] elméletileg is elemzi *Világában* a csodaszerű erőt, melynek eredményei már is oly meglepőleg mutatkoznak. Példázatokkal átszótt okoskodásaiban oly emeltyűnek ábrázolja ezt, mely bennünket, daczára az »Ausztriával létező vegyes házasságunknak«, daczára a kormányrendszerből eredő akadályoknak is, képes pangásunkból kisegíteni”, ld. HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* I. köt. 1. kiad. Genf, Puky Miklós, 1864. 212. (a továbbiakban: HORVÁTH, 1864.) „Már az 1840-ki országgyűlés folytában is tanácslá ennél fogva a nemzetnek, ne tekintsen mindent rossz akaratból származónak, ha tán sérelmes is, mi felülről jó; hanem tartsa azt azon »vegyes házasság« néha elkerülhetetlen következtéseinek, melyben a sors alkotmányos hazánkat az absolut Ausztriával összekapcsolta”, ld. HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* II. köt. 1. kiad. Genf, Puky Miklós, 1864. 59–60.

²⁴ Széchenyi valójában a korabeli német alkotmányjogi szóhasználatban elterjedtebb „Gleiche Rechte, gleiche Lasten” [ugyanazon jogok, ugyanazon terhek] szókapcsolatot használta, de a gondolat nyil-

segítették nyomatékosítani azt az állítását, miszerint „a magyar főrendiség mint alkotmányos tényező, mint politikai institutio valóságos anachronizmus”, márpedig „privilegiumok számára nincs a XIX. század utolsó negyedében hely.”²⁵ Vagyis a születési kiváltságokon alapuló politikai testület immár feleslegessé vált – ezt a mélyen demokratikus politikai gondolatot támasztotta alá egy arisztokratától (!) származó idézettel, a közteherviselés nagy eszméjét egykor támogató Széchenyi szavajárásának fölemlítésével az exkormányzó.

Gosztonyi Sándornak, Hódmezővásárhely polgármesterének 1881-ben mondott köszönetet azért, mert díszpolgárrá választották és arcképét elhelyezték a törvényhatósági gyűlés nagytermében. A turini „számkivetett” válaszában kiemelte, azért esett különösen jól neki, hogy immár a „polgártársuk” lehet, mert az 1879 decemberében meghozott új honossági törvény értelmében 1889 végén el fogja veszíteni magyar állampolgárságát. A törvény fölöslegességét és értelmetlenségét több irányból is megvilágító érvelésében fölbukkant egy találóan megválasztott Széchenyi-hivatkozás is: lám, a dualista magyar országgyűlés szántszándékkal apasztja a magyarság lélekszámát, miközben „Széchenyi mondta egykoron, hogy az atyagyilkosoknak is meg kellene kegyelmeznünk, nehogy számunk megfogyjon, mert kevesen vagyunk és ellenségünk sok.”²⁶

Ez a még napjainkban is időnként a nyilvánosságban fel-felbukkanó, Széchenyi-nek tulajdonított mondás²⁷ – amiként azt ugyancsak Tóth Béla megállapította – egyelőre apokrif: nem tudott nyomára jutni, honnan származik. Személyesen Hets Ödön ügyvédől hallotta először 1877-ben, de hiába kért adatokat Zichy Antaltól, Kerékgyártó Árpádtól és Szily Kálmántól, utóbbi is csak arról számolhatott be, hogy maga Széchenyi Béla gróf sem tudta megnevezni a forrását, és csak arra tippelt: talán szóban említhette ezt az édesapja valahol, valamikor, és így kerülhetett közszájra vala-

vánvalóan ugyanaz; ld. az 1843. október 29-én tartott pozsonyi országgyűlési beszédét a közteherviselésről zajló vitában: *Gróf Széchenyi István beszédei*. Összegyűjt. jegyz. ZICHY Antal. Budapest, Athenaeum, 1887. 424. (A továbbiakban: SZÉCHENYI, 1887.); említette e szavakat a közteherviselésről 1847. november 29-én folyó vitában is, ld. Uo. 548.

²⁵ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Collegno (al Baraccone), 1879. november 4. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. IX. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1902. 371. (a továbbiakban: KLI IX. köt.) A témakör annak kapcsán merült fel egy újságíróval folytatott beszélgetésben, hogy Andrássy Gyula közös külügyminiszter politikájára vajon hatással lehet-e a magyar arisztokrácia egészének mint valamiféle testületnek az állásfoglalása. Megemlíthető, hogy Kossuth álláspontja aligha függetlenül alakult ahhoz az ítéletéhez képest, ahogyan a mágnásoknak a szabadságharc idején játszott, már említett szerepét megítélte.

²⁶ Kossuth Lajos Gosztonyi Sándornak. Collegno (al Baraccone), 1881. h. és n. n. Közli: KLI IX. köt. 415.

²⁷ Ld. pl. Kő András 2019. június 15-i cikkét a *Magyar Hírlap* honlapján: <https://www.magyarhirlap.hu/velemeney/20190614-szalloigek> (2019. december 28.)

miképp.²⁸ Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy a szólás 1861-ben már közismert lehetett, mert az ugyanazon év január 16-án kelt, hírhedt királyi leirat ellen tiltakozó Ung megye határozatában kijelentette: az önkényuralmi kormányzat zsoldjában hivatalt vállalók csakis Széchenyi „apagyilkosoknak” is kíméletet ajánló intelmének köszönhetik, hogy a nemzet megbocsát nekik.²⁹

Mivel néha oly mennyiségben érkeztek a levelek Torinóba, hogy nem tudott mind-egyikre egyenként felelni, Kossuth időnként a sajtóban tette közzé válaszát, annak tudatában, hogy „az említett levelek nem magánlevelek, s a tapasztaltak után ítélve, az én válaszaim sem tekintetnek ilyeneknek.”³⁰ 1868 decemberében is egy ilyen „sokaknak” szóló levélben fejtegette, hogy szerinte önámítás azt hinni, hogy a dualista államigazgatásban használt címek az ország valódi önrendelkezésének igazi biztosítékai. „Van a címekben diplomatai fontosság kétségtelenül, de csak akkor ha valóságot jeleznek” – hangsúlyozta, majd megtoldotta a következő hivatkozással: „Széchenyi szokta volt mondani, hogy »sujtásos nemzet vagyunk«; valóban sujtásos gyermek-nemzet volnánk, ha hazánk állami létének feladásaért címekben keresnénk kárpótlást.”³¹

Széchenyi is sokszor ostromozta a felszínes címhajhászás feleslegességét és ostobaságát, a nemzet időnkénti gyermeteg viselkedését,³² de ez esetben Kossuthot megcsalta a memóriája: a „sujtásos nemzet vagyunk” mondás Kölcsey Ferentől származik, amiként azt már 1846-ban is emlegette Pajor István, nógrádi irodalmár a *Honderű* hasábjain közreadott, *A sujtás' embere* című cikkében.³³ Tóth Béla a szólás forrásaként a híres akadémiai nagyszótárra, Czuczor Gergely és Fogarasi János szerkesztők monumentális alkotására hivatkozik, akik hozzák is a „sujtásos nemzet vagyunk” alakzatot, de sajnos nem adják meg, hol mondja/írja ezt pontosan

²⁸ TÓTH, 1901. 86–87.

²⁹ SZABAD, 1967. 230–235. Az említett leirat az Októberi Diplomával helyreállított törvényhatóságok „túlkapasait” kárhóztatta: megsemmisítette a „hütlén és felségsértő” emigránsok beválasztását a bizottmányokba, és megfenyegetett mindenkit, amennyiben akadályozná az adóbehajtást, az ideiglenes törvényszékek működését, továbbá ha arra törekedne, hogy az összehívandó országgyűlés vizsgálja felül az Októberi Diplomát, ld. Uo.

³⁰ Kossuth Lajos Sokaknak I. Turin, 1868. december 24. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. VIII. köt. S. a. r. Kossuth Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1900. 194. (A továbbiakban: KLI VIII. köt.)

³¹ Uo. 202.

³² Például egy 1845. március 9-i cikkében is fejtegette, hogy a vagyonosabb osztály tagja, ha van is pénze, nem okos beruházásokra költi, hanem „azzal mint gyermek bánik, minden után kap mi csilámlik, s elkölti, mielőtt még igazi hasznát vette volna”, ld. SZÉCHENYI István: *Duna-tiszai csatorna. Jelenkor*, 1845. március 9. 115.

³³ „Kölcsey bennünket 'sujtásos' népnek nevezett”, ld. PAJOR István: *A sujtás' embere. Honderű*, 1846. október 10. 372.

Kölcsey.³⁴ Természetesen méltánytalan lenne a hetvenhez közelítő Kossuth emlékezőtehetségén számon kérni minden stílusfordulatának, idézetének filológiai pontosságát, még ha amúgy tudjuk is, hogy Kölcseyt mesterének és példaképének tekintette, akire fölnezzett, és akitől politikusként és íróként is nagyon sokat tanult.³⁵

Amikor Széchenyi az 1840-es évek második felében arra törekedett, hogy a konzervatívok és a liberális ellenzék együttes ellensúlyozására valamiféle középpártot hozzon létre, egy ideig számított a központosított állammodellt idealizáló, s ezért centralistának elnevezett, Eötvös József körül szerveződő ellenzéki frakcióra is, bár – Pulszky Ferenctől tudjuk – gúnyos rímet gyártott rájuk: „nem ők fedezték fel, amint Széchenyi tréfálgatott, a magelláni szorost, sem Budapestet, a porost”.³⁶ Ez a mondás akkor jutott Kossuth eszébe, amikor a *Pesti Napló*ban 1867 őszén megjelent névtelen vagy ismeretlen szignóval jelölt cikkek³⁷ méltatlannak érzett sértésein felindulva a szerkesztőhöz, Kemény Zsigmondhoz intézett háromrészes levelében nemcsak felháborodásának adott hangot, hanem röviden fölvezolta a német és a lengyel kérdéssel kapcsolatos politikai álláspontját is. Ennek kapcsán evidenciaként hivatkozott arra, miszerint az, „hogy nekünk magyaroknak fontos okaink vannak rokonszenvvel viseltetni Németország egységi törekvése iránt, de azon feltétel alatt, hogy ne azon uralkodóház legyen Németország fejevé, a mely Szent-István koronájának is birtokában van, ezen igazság felfedezését oly kevésbé van jogom magamnak vindikálni, mint Széchenyi amaz angoljának volt hinni, hogy ő fedezte föl Budapestet, a porost.”³⁸

³⁴ TÓTH, 1901. 211. – *A magyar nyelv szótára*. Szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János. V. köt. Pest, Emich, 1862. 919.

³⁵ Kossuth és Kölcsey viszonyára ld. BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Budapest, Akadémiai, 1966. 192. – PAJKOSSY Gábor: Kossuth és az 1832–1836. évi országgyűlés. In: *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese”*: a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Debreceni Egyetem, Debrecen Megyei Jogú Város és a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 2002. szeptember 25–26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Osiris, 2006. 32–33.

³⁶ PULSZKY, 1958. 224.

³⁷ Egyikük a lap 1867. szeptember 3-i számának első oldalán jelent meg, cím nélkül, legelején a Kossuth által is említett „m.r.” szignóval. Gulyás Pál álnév-lexikonában ilyen jelölést nem találunk, de azt igen, hogy „-m-r” aláírással Görömbei Péter publikált az újságban; nyilván a későbbi nagykállói református lelkészről van szó, aki azonban ekkoriban még a sárospataki főiskola hallgatója volt, ld. GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Budapest, Akadémiai, 1978. 309. – ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. Budapest, Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodája, 1977³. 222–223. – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*; <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (2019. december 29.) Mindezeket összevetve nem zárhatjuk ki, hogy a cikkíró valóban a fiatal Görömbei volt, de ezt nem tekinthetjük bizonyítottnak sem.

³⁸ Kossuth Lajos A Pesti Napló szerkesztőjének II. Turin, 1867. szeptember 28. Közlj: KLI VIII. köt. 81.

Az utalás valószínűleg Széchenyi híres könyvtáriása második darabja, a *Világ* utolsó előtti fejezetére vonatkozik, melynek *Töredékek egy angol leveleiből* a címe.³⁹ A friss, eleven, sokféle személyes célzással teli fogalmazás megfigyelései, állításai, tanácsai oly mértékben egybecsengenek a gróf fejtegetéseivel, hogy az olvasót elfogja a kétely: vajon nem maga a szerző „gyártotta” e fiktív szövegeket annak érdekében, hogy mondanivalóját egy igazi, külső tekintéllyel megtámogassa? Ha ez a helyzet, akkor természetesen megtévesztő az a bevezetés is, hogy e levelek eredetileg „Hazánk egy nagy érdemű leányához irattak”.⁴⁰ Ám nem ez a helyzet: Hornyák Mária megtalálta Brunszvik Teréz grófnő – aki messzemenően megérdemli Széchenyi jelzőjét! – levelesládájában Edward Reed angol lelkésznek, a kisdudóvás szigetországi úttörőjének eredeti leveleit, és valóban, ezek lelkes szövege megegyezik Széchenyi iratközlésével.⁴¹ A levéltöredékeket átlapozva azonban a poros Budapestre utalást nem találjuk benne – így megint arra gondolhatunk, hogy vagy csak a korabeli verbális hagyomány kötötte ezt a fordulatot a grófi példabeszédek „ángliusához”, vagy tőle függetlenül, csupán a 65 esztendő, torinói visszaemlékező memóriájában kapcsolódott össze valamiképp ez a két Széchenyi-szövegemlék.

Az *Irataim az emigrációból* sorozat V. kötetében a szerkesztő, Helfy Ignác első sorban azokat a Kossuth-leveleket és kisebb írásokat adta közre, amelyek az 1861–62 közötti periódusban születettek, összefüggésben az olaszországi és a lengyelországi eseményekkel. A szöveget alapvonalaiban még maga Kossuth állította össze és készítette hozzá egy-egy rész kérdésszerű, nagyobb, tájékoztató értekezést. Ezek közül különösen érdekes a 4. fejezethez fűzött 3. csatolmány, amely *Az osztrák császári és magyar királyi hatalmak egy személyben egyesítése* címmel valójában a kiegyezés újabb, átfogó kritikáját adja. „A tárgy ugyanaz, a tárgyról való felfogása ugyanaz, mely volt mindig – hangsúlyozza Helfy –, és a gondolatok mégis újak s olyan benyomást keltenek, mintha egy óriási elme e fejtegetések nyomán először nyilvánítaná eszméit és ítéletét a 67-iki kiegyezésről.”⁴² Amikor azután e szövegben az a gondolat bukkan elő, hogy az osztrák önkényuralmi kísérlet során „tizenkét év alatt a jövő nemzedékek jövedelmét is elköltötték”, ide szúrta be jegyzetben Kossuth a gróf egyik szórakoztató történetét. Amikor ugyanis a lapokban a pénzügyi egyensúly

³⁹ SZÉCHENYI István: *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítéletek eligazítására*. Pest, Landerer, 1831. 503–516.

⁴⁰ Uo. 503.

⁴¹ Az angol lelkész a közös bécsi barátok ajánlására lépett kapcsolatba a grófnővel, ld. HORNYÁK Mária: *Az európai óvodaiügy hőskora Brunszvik Teréz levelezésének tükrében*. 2. rész: (1828–1831) *Neveléstörténet*, 2005/1–2. http://www.kjf.hu/nevelestortenet/index.php?rovat_mod=archiv&act=menu_tart&eid=31&rid=1&id=145 (2019. december 29.)

⁴² HELFY Ignác: Előszó. In: *Kossuth Lajos iratai*. V. köt. S. a. r. HELFY Ignác. Budapest, Athenaeum, 1895. VIII. (A továbbiakban: KLI V. köt.)

megközelítéséről szóló dicshimnuszokat olvasta, „[n]ekem ezek a hozsannák egy adomát juttatnak eszembe, mellyel a geniális Széchenyi István a tekintetes karokat és rendeket egykor Pozsonyban jóízűen megnevettette. Egy bizonyos szabómestert megszállott volt a buzgóság háziúrrá lenni, hát házat építtetett, s mikor készen volt, ezt íratta ajtaja fölé:

„Hausherr zu seyn ist eine grosse Lust
Ich armer Schneider hab nich gewust
Dass es so viel kust.”⁴³

A történetet minden bizonnyal főként személyes emlékei alapján idézte fel, hiszen nem hétköznapi alkalom volt az az ülés, ahol a pórul járt szabómester tréfáját a gróf fölemlgette. Pozsonyban, 1848. április 3-án éppen azon az országgyűlési tanácskozáson került erre sor, ahol a megyei közigazgatás reformja kapcsán Széchenyi olyan jelentős politikai vitába keveredett Kossuthal, hogy az mondhatni „miniszteri válsággal” fenyegetett még azelőtt, hogy a Batthyány-kormány formálisan megalakult volna. Később ennek történetét Kossuth részletesen megírta – alább még visszatérünk rá. Az adomát pedig azért idézte, mert a gróf, „szokott rhapsodicus modorában”, arra utalt, hogy sokan akarják a politikai változásokat, de meglehet, ha az eredményt meglátják, ugyancsak meglepődnek majd – éppen úgy, mint a szabómester a házépítési számla láttán – és hát a „turini remete” is hasonlóan látta a dualista kormányzat felelőtlen költségei kapcsán kialakuló helyzetet.⁴⁴

Széchenyi álláspontja bővebb kifejtésben

A szállóigészerű szólások, találó mondások, adomák idézéséhez képest meg kell különböztetnünk azokat az eseteket, amikor Kossuth valamilyen konkrét kérdéskörben Széchenyi egykori álláspontjának bővebb ismertetésével érvelt a saját véleménye mellett.

⁴³ Kossuth Lajos: Csatolmányok a negyedik fejezethez. III. Az osztrák császári és magyar királyi hatalmak egy személyben egyesítése. In: KLI V. köt. 164. A szöveg körülbelüli értelme: háziúrnak lenni nagy szerencse, de én, szegény szabó nem tudtam, hogy ez milyen drága mulatság.

⁴⁴ Széchenyi, 1887. 573. Érdekes filológiai apróság, bár tartalmilag lényegtelen különbség, hogy e kötetben a második sorban „Schneider” helyett „Teufel” szerepel; nem tudjuk, hogyan lett Kossuthnál az „ördög”-ből „szabó”, de meglehet, ő maga cserélte ki a szavakat, kifejezőbbnek találva magában a versben is a történet főszereplője mesterségének megismétlését.

a) *Két miniszter egymás között*

1867 nyarán a magyar országgyűlés fölhatalmazta az Andrássy-kormányt, hogy a tervbe vett legsürgősebb vasútépítésekre nagy összegű („60 millió ezüst frtnyi vagy 150 millió francnyi”) kölcsönt vegyen fel 50 év törlesztési időre („4 650 000 ezüst forint, vagyis 11 625 000 francnyi évi járadék kötelezése mellett”).⁴⁵ Az összeg méretei láttán „[a] jobbak lelkét aggodalom szállta meg”⁴⁶ – jellemezte a helyzetet Kossuth Ferenc, amikor a századvégen közreadta azokat a leveleket, amelyekben e „jobbak” egyike – a búcsúformulából feltételezhetően apja egyik régi barátja, a nevét sajnos nem ismerjük – kérdéseire az exkormányzó a témáról részletesen kifejtette véleményét. Azzal kezdte, hogy egyetlen szorzással kiszámítható: mindez „a nemzetnek irtózatos áldozatjába fog kerülni; mert 60 millióért fizetni fog 232 ½ milliót, a nélkül, hogy ezen kiadás, a remélhető bevétel által tetemesen könnyülhetne.”⁴⁷ Ennél már az is jobb lenne, ha a törlesztési járadékot egyenesen magára a beruházásra fordítanák, mert akkor 13 év alatt fölépülne a 60 milliónyi vasút és csatorna! De persze érthető a mielőbbi beruházás időkényszere, ám mégis, van jobb megoldás a vészesen eladósító pénzüpiaci kölcsönnél – az a módszer, „melyet még Széchenyi is a mi körülményeink közt legjobbnak ítél.”⁴⁸

„1848-ban is általános volt azon nézet – tért rá a részletekre Kossuth a második levélben –, hogy a mi viszonyaink közt legjobb, ha az állam maga veszi kezébe a vasúthálózat kiépítését, hogy Széchenyi István nemcsak az építendő vasúttal nézve ragaszkodott ezen rendszerhez, hanem a már megvolt (pest–szolnoki) vasutat is meg akarta vétetni az állam által, s én, mint akkori pénzügyminiszter, teljes készséggel beleegyeztem ezen tervébe. De azért bizony sem neki, sem nekem nem volt eszünk ágában sem azt hinni, hogy e végett drága külföldi kölcsönhöz kell folyamodnunk.” Ezután – bizonyára nem szó szerint, de a lényegre nézve valószínűleg hitelesen – föl idézte minisztertársával folytatott, ez irányú személyes eszmecserejét. Széchenyi kiindulásként 8–10 millióra gondolt a közlekedésfejlesztés finanszírozásaként: „»Adhat Ön ennyit?« kérdezé. – Igen, feleltem én, 15–20 millióra is el voltam készülve. Az Ön kiadásai nem költségek, hanem beruházások, melyek dús kamatot hajtanak a nemzet vagyonságának emelésében.”

„Miként érti Ön azt? kérdezé. »Úgy – felelém, – hogy kamatlan kölcsönnel, azon biztos alapra fektetett pénzjegy-kibocsátással fogjuk a vasúttakat építeni.« Pénzügy-

⁴⁵ Ld. az 1867. évi XIII. törvénycikket a vasutak és csatornák építése végett létesítendő kölcsönről: *Magyar törvénytar. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Szerk. MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin-Révai, 1896. 346.

⁴⁶ [Kossuth Ferenc jegyzete.] KLI VIII. köt. 113.

⁴⁷ Uo. 117.

⁴⁸ Uo. 119.

munkálati tervem – mondám – ennyiből áll: Szerzek négy millió forintot ezüstben; ezt ellenőrsége mellett leteszem a pesti kereskedelmi bank pinczéibe, s arra kibocsátom, egy, két, öt forintos pénzjegyekben a tiz millió forintot Önnek rendelkezésére. – Azt hiszem, soha sem bocsátattott ki papírpénz biztosabb alapon, mert hasznos befektetés nélkül egyetlen egy forint sem lesz kiadva, az egész kibocsátás értékét fedezi a befektetés, azonkívül 2/5-öd részben fedezve lesz a bankba letett ezüst alappal is; ez biztosítani fogja a kibocsátott pénzjegyek tetszés szerinti bevált-hatását, tehát hitelét; az építendő vasútak egész jövedelme pedig – legyen egy vagy két perczent – a kibocsátott papírpénz törlesztésére fog fordíttatni, minthogy a kamatot nem kell fizetnünk.”

„Ilyen volt tervem – folytatta Kossuth. – Széchenyi, ki ily dolgok körül bizony praktikus ember volt, annyira helyeselte tervemet, hogy alig volt egy minisztertána-ncsi ülésünk, a melyben, akármiről lett légyen is a szó, szokott drasztikus kéz-lejtéseivel ne nógatott volna, hogy csak nyomassam és csak nyomassam már azt a bankót. Ezt neked Deák és Eötvös is bizonyítandják, ha megkérdezed. Nekem kellett Széchenyit mérsékelnem, azon figyelmeztetéssel, hogy ezüst alap nélkül nem tanácsos megindulni; nekem pedig nem hagyott pénztárainkban az osztrák egy árva petákat sem.”

„Emlékeztetek – fűzte hozzá Kossuth –, hogy ezen terv praktikussága a gyakor-lat által igazolva van. Ily terv alapján (mindig 2/5-öd résznyi ezüst fedezettel) bocsá-tottam ki 1848-ban az egy és két forintos pénzjegyeket, melyek még Bécsben is agióval [felárral] keltek az osztrák bankó ellenében. A tervet közakarattal helybe hagyták mind a képviselők, mind a főrendek. Ennek alapján építettünk, a mennyit építeni időnk volt. Ezzel állította fel Széchenyi Pesten a fegyvergyárat.”⁴⁹

Ezután a levél gondolatmenete már áttér a közlekedésfejlesztés egyéb területeire. Kossuth tehát érvelésében nemcsak a közgazdasági „logikát” használta, hanem tekintélyként is felvonultatta egykori minisztertársa véleményét a javasolt pénzügyi megoldás mellett, bizonyára arra is számítva, hogy mivel a közvélekedés – természetesen nem alaptalanul – Széchenyit gazdasági kérdésekben is igazi szaktekintély-nek tartotta, így helyeslése hozzájárulhatott az általa fölvázolt elképzelés hitelessé-gének erősítéséhez.

⁴⁹ Uo. 122–125. Az önálló magyar bankjegyek kibocsátására valóban a jelzett módon került sor, ld. SINKOVICS István: Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos szü-letésének 150. évfordulójára*. I. köt. Szerk. I. TÖTH Zoltán. Budapest, Akadémiai, 1952. 141–143.

b) A megyei önkormányzatok sorsáról

A másik olyan eset, amikor Kossuth részletesebben idézi Széchenyi álláspontját, öregkori publicisztikájának egyik legfontosabb témakörével, a megyei önkormányzatok igazgatási szerepének korlátozása miatti tiltakozásával kapcsolatos. A kiegyezést követő években kibontakozó közigazgatási reform hamarosan már világosan látszó tendenciája – a megyei önkormányzatok elsorvasztására törekvés, és a megyei hatóság pusztá államigazgatási hivatallá centralizálása⁵⁰ – ugyanis azt bizonyította számára, hogy „a nemzet geniusából történelmileg kifejtett önkormányzati institúciók” össze fognak omlani. Pedig a politikai önrendelkezésnek csak egyik oldala az országos ügyekről döntő parlamenti élet – a másik a helyi hatalomban, a közvetlen lakó- és munkakörnyezetben való önrendelkezés, a „semmit rólunk, nélkülünk” politizálás. Felismerte, hogy a kiegyezés fenntartásának hatalmi kényszere közigazgatási centralizációhoz vezet, amely a megye önkormányzati szerepének tönkretételével „az alkotmányos szabadság halálos ellenségévé” válik.⁵¹ Ez a témakör későbbi írásaiban is sűrűn előkerült, így amikor Ung megye felköszöntötte 80. születésnapja alkalmából, a választ fölhasználta arra, hogy ismét kijelentse: „a megyei szerkezetnek történelmi fejleményű teljes hatóságába visszahelyezése mellett nyilatkozom.”⁵²

A Kende Péter alispánhoz intézett levél egyfelől a szerző angliai tapasztalatait idézte fel arról, hogy az aktív helyi (megyei, városi, községi) önkormányzatok (mivelhogy „a kiválólag monarchikus, kiválólag parlamentáris Anglia tulajdonkép maguk magukat szabadon kormányzó köztársaságok aggregatumából áll”) miképp adják a nemzeti közélet igazi bázisát, szoros együttműködésben és harmóniában a parlamentarizmussal. Másfelől kifejtette, hogy a főrendiház reformjánál meg lehetne oldani a megyék történelmi szerepének rekonstrukcióját, mégpedig oly módon, hogy „a magyar felsőházat [...] egészen a törvényhatóságok közgyűlései által választott senatusnak óhajtanám”.⁵³ Gondolatai hitelesítéseként, a megyék iránti értelmi-érzelmi elköteleződés alátámasztására idézte mindezek bevezetőjeként a „legnagyobb magyar” egyik nyilatkozatát is ebben a témakörben: „És jól esik visszaemlékezni, hogy egykori nagy ellenfelem, Széchenyi István is velem tökéletesen egyetértett. Az 1848-ki pozsonyi országgyűlésen, még pedig akkor, midőn a miniszteri kormányzat már ki volt víva s ő egyik miniszterre volt a királynak fölterjesztve, egész

⁵⁰ A kérdéskörre bővebben ld. MIRU György: A dualizmus kori közigazgatás politikai kontextusai. Kossuth az autokratikus hatalom ellen. *Századok*, 2016/5. 1259–1272.

⁵¹ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Torino, 1870. augusztus 22. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) R 65. Helfy Ignác 1. H 127.

⁵² Kossuth Lajos Kende Péter alispánnak. Turin, 1883. december 10. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. X. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1904. 123. (A továbbiakban: KLI X. köt.)

⁵³ Uo. 131.

határozottsággal oda nyilatkozott, hogy a »megyei szerkezetet fenn kell tartani, mert ha a municipiumokat elvesztjük, azon főgarantiát veszítjük el, melyre zivataros időkben támaszkodnunk lehet«. ⁵⁴

Valóban, ha Zichy Antal kötetében föllapozzuk Széchenyi 1848. április 3-án elhangzott beszédét – mint fentebb utaltunk rá, ez ugyanaz az alkalom volt, amikor a gróf a póruljárt szabómesterről szóló adomát is elsütötte –, a korabeli újságtudósításból átemelt szövegben ezzel a vallomással találkozunk: „Mostanában semmi sem hatotta annyira keresztül belsejét, mint Pest érdemes követének tegnapi beszéde; ⁵⁵ ő [ti. a felszólaló] is azt hiszi, hogy ha a municipiumokat elvesztjük, elvesztjük azon fő garantiát, melyre zivataros időkben támaszkodni lehet. Ismeri a megyei rendszer hiányait, de azt véli, hogy azt a felelős miniszteriummal kombinálni nem lesz quadratura circuli [a kör négyszögesítése]. Akarja hát, hogy a municipiumok fennmaradjanak.” ⁵⁶

„Visszaemlékezések. Széchenyi István. I.”

Természetesen nem volt véletlen, hogy Széchenyinek a megyékkel kapcsolatos álláspontja többször is fölbukkant Kossuth öregkori publicisztikájában és levelezésében. A két politikus nagy reformkori irodalmi vitáját földolgozó történész, Viszota Gyula a Kossuth-hagyaték vizsgálata során olyan, részben egykorúan közölt, részben közöletlen írásokat talált, amelyekből kiderült: a „turini remete” – néhány korábbi, továbbá több ekkoriban papírra vetett emlékező írásából – egy Széchenyivel foglalkozó önálló cikket, egyben emlékirat-fejezetet tervezett összeállítani. ⁵⁷ Az 1880-as évek első felében, az *Irataim az emigrációból* IV. kötetével foglalkozva körvonalazódhatott ez az elképzelés. Helfy Ignác, a szerkesztő szerint a „negyedik kötet

⁵⁴ Uo. 123–124.

⁵⁵ Kossuthnak az április 2-i kerületi ülésen a „megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról” szóló törvényjavaslat vitájában elhangzott, nagyhatású beszédéről van szó, amelynek ez volt a refrénje: „megye! különben elvész a szabadság!”, és amelynek hatásáról így számolt be a *Nemzeti Ujság*: „[sz]ünni nem akaró éljenzés fejezé be e lelkesedéssel mondott beszédet”, ld. *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*. S. a. r., bev. BARTA István. Budapest, Akadémiai, 1961. 717–720.

⁵⁶ SZÉCHENYI, 1887. 572–573. Kossuth természetesen e ponton mellőzte Széchenyi beszédének folytatását, részben mert nem tartozott szorosan a tárgyhoz, részben pedig mert a gróf a megyei rendezéssel kapcsolatban, a nemesek szavazati jogának megmaradása kérdéskörében már az ő véleményével ellentétesen foglalt állást. Ennek az állásfoglalásnak ott és akkor persze meglettek a következményei, amiként arra a következő fejezetben visszatérünk.

⁵⁷ A cikk szerkezeti tervét közölte is, ld. *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Szerk. bev. VISZOTA Gyula. II. rész (1843–1848). Budapest, 1930. 1094. (A továbbiakban: VISZOTA, 1930.)

eredetileg az októberi diploma s az azzal kapcsolatos ügyeknek, melyek a jelen [V.] kötet első részét képezik, volt szánva, mikor munkaközben megváltoztatván tervét, abban hagyta a már szépen előrehaladt munkát s a negyedik kötetet Olaszország újjászületése történetének szentelte. Ugyanez történt a jelen kötet anyagával; eredeti terve szerint, a mint velem közölte, az októberi diploma s azzal kapcsolatos ügyeknek kellett volna az egész ötödik kötetet elfoglalniok.”⁵⁸

Könnyű belátni, hogy ha valaki az Októberi Diploma történetével foglalkozik, azonnal találkozik Széchenyivel: a gróf döblingi aktivitásának kiszivárgó jelei, amelyekről – mint láttuk – Kossuth is tudomást szerzett, azután halála és az azt kísérő nemzeti gyász mint az önkényuralom-ellenes tömegdemonstrációk sorozata mind szoros kapcsolatban állt azzal a politikai helyzettel, amelyben a konzervatívok inspirálta államirat kibocsátására sor került.⁵⁹ Bár ezekről a mozzanatokról végül Kossuth nem írt, valószínű, hogy a korszakkal foglalkozva számos korábbi emléke bukkanhatott fel újra, olyanok, amelyek – hiába igyekezett tagadni érzelmi érintettségét – ott motoszkálhattak benne a nagy ellenfelével őt összefűző kapcsolatrendszer korábbi fázisaiban is. A szépen gyarapodó anyag láttán, az 1880-as évek közepén így juthatott eszébe egy „külön” Széchenyi-cikk megírásának gondolata,⁶⁰ számos eleme a majdani műnek el is készült, de végül különféle okokból – minden bizonnyal részben egészségi állapotának, és vele együtt alkotókedvének az évtized második felében bekövetkező hanyatlása miatt is – félbemaradt a terv megvalósítása. A fennmaradó töredékek ugyanakkor alkalmasak arra, hogy segítségükkel tovább árnyaljuk azt a képet, amelyet Széchenyihez fűződő öregkori viszonyáról eddig megismerehettünk.

Az immár másfél évszázados múltra visszatekintő Széchenyi-kutatás egyik legjelesebb mestere, Vízota Gyula jóvoltából a Széchenyire vonatkozó Kossuth-szövegek és töredékek napvilágot láttak monumentális műve, a *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* lapjain. A *Visszaemlékezések. Széchenyi István I.* című írásról megállapította, hogy 1882–1885 között keletkezett, és hozzátette:

⁵⁸ HELFY Ignác: Előszó. In: KLI V. köt. VII.

⁵⁹ V. ö. SZABAD György: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: *Magyarország története 1848–1890.* Főszerk. KOVÁCS Endre. I. köt. Budapest, Akadémiai, 1979. 650–657.

⁶⁰ Velkey Ferenc is úgy látja, Kossuth a közelmúlt és a távolabbi múlt visszaemlékezéseit vegyítve, mintegy „időrendben” haladva jutott el épp ekkoriban a Széchenyiről való emlékek számbavételéhez, ld. VELKEY Ferenc: „Nem így történt. Jól emlékszem.” Kossuth Lajos korrekciós széljegyzetei a „Széchenyi-naplóhoz”. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948.* Szerk. DOBSZAY Tamás, ERDŐDY Gábor, MANHERCZ Orsolya. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012. 259–260. (A továbbiakban: VELKEY, 2012)

„[e]redetileg: Kossuth iratainak IV. kötetébe volt tervezve.”⁶¹ Ezt a szöveget 1885 áprilisában – négy cikkre osztva – Kossuth közreadta a *Pesti Napló* hasábjain is.⁶²

A bevezető érdekes és fontos megnyilatkozás: ebben Kossuth röviden, tömören összegezte politikai pályájának vezérgondolatait, alaptörekvéseit, részben Széchenyi nézeteivel konfrontálva, részben azoktól függetlenül. Erős érzelmi töltéssel jelentette ki, hogy valójában nem vállalkozhat kapcsolatuk átfogó bemutatására, mivel a „hatalmatlan emlékű férfiú” az ő irányában „ellenszenves idegenkedést” mutatott, így ha elemzést írna viszonyukról, az „önapológia gyarlóságát” nem tudná elkerülni. Persze önérettel tette hozzá az ellenszenv kapcsán: „irányomban ő, s nem ő irányában én, erre felemelt fővel hivatkozhatva”. Majd leszögezte: közöttük nemcsak a „modorra”, hanem a lényegre, az „irányra” vonatkozóan is komoly különbség, sőt ellentét állt fenn: „Ő liberális arisztokrata volt, én demokrata. A »pour le peuple« (»a népért«) mindkettőnk programjában benne volt, a »par le peuple« »a nép által« az övéből ki volt zárva, az enyimnek sarkalatos tétele volt. [...] Ő felrázta nemzetünket aléltságából, azután a felébresztett nemzet tevékenységének hasznosításával a tisztán anyagi érdekek azon mezejére kívánt szoritkozni, melyen a bécsi hatalom beleegyezését is kieszközölhetni vélte, tehát a nemzet közjogi érdekeit nem vette fel működési körébe, sőt rosszallotta, ha ki felvette.

Én felvettem – folytatja Kossuth –; tehetségem szerint mindent pártoltam, a mit a tettek mezején kezdeményezett (ő engem soha, az anyagi érdekek mezején sem), de többet, mást is akartam. Akartam, hogy az ember is szabad legyen a hazában, de maga a haza is szabad legyen, nem idegen célok eszköze, nem idegen érdekek szolgálója.” Az anyagi jólét előmozdítása ugyanis kevés – az „egészséges közgazdasági állapot” megkívánja, hogy a nemzet „magát öncélnak tekintve, saját érdekeinek egész körében szabadon rendelkezessék, a mint saját jóléte megkívánja vagyis, a mint Széchenyi magát az utolsó rendi országgyűlés végén (akkor már helyeslőleg) kifejezte: »Magyarország saját tengelye körül foroghasson.«⁷⁶³

E bevezetés után Kossuth két történet elmondását ígéri, az elsőt Széchenyi „ifjú korából, midőn még nem kezdte meg a hazában nyilvános tevékenységét, mely nevét

⁶¹ *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Szerk. bev. VISZOTA Gyula. I. rész (1841–1843). Budapest, 1927. 766. (A továbbiakban: VISZOTA, 1927.)– Az iratok eredeti levéltári jelzete: MNL OL R 90 I. №. 6594. Itt köszönöm meg Kurecskó Mihálynak, Laczlavik Györgynek és Rác Györgynek a levéltári tájékozódásban nyújtott szíves segítségét.

⁶² *Kossuth Lajos iratai* IV. kötete. Visszaemlékezések. Széchenyi István. I. *Pesti Napló*, 1885. április 8. 1. – *Kossuth Lajos iratai* IV. kötete. Visszaemlékezések. Széchenyi István. III. *Pesti Napló*, 1885. április 9. 1. – *Kossuth Lajos iratai* IV. kötete. Visszaemlékezések. Széchenyi István. Függelék. *Pesti Napló*, 1885. április 11. 1. – *Kossuth Lajos iratai* IV. kötete. Visszaemlékezések. Széchenyi István. Függelék II. *Pesti Napló*, 1885. április 12. 1.

⁶³ Uo. 766–768. – A tengely-mataforára ld. a 72. jegyzetet.

dicsővé, emlékét halhatatlanná tette; a másikat azon gyászos emlékü katasztrófa felől, mely őt a tettek mezejéről lesodorta.” A közreadó Vízota Gyula azonban megállapította, hogy az előbbi szöveg nem készülhetett el, mert az iratanyagban nincs nyoma, az utóbbi pedig valószínűleg a gróf „megőrülésére” vonatkozik és két fogalmazvány-változatban is fennmaradt.⁶⁴ Ám mielőtt belevágna e két történetbe, Kossuth jelzi, hogy eszébe jutottak „némely dolgok”, melyeket a többi előtt lejegyezne: „ha közérdekekkel nem bírnak is, talán mégis elcseveghetők, mert életrajzi vonások, melyek a köztünk fenforgott viszonyra egy kis lélektani mécsvilágot vetnek s részben legalább – azt hiszem – ismeretlenek.”⁶⁵

Nos, e „némely dolgok”-ról szóló írás, túlzás nélkül mondhatjuk: a kossuthi elbeszélő próza egyik gyöngyszeme. Előbb az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztésének pozsonyi hétköznapijait idézte föl, majd két történetet kapcsolt össze. Az első az, miképp szólította fel őt személyesen Széchenyi 1836-ban, hogy ne kérje felvételét a pesti kaszinóba: „Nagyon kérem Önt, ne hozzon minket zavarba, lépjen vissza; mert ha Ön inszistál, Jézus-Mária ugyse, tartok tőle, hogy mit oly nehezen építetem, összedől.”⁶⁶ A másik pedig arról szólt, hogy amikor a börtönből kiszabadult és a barátai segítségével a családja segélyezésére korábban összegyűjtött összeget – Széchenyi védnökségével – iparfejlesztési célra akarta adományozni, a gróf „kéresem teljesítését kereken megtagadta, azt adván okul, hogy a »vegyes házassági« viszonynál fogva, melyben Ausztriával állunk, ő eszmémet oly kényes természetű dolognak találja, melynek felkarolása őt kitűzött céljaiban akadályozná s az ő helyzetébe nem illik.”⁶⁷

Az elbeszélés szemléleti problémáival később foglalkozunk, de már itt megjegyezhetjük, hogy természetesnek tekinthető, miszerint az emlékek fölelevenítése során az irodalmi megformálásba (szerkezet, jelenetezés, a párbeszéd rekonstrukciója stb.) lényegileg belevegyült a szubjektív érintettség és elfogultság is. A közreadó Vízota Gyula a tárgyyszerű hitelesség számonkérésének igényével azonnal utalt is arra, hogy a kaszinóbeli szökváltás túl nyers: ha Kossuth valóban szemébe mondta

⁶⁴ Uo. 769–770.

⁶⁵ Uo. 770.

⁶⁶ Uo. 772. Velkey Ferenc két alapos tanulmányban is foglalkozott konkrétan a „kaszinó-jelenet” elemzésével, kísérletet téve az egykori „valóság” és a róla szóló elbeszélések mint részleges identifikonstrukciók párhuzamos vizsgálatára, ld. VELKEY Ferenc: Széchenyi és Kossuth első találkozás: A kaszinó-jelenet. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zoltán, PÜSKI Levente. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2010. 407–419. (a továbbiakban: VELKEY, 2010.) – VELKEY Ferenc: A kaszinó-jelenet, ahogyan Széchenyi interpretálta és Kemény lejegyezte. In: *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL Judit, SIPOS Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010. 343–351.

⁶⁷ Uo. 777.

volna a grófnak, hogy tulajdonképpen hazugságon kapja őt („hanem azért, hogy az a »Sámson« [ti. Wesselényi Miklós] tagja a kaszinónak, bizony nemcsak hogy az Ön épülete össze nem dőlt; de még csak Metternich sem lépett ki”), akkor aligha köszöni meg a végén Kossuth engedékenységét.⁶⁸ Említhetjük azt is, hogy miközben az elbeszélésben természetesen jól érződik a megbántott ember keserősége, ám annak kiváltó okát – meglepő módon – nem egyértelműen elmarasztaló erkölcsi indokkal, hanem valamiféle sajátos „pszichologizálással” magyarázza: „[m]egértettem, hogy meggyökerezett antagonizmussal állok szemben, mely nem engedi reménylenem, hogy a mi tőlem ered, bármi legyen is az, ő általa pártoltatni fog.”⁶⁹ E mozzanatra Kossuth emlékeinek áttekintő jellemzésekor még visszatérünk.

A visszaemlékezésekhez Kossuth mellékleteket is csatolt, így az 1. mellékletben a börtönből való szabadulás időszakából közölt egy Wesselényi- és egy Deák-levelét, továbbá pár apróságot a báró és a gróf közötti kapcsolatról, a 2. mellékletben pedig az Iparegyesület megalakulásának részleteit mutatta be.⁷⁰

„Visszaemlékezések II.”

A *Visszaemlékezések II.* anyaga maga is két változatra oszlik (szintén több jegyzettel kommentálva) és az elsőhöz hat további melléklet kapcsolódik. Az „a” változat a két politikus közötti vita évtizedét, majd magukat az 1848 tavaszán zajló eseményeket röviden érinti, azt hangsúlyozva, hogy „Martius 14-kével Széchenyi viszonya is megváltozott irányomban. Akkorig politikámnak Széchenyi határozott ellen-sége volt, akkora álláspontomat magáévá tette⁷¹ s ezt még egy nemével az apológiának is összeköti. – Kijelentette ugyanis, hogy a Martius 14-kei ülésben neki »régii kedves óhajta, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon, mert e nélkül oly progressio lehetetlen, a milyen után ő sóvárog«.⁷² E kijelentés legtekintélyesebb

⁶⁸ Uo. 773. V. ö. KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. 2. bőv. kiad. Budapest, Osiris, 2002. 155.

⁶⁹ Uo. 777.

⁷⁰ Uo. 778–786. A jegyzetekben az Iparegyesület vezérkarába tartozó, kémikus Irinyi Jánost véletlenül az öccséről Józsefnek nevezte; meglepő, hogy a hibát Viszota nem jegyzetelte, ld. Uo. 785.

⁷¹ A szöveget közreadó Viszota Gyula több jegyzetben is igyekezett bizonyítani, hogy valójában Széchenyinek számos fönntartása maradt Kossuth politikai tevékenységével kapcsolatban, ld. pl. Uo. 1051.

⁷² Kiemelés az eredetiben. A „tengely” metafora nem véletlenül bukkan elő többször is kulcsszerepben, ennek jelentőségét Széchenyi, Deák, Kossuth politikai nyelvén Velkey Ferenc is hangsúlyozza habilitációs dolgozatában, ld. VELKEY Ferenc: *A Kaszinó-jelenet: Széchenyi és Kossuth „első találkozása”. I. Vizsgálatok a Kaszinó-jelenet alapforrásai körül*. Habilitációs értekezés, kézirat,

politikai ellenem részéről az éveken át reáhalmozott gyanúsításokért elégtételt szolgáltatott [...]”⁷³

Többször is ismételve, hogy a forradalmi időszakban – a megyei hatóság népképviselőre alapozásának ügyét kivéve (erre alább az egyik melléklet kapcsán kitérünk) – már nem volt komolyabb konfliktusa minisztertársával, az elbeszélés e pontján idézte fel ellenpontként azt a híres történetet, amelyet Kemény Zsigmondnál olvasott. Az író báró a Csengery Antal szerkesztésében megjelenő *Magyar Szónokok és Statusférfiak* című híres kötet számára elkészítette a két Wesselényi, apa és fia portróját, és többek között belefoglalta egy pesti levéltudósítás fölolvadásának jelenetét az ifjabb Miklós báró otthonában: eszerint „[...] Metternich herczegnél valamikor a magyar ügyek felől beszélgetvén, a mindenható minister kikelt Kossuth agitatioi miatt és az ellenzékét nyugtalan szellemmel vádolta. Ekkor – t. i. pesti tudósítás szerint – Széchenyi elismerve a herczeg megjegyzéseinek igazságát, tanácsolá, hogy Kossuth irányában szükséges volna más politicát követni. Metternich kérdé: minő politicát? Utilisálni kell őt: mondá a gróf. S ha nem lehet? tudakolta a herczeg. Akkor fölakasztatni: válaszolta Széchenyi hidegen és vállatvonítva.”⁷⁴ Ennek kapcsán jegyezte meg azután Kossuth, hogy „[m]agam is csodálatosnak, valóságos lélektani különösségnek találom, dehát – nem tudom mikint történt, én nem voltam képes Széchenyire nehezteni.”⁷⁵

2015. (a továbbiakban: VELKEY, 2015.) Ezúton is köszönöm Velkey Ferencnek a kutatásairól adott tájékoztatást és a kézirat elolvasásának lehetőségét.

⁷³ Uo. 1051–1052.

⁷⁴ KEMÉNY Zsigmond: A két Wesselényi. In: *Magyar szónokok és statusférfiak*. Szerk. CSENERGY Antal. Budapest, Heckenast, 1851. 177. Széchenyi és Apponyi György alkancellár levelezéséből már Marczali Henrik megállapította, hogy az elhíresült „utilisieren oder aufhängen” alternatívát nem Metternichnek, hanem Lajos főhercegnek említette először a gróf, majd beszámolt erről az alkancellárnak is, ld. *Magyar államférfiak vallomásai. Széchenyi kiadatlan levelei Apponyi Györgyhez*. Közli: MARCZALI Henrik. *Pesti Napló*, 1928. június 24. 33. Később Kossuth pénzzel való megnyerésének a lehetősége is szóba került közöttük, ld. Uo. Széchenyi naplójában is szerepel egy utalás ezzel kapcsolatban, 1845. szeptember 15-én: „Kossuth nálam. Hosszas őszinte beszélgetés. 'ALATTOMOS ELLENSÉGE NEM VAGYOK etc. Felakasztatni vagy felhasználni etc.’”, ld. SZÉCHENYI István: *Napló*. Vál., szerk., jegyz. OLTVÁNYI Ambrus. Budapest, Gondolat, 1978. 1082. Ehhez Oltványi a következő jegyzetet csatolta: „Ezt Széchenyi mondja Kossuthnak”. ld. Uo., vagyis azt föltételezi, hogy a gróf – talán a pletykát megelőzendő – maga említette meg a volt lapszerkesztőnek, mit mondott róla „odafenn”. Ám Oltványi alighanem téved, hiszen a közismerten igen jó memóriájú, ráadásul ez ügyben érzelmileg nagyon erősen érintett Kossuth bizonyára nem felejt el egy ilyen súlyos tartalmú közlést éppen Széchenyitől – márpedig az öregkori feljegyzésben csak a Keménynél olvasottakra hivatkozik. Valószínűbb tehát, hogy a naplóhely nem közlést rögzít, hanem a gróf csupán magának ismételte meg e némiképp frivol állásfoglalást.

⁷⁵ Uo. 1055–1056. E ponton is erősen fölvetődik a helyzet valamiféle utólagos – megjátszott vagy őszinte – szépítésének motívuma; nem véletlen, hogy Viszota is ennek kapcsán ismételt utal Kossuth olyan naplójegyzeteire 1845-ből, ahol szerinte egyértelműen gyűlölettel ír a grófról.

Fölidézett egy másik történetet is: amikor Pest megye küldöttsége 1845 őszén Bécsben járt, hogy a horvátországi magyarellenes mozgalmak miatt tiltakozó feliratát átadhassa a királynak, de persze a kancellária eltanácsolta a deputációt, akkoriban állítólag Apponyi György alkancellár és Széchenyi levelezésében fölmerült: a Bécsben tartózkodó Kossuthot meg kellene mérgezni. Nem hitt ugyan a pletykában, de hozzátette: a dokumentumnak érdemes lenne utána keresni, hiszen „a közlés ismerete meglepő világot vetne nem Széchenyi lelkületére (mert ő nem írta, csak kapta azt a levelet), hanem az akkori kormány politikai rendszerére s moráljára.”⁷⁶

A mellékletek sorszámozása folytatólagos, így Viszota e második változat után 3. mellékletként közölte Kossuth meglehetősen élesen fogalmazott – mivel őszinte felháborodás szülte – vitairatát Horváth Mihály *25 év Magyarország történelméből* című munkájának azon állításával szemben, mintha 1848 tavaszán ő bármit is „nagy-ravágyásból” cselekedett volna.⁷⁷ Ennek kapcsán részletesen bemutatta az 1848. március 3-i híres felirati javaslat benyújtása és 14-i elfogadása közötti napok történetét, különös tekintettel a bécsi forradalom közbejöttére, majd ezt tulajdonképpen folytatva, a 4. mellékletben szemtanúként elmesélte, miképpen fogadták az országgyűlési küldöttség „argonautáit” a császárvárosban. Ezután Horváth Mihály további – szerinte szintén hamis – állításainak cáfolatába kezdett bele, de a kéziratot e ponton félbehagyta.⁷⁸

Mivel a visszaemlékező áttekintésben szóba került az a kérdéskör, amelyről Kossuth úgy tartotta, az egyedüli volt, amelyben 1848. március 14. után komolyabban konfrontálódott Széchenyivel, az 5. mellékletben külön bemutatta az 1848. évi XVI. törvénycikk megszületésének történetét. Már utaltam rá, hogy a megyei önkormányzat és igazgatás népképviselői alapra helyezésének egykori fejleményeivel azért is foglalkozott – más problémákhoz képest – részletesebben, mert a kiegyezést követő évek hazai politikai fejleményei közül a kormányzati centralizmus révén a demokratikus nemzeti önrendelkezés bástyáiként felfogott municípiumok – elsősorban a megyék – elsorvasztását tekintette az egyik legsúlyosabb problémának. És nyilván ez lehetett annak oka, miként szintén említettem, hogy Kossuth Ferenc is

⁷⁶ Uo. 1058–1059.

⁷⁷ V. ö. HORVÁTH, 1864. II. köt. 576–577. – A vitahelyzetet érzelmileg sem tekinthetjük közömbösnek, mert az 1867-ben hazatérő Horváth Mihály nemcsak a kiegyezés nyilvános apológiáját vállalta, de csatlakozott a Kossuth-ellenes hírlapi támadásokhoz is, melyek során azonban vitatható módon használta föl Teleki Lászlónak azokat a bizalmas leveleit, melyeket Puky Miklóstól, azok tulajdonosától még a genfi emigrációban kapott kölcsön történeti feldolgozás céljára; erre és az iratanyag kálváriájára ld. ÁCS, 1943. 5–17.

⁷⁸ VISZOTA, 1930. 1066–1068.

ezt a szöveget – noha már megjelent újságban is⁷⁹ – újraközölte apja válogatott iratainak általa sajtó alá rendezett X. kötetében.⁸⁰

Az a vitakérdés, hogy a megyei önkormányzat népképviselési alapon történő megválasztásakor a volt nemeseknek vajon megmaradjon-e a korábbi kiváltságos választójoga, „a miniszteri válság tehetségének terére az által sikamlott át; hogy a miniszterjelölt-társam Széchenyi István, ámbár velem mind a municipiumok alkotmányőri becsére s fentartásukra, mind a népképviselési átalakítás kívánatosságára nézve egyetértett, mégis indítványom ellen s a nemesség személyes tanácskozási és szavazati előjogának érintetlenül hagyása mellett nyilatkozott. Hosszú rhapsodikus beszédének – melyet szokás szerint humorisztikus közbeszövésekkel⁸¹ fűszerezett – lényege ezekben összpontosult: [...] ennek az átalakításnak most nincs ideje, nem tartotta méltányos dolognak, hogy a nemesség eddig gyakorlott jogából »de facto« kirekesztessék, az új országgyűlésnek kis idő alatt úgy is össze kell jönni, rendelkezék az majd gyökeresen, addig nem kellene a nemességet megsérteni [...] mert a magyar nemzetiség a nemességben koncentráltatik [...] Ne kedvetlenítsük el a nemességet.” Bár Kossuth e ponton hangsúlyozta, hogy szavazás esetén alighanem az ő eredeti javaslata – a népképviselési elv következetes érvényesítése, és így a volt előjog mellőzése – győzött volna, de felismerte: ez „veszélyes merénylet” lett volna az átalakulás legfontosabb érdekeire nézve, mivel „a többség határozata nem bírt volna azon súllyal, mely az ellenszenveknek imponált; a követi kar meghasonlása [pedig] szarvakat adott volna a reakciónak.” Végül – Batthyány Lajos miniszterelnök ösztönzésére is – megszületett a megoldás: „Széchenyi reáállott, hogy oly törvényt hozzunk, mely kötelességgé teszi a miniszteriumnak, hogy a megyei szervezetnek a közszabadsággal összhangzásba hozatala felől (a mi alatt mindnyájan a nemesség személyes részvétjogának a közgyűlésekben megszüntetésével népképviselési alappara fektetést értettük) a legközelebbi országgyűlésnek törvényjavaslatot terjesszen elé, addig pedig a megyei közgyűléseket megillető hatóságot, egy a megyei honpolgárok minden osztályaiból születési különbségre való tekintet nélkül választandó nagyobb számú állandó bizottság gyakorolja, én pedig reáállottam, hogy azon egyetlen közgyűlésen, mely a megyei hatóságot ideiglenesen gyakorlandó bizottmányt megválasztja, a nemesség s mindazok, kiket a megyék jogterjesztő határozatai szavazati joggal felruháznak, ezen jogokkal élhessenek.”⁸²

⁷⁹ Kossuth és Széchenyi. *Egyetértés*, 1891. március 29. 1.

⁸⁰ Kossuth és Széchenyi. *Közlő*: KLI X. köt. 364–377.

⁸¹ Mint említettük, itt hangzott el az adoma a pórul járt háztulajdonos szabómesterről. V. ö. Uo. 369., v. ö. VISZOTA, 1930. 1072. – SZÉCHENYI, 1887. 572–573.

⁸² VISZOTA, 1930. 1068–1076.

A sikeres és hatékony kompromisszum megtalálásnak folyamatát bemutató szöveg végül a Szekfű Gyula által is jellemzett írói fogással, a gondolati és indulati csatánoként is egyaránt hatásos, váratlan felkiáltással ér véget: „És mi lett a 48-ki törvényhozás e szent hagyatékából? Boldog isten, mi lett!”⁸³

A 6. melléklet tulajdonképpen a 4. mellékletben már ismertetett események: a március 15–18. között Bécsben történtek újbóli ismertetése, megint csak elsősorban rekonstruált párbeszédekkel jelenetelve a főhercegekkel való tárgyalásokat, mindazt, amit e sorsdöntő napokban átéltek. Különösen fontos és hasonlóképpen nevezetes a hozzáfűzött jegyzet, amelyben azt a híres beszélgetést meséli el, hogy – a történeti vizsgálat szerint a szeptember 15-én éjszaka zajló találkozáson – miképp utasította vissza István nádor, hogy a bécsi „kamarillával” és annak magyarellenes politikájával való végső szakítás esetén az ő fejére kerüljön a királyi korona.⁸⁴

A mellékletek sora ezzel véget ér. Befejezésül a Kossuth által tervezett Széchenyi-cikkhez tartozó kéziratok utolsó két darabját közölte Viszota Gyula. Egyikük az előbb „a” jelűként említett áttekintés „b” változata, amely hasonló gondolatmenettel indul, mint a párja: annak bizonyításával, hogy Széchenyi ellenségességével szemben Kossuth egy évtizeden át mennyire a nagy ember iránti kímélettel próbált védekezni, ám a gróf valójában ezt nemigen érdemelte meg. A szövegnek az a sajátossága, hogy a visszaemlékezés azonnal egybefonódik a Horváth Mihály állításaival kapcsolatos polémiával, arra utal, hogy e „b” változat megfogalmazásának az lehetett az oka, hogy a munka során kezébe került a történész könyve, és úgy érezte, immár úgy kell emlékeit újraírnia, hogy az egyben kritikai pajzsként is szolgáljon a hivatásos historikus igaztalannak érzett vádjaival szemben.

Szellemesen hívta fel a valódi ellentmondásra a figyelmet, amikor rámutatott: a róla adott jellemrajz ellentétes a szerző (maga is hajdani történelmi szereplő) egykori viselkedésével, ami ezáltal hitelteleníti előadását. Mivel ő, a protestáns (evangélikus) vallású kormányzó 1849-ben a katolikus püspököt, Horváthot nevezte ki válás- és közoktatásügyi miniszternek, mégis „ha ez a Horváth Mihály oly hitványnak hitte jellememet, mint a minőnek munkája idézett helyén teszi, a politikai tisztesség érzetének nem lehet meg nem ütközni a felett, hogy tőlem mégis ministeri tárcát fogadott el s magát egy oly hitvány emberrel, mint a minőnek fest, solidaritásba helyezni nem vonakodott.” Majd viszonylag részletesen foglalkozott (szintén két megfogalmazásban) a háziadó önkéntes vállalásával kapcsolatos mozgalmakkal, és ennek egyik elemeként azzal a váddal, mintha valóban ő lett volna az, aki a közte-

⁸³ Uo. 1076.

⁸⁴ Uo. 1079–1081. V. ö. GERGELY András: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Budapest, Akadémiai, 1989. 122–123.

herviselés nagy eszméjének behozatalát az előbbi melletti agitációval hátráltatta volna.⁸⁵ Azonban mindkét szövegváltozat befejezetlen: Kossuthnak minden jel szerint 1885 táján fogyott el – előbb nyilván csak átmenetileg – a kedve, energiája, hogy Széchenyire emlékezzék és közben Horváth Mihállyal vitázzon. Bár nem vették le deklaráltan a napirendről, hogy a befejezendő Széchenyi-szövegek bekerüljenek az *Irataim...* jövődő köteteinek valamelyikébe, a turini öregember szemében valami képp kezdtek elveszíteni korábbi aktualitásukat és fontosságukat.

Az utolsónak közölt kézirat megint csak nevezetes írás: drámai erejű elbeszélés (szintén két változatban megfogalmazva) a gróf utolsó megjelenéséről a kormányülésen, vagyis arról, miként zajlott „Széchenyi szerencsétlen elmebetegsége első rohamának története”. Nincs okunk az elbeszélés részleteit alapjaiban megkérdőjelezni (leszámítva természetesen a párbeszéd rekonstrukciójánál az elkerülhetetlen szubjektív mozzanatok már többször említett „beszámítását”), így azt sem, hogy a gróf rögeszmésen csak az esetben akarta elhagyni a fővárost, ha erre Kossuthtól fölszólítást kap. A szöveg végén ugyanakkor Kossuth egyértelműen állást foglalt az ügyben, hogy „[b]etegsége nagyon hevenyesen tört ki, de nem tartott huzamosabb ideig. Az a ház amott Döblingben, melyben életét végezte, neki nem kóroda, hanem menedék ház volt.”⁸⁶

Ma már tudjuk, ebben a kérdésben Kossuth tévedett – de tévedésében nem állt egyedül. Az a pletyka hatott rá, amelyet 1859-ben Walternétől, Pulszky Ferenc anyósától hallhatott, és amely akaratlanul sem közvetíthetett mást, csakis téveszmét. Ekkoriban ugyanis nemhogy a közvélekedés, de még a pszichiátriai szaktudás sem érte el azt a szintet, amely a ciklikus változásokkal jellemezhető, bipoláris jellegű elmebetegségeknél tapasztalható átmeneti tünetmentességet és a tényleges gyógyulást egymástól meg tudta volna különböztetni.⁸⁷ Ám szemmel láthatóan aziránt nem volt kétsége Kossuthnak, hogy a nyárvégi napokban Széchenyi valóban súlyosan megbetegedett – mivel pedig ez esetben nincs olyan mozzanat, amely speciálisan torzítaná a majd négy évtizeddel későbbi visszaemlékező látószögét, így elbeszélésének főbb elemeit a történészek zöme a szó tárgyi értelmében is hitelesnek tekinti.

⁸⁵ VISZOTA, 1930. 1082–1092.

⁸⁶ VISZOTA, 1930. 1092–1093.

⁸⁷ A Széchenyi betegségével kapcsolatos tipikus félreértésekre ld. CSORBA, 2016. 14–23. Viszota Gyula azonban vádnak érezte Kossuth megfogalmazását és részletes érveléssel bizonyította, hogy Széchenyi nemcsak megbetegedett, de az is maradt, így nem „megfutamodása” álcájaként ragaszkodott a „keserves kóródában” lakáshoz, ld. VISZOTA Gyula: Bevezetés. In: VISZOTA, 1930. CDXVII–CDLIV.

Visszapillantások Wesselényi Miklósról

Végül említenünk kell, hogy Kossuthnak a jó barát és mentor Wesselényi Miklósról készített feljegyzés-töredékeiben is van néhány érdekes és fontos emlék Széchenyivel kapcsolatban. E szövegek megírásába a már eddig is tapasztalt kettős motiváció hatására vágott bele a szerző. Egyfelől a Széchenyi- emlékekkel való foglalkozás ihlette meg,⁸⁸ de itt is volt közvetlen apropó: Szikszai Lajos, Szilágy megye alispánja küldte meg neki 1885 áprilisában a zilahi megyeháza Wesselényi-portréjának avatásakor mondott beszédét, és az ebben található, Kemény Zsigmondtól átvett gondolatok kiigazítására való törekvés is a kezébe adta a tollat. „1848-ról van szó – róttá a témakört az árkus papírra –, mert akkortól mondatik Wesselényi felől, hogy elvált tőlem, mert úgy látta, hogy a politika, melynek exponense valék, forradalomra vezet, akkor szorított elérékenyülve jobbot Széchenyivel, elismerve, hogy Széchenyinek jóslatával igaza volt.” Ám ez tévedés, szögezi le a torinói visszaemlékező: a forradalmat nem a magyarok csinálták, hanem éppenséggel a bécsi udvar, Wesselényi szavaival: a „bűn koholta gaz reakció” a független felelős magyar minisztérium ellen! Elutasítja a gróffal való szembeállítását, mivel – említettük már – koncepciója szerint Széchenyi és az ő politikája 1848. március közepétől kezdve nem különbözött egymástól (utalva a Batthyány-kormányban megvalósuló együttműködésükre) – márpedig ha az övé (ti. Kossuthé) forradalomra vezetett, akkor arra vezetett Széchenyié is! Fölhasználta azt a korábban már említett motívumot is, hogy Széchenyi mennyire pártolta a kormányzati reformterveknek a Kossuth által javasolt bankjegykibocsátással történő finanszírozását. Közismert tényként utalt rá, hogy „a hazánk vesztére törő udvari camarilla nem is mulasztotta el a beteges uralkodó tekintélyét arra felhasználni, hogy a magyar pénzjegyek kibocsátását forradalmi cselekménynek bélyegezze. A dolog tehát úgy áll, hogy ha ez forradalmi lépésnek nevezhető, a forradalmár cím még inkább megilleti Széchenyit, mint engem, mert ő volt az, ki nemcsak magánértekezéseinkben, hanem a főherceg nádor elnöklete alatt tartott miniszteri tanácsulésekben is erre folyvást az ő sajátos, drasztikus modorában nógatott, sarkanyúzott, nekem kellett őt a siker feltételét képező óvatosság szükségére figyelmeztetnem.”

Ugyanígy tévedés szerinte az a megállapítás is, hogy Wesselényi és Széchenyi pályájuk végén az eszmékre és elvekre nézve mindenben egyetértettek volna. Joggal hívta fel arra a figyelmet, hogy a vak bárónak még abban a nemes gesztusában is,

⁸⁸ Velkey Ferenc ennek kapcsán áttekinti a feljegyzések lehetséges időrendjét és cáfolja Szekfü Gyula érveit azzal kapcsolatban, hogy esetleg a Wesselényi-töredék született volna korábban, ld. VELKEY, 2015. 128.

amikor 1848 őszén megvédte az elmebeteg grófot a radikális fiatalok túlzó támadásaitól, még akkori nyilatkozatában is ott van, hogy „Gróf Széchenyitől én régi és hű bajtársa, olykor napszámosa is már évek óta gyakran, vagy inkább többnyire véleményben és eljárásban eltértem, különböztem. Meg volt tehát az elvrokonság közöttünk többként ingatva.”⁸⁹

A Wesselényiről tervezett visszaemlékezések megírásának belső motivációja azonban az 1880-as évek második felében éppúgy elapadt, mint a Széchenyivel kapcsolatos írásoké – és az ok is nyilván ugyanaz volt, mint azok esetében.

„Ébresztő villámfény” és demokratikus „közszellem”

Rövid áttekintésünk végén fölvethető a kérdés, mit mondhatunk arról, miképpen összegezhető az a Széchenyi-kép, ami az öreg Kossuth töredékeiből kirajzolódik. Megtudunk-e valami újat mindkettőjükéről: az egyikről, amit a másik mond róla, és a másikról, ahogy az egyikről beszél? Nos, minden jel szerint a historista, a strukturalista és a narrativista történetészi megközelítés egyaránt értékes tanulságokat szűrhet le ezekből a Kossuth-szövegekből.⁹⁰ Mégpedig elsősorban azért, mert amikor szerzőjük visszaemlékezik életének pár olyan mozzanatára, amelyek a grófhhoz kötődnek, akkor – a neves francia irodalomtudós, Philippe Lejeune kategóriáit használva – egyszerre köt ún. önéletírói paktumot és referencia-paktumot olvasóival.

Önéletírás? Közismert, hogy Kossuth erősen idegenkedett ettől a műfajtól. Érvelése egy mai narrativistának is imponálna: „Én [...] egy nemével a legyőzhetetlen undornak viseltetem az autobiographiák iránt, mert lélektani okoknál fogva meg vagyok győződve, hogy a ki saját »viselt dolgainak« megörökítése végett veszen tollat kezébe, akarva, nem akarva azon ösztön befolyása alatt ír, hogy saját édes éjje alakjának szögletenességeit kidomborítsa, saját jellemének foltjait lecsiszolja, hibáit

⁸⁹ *Visszapillantások Wesselényi Miklós közléte végszakának idejére*, kéziratok, fogalmazványok, MNL OL W 271 MF 7130 B 105. (Digitális másolat, az iratanyagban van filmtári jelzete is.)

⁹⁰ Kövér György használja e kifejezéseket az utóbbi évtizedek főbb történetész-irányzatainak jelölésére. A historista (a „hagyományos” történetész) a 19. századból származó külső és belső forráskritika módszereit használva hisz abban, hogy ezek révén rekonstruálni képes az egykor volt „igazi” valóságot. A strukturalista a különféle gazdasági és társadalomtörténeti forrásokból kinyerhető kvantitatív adatokat tekinti kellően objektívnek ahhoz, hogy segítségükkel minden egyéb adat érvényességét lemérje. A narrativista pedig már lemond az elbeszélés és a valóság kritikai összevetéséről és csak az érdekl, pusztán az elbeszélés (narratíva) megkonstruálása mit mond az elbeszélőről és az általa szemlélt világról. Minderre ld. Kövér György: *Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet*. Scharf Móric önéletírása. In: *Uő.: Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014. 157.

elsimítsa, vétkeiket elfedezze vagy mások nyakába kerítse; általában hogy másokat minél kisebbeknek tüntessen fel, miszerint maga minél nagyobbak látszassék.”⁹¹

Valóban, a modern irodalomelmélet és a szociológia az utóbbi évtizedekben szigorú és módszeres kritika alá vette az önéletírást, és végső soron oda jutott, ahová fenti mondataiban Kossuth: ha e műfaj alkotásait a valóságról szerzett egyéb információk referenciájának vetjük alá, akkor a szerzőkről kiderül, akarva-akaratlanul, de nem őszinték és nem megbízhatóak, vitatható tehát az általuk nyújtott (ön)ismeret igazsága és jóhiszeműsége, a szövegekben föltárulkozó múlt objektivitása.⁹² Ám Kossuthnál, meglepő módon, *másokról* nyilatkozva már nem ez a helyzet! Attól nem idegenkedett, hogy valamilyen konkrét eseményről, problémáról, a múlt egy általa is átélt, esetleg többektől vitatott pillanatáról közreadja a személyes emlékeit. Még-hozzá kifejezetten a referencialitás igényével – úgy, ahogyan azt a modern irodalomkritika érti: hogy visszaemlékezései „a szövegen kívüli »valóságról« nyújtsanak tudást, tehát *igazságpróbának* vessék alá magukat.”⁹³ Ám hiába beszél másokról (pl. Széchenyiről, Wesselényiről), ha a hozzájuk való *viszonya* kerül szóba, akkor valójában *újjászületik* a probléma, amitől joggal tart az önéletrajz kapcsán: ez esetben sincs ugyanis semmi, ami saját szerepe kapcsán megvédené az akaratlan szögletkidomborítások, foltlecsiszolgatások és hibaelsimítások „ösztönétől”. Miképp lehetséges, hogy nem vette észre: minden *másokról szóló* történet is egyben az ő saját élete egy adott részletének *önéletrajzi* elmesélése?

Nos, minden jel szerint nem tudatosodott benne ez az összefüggés. Pedig a szükséges érzékenysége – az alapdilemma fölismerése mutatja – megvolt hozzá. Hogy miért nem, talán egy majdan megírandó Kossuth-pszichobiográfiából megtudjuk a választ.⁹⁴ Mindenesetre a szemtanú-emlékek közzétételére vonatkozóan komoly buzdítást találunk azokban a feljegyzéseiben, amelyekben – mint már említettük – egykori nagy pártfogója és barátja alakját idézte meg. A *Visszapillantások Wesselényi Miklós közélete végszakának idejére* című, kiadatlan kéziratában írja: „Tudom, hogy ez most nem népszerű foglalkozás. A megváltozott viszonyok áramlatának visszahatása a lelkületekre az ily Visszapillantásoknak nem kedvező. Furcsán értel-

⁹¹ Kossuth Lajos a *Magyar Ujság* szerkesztőjének. Torino, 1870. december 30. Közli: KLI VIII. köt. 330.

⁹² A dilemmákat – beleértve Pierre Bourdieu immár klasszikus kételyeit az „életrajzi illúzióról” – részletesen számba veszi LEVI, Giovanni: Az életrajz használatáról. Ford. CZOCH Gábor. *Korall*, 2000/4. 81–92.

⁹³ LEJEUNE, Philippe: Az önéletírói paktum. In: Uő.: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest, L’Harmattan, 2003. 37. (a továbbiakban: LEJEUNE, 2003.) (Kiemelés az eredetiben.)

⁹⁴ A Görgei–Kossuth viszony kapcsán már fölvettem egy ilyen elemzés elkészítésének tudományos időszerűségét, ld. CSORBA László: Görgei-kérdés – Kossuth-kérdés. *Élet és irodalom*, 2019. október 6. 5.

meztetik egy idő óta a loyaltás. A fátyolvetés a múltakra nem csak divat, hanem hazafias bölcsességül is árultatik. Nem vitatkozom felette, de nem »instállok« magam számára e bölcsességből, mert még el nem szoktam hinni azon ős igazságban, hogy a történelem az élet mestere. Igen, de azzá csak a megemlékezés által lehet; a mi elfelejtetik, annak tanulsága elveszett, a mi pedig az opportunismus iránti hódolatból eltorzítottatik, az félre vezet.⁹⁵

Mint látjuk, Kossuth itt nem kifejezetten önéletírásra buzdít, hanem általánosabban szól: vélhetjük úgy, hogy elsősorban a *másokról* szóló emlékek fölidézését javasolja annak érdekében, hogy a latin mondás forrásbázisa gyarapodhasson, és így az igazsága érvényesülhessen. De *expressis verbis* nem zárja ki az autobiográfiát sem, bár valószínűleg nem azért, mintha visszavonná 1870-ben megfogalmazott, fentebb idézett gondolatát. Lehet, hogy a maga számára olyannyira különbözött egymástól a megszólalásnak e kétféle módja, hogy nem érezte szükségét az autobiografikus szkepszis megismétlésének. Az azonban nyilvánvaló, hogy a Széchenyiről közreadott emlékei esetében is elvárta, miszerint olvasói azokat a valóságról szóló tényszerű, objektív közléseknek tekintsék, és nem tartott attól, hogy a történettudomány „klasszikus” forráskritikai eszközeivel végzendő ellenőrzés megcáfolná állításait.⁹⁶ Ám írásaiban több olyan adat is van, amit csak tőle és csak ezekből a feljegyzésekből ismerünk, így a „historista” vizsgálat (legalábbis újabb források előkerüléséig) nem szerezhethet a maga módszertani paradigmája szerint „teljes” bizonyosságot ezek valóságtartalmáról.⁹⁷

⁹⁵ *Visszapillantások Wesselényi Miklós közléte végszakának idejére*. MNL OL W 271 MF 7130 B 105. Velkey Ferenc elemzésében is hangsúlyosan szerepel ez a fontos Kossuth-megnyilatkozás, ld. VELKEY, 2015. 124. Köszönöm, hogy a szöveg jelentőségére fölhívta a figyelmemet.

⁹⁶ Utaltam már rá, hogy Viszota Gyula több jegyzetben vitatta konkrét megállapításait és értékeléseit, legtöbbször a gyakorlott „historista” történetkutató megalapozott forrásismerete alapján. Ám említendő, hogy e bírálatokon időnként átüt szerzőjüknek a kiegyezéssel és Széchenyivel mélyen rokonszenvező beállítottsága, így ő sem tekinthető mindenben elfogulatlan kritikuskak; e szempontból ld. pl. erőteljes érvelését Kossuth azon állításával szemben, miszerint 1848. március 14. után a két államférfi közötti főbb ellentétek megszűntek volna. VISZOTA, 1930. 1052–1053. Arra, hogy Viszotának is van „rejtett elbeszélése”, Velkey Ferenc is utal, ld. VELKEY, 2015. 60–61.

⁹⁷ Lejeune így exponálja ezt a problémát: „Az önéletírás esetében nem beszélünk az *igazságpróba* gyakorlati nehézségeiről, mivel az önéletírás éppen azt meséli el nekünk, amit egyedül ő mondhat el – éppen ebben áll elbeszélésének érdekessége. Életrajzi kutatásokkal könnyedén gyűjthetünk egyéb információkat és meghatározhatjuk az elbeszélés hitelességének mértékét. A különbség nem ebben áll, hanem abban az ellentmondásos tényben, hogy az efféle hitelességnek nincs döntő jelentősége. Az önéletírásban nélkülözhetetlen, hogy *megkössék és betartsák* a referenciális paktumot: nem szükséges azonban, hogy az eredmény a szigorú hasonlóság alapjain jöjjön létre. Lehet, hogy a referenciális paktumot az olvasó kritériumai szerint nem tartják be pontosan, ennek ellenére mégsem tűnik el a szöveg referenciális értéke (épp ellenkezőleg); mindez nem igaz a történelmi és újságírói szövegekre”, ld. LEJEUNE, 2003. 38. (Kiemelések az eredetiben.)

Kossuth Lajos 34 évvel élte túl Széchenyi Istvánt. E harmadfél évtizedben született írásaiban a „legnagyobb magyar” viszonylag ritkán bukkan fel, de ha szó van róla, mindig ugyanabban a beállításban szerepel – és ez aligha lehet véletlen. E beállítást Kossuth tisztán megadta már említett, Jósika Miklóshoz 1860. április végén elküldött levelében, idézzük fel újra: „Széchenyi nem nekem személyes ellenségem volt, hanem az ügyé, melyet képviseltem s képviselek. Engesztelhetlen ellenkezésben állott pártunkkal, elveinkkel, politikánkkal. Az ország szellemi ébredésének Prometheusa, anyagi haladásának teremtője volt s nemzetiségének istápjá. Azért őt korunk legnagyobb magyarja gyanánt tisztelém mindig, ezer sértései daczára, s mint ilyenek, hódolok emlékének. Dúsan megérdemli a nemzeti gyászt s mindent, mit egy nemzet nyújthat legnagyobb fia emlékének.”⁹⁸

A „nagy Széchenyi-elbeszélés” tehát, amelyet Kossuth megalkotott, de végül nem írt meg minden részletében és nem közölt teljes egészében, ezen a szemléleti alapon nyugszik. Ezt a „mesterelbeszélést” a „valóság”-hoz való viszonya szempontjából természetesen az jellemzi, mint minden életrajzi jellegű emlékeztet: egyértelműen konstrukció, a tudatos és spontán, netán automatikus elemek mindenkor sajátos keverékéből összeálló, funkcionális öngazolás, amelynek azonban bizonyosan vannak „igaz” elemei, csak ezeket a legaggályosabb forráskritikával sem lehet mindig, minden kétséget kizáróan elválasztani a bizonyosan hamis, manipulatív, vagy csak szimplán téves közlésektől. Nem tudatos csalásról van szó, természetesen, hanem a kognitív torzításnak az emlékezésben eleve benne rejlő, belső hajlamáról, amely a legegyszerűbb disszonanciák ily módon való megoldásától egészen az „élettörténet mitológikus áthangolásáig” terjedhet.⁹⁹ Nemrég Velkey Ferenc több tanulmányban számba vette azokat a forrásokat, amelyek az ún. Kaszinó-jelenettel (Kossuth 1836-os jelentkezése a pesti Kaszinóba, és annak visszavonása) kapcsolatban fennmarad-

⁹⁸ KOSSUTH, 1881. 457–458. Mivel ez a beállítás egyben önképével is alapvető szinkronitásban volt, így bármikor változatlanul bukkanhatott elő újra és újra, ha Széchenyi valamiért szóba került. Ez történt az 1880-as években, így e kiegészítéssel együtt érthetünk egyet Velkey Ferencsel abban, hogy Kossuth „az 1880-as évek derekán a memoárral [a tervezett Széchenyi-cikkkel] »írta vissza« az emlékeibe Széchenyit!”, ld. VELKEY, 2012. 260.

⁹⁹ Hankiss Ágnes szerint „[a]z ember aktuális életmintájának megfelelően újrainírja élettörténetét, saját múltjának képét úgy alakítja át, hogy optimálisan beleilleszkedjék aktuális életstratégiájába. A mitológikus áthangolás ebben az újra-írásban, átalakításban tölt be eszköz-szerepet”, ld. HANKISS Ágnes: „Én-ontológiák”. Az élettörténet mitológikus áthangolása. *Mozgó Világ*, 1975. december (1. évfolyam, 1. szám), 39. A szociálpszichológiai kategóriát invenciózusan alkalmazza Kossuth amerikai szerepfelfogására FRANK Tibor: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese”: a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Debreceni Egyetem, Debrecen Megyei Jogú Város és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2002. szeptember 25–26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai*. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Osiris, 2006. 187.

tak. Mivel e források egyike az öreg Kossuthnak a készülő Széchenyi-cikk számára az 1880-as évek közepe táján, Torinóban írt, memoárszerű szövege, így – ezt összevetve a többi emléktöredékkel – írásaiban egyben a „nagy elbeszélés” alapvonalait is felvázolta, plasztikusan megjelölve azt a pozíciót, ahonnan a visszaemlékező megszólal: „A memoár-részletből világosan látszódik, hogy az emlékeit „rendező» Kossuth Lajos tökéletes összhangban van »színre vitt« én-jével. [...] Neki nem emlékezni kell, hanem »emlékezést írni«, ilyen értelemben azt is mondhatjuk: elsősorban nem emlékezik, hanem memoár-elbeszélést ír. [...] az emlékezés narratív megközelítésének alapvetése, hogy az önéletrajzi emlékezet egyben elbeszélés is, amely »tartalom irányított« folyamat.”¹⁰⁰

Ez a „tartalom” egyértelműen kifejezésre jut azokban a megjegyzésekben is, amelyekkel a visszaemlékező „turini remete” egy, a téma szempontjából különösen fontos könyvet kommentált: Széchenyi naplójának 1884-ben Zichy Antal által gondozott kiadását, melynek egykori, torinói példánya manapság az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Kossuth Emlékkönyvtárban található. Velkey Ferenc a bejegyzések alapos tanulmányozása során nemcsak azt állapította meg, hogy e sajátos egyveleg (Zichy Antal saját elbeszélése szétválaszthatatlanul egybefolyik a naplóból vett szöveggel) már csak azután került az exkormányzó kezébe, hogy felhagyott a Széchenyi-cikk fogalmazásával. Azt is bizonyítja, hogy ugyanaz a konstrukció hatja át a kommentárok minden szavát, sorát, ami a szerzőt a többi följegyzés készítésekor is ihlette. „A memoárrészletek és -töredékek szorosan összefüggenek – állapítja meg Velkey –, ami egyértelművé teszi, hogy Kossuth egy átfogó, egységes »nagy Széchenyi-elbeszélés« vázát és részleteit készítette el. Itt csak sematikusan feltárva: Kossuth bizonyítani törekedett, hogy

1. már vitájuk előtt Széchenyi rosszindulattal volt iránta, és az ellenszenvé megmagyarázhatatlan volt.
2. Ő megújuló kísérletet tett arra, hogy a közügy érdekében feloldja személyes ellentétüket, de ez nem sikerült.
3. Vitájuk időben behatárolt, 1841 elejétől 1848 márciusáig tartott.
4. Vitájuk a reformtáboron belüli megosztásként értelmezhető, s a két fő törésvonal közöttük: a *liberális arisztokrata–demokrata*; illetve önrendelkezés szempontját mellőző *pragmatikus-kormánypárti* – az ország önrendelkezéséért küzdelmet folytató *ellenzéki* volt.

¹⁰⁰ VELKEY, 2016. 142–143. Velkey a témakörben eddig megjelent négy tanulmányában természetesen nemcsak Kossuth, hanem Széchenyi emlékkonstruáló technikáit, tudatos és spontán manipulatív mechanizmusait is részletesen elemzi.

5. Vitájuk ideje alatt Széchenyi rosszindulata, gyűlölete egyre inkább nőtt, és változatos formákban nyilvánult meg.
6. 1848. március 14-én Széchenyi gyökeres fordulatot hajtott végre, nyilvánosan elismerte az ő igazát, és ezzel (teljes) elégtételt szolgáltatott neki.
7. 1848-ban (a korai, de feloldott megyei vitát kivéve) egyetértettek, Széchenyi Döblingbe kerüléséig mindvégig együttműködtek.”¹⁰¹

A Velkey által fölvezetett séma pontosan megjelöli azokat a kulcspontokat, amelyekkel foglalkozva a visszaemlékező Kossuth megalkotta a maga „mesterelbeszélését” Széchenyiről. Egyetérthetünk a szerzőnek azzal a megállapításával is, hogy a 6. pontban jelzett problematika – kettejük viszonyának gyökeresként ábrázolt, diametrális fordulata 1848. március 14. után – érintette Kossuthot érzelmeiben a leginkább, hiszen „elégtételt szolgáltatott” (!) neki, így valóban az lehetett az egyik legfőbb „historiográfiai” törekvése, hogy ebben az irányban befolyásolja viszonyuk majdani ábrázolójának szemléletét.¹⁰²

A „nagy elbeszélés” elemzésének zárásaként pedig – a részletek komplex mikro-történelmi elemzéseinek eredményeit egybezárkóztató – szerzőnek azt az összegező értékelését is elfogadhatjuk, amelyet ő elsősorban a Kaszinó-jelenetre ért, de úgy vélem Kossuth összes, Torinóban papírra vetett Széchenyi-émlékére igaz: „a kossuthi elbeszélés későbbi szövegvilágok egymásba játszásából megszülető, a jelenbeli (1885 körüli) életstratégiához illeszkedő elbeszélés, amelyik azonban mint önérvényű interpretáció, minden tévedése, elrajzolása ellenére egyenértékű értelmezése az egykor volt jelenetnek. S olyan értelmezői dimenziókat nyit meg, amelyekkel közelebb lehet férközni az „első találkozás” világához.”¹⁰³

Végül a Széchenyi-feljegyzések még egy elemével érdemes kicsit közelebbről foglalkoznunk. Korábban már utaltunk rá, hogy bár halogatva, de még évekig szó volt arról, hogy a szövegcsoport egészben is megjelenik mint az *Irataim*... további kötetek egyikének fejezete. Ám ez elmaradt, és az okokon tűnődve, talán a betegség és az öregség energia-apasztó hatásán túl más szempontot is figyelembe vehetünk. Hiszen tudjuk jól, Kossuth még 80 felett is lenyűgözően szenvedélyes és aktív tudott lenni, ha valamilyen témakör erősen megérintette (közismert példái ennek az egyházpolitikai küzdelmek idején, vagy az antiszemitizmus felújulása kapcsán születő megnyilatkozásai).¹⁰⁴ Úgy vélem, e vonatkozásban érdemes figyelni a Széchenyi-memo-

¹⁰¹ VELKEY, 2012. 260.

¹⁰² Uo. 260–261.

¹⁰³ VELKEY, 2015. 205.

¹⁰⁴ V. ö. SZABAD György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, Kossuth, 1977. 203–204.

árszövegekben fölbukkanó erős érzelmi-sérelemi motívumra: annak a méltatlanságnak a panaszára, hogy a folyamatos bántást, sértegetést Kossuth – úgy vélte – nem érdemelte meg, és ha talán túlzás is, hogy nem viszonzta soha (ennyiben helytálló Viszota Gyula korrekciója), azt mindenképpen Széchenyi kezdte el. Nos, a kérdés történeti irodalmában valóban nemigen vitatja senki, hogy az *Országgyűlési Tudósítások*, majd a *Pesti Hirlap* szerkesztője valamilyen mértékig valóban joggal érezhette úgy, személyesen nem adott arra okot, hogy a gróf ellenszenvét kiérdemelje, így ez utóbbi meglétének valóban nem volt „értelme”, valamiféle oksági genezise. Ezt meg is fogalmazta a Kaszinó-jelenet élőként ábrázolt (valójában fiktív) párbeszédében: „[d]e hát rokonszenvről, ellenszenvről ember nem tehet; nem akarától függ; terem mint a subagallér. Tüdnöm kell.”¹⁰⁵ Túrte is, de a meg nem érdemeltként megélt méltatlanság miatti keserűség ott munkálhatott benne évtizedeken át, és – talán nem túlzás a feltevés – végül megtalálta a kiutat: ebben az értelemben a visszaemlékezések egyben bizvást tekinthetők az érzelmi frusztráció feldolgozásának is, amennyiben kiírta, kiadta magából a nagy ellenfelével kapcsolatos személyes sérelmének feszültségét.

Megerősíthetjük ezt a feltételezést, ha a visszaemlékezés-töredékeket összevetjük a napjainkban egyre népszerűbb ún. pozitív pszichológia egyik fontos kutatási területe, a megbocsátás lélektana területén kidolgozott intervenciós technikák fontosabb lépéseivel. Ezek közül több kulcselem – a sérelem részletes felidézése (amely sokszor már önmagában terápiás hatású), a sérelem elkövetésének megértésére törekvés (direkt rosszindulat helyett az ellenszenv megokolhatatlanságának feltételezése), a megbocsátás melletti elköteleződés, sőt az érzelmi kibékülésre törekvés (együttműködés a Batthyány-kormányban) – fölbukkan Kossuth elbeszélésében is.¹⁰⁶ Mind-ezen mozzanatok együttes figyelembevételével talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy miközben a visszaemlékező szövegek megfogalmazása/megalkotása során

¹⁰⁵ VISZOTA, 1927. 773. Velkey Ferenc e mozzanatot úgy látja, hogy „[m]egfontolandó ez a kossuthi közelítés, de mivel a történeti kutatás nem helyezheti magát a Kossuth által idézett Garay/Kont-féle költői kérdés passzivitásába (»Az Isten tudja, miért?«), s mivel a visszaemlékezőnél sokkal terjedelmesebb forrásbázisra és újabb történeti-értelmezői módszerekre támaszkodhat, ezért kísérletet kell tennie a vizsgálatra. Különösen egy olyan szituáció összefüggésében, amely önmagában is, akár csak a történeti rekonstrukciója által automatikusan értelmeződik; és amelyet az azt elhárító memoáriró Kossuth Lajos is lényegében értelmezett”, ld. VELKEY, 2010. 419. Mivel a szerző a közeljövőben a tárgykörrel foglalkozó írásai továbbmunkálására és közös kötetbe foglalására készül, így abban tervezi kidolgozni a „Garay/Kont-féle költői kérdésre” adandó saját válaszát. – Velkey Ferenc szíves közlése.

¹⁰⁶ A megbocsátás-pszichológia irányzatairól és az ennek keretében kidolgozott terápiás-intervenciós technikákról – elsősorban Michael McCULLOUGH, Everett WORTHINGTON és Nathaniel WADE munkái alapján – alapos áttekintést ad SZONDY Máté: *A megbocsátás pszichológiája: kialakulása, hatásai és fejlesztése*. <http://real.mtak.hu/58520/1/mental.7.2006.1.2.pdf> (2019. december 29.)

az öreg emigráns tartalmilag „nem engedett a 48-ból”, érzelmileg mégis valamiféle megbocsátás-katarzist élhetett át, és amikor ezek egy része publikálásra is került, lassan elcsitult benne a saját „igazsága” keresésének és közzétételének motivációja. Ehhez járult szerzői alkotóerejének hanyatlása az 1880-as évek második felében – és így maradt végül torzóban és a fiókban mindaz, amit korábban Széchenyivel kapcsolatban följegyzett.

A sérelem tehát idővel tompult, a fájdalom enyhült – és a múltó évtizedek napi tevékenysége, a hazai problémákkal való folyamatos foglalkozás, az ezerszálú levelezés során így lassan végbement egy sajátos változás abban, ahogyan a nagy ellenfél egykori tevékenységének számos mozzanata, emléke és tisztelete a publicista és a levelező exkormányzó tollára került, a fókuszban azzal a mozzanattal, hogy máig eleven tiszteleti nevét is éppen neki köszönhette. A „nagy elbeszélés” alapkonstrukciója természetesen ott dolgozott minden megnyilatkozás háttérében, de a gróf személye és emléke a vita helyett mindinkább új pozíciót kapott: immár a legkülönbélebb tárgyakra vonatkozó kossuthi érveléseknek és gondolatfutamoknak lett nyomatékos része a rá való hivatkozás. E sajátos emlékezetpolitikai szövegformálás számos darabját idéztük már, így ezek méltó párjával, az egyik legbeszédesebb példával zárhatjuk áttekintésünket. Bereg vármegye közönségének 1883. június 15-én írt levelében a turini száműzött fölidézte, az új korszak kimunkálásán „miként hatott közre sok apró hangya-munkásság”, ám az akkori sötétségben „»talán« senki más nem világított annak a kornak, melyre a tisztelt megye vonatkozik, hanem világított mindnyájunknak a történelmi fejleményű szükségyszerűség vezércsillaga.”¹⁰⁷

A fogalmazás e pontján azonban – éppen úgy mint abban az egykori híres-neves pesti megyegyűlési beszédében, 1840-ben, amikor köszönetet mondott a börtönévei alatti szolidaritásért, és egyszer csak, váratlanul, megfogalmazta Széchenyi apoteózisát¹⁰⁸ – ugyanúgy fordult itt is a gróf felé a gondolat: „[a]zt mondám, »talán senki más«, csak »talán«, mert arra hálával kell nemzetünknek, a míg magyar él – megemlékezni, hogy volt egy kimagasló embere, az, a kit én a legnagyobb magyarnak neveztem, Széchenyi István, ki azon perczben, melynek időszerűségét az 1825-ki országgyűlés oly kiválóan előkészíté, »Hitel« czimú munkájával oly villámfényt cikkkáztatott végig a félhomályon, mely a reactio éjjeléből kibontakozott, hogy a már nem alvó, de még szendergő nemzetnek a tétlenség álmába visszamerülni lehetetlen volt. Legyen áldott ez ébresztő villámfényért emlékezete.”¹⁰⁹

¹⁰⁷ Kossuth Lajos Bereg vármegyének. Turin, 1883. június 15. Közli: KLI X. köt. 101.

¹⁰⁸ A nevezetes beszéd és a „legnagyobb magyar” kifejezés eredetének elemzésére ld. LACKÓ Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest, Gondolat, 1977. 146–153.

¹⁰⁹ KLI X. köt. 101.

Grandiózus kép, méltó megfogalmazás, csodálatos gesztus! Annak becsületes beváltása, amit a Jósikának írt levélben megfogadott: „öt korunk legnagyobb magyarja gyanánt tisztelém mindig, [...] s mint ilyennek, hódolok emlékének. Dúsan megérdemli [...] mindent, mit egy nemzet nyújthat legnagyobb fia emlékének.”¹¹⁰ Csakhogy a villámfény-hasonlattal még nem ér véget sem a bekezdés, sem a gondolatmenet! Eképp szól a folytatás: „[d]e a szendergésből felrázott nemzet aztán nemcsak szóra hallgatott, hanem gondolkodott is, nemcsak nézett, hanem látott is, személyek helyébe a közszellem lépett.”¹¹¹

Így történt valóban – de nem csak Kossuth szubjektív vélekedése láttatja így, hanem megerősíti a történettudomány mai közmegegyezése is. Leáldozott az 1830-as évek, Széchenyi nagy korszaka, még hozzá nem csupán a beregieknek szóló levélben, hanem a valóságban is – és a „közszellem” igazi kifejezője az 1840-es években már a *Pesti Hirlap* lett és annak szerkesztője: Kossuth Lajos.

¹¹⁰ KOSSUTH, 1881. 457–458. Itt említhető meg a Kossuth-kultusznak az a további érdekes vonása, hogy – talán azért, mert a dicsőítő jelzők száma mégiscsak véges – az 1880-as években a Torinóba áradó levéltömeg megszólító- és rajongó-formulái között immár órá értve is föl-fölbukkant a „legnagyobb magyar” jelzős szerkezet, ld. MIRU György: A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján. *Századok* 2017/6. 1275–1276.

¹¹¹ KLI X. köt. 101.

LAJTAI L. LÁSZLÓ

KOSSUTH LAJOS ÉS A MAGYAR ÁLLAMPOLGÁRSÁG TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA, AVAGY A „LEX KOSSUTH” ÉS ELŐZMÉNYEI

Bevezetés

Az első – és csaknem hetven esztendeig hatályban maradó,¹ következképp több viharos rendszerváltást is sikeresen túlélő – magyar állampolgársági törvény keletkezését két markáns és kifejezetten szimbolikus politikai konfliktus tette emlékezetessé. *A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről* címmel 1879. december 24-én kihirdetett 1879. évi L. tc. ugyanis elválaszthatatlanul egybekapcsolódott nem pusztán az 1849 utáni politikai emigráció, hanem kifejezetten Kossuth Lajos személyes sorsával is. A törvény folyamánként végérvényesen megváltozó jogállapota Kossuthot magát is élete végéig elevenen foglalkoztatta,² keserűségének számos alkalommal adott hangot írásban és élőszóban egyaránt.³ Szintén ismert, és alig kevésbé szimbolikus, hogy pro forma ugyanezen törvény sikertelen módosítási kísérletébe bukott bele végül a dualizmus rendszerét és vele párhuzamban a nemzetállami modernizációt Magyarországon tizenöt esztendeig tartó miniszterelnökségével konszolidáló, a kortársai által jobbra csak „Generálisként” emlegetett Tisza Kálmán is. Őt ugyanis, amikor megpróbálta a törvény revízióját novelláris úton olyképpen keresztülvinni, hogy Kossuth Lajosnak lehetősége legyen fenntartani magyar

¹ A törvény hatálya idején bekövetkezett jogszabályi módosításairól ld. PAP Gábor: 130 éve született az első magyar állampolgársági törvény. *Sectio Juridica et Politico*, Miskolc, Tom. XXVII/2. (2009), 345–360 [különösen: 346–348].

² SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Szerk. I. Tóth Zoltán: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. köt. Budapest, Akadémiai, 1952. 382., 398., 414., 429.

³ Az utóbbira bizonyosság, hogy a szabadságharc vértanúinak Zala György-féle aradi emlékműve felavatása alkalmából 1890. szeptember 20-án Torinóban fonográfra vett és részben máig tisztán hallhatóan fennmaradt beszédében – amely tudomásom szerint egyúttal a legrégebb ismert magyar nyelvű beszédfelvétel – sem mulasztotta el emlékeztetni hallgatóságát, hogy „engem, ki nem borúlhatok le a magyar Golgota porába, engem October 6ka térdeimre borúlva fog *hontalanságom* remete lakában látni a mint *az engem kitagadott Haza* felé nyujtva agg karjaimat a hála hő érzelmével áldom a vértanúk szent emlékét hűségükért a Haza iránt, ’s a magasztos példáért, melyet az utódoknak adtanak”. (A kiemelések tőlem – L. L.)

állampolgárságát, az időközben nyilvánvalóvá lett uralkodói kegyvesztésén felbátorodó kabinetje maga szavazta le egyhangúan, ezért, nem maradva számára további politikai mozgástér, benyújtani kényszerült a lemondását.⁴

Az alábbiakban, túl azon, hogy mérlegelem, mennyiben indokolt az első magyar állampolgársági törvényre pusztán „ragadványnevé” hivatkozni, elsősorban arra kívánok összpontosítani, hogy a „Lex Kossuth”-on túl milyen egyéb kapcsolat fűzi Kossuth Lajost az állampolgárság törvényi szabályozásának hazai előzményeihez. Az 1879-es törvény létrejöttéhez vezető utat a számos lehetséges szempont⁵ közül a modern magyar nemzetépítés kontextusában⁶ vizsgálva törekszem felvázolni.

Az első hazai állampolgársági törvénytervezetek

Kevésbé köztudott, hogy az uralkodói szentesítést követően 1880 januárjában hatályba lépő törvény már a sokadik volt azon jogszabálytervezetek sorában, amelyek önálló törvény által szándékoztak *átfogóan* rendezni az állampolgárság hazai kérdéskörét. A modernitás áttörése előtt, azaz a politikum és a társadalom rendi szerveződésének korszakában természetesen jogilag és fogalmilag sem volt lehetséges az ország lakosságának teljességét lefedő egységes szabályozás. Az állampolgárság modern jogintézményének kialakulása⁷ előtti korszakban viszont a magyar rendi országgyűlések a 16. század közepétől egészen az 1840-es évek elejéig hoztak és cikkelyeztek be törvényeket (alkalmanként tucatszám is) külföldiek ünnepléses magyar honfiúvá fogadásáról (szakkifejezéssel az *indigenatus momentanus-*

⁴ LAKOS János: A „generális” bukása. (Adalékok Tisza Kálmán lemondásának okaihoz). *Levéltári Közlemények*, 1981/1–2. 147–158. (A továbbiakban: LAKOS, 1981.)

⁵ A kérdéskör összetettségéről ld. VARGA Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Budapest, Akadémiai, 2012.

⁶ A nemzetállamiság és állampolgárság viszonyrendszerét a két legfontosabb és egymástól leginkább különböző európai modell történeti áttekintésében ld. BRUBAKER, Rogers: *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Cambridge MA–London, Harvard, 1992.

⁷ „A modern nemzeti állampolgárság [national citizenship] a francia forradalom szülötte. A honpolgárok [citizenry] körének formális meghatározása, az egyenlő jogokkal és köteleességekkel járó polgári egyenlőségnek a megteremtése, a politikai jogok intézményesítése, az állampolgárok és az idegenek közötti különbségtétel jogi racionalizálása és ideológiai kihangsúlyozása, a nemzeti szuverenitás tanának, valamint az állampolgárság és nemzethez tartozás [nationhood] közötti kapcsolatnak a kinyilvánítása, az *ancien régime*-re jellemző közvetett és áttételes kapcsolatok honpolgár és állam közötti azonnali és közvetlen kapcsolatokkal való helyettesítése – mindezeket a fejleményeket a Forradalom emelte első ízben egy adott országon belül [on a national level] közös nevezőre. [...] Egyszóval a nemzetállam és a nemzeti állampolgárság modern intézménye és ideológiája egyformán a Forradalom szülötte.” BRUBAKER, 1992. 35.

ról).⁸ A diéta általi ünnepélyes magyar honfiúvá fogadás mellett, amely nemesítés-sel és 1840-ig az országgyűlési részvétel garantálásával is automatikusan együtt járt, azonban létezett az ún. hallgatolagos honfiúsítás (*indigenatus successivus*) gyakorlata is, amelyet – nem lévén politikai relevanciája – semmilyen törvény nem szabályozott. Az ugyanis a szabad királyi városok saját statútumalkotási gyakorlatának részeként, a városi polgárság helyileg szabályozott elnyerésével függött össze, annak részét képezte. A külföldről betelepülő (vagy betelepített) és valamely hazai földesúr joghatósága alá kerülő beköltözők pedig szóbeli vagy írásos megállapodással váltak – politikai jogokkal értelemszerűen nem rendelkező – magyar honlakosokká.⁹

Az állampolgárságot az ország valamennyi lakosára vonatkozó egységes szabályozás igénye Hajnóczy Józsefnek az első modern kori hazai országgyűlésen összegyűlt rendekhez írott emlékiratában (*Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*)¹⁰ fogalmazódott meg feltehetően először.¹¹ Hajnóczy kéziratban maradt tervezetét ugyan nem is tárgyalta az 1790–91-es országgyűlés, azonban az annak feloszlása után felállított bizottságok egyikében (deputatio-politica) Ócsai Balogh Péter szövegezésében viszont készült már egy rövid, de átfogó javaslat arról, hogy a különböző társadalmi helyzetű külföldiek milyen feltételekkel válhatnak magyar honpolgárokká.¹² Törvény azonban ebből sem lett, sőt az egységes szabályozás ügye közel

⁸ EKMAYER Ágost: A honfiúság (indigenatus) Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*, 1867. 29–30., 38–40., 55–56., 61–63 (38). Az utolsóként (1827 és 1840 között) indigenátust nyertek listáját rövid életrajzzal ld. PÁLMÁNY Béla: A honfiúsítások alkonya a reformkori országgyűléseken. In: Szerk. SZIJÁRTÓ M. István: *Az indigenák*. Budapest, ELTE Eötvös, 2017. 157–188 (166–186).

⁹ CSIZMADIA Andor: A magyar állampolgársági jog fejlődése. *Állam és Közigazgatás*, 1969. 12. 1075–1091 (1075–1080). A kétféle honfiúsítás latin terminusát Ekmayerrel szemben csak Erdélyre vonatkoztatva használja: POLNER Ödön: Állampolgárság. In: Szerk. MÁRKUS Dezső: *Magyar jogi lexikon*. I. köt. Budapest, Pallas, 1898. 483–491 (488).

¹⁰ Magyar fordításban ld. *A magyar országgyűlésen javaslandó törvények értelme*. In: S. a. r. CSIZMADIA Andor: *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1958. 47–96. (A továbbiakban: HAJNÓCZY, 1958.) Latin eredetiben: S. a. r. BENDA Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. I. köt. Budapest, Akadémiai, 1957. I. (4/b.) 61–88.

¹¹ Mégpedig a lehető legszélesebben vonva meg a „nemzetünkbeliek” körét. A jakobinus összeesküvés résztvevőjeként kivégzett Hajnóczy ugyanis nemcsak a magyar korona területén születettek összességére, a külföldi atyától vagy anyától származó vagy nevelt, de tíz éve az ország területén lakókra, továbbá a magyar ezredekben szolgáló vagy az 1787 óta a török elleni hadjáratokban résztvevő tisztekre, hanem a *ius sanguinis* elve alapján a magyarországi származású szülők külföldön született gyermekeire is kiterjesztette volna az állampolgárságot (birtokosok esetében elegendőnek ítélve, ha nagyapjuk, nemesek, mágnások esetében pedig, ha csak dédapjuk is volt magyar honos). HAJNÓCZY, 1958. 71–72.

¹² *Quamodo extranei Civitate hungarica donandi sint*. In: *Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico-Politicis Quoad Objecta Articulo 67. Anni 1791. Regnicolariter sibi delata elaboratum*. Posenii, Ludovicus Landerer de Fűskút, 1826. 179–180.

hat évtizedre le is került a hazai országgyűlések napirendjéről, hogy az 1840-es évek diétáin annál sürgetőbb restanciaként térjen aztán vissza.

Az akadémia első elnöke, a frissen koronaórré választott gróf Teleki József vetette fel elsőként a diéta felső táblájának 1840. április 29-i ülésén a rendek által honosítandókul ajánlott személyekkel kapcsolatban megfogalmazott üzenetre válaszul, „hogy egy országos Választmány küldessék ki az országgyűlés által, melly jövedőre mind azon elveket megállapítsa, mellyek szerint kell procedálni az országgyűlésnek a honosítás tárgyában”.¹³ A főrendek által felkarolt javaslatot ekkor a rendek még elvetették, amikor azonban a következő országgyűlésen ismét napirendre került a honosítások ügye már akadtak olyan vármegyék, amelyek kifejezetten kérték egy mindenkire vonatkozó, általános honosítási törvény megalkotását.¹⁴ Ennek az általános érvényű törvénynek a szükségessége ugyan már a kerületi ülések egyikén is előkerült,¹⁵ az erre vonatkozó, tíz vármegye által is támogatott javaslat, amelynek elfogadását elsősorban a másik Pest megyei követ, Szentkirályi Móric szorgalmazta, azonban ekkor még kisebbségbe szorult, mert a rendek továbbra is ragaszkodtak az egyénekenkénti honfűsítés évszázadok óta szokássá lett intézményéhez.¹⁶ Mégis született már ebben az időben is egy részletesen kidolgozott törvénytervezet, mégpedig annak az – 1836–37-es egyéves nyugat-európai tanulmányútja során alapos helyszíni tapasztalatokkal felvértezett¹⁷ – Borsod vármegyét képviselő Szemere Bertalannak a szövegezésében, akinek követutasítása a honosítással kapcsolatos pontjában viszont szintén nem fogalmazta meg meg az átfogó honpolgársági törvény megalkotásának kívánalmát.¹⁸ A Szemere-féle törvénytervezetet az 1843–44-es

¹³ *Felséges első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1839-dik évi junius 2-kára rendeltetett magyar országgyűlésen a' méltóságos fő-rendeknél tartatott országos ülések naplója.* Pozsony, Schmid Antal, é. n. 540.

¹⁴ „Küldőim sem most, sem a jövedőre, olly módon, mint eddig, a' honosítottak számát szaporítani nem kívánják; hanem kívánnak olly honosítási törvényt alkotni, hogy minden, ki az országnak állandó lakosa, ha a' közterhekben részt vesz, a' magyar hon polgárai közé számíttassék; [...]” (Pest megye követe gróf Ráday Gedeon) *Felséges Első Ferdinand ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak 'e néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél.* V. köt. Pozsony–Pest, 1844. 386. (A továbbiakban: RN)

¹⁵ Az 1844. október 27-én tartott 320. ülésen. V. ö. Szerk. Kovács Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* VI. köt. Budapest, 1894. 264–270. (A továbbiakban: KÜN)

¹⁶ Uo. 270. V. ö. RN V. köt. 1844. 394.

¹⁷ HERMANN Róbert: Szemere Bertalan a reformkorban. *Századok*, 2008/3. 535–591 (550–553). (A továbbiakban: HERMANN, 2008.)

¹⁸ Borsod vármegye az 1843–1844 évi országgyűlésen. In: S. a. r. SERESNÉ SZEGŐFI Anna: *Borsod vármegye képvisellete a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések.* (Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 21.) Miskolc, 1987. 246.

diéta végül szintén nem tárgyalta,¹⁹ szerzője azonban még a fentebb említett kerületi ülésen hosszú szónoklatot tartott a kérdés átfogó rendezése érdekében,²⁰ amelynek súlyát jól érzékelteti, hogy az később bekerült a párttá szerveződő reformellenzék programiratóba is.²¹

Mіндеzen előzmények fényében korántsem meglepő, hogy az utolsó rendi országgyűlésen nemcsak hogy újra napirendre került a honosítás átfogó rendezésének ügye, hanem arról egy végül gondosan kimunkált törvényjavaslatot eredményező, hosszadalmas és részletes vitasorozatot is tartottak a diéta kerületi ülésein, alsó és felső tábláján egyaránt.²²

¹⁹ Sőt a szövege is lényegében csak Szalay László két évvel későbbi cikksorozatából ismert kivonatos formában, ahol Szalay számos nemzetközi kitekintéssel kibővítve veszi végig a tervezet fontosabb pontjait. SZALAY László: Honosítás. In: Uő: *Publicistai dolgozatok. 1844–1847.* II. köt. Pest, Heckenast Gusztáv, 1847. 189–236. (A továbbiakban: SZALAY, 1847.) A kézirat hollétéről nem tud a szakirodalom, Szemere hagyatéka között azonban ráakadtam egy egyoldalas feljegyzésre, amely a rajta szereplő 10 paragrafus szövegéből kikövetkeztethetően ennek a törvénytervezetnek lehetett a piszkozata. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) N 124 7. tétel №. 158. Szemere Bertalan hagyatékából 1844–1848. [Szalay szerint a törvényjavaslat ki lett nyomtatva a diétai irományok 92. sz. alatt. A megadott helyen azonban a rendek általi feliratban „A magyar nyelv és nemzetiség” tárgyában előterjesztett törvényjavaslatra adott uralkodói válasz található. V. ö. *Felső Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehországoknak 'e néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai.* II. köt. Pozsony–Pest, 1844. 100–101. (A továbbiakban: KI)]

²⁰ KÜN VI. köt. 1844. 264–268.

²¹ SZEMERE Bertalan: A' honosításról. Országgyűlési beszéd. In: *Ellenőr. Politicai zsebkönyv.* A' pesti Ellenzéki Kör megbízásából szerkeszté Bajza. Németország, 1847. 137–146.

²² A honosítási törvényjavaslat vitája az 1847. december 10-i 20. kerületi ülésen kezdődött, ahol meg tárgyalása az 1848. január 26-i 45. ülésen zárult, hogy azt másnap, 1848. január 27-án immár a 24. országos ülésen folytassák tovább a rendek, majd a január 29-i 26. országos ülésen véglegesítve továbbítsák a felsőtáblára. Itt a főrendek további két napig tanácskoztak felette a február 18. és 19. 33. és 34. országos ülésükön, amelynek végén aztán módosítási kérelmeikkel együtt visszaküldték az alsótáblára, így a hamarosan beálló gyökeres politikai fordulat okán a kimerítően megvitatott törvénytervezetből végül nem lett már uralkodói szentesítésre felterjesztett törvény. Az alsótábla által a főrendekhez felterjesztett törvénytervezet szövegét ld. KI 1848. 57–59. A kerületi üléseken elhangzottak a korabeli napisajtóban (főként a *Pesti Hirlap* és *Budapesti Híradó* számaiban) megjelent tudósításokból rekonstruálhatók, az alsó- és felsőtáblán lezajló viták anyaga pedig nyomtatásban is megjelent. V. ö. *Felső Ferdinánd austriai császár, Magyar és Csehországnak e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-dik esztendei Szent-András hava 7-dik napjára összehívott magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes rendeknél,* Pozsony–Pest, Országgyűlési Irományok Kiadó-hivatala–Landerer és Heckenast, 1848. 105–154. – *Felső Ferdinánd austriai császár, Magyar és Csehországok e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltett Magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója,* Pozsony–Pest, Országgyűlési Irományok Kiadó-hivatala–Landerer és Heckenast, 1848. 289–311.

Az állampolgárság ügye a jogegyenlőségi értelemben vett modern nemzetté alakulás küszöbén

A rendelkezésekre álló területi kööttségek okán természetesen nincs lehetőségem a honosítási törvénytervezet vitájának részletes áttekintésére, ezért az alábbiakban kizárólag a honosítás és a nemzeti modernizáció összefüggéseinek néhány kulcskérdésére összpontosítom a mondanivalómat. A honosítás szabályozásának igénye maga is ilyen összefüggésben merült fel tulajdonképpen az azt az 1847. december 9-i kerületi ülésen exponáló, Turóc vármegye képviselőjében megszólaló Justh József értelmezésében. Ő ugyanis meglehetősen drámai expozícióval élve egyenesen úgy fogalmazott, hogy „ha a’ jelen törvényhozás honosítási (azaz: incolatus) törvények’ alkotásáról gondoskodni nem fog, többé panaszunk nem lehet mások ellen, hogy szeretett hazánkkal, mint gyarmattal bánnak; mert ha egykedvűleg nézzük, mikép’ birtokaink idegeneknek áruba bocsáttatnak, hazánkból (mi most mások által csak finansziális tekintetben történik), mondom, hazánkból – más nemzetek’ számára materialiter is gyarmatot alkotánk, saját vesztünkre.”²³ Majd azt javasolta, hogy „mél-tóztassanak csak a’ t. RR. azon választmányi munkálatot, melly mult országgyűlésen e’ tárgyban készült, kinyomatni, és azonnal tanácskozásunk’ tárgyává tenni”, amihez Kossuth Lajos támogatóan fűzte hozzá, hogy „a’ honosítás, a’ kész törvény-javaslat’ nyomán, mellyet Szemere B. készített, ’s mellyet ki lehet nyomtatni, a’ ker. ülésekben tárgyalassék”.²⁴

Mielőtt az első hazai átfogó honosítási törvénytervezet országgyűlési vitájára rátérnék, érdemes számba venni, hogy az előző országgyűlésen tapasztaltakhoz képest vajon minek következtében változott meg a tárgy fontosságával kapcsolatban a követeket a diétára küldő vármegyék álláspontja. Ennek érzékeltetésére hasznos fogódzót nyújt a Szemerét ismét küldöttéül választó újabb borsodi követutasítás vonatkozó pontja, amely már kifejezetten a (hon)polgárosítás (*naturalisatio*) kérdését szabályozó törvény megalkotását szorgalmazva egyúttal egy saját korábbi, 1846. november 19-i közgyűlési határozatában megfogalmazott követelésekre utalt vissza.²⁵ A vonatkozó (4157. számú) megyei közgyűlési határozatról fennmaradt iratanyag ráadásul három olyan dokumentumot is tartalmaz, amelyek tárgya egyöntetűen az „idegenek csoportos beköltözésé”-nek szabályozása és a „magyar nemzetiség védelmé”-re szolgáló intézkedések meghozatala. Az itt található, időrendben először

²³ *Pesti Hirlap*, 1847. december 17. 409.

²⁴ Uo. 410.

²⁵ Borsod vármegye az 1847–1848. évi országgyűlésen. In: *Borsod vármegye képviselője a reform-országgyűléseken*. 346. A követutasítás szövegezése alapvetően szintén Szemerének köszönhető. HERMANN, 2008. 573.

született (1846. augusztus 10-én kelt) és nyomtatásban a többi nemesi vármegyéhez eljuttatott Vas megyei közgyűlési irat egy olyan incidens apropóján emelt szót, amelyet „a’ testvér hazában nemzetiségünk ellen a’ legujabb időkben elkövettek”.²⁶ Majd – a szűkebb Magyarországot is fenyegető hasonló veszélyekre utalva – azzal a kéréssel fordult a Helytartótanácsához, hogy – a törvényes intézkedések megszületéséig is – „hazánkat a’ német népfaj salakjának tömeges megrohanásától [...] megóvni kegyeskedjék”.²⁷ Az ezen szombathelyi panaszokat megvitató és továbbgondoló borsodi közgyűlés pedig immár hárompontos intézkedést kérve fordult a Helytartótanácsához, és támogatást, valamint a közlő országgyűlésre hasonló értelmű felirat megfogalmazását javasolta a többi vármegyének. E két dokumentumban a borsodiak kérvényezték 1) a „sereges” beköltözések meggátlását „a mennyiben és a hol ez nemzetiségünknek és a már ben lakók megélhetésének rovására fogna történni”; 2) „hogy a megtelepedett s honosult idegenek az alkotmány, nemzet és korona iránti hűsége hittel köteleztessenek”; és hogy 3) a külföldiek birtokszerzését korlátok közé szorító korábbi törvények szigorúan betartassanak.

Ez utóbbi kapcsán megjegyezendő, ahogy arra már az 1844-es diétai viták során is helyenként utaltak,²⁸ hogy az 1844. évi IV. tc. lehetővé tette a nemesi javak bírhatását bármely bevett felekezethez tartozó közrendű honlakos, de nem a *külföldiek* számára.²⁹ Következésképp a magyar honpolgárság megszerzése onnantól kezdve legalizált gazdasági előnyöket is garantált birtokosainak, ezáltal tehát jól érzékelhetően felértékelődött.

²⁶ Ahogy az az iratban említett „fanaticus pap” és „oda csalt, elnyomorodott Sváb faj” kitételekből sejthető, vélhetően az erdélyi szász Stephan Ludwig Roth – eredményét tekintve – félresikerült telepítési akciója válthatta ki a heves tiltakozást, amelynek keretében az akkor medgyesi lelkész Roth valamivel több, mint 300 württembergi család Erdélybe költöztetésének helytartótanácsi engedélyeztetését járta ki és szervezte meg 1845 végétől 1846 nyaráig. V. ö. CONNERTH János: Az erdélyi szászok forradalmi vértanúja. *Erdélyi Múzeum*, 1898. 15. 5., 256–257.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaj-Zemplén Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL BAZML) IV. 501/e. 4157/1946.

²⁸ RN V. köt. 1844. 396.

²⁹ „Az országban s kapcsolt részeiben született, állandóan lakó, s törvényesen bevett bármely vallású nem-nemes honfiak, általuk bármi czímen eddig szerzett, vagy jövőben szerzendő nemesi javakra nézve nemesség hiánya miatti nem-birhatási ügyüton ezentúl nem háborgattathatnak.” 1844. évi IV. tc. a nemesi javak bírhatásának nem-nemesekre kiterjesztéséről.

Az állampolgársági törvénytervezet első országgyűlési vitája Kossuth Lajos szerepléseinek tükrében

Az utolsó hazai diétán – ahogy arra Justh József fentebb idézett szavai már utaltak – jellemző módon szintén a megnyíló gazdasági előnyök kiaknázása és a nemzeti érdekek viszonyának ambivalenciái összefüggésében, konkrétan az ősiség küszöbön álló eltörlésének kerületi ülési vitájában került terítékre a kérdés elsőként Széchenyi István felszólalásában. Ő ugyanis arra intette követársait: „hogya az ősiség eltöröltetik, 's a' nemzetiség' megóvására egyéb intézkedések nem tétetnek, ezen eladósodott ország idegen kezekbe kerül, 's ha felvirágzik is, nem lesz többé magyar.”³⁰ A másnap, 1847. december 10-i kerületi ülésen elkezdődő honosítási vitának az első szónoka pedig, nem meglepően Szemere volt, aki – saját korábbi törvényjavaslatát is több ponton kiegészítendőnek tekintve – három kulcsfontosságú szempontot emelt ki a meghozandó törvénnyel kapcsolatban: „1) meg akarjuk gátolni, hogy az idegenek' beköltözése nemzetiségünknek ártson, melly még eléggé most sem szilárdult meg. 2) Azt pedig nem akarjuk meggátolni, hogy a' beköltözések által akár a' népesedés, akár a remélhető értelmi és pénzerő gyarapodjék. 3) Törvényhozási egyenes befolyást óvakodólag kell engednünk azoknak, kik magyarokká csak lettek, és így a' kikiről azt a' legtokéletesb behonosulást, azonulást a' hazával föltenni egyénileg lehet, de a' közérdek' szempontjából feltenni nem tanácsos.”³¹ Szemere argumentációjában azonban volt egy további szál is, amely sem Justh, sem Kossuth, sem Széchenyi idézett szavaiban nem került explicite elő, nevezetesen a honpolgárság és a nyelvi-etnikai magyarság terminológiai szintű azonosítása.³² A „magyar(os)ítás” 18. század végén született neologizmusának³³ jogi terminussá tételét bár végül elve-

³⁰ „Külföldön másfél, két percentre is kapni pénzt, 's igen természetes, hogya egyszerre mobilizáltatik hazánkban minden tulajdon, rögtön idegen kezekbe jut egész hazánk.” – folytatta a gondolatmenetét Széchenyi. *Pesti Hírlap*, 1847. december 16. 405.

³¹ „A' nemzetiség' túlféltése miatt nagyon ne szigeteljük el magunkat, de a' népesedés és műipar' terjesztése utáni vágy se nyitassa fel velünk meggondolatlanul a' beköltözés' korlátait.” – summázta a betelepedés engedélyezésére egyszerre nyitott és zárt gondolatmenetét Szemere. *Pesti Hírlap*, 1847. december 17. 411.

³² „[...] a' magyarság és honpolgárság' eszméje ugyanaz és elválthatlan [...] ugy egyesekben mint némelly népfajokban afféle törekvést látunk, hogy a' magyarság és honpolgárság közt különbség állítassék fel, azt hiszem, a' jogszerűség, diplomaticai helyzetünk, a' politica és saját nevünk' becsülete, a' többi nemzetek' példái szerint is, azt kívánják tőlünk, hogy a' hon' polgárává lenni annyit tegyen, mint magyarrá lenni, mert e' kettő egy, és én e' honosítás kifejezés helyett a' magyar szót akarnám használni [...]. A' mi a' legalkalmasb kifejezést illeti (magyarosodás, magyarítás, magyarosítás), ennek megválasztását és alkalmazását a' ker. jegyzőre bízám [...]” Uo. 411.

³³ V. ö. SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékeivel*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1902. 214.

tették, de a javaslatról kibontakozó vita³⁴ mutatja, hogy felvetése létező korabeli társadalmi elvárást jelenített meg.³⁵

A honosításfogalom terminológiájánál lényegesebb volt azonban, és jóval hevesebb vitákra adott okot az alábbi három, egymással szorosan összefonódó kérdéskör: a magyar *nyelvtudás*, a *felekezeti* hovatartozás és Horvátország *közjogi* helyzetének problémája. Kossuth, mint alább látni fogjuk, mindhárom kérdésben aktívan megnyilvánult a diéta kerületi és országos ülésein egyaránt.

Elsőként a magyar *nyelvtudás* és az állampolgárság megszerzése közötti viszony szabályozásának kívánalma került terítékre. A kettő közötti kapcsolat, pontosabban az utóbbinak az előbbitől függővé tétele a korábbi országgyűlésen is felvetődött – ugyan az egyénileg honosítandók indigenátusának tárgyalásaikor, de többeknél immár általános érvényű követelményként is megfogalmazva.³⁶ Mivel a magyar *nyelvtudás*nak a honosítás feltételül szabása a Szemere-féle 1844-es honosítási törvényjavaslatban is szerepelt (sőt már annak fogalmazványában is megtalálható),³⁷ ezért magától értetődően került napirendre annak megvitatása 1847 decemberében. Ekkorra, az utolsó hazai *nyelvtörvény*³⁸ hatályba lépése után három évvel elvileg már evidenciának számított, hogy az állam nyelve a magyar,³⁹ miközben alapvetően

³⁴ A politikai óvatosságból ellene érvelő Széchenyi például az akadémia véleményét is ki akarta kérni a kérdéstről. *Pesti Hirlap*, 1847. december 17. 412.

³⁵ Olyannyira nem Szemere sajátos egyéni álláspontjáról volt csupán szó, hogy a fentebb tárgyalt borsodi közgyűlési határozat is egymás szinonimájaként használja a „magyarosítás” és „honosítás” kifejezéseket. Sőt, Szalay László fentebb említett cikksorozata, amelynek apropóját, mint említettem, a Szemere-féle 1844-es honosítási törvénytervezet adta, szintén amellet érvelt, hogy „ezen kifejezés’ helyébe: »a’ hon’ polgárának tekintetik«, ezt javasoljuk tétetni: »magyarnak tekintetik« vagy »magyarnak ismertetik«”. SZALAY, 1847. 196. A végleges törvénytervezetnek az állampolgári kritériumokat soroló második paragrafusában is az alábbiaképp fogalmaz: „Magyarnak tekintetik...”.

³⁶ Nyitra vármegye 1843–44-es követutasítása szerint például már csak az lehetett volna honosítható, „ki nevét magyarosítja, magyarul tud, és a’ honban állandóan lakik”; a veszprémi és ungi utasítás értelmében, aki magyarul megtanul vagy már eleve tud és a honban állandóan megtelepedett, a máramarosi elvárás szerint pedig, aki már tíz éve az országban lakik és a nevét megmagyarosítja. RN V. köt. 1844. 386.

³⁷ SZALAY, 1847. 217., 219–200. és MNL OL N 124 7. tétel №. 158.

³⁸ 1844. évi II. tc. a magyar nyelv és nemzetiségről.

³⁹ A hatályos törvény tökéletlensége és részleges végrehajthatatlansága azonban az utolsó rendi országgyűlésen is szóba került, mégpedig épp a honosítási törvényjavaslat tárgyalása közben, amikor a december 18-i 27. kerületi ülésen Kubicza Pál trencsényi követ benyújtotta indítványát „a magyar nyelv és nemzetiség” tárgyában, amely nyomán és az 1843–44-es országgyűlésen megfogalmazott feliratok alapján arról újabb és törvényjavaslatot is eredményező hosszas vita bontakozott ki. *Pesti Hirlap*, 1847. december 30. – KI 1848. 52–53. V. ö. Bev. és szerk. SZEKFI Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926. 555–560., 604–606.

mindenki tisztában volt az ország lakosságának nyelvi heterogenitásával és a (magyar) nemzetiség óhajtott megerősítésének nehézségeivel is.⁴⁰ A kérdésről a kerületi ülésen kibontakozó vita a két horvátországi követ felszólalásával vette kezdetét már a törvényjavaslat megvitatásának második napján (december 11-én), amikor azok Horvátország jogainak megsértését látták abban, hogy a honosítás egyik feltétele a magyar nyelv tudásának megkövetelése. Kossuth rögtön másodikként opponálta a horvát követek érvrendszerét – amelyre alább még kitérek –, a magyar nyelv tudásának honosítási feltételül szabását azonban, más megfontolásból, de maga is határozottan ellenezte. Ő ugyanis a nem privilegizált (nemesi, szabad királyi városi) jogállásúak honosítása esetén nem kívánta volna meg előfeltételként a magyar nyelv ismeretét,⁴¹ miközben az elvárás számon kérhetőségének technikai nehézségére⁴² is rámutatott. Kossuth ebben a kérdésben nemcsak a horvát és szlavón vármegyék és városok küldötteivel, de a magyar konzervatívokkal is azonos platformra került, míg két ülésnapon át folyó vita végeredményeképp a vármegyék többsége 32:17 arányban megszavazta, hogy a magyar nyelvtudás megkövetelése kikerüljön a honosítási feltételek közül.⁴³ A törvényjavaslatnak a 24. országos ülésen újrateleződő vitája során azonban Vas megye követe, Vidos József azzal az érveléssel, hogy „a honosítási törvény” célja „s indítványoztatásának oka is épen az volt, hogy a nemzetiesség megóvassék az ősiség eltörlése következtében berohanó idegenek irányában” ismét napirendre tűzette a kérdést. Amely ekkor viszont már 31 megye, kerület, illetve káptalan küldöttének a támogatását élvezte, és így a többség – néhány megszorítással⁴⁴

⁴⁰ Ahogy a már idézett borsodi felírás is fogalmazott: „miután azonban a magyarok hazája, nyelv tekintetében egymástól annyira különböző népfajoknak szolgál lakhelyül, a jó és könnyű kormányzás egyenesen a nemzeti nyelv terjesztése által föltételeztetik”. MNL BAZML IV. 501/e. 4157/1946.

⁴¹ „[...] a ki p. o. Magyarországbán gyárt akar állítani, és nem vétetik föl a privilegizált magyar polgárságba, arra nézve a magyar nyelv tudását nem kívánám. A magyar nyelv terjesztésére nézve azon vélekedésben vagyok, hogy ne avatkozzunk a privat életbe, hanem a közéletet alakítsuk úgy minden ágaiban, hogy inkább moraliter legyen az új polgár kényszerítve a nyelvet magáévá tenni, és ezen szempontot meg is tartotta ekkorig a m. legislatio; így p. o. a törvény kimondotta, hogy az anyakönyvek magyarul vitessenek, az oktatási nyelv magyar legyen; tehát a ki pap s oktató akar lenni, magyarul kell neki tudni; de a privat életnek egyéb viszonyaiba avatkozni nem kívánok.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 19. 414.

⁴² „Ne azt mondjuk, hogy csak az lehessen honpolgár, ki a m. nyelvből exáment adott, – miről úgy sem tudhatni, ki előtt lenne adandó, s a tudásnak milly foka kívántatnék, – hanem a honpolgári jogok gyakorlásának formáit rendezzük úgy, hogy az, a ki részt akar venni, kénytelen legyen magyarul tudni.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 21. 420.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Nem vonatkozott ugyanis azokra, „kik jeles találmányok behozatala, nagyobb gyárak vagy iparműhelyek felállítására, vagy közhasznú intézetek alapítása által az állodalomnak kitűnő szolgálatokat tettek”. *Pesti Hirlap*, 1848. február 6. 101.

– annak ellenére elfogadta azt, hogy a horvát és szlavón követek, a konzervatívok és Kossuth⁴⁵ ismét határozottan állást foglaltak ellene. Fontosnak tartom kiemelni, hogy Kossuth a honosítás és nyelvkérdés viszonylatában érzékelhetően türelmesebb álláspontot képviselve maradt tehát végül alul a fősodorral szemben.⁴⁶

A nyelvkérdés mellett a honosítandók bevett felekezethez tartozása idézett elő olyan polémiát, amely szintén számos ponton érintette a honosítás és nemzethez tartozás kritériumainak összefüggéseit, azáltal nevezetesen, hogy lényegében a zsidóemancipációról szólt. Ahogy az előbbinek, ennek a törvényi rendezése is folyamatosan napirenden volt az 1840-es évek országgyűlésein.⁴⁷ Sőt, a honosítással szemben erről a kérdéstről már az évtized elején törvény is született,⁴⁸ amelynek hatóköre azonban messze alulmúlta az ellenzék akkori jóval liberálisabb követeléseit.⁴⁹ Ezért aztán az 1840-es évek közepén két újabb, szentesítésig már nem jutó törvényjavaslat is készült: egyrészt a hazai,⁵⁰ másrészt a külföldi zsidók honosítása⁵¹ tárgyában. Időközben azonban a kérdés rendezésében addig markánsan támogató hazai közvélemény lassacskán elkezdett a zsidóemancipációval szemben érzékelhetően tartózkodóbb, sőt esetenként ellenséges álláspontra helyezkedni.⁵² Ebben a tágabb össze-

⁴⁵ „[...] miként a’ ker. ülésben is nyilatkozttátá, nem akarná a’ honosítási törvényt olly nehézségekkel kötni össze, mellyek annak életbeléptetését gátolhatnák, ’s ezért a’ magyar nyelvet úgy a’ gyárosok, mint Horvátország’ tekintetéből, a’ honosítás’ feltételeül tétetni nem ohajtja.” Uo. 100.

⁴⁶ Akik között kifejezetten markáns megszólaló volt pl. Andrassy Gyula, mikor arról beszélt, hogy „[...] ha ezen chinai fal nemcsak nemzetiségünket, hanem alkotmányunkat is őrzi, szóló kívánja, hogy minél magasabb legyen, ’s azért a’ magy. nyelvet, mint mellőzhetlen feltételt mondaná ki nemcsak azokra, kik magasabb honpolgári jogokat nyernek, hanem általában mindenkiere, a’ ki bírni akar, kivevén az 5. §. 2ik p. alattiakat [t. i. a 44. lj.-ben felsoroltak]; mert ha védelmet igényel egy részről az ipar, de védelmet igényel a’ földbirtokos magyarság is.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 21. 419.

⁴⁷ GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001. 44–50. (A továbbiakban: GYURGYÁK, 2001.)

⁴⁸ 1840. évi XXIX. tc. a zsidókról.

⁴⁹ GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*. Budapest, Egyenlőség, 1916. 5–10. Sőt a rendek maguk is csak a pozsonyi zsidó küldöttség kérésére voltak hajlandók beleegyezni az eredeti javaslatukra csak nyomaiban emlékeztető, a kormány által erősen lecsúszított törvényszöveg megszavazásába. BERGL József: *Magyarországi zsidók története*. Kaposvár, Jeiteles Hermann, 1879. 82–84. (A továbbiakban: BERGL, 1879.)

⁵⁰ 302. a) Izenete a’ KK. és RRnek a’ zsidók dolgában a’ mélt. Főrendekhez. b) Felirási javaslat ugyan azon tárgyban. c) Törvényjavaslat a zsidókról. KI IV. köt. 1844. 69–71. V. ö. KÜN VI. köt. 1844. 121–126.

⁵¹ 522. a) Felírás a’ külföldi zsidók beköltözéséről b) Törvényjavaslat e’ tárgyban. KI V. köt. 1844. 25–26.

⁵² A közhangulat megfordulásában valószínűleg nem elhanyagolható a korban nemcsak Magyarországon, de európai összehasonlításban is jelentős hazai ortodoxiának a zsidóemancipációval szembeni ellenérdekeltsége és befolyásossága is. V. ö. BERGL, 1879. 86–88. – KATZBURG, Nathaniel:

függésben válnak jobban érthetővé Kossuthnak az utolsó rendi országgyűlés 21. kerületi ülésén elmondott, sokat idézett szavai,⁵³ amelyet arra feleletként adott, hogy a pozsonyi kanonok javasolta a törvényi feltételek közé iktatni, hogy „a’ honosítandó a’ törvényesen bevett vallások’ egyikét kövesse”, és amelyet a konzervatívok mellett a horvát követek is siettek támogatásukról biztosítani.⁵⁴ Kossuth ezzel szemben egyfelől azzal érvelt, hogy „általában azon eszmére nézve, hogy valaki magyar lehessen, a’ törvényes valláshoz tartozást azért sem lehet kívánni, mert adtak a’ törvények jogokat a’ be nem vett valláshoz tartozóknak is”, másrészt – a közvéleményben újabban meggyökeresedő negatív imázsra utalva – élesen elkülönítendőnek ítélte a zsidóság művelt elitjét azoktól, akik szerinte a kortársi előítéletek jogos táptalajául szolgáltak.⁵⁵ A vita későbbi szakaszában Kossuth már a színmagyar unitáriusokra mint Magyarországon akkor még nem bevett felekezetűekre is apellálva érvelt Szemere hathatós támogatásával az ellen, hogy a honosítási feltételek közé a bevett valláshoz tartozás is felvéessen,⁵⁶ de így is csak egyetlen szavazaton múltott, hogy az végül nem került be a törvényjavaslat szövegébe. A kérdés újra előkerült még a 28. kerületi ülésen a tervezet 13. §-ának tárgyalásakor, amely kimondta, hogy a külföldi zsidók beköltözködéséről és honosításáról külön törvény fog rendelkezni, illetve a 25. országos ülésen, amikor a külföldiek magyar tenger melléken történő honosításának feltételeit vitatták.⁵⁷ Ezek során szintén megannyi felszólalás hangzott el a zsidók távoltartását szorgalmazandó, kiemelve például, hogy a zsidó nép „soha és sehol a’ nemzetbe nem akar beolvadni”,⁵⁸ és amelyek eredményeként bekerült a törvény-szövegbe, hogy „külföldi zsidók, sem be nem vándorolhatnak, sem meg nem tele-

Zsidó hagyomány és modernizáció. Válaszok az európai modernizációra a 19. században (Különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetére). MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 10. (1995. május). 12–13.

⁵³ KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Budapest, Osiris, 2002. 2. bőv. kiad. 421. – GYURGYÁK, 2001. 48.

⁵⁴ *Pesti Hirlap*, 1847. december 19. 413–414.

⁵⁵ „[...] különösen a’ zsidó-vallást követő hazai lakosokra nézve sajnálom, hogy a’ közvélemény legújabb időben olyan irányt vett, miszerint az e’ vallást követő népfaj’ számos sőpredékének vétke miatt a’ méltányosság megtagadatik azoktól is, kik ezen ellenszenvre nem érdemesek [...]. Egy-hamar nem fogjuk megóvni a’ hazát ezen sőpredék-nép’ bűneitől, de ennek súlyát nem akarom éreztetni azon műveltebbekkel, kik között és mi köztünk más különbséget nem ismernek, mint, hogy más templomban imádjuk a’ mindenhatót.” Uo. 414.

⁵⁶ „Szavazás közben Szemere és Kossuth újólag megemlíték, hogy unitárius testvéreink’ állapotát ne tegyük rosszabbá, mint a’ zsidókét, kiknek legalább jobbágy telket bírni lehet, holott a’ bevett vallások’ említése mellett az unitáriusnak hazánkban levegőt se lehetne szivni.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 21. 420–421.

⁵⁷ *Pesti Hirlap*, 1847. december 30. 441. és *Pesti Hirlap*, 1848. február 11. 117.

⁵⁸ Kende Zsigmond Szatmár küldöttének szavai szerint. *Pesti Hirlap*, 1847. december 30. 441.

pedhetnek”.⁵⁹ A felekezeti alapon tiltó rendelkezéseket minden esetben ellenző Kossuth (és néhány másik képviselő) mellett ebben a szakaszban már inkább Szemere vette pártfogásba a zsidóemancipáció ügyét, aki a külföldi zsidók beköltözésének tiltását is a már letelepedettek annál biztosabb akkulturációja érdekében volt hajlandó csak elfogadni.⁶⁰

A honosítási vita leghevesebb összecsapását azonban – egyúttal az eddigiekhez képest meglepően tekinthetően Kossuth legtöbb hozzászólását kiprovokálva – annak kérdése váltotta ki, hogy a horvát tartománygyűlésnek jogában áll-e saját hatáskörben honosítani vagy sem. Fontos megjegyezni, hogy a horvát és szlavón vármegyék küldötteivel nemcsak a honosítási, hanem egyéb kapcsolódó törvényjavaslatok párhuzamos tárgyalásakor is permanens vita folyt, amelynek bizonyos pontjai ráadásul már évtizedek óta napirenden voltak az egymást követő diétákon⁶¹ és a legszorosabban kapcsolódtak a modern horvát nemzeti mozgalom belső és külső konfliktusaihoz.⁶² A szembenállás közvetlen előzménye pedig az volt, hogy az 1840-es évek közepén a kormány az adminisztrátori rendszer bevezetésekor a horvát tartománygyűlés összetételét is megváltoztatandó királyi rendelettel szüntette meg a magyar reformellenzék legfőbb helyi szövetségesének számító magyarbarát túrmezei (turo-poljei) nemesség⁶³ személyenkénti szavazati jogát. Kiszorítatván ezáltal a száborból a túrmezeiek a tucatnyi halálos áldozattal járó 1845-ös Zágráb megyei tisztújításon kerültek viszont többségbe a kormány politikáját támogató és a modern nemzeti mozgalmat képviselő (magukat illír pártiaknak nevező) ellenfeleikhez képest. Ennek az évek óta elmérgesedett konfliktusnak az elsimítására az utolsó rendi országgyű-

⁵⁹ Holott a külföldi zsidók beköltözését szabályozó 1844-es törvényjavaslat még kikötötte, hogy a 10 éve állandóan az országban élő, büntetlen és magyarul beszélni tudó zsidó „honosítási bizonyítvánnyal látandó el”, akik pedig „nagyobb szerű gyárt állítanak fel, vagy folytatnak”, azok számára ez a bizonyítvány már 5 év állandó itt lakás után kiadandó. KI V. köt. 1844. 26.

⁶⁰ „[...] a’ zsidó népfaj ép’ úgy képes a’ nemzetiségekbe beolvadni, mint más, tekintsük a’ külföldet, de méltányolva kell elismernünk azon erélyt is, mellyet a’ zsidóság a múlt diaeta óta a’ magyar nemzetiség körül kifejtett, és saját megyéjéből jeles példákat hozhatna fel, mik szerint külföldről beköltözött zsidó nemcsak sajátjává tevő a’ magyar nyelvet, írván költői műveket, de az irodalomnak más szolgálatokat is tesz. Részéről tehát nem ellenzi, hogy a’ pozsonyi indítvány [t. i. a külföldi zsidók betelepülésének megtiltásáról] elfogadtassék, megátolni úgy sem lehet, hanem az emberiség’ tiszteleténél fogva jogszerű indokul csak azt fogadja el: azért gátolják meg a’ külföldi zsidók’ beköltözése, hogy a’ bennlakók’ száma, a’ nemzet’ sympathiáit annál jobban megnyerve, biztosabban visszaállíthatassák polgári jogaiba.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 30. 441.

⁶¹ V. ö. Szerk. és bev. MISKOLCZY Gyula: *A horvát kérdés története a rendi állam korában*. I–II. köt. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927–28.

⁶² ARATÓ Endre: A magyar–horvát összeütközés előzményei. In: Szerk. VÖRÖS Károly: *Magyarország története 1790–1848*. II. köt. Budapest, Akadémiai, 1983². 988–998. – SOKCEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus, 2011. 317–333.

⁶³ KATUS László: A túrmezei nemesi közösség. *Rubicon*, 1994/ 4–5. 64–66.

lésen a túrmezei ispán kezdeményezésére azután kerületi választmány is létesült (november 18.), mégpedig Kossuthal a tagjai sorában.⁶⁴ Ezen tágabb összefüggéseknek a figyelembe vételével válik érthetőbbé, hogy utóbbi miért bocsátkozott maga is hosszas terminológiai vitasorozatba avval kapcsolatban, hogy a magukat Horvátország követeinek nevezők (a korábbi törvények értelmében) valójában Szlavóniát képviselik,⁶⁵ mivel Horvátország csak névleg létezik,⁶⁶ lévén túlnyomó része de facto török fennhatóság alatt. Vagy az, hogy a túrmezei álláspont mellé állva miért vonta kétségbe szintén a „kapcsolt részek” küldötteinek mandátumát,⁶⁷ és – jogbitorlásként interpretálva – miért ellenezte a leghatározottabban, hogy a horvát tartománygyűlésnek jogában állna külföldit honosítani.⁶⁸ Az egyre hevesebb összeszólalkozások során fejtette ki markáns álláspontját Kossuth arról, hogy a nemzet és nemzetiség fogalma számára alapvetően politikai kategóriaként értelmezhető,⁶⁹ és vont párhuzamot a kortárs horvát politikai törekvések és az ír törvényhozási függetlenséget célul tűző Repeal Association mozgalom⁷⁰ között. Arról sem érdemes azonban megfele-

⁶⁴ *Pesti Hirlap*, 1848. február 8. 106.

⁶⁵ *Pesti Hirlap*, 1847. december 19. 414. és *Pesti Hirlap*, 1848. február 8. 105.

⁶⁶ Kossuth ez ügyben szintén nem új szempontot vetett fel, ugyanis a reformkori diéták visszatérő horvát–magyar vitatémája volt annak tisztázása, hogy a korai hazai törvények pontosan milyen földrajzi térséget értettek az Alsószlavónia megnevezés alatt. V. ö. MISKOLCZY Gyula: Bevezetés. In: Uő, 1927. I. köt. 56–58., 135–142., 232–237., 345–348.

⁶⁷ *Pesti Hirlap*, 1848. február 8. 106–107.

⁶⁸ *Pesti Hirlap*, 1847. december 19. 414. „[...] a’ törvényhozói hatalom sehol másutt, mint csak az országnak és kapcsolt részeknek RR-ei által, országgyűlésen együtt, ő felsége’ hozzájárultával gyakorolható. Ki ezt tagadja [...] erigit se contra statum publicum regni Hungariae. [...] notóriusnak nevezi, ki tetteleg akarná valósítani azon elvet, hogy honosítási törvényt országgyűlésen kívül alkotni lehetne.” *Pesti Hirlap*, 1848. február 8. 105.

⁶⁹ „[...] az eszmék’ azon zavara, miszerint a’ nyelv, a’ nemzet-szóval nemcsak homogeneousnek, hanem synonymumnak vétetett; és ennek következtében külön nemzetiségek’ eszméje állított fel a’ magyar korona alatt levő birodalom’ népei közt, surlódások idéztettek elő, és kivételes jogok kívántattak. – Minthogy e’ szó alatt »nemzet« polgári státusban sokkal több értetik, mint csupán az, hogy valaki milly nyelvet beszél, ezennel kijelentem: hogy én soha de soha, a’ magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a’ magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, kik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itten nincsen.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 19. 414.

⁷⁰ „[...] a’ mi a’ horvát kérdésben vörös fonal gyanánt szövődik keresztül, olyas valami paritási affectatio, melly a’ törvényhozás’ ellenében is bizonyos külön parlamenti affectatióvá fajul, ’s melly Irlandot akar játszani Magyarország’ irányában. Azon törvénytelen nyilatkozatot soha el nem ismerem, hogy más törvényhozási hatalom is lehetne a’ magyar szent korona alatt, melly privilegiumokat osztogathatna.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 19. 414. Majd a vita későbbi szakaszában továbbgondolva a hasonlatot nem is annyira burkolt fenyegetésre váltott: „mi testvéri egységet ’s egyenlőséget kívánunk, ők külön állást követelnek, ’s paritás felé irányozzák lépteiket, minek ismét részünkről az fog megfelelni, hogy mi meg’ a’ subordinatio felé irányozandjuk azokat.” *Pesti Hirlap*, 1847. december 21. 419.

kezni, hogy az utolsó rendi országgyűlésen folyó elkeseredett horvát–magyar küzdelemnek nem Kossuth volt a kezdeményezője, bár kétségtelenül meghatározó szereplőjévé vált, miközben, ahogy fentebb már volt szó róla, nyelvhasználati kérdésekben a többségnél érzékelhetően kompromisszumkészebb álláspontot képviselt (Horvátország, Fiume és a beköltöző gyárosok tekintetében is).⁷¹

Az alábbiakban csak röviden említem a honosítás törvényhozási szabályozása és a nemzetépítési törekvések 1848 előtti hazai összefüggései szempontjából lényeges azon további vitakérdéseket, amelyekben Kossuth – a fennmaradt tudósítások szerint – személyesen nem nyilvánult meg.⁷²

Jelzésértékű, hogy a magyar nyelvtudás megkövetelése és a zsidók honosíthatósága feletti éles szóváltásokkal ellentétben egyetlen ellenérdekelt felszólalás sem hangzott el akkor, amikor Bónis Sámuel szabolcsi küldött a december 14-i 23. kerületi ülésen beterjesztette a csángók könnyített honosításáról szóló indítványát.⁷³

Annál nagyobb figyelemben részesült viszont Szemere Bertalané, amelyet a törvényjavaslat külföldiekre vonatkozó szakaszainak kerületi ülési tárgyalása során terjesztett be annak érdekében, hogy a külföldiek csoportos betelepédése („a’ gyár- és ipar-vállalatokhoz szükséges szakértő személyek” kivételével) megtiltassék, akik helyett „a’ néptelen térek a’ hon’ népesb vidékeinek lakosaiból gyarmatosítatván”.⁷⁴

⁷¹ Kevéssé közismert, hogy Kossuth még a nyelvharcol idején, 1842-ben indítványozta, hogy amennyiben a szemben álló feleknek nem sikerül egymással megállapodniuk, úgy a magyar nemzeti fejlődés szempontjából szerencsésebbnek tartaná, ha Horvátország adminisztratív és törvényhozási tekintetben különválna Magyarországtól (ám továbbra is a magyar korona része maradna). V. ö. György SZABAD: Hungary’s recognition of Croatia’s self-determination in 1848 and its immediate antecedents. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica*. XXI (1981), 23–38 (26–29). Az illír sajtó viszont már az évtized eleje óta következetesen ellenséggként tekintett Kossuthra, akinek alakja lényegében a horvát nemzeti törekvéseket ellehetetleníteni akaró magyar politika szimbólumaként rögzült a köztudatban. SOKCSEVITS, 2011. 325–329.

⁷² A fentebb tárgyalt témákon kívül Kossuth a 23. kerületi ülésen kétszer is felszólalt még annak érdekében, hogy a gyárat alapítók törvényhatóság általi honosításának feltételeként ne ötévnyi letelepedést szabjanak meg, hanem kevesebbet, amit azonban a többség elvetett. *Pesti Hirlap*, 1847. december 23. 423–424. A 26. országos ülésen viszont az ő javaslatára vették ki a törvénytervezet utolsó – a még nem létező hazai polgári törvénykönyvbe kívánczó – paragrafusait, amelyek a külföldiek és magyar honpolgárok között kül- és belföldön kötött magánszerződéseiből eredő viszonyokat szabályozták volna. *Budapesti Híradó*, 1848. jan. 30. 102. RN 1848. 152–153.

⁷³ *Pesti Hirlap*, 1847. december 23. 424. Szövege a végleges törvényjavaslatban: „8. §. Az ugynevezett csángó magyarok, ha ben a hazában letelepednek, egyszerű folyamodásaikra, a törvényhatóságok által, mindenkor honosíthatnak.”

⁷⁴ Szemere hosszú felszólalása elején utalt a fentebb említett Roth-féle erdélyi betelepítési akcióra és a válaszként hozott vasi és borsodi határozatokra, de a honosítási vita megkezdése előtt is voltak már (pl. Abaiúj követe), akik részben „a’ württembergi gyarmatok” beköltözésének megakadályozása érdekében pártolták, hogy honosítási törvény hozassék. *Pesti Hirlap*, 1847. december 17. 410.

A Szemere megfogalmazta paragrafustervezeten a vita során ugyan némileg módosítottak (és a csángókat szintén kivették a hatálya alól), és mivel valamennyi hozzájáruló egyöntetűen támogatta annak célkitűzését⁷⁵ önálló (24.) paragrafusként bekeült a véglegesített törvényjavaslatba. Az alsótábla országos ülésén és a felsőtáblán viszont már egy-egy kritikusa is akadt a külföldről betelepülők hazai humán erőforrásból történő pótlásának, akik korántsem voltak meggyőződve arról, hogy utóbbiak alkalmasabb munkaerőnek bizonyulnának a törvényileg amúgy is magyarosodásra kötelezett előbbieknél.⁷⁶

Említést érdemel még, hogy a törvénytervezet egyik utolsó kerületi ülésbeli tárgyalási napján (január 24-én) Szentkirályi Móric figyelmeztette a rendeket arra a hatályos erdélyi törvényre,⁷⁷ amelynek értelmében a Királyhágón túl honosítottak nemesi jogállása Magyarországon is automatikusan érvényben lévőnek számít. A „testvérhazá”-ra tekintettel ezért a törvény újabb paragrafussal bővítését kezdeményezte arról rendelkezendő, hogy ha valaki Erdélyben teljesíti a honosítási feltételeket, azok átköltözés után Magyarországon is hatályosnak tekintessenek – kivéve azonban az országgyűlési becikkelyezés általi honosítás eseteit. Szentkirályi közhelyeslésben részesített (és a törvénytervezetbe 14. paragrafusként bekerülő) indítványát főképp annak az újabb keletű joghézagnak a megszüntetése motiválta, hogy az előző erdélyi diétán 30–40 indigenátust is megszavaztak, míg a legutolsó pozsonyi országgyűlésen már egyet sem. Félő volt tehát, hogy a két diétának a törvényhozás általi indigenátus intézménye iránt megmutatkozó eltérő felfogása miatt fulladhat kudarcba a honosítási törvény jó reménnyel várt elfogadása, ezért kívántak az új törvényszakasszal elébe menni a felsőtábla várható kritikájának.⁷⁸

Végül szintén figyelmet érdemlő momentum volt, amikor az alsótábla országos ülésén a királyi személynök – azon honosítási feltétellel kapcsolatban, hogy a hono-

⁷⁵ *Pesti Hirlap*, 1848. január 28. 75–76.

⁷⁶ „[...] ezektől visszaborzad az ember, dolgozni nem szeretnek, 's a pusztatérek benépesítésére nagy ingert nem költenek fel. Ezért nem szeretné útját bevágni annak, hogy az illy térek szorgalmatosabb néppel népesítsenek, főkép miután elég biztosítékot lát abban, ha ezek közjogi tekintetben honpolgárokká nem válnak, míg magyarul nem beszélnek.” – érvelt a Békés vármegyét képviselő Tomcsányi József a január 29-i 26. országos ülésen. *Budapesti Híradó*, 1848. január 30. 102. A főrendek február 18-i 33. országos ülésén pedig gróf Szécsen Antal arra hívta fel a figyelmet, hogy: „A' külföldi gyarmatok még szívesebben magyarosodnak, mint a' felföldi tótok; 's a' gyarmatosítás' eszméjét rokonszenv' hiányára építeni nem lehet 'stb.” *Pesti Hirlap*, 1848. február 25. 159. A honosítási törvény vitájának kezdetén viszont épp azzal argumentált a magyar nyelvtudás mint honosítási feltétel ellen az egyik szlavóniai megye követe, hogy az „a' gyarmatosítást, melyre a' néptelen hazának szüksége van, lehetlenné teszi”. *Pesti Hirlap*, 1847. december 21. 420.

⁷⁷ 1791. évi erdélyi XVI. tc. a mi a nemesi jogokat illeti, azokat Magyarország és az erdélyi fejedelemség nemesei és honfiai viszonyosan és egyenlően élvezik.

⁷⁸ *Pesti Hirlap*, 1848. február 1. 86.

sítandó „külföldi alattvaló lenni megszűnjék” olyan pontosítást szorgalmazott, hogy „az ausztriai alattvalók külföldieknek ne tekintessenek” – kezdeményezése, két hozzászóló kivételével, teljes elutasításba ütközött. A rendek elsöprő többsége ugyanis az ausztriai és külföldi állampolgári minőség között nem volt hajlandó semminemű különbséget tenni.⁷⁹

A hazai állampolgárság szabályozása a forradalomtól a majdani 1879. évi L. tc. országgyűlési vitájáig

Az 1848 tavaszán a felsőtábla által további pontosítások igényével a rendeknek visszaküldött törvénytervezetből a felgyorsuló politikai események következtében végül nem lett a törvényhozás résztvevői által közösen elfogadott és így az uralkodó által szentesíthető törvény. Az első felelős magyar kormányoknak pedig, a sürgetőbb feladatok és egyre súlyosbodó kihívások miatt szintén nem jutott már idejük a kérdés jogszabályi rendezésére.

A politikai viszonyok drasztikus megváltozásával elvileg az 1849. március 14-i olmtüzi alkotmány birodalmi állampolgárságról rendelkező paragrafusa⁸⁰ lett volna a forradalom leverése utáni Magyarországon is irányadó. A szabadelvű alkotmány azonban még az osztrák tartományokban sem lépett hatályba, sőt azt az 1851. december 31-i császári pátens végérvényesen hatályon kívül is helyezte. Mivel magyar polgári törvénykönyv – ahogy arról a honossági törvény vitájánál is már szó esett – nem létezett,⁸¹ ezért az összbirodalmi kormányzat a magyar korona országaiban is bevezette a negyvenévnvi előkészület után végül 1812-ben hatályba lépő – természetjogi alapon álló és a Naplóleon-féle *Code civil*hez mérhető hatású – *Osztrák polgári tör-*

⁷⁹ Zarka János személynök legélesebb vitapartnere ráadásul nem más volt, mint a kiegyezés későbbi miniszterelnöke, Andrássy Gyula, aki „csodálkozik azon kérdésen: valljon az ausztriai külföldinek tekintessék-e? – de hát ugyan minek tekintessék épen azon ausztriai, kinek érdekeivel a’ mieink legtöbbször jönek összeütközésbe, kitől nemzetiségünket ’s alkotmányunkat legjobban félthetjük? – hát ide ültessük-e őket, hogy az adminisztratori rendszer mellett nyilatkozzanak? – vagy a’ vámviszonyok’ tárgyában fogjuk őket szavaztatni?” *Pesti Hirlap*, 1848. február 6. 101.

⁸⁰ 23. § „Für alle Völker des Reiches gibt es nur ein allgemeines österreichisches Reichsbürgerrecht. Ein Reichsgesetz wird bestimmen, unter welchen Bedingungen das österreichische Reichsbürgerrecht erworben, ausgeübt und verloren wird.” Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, die Reichsverfassung für das Kaiserthum Oesterreich enthaltend. *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 1849. 153.

⁸¹ A kidolgozásával Bécsben megbízni szándékozott pesti egyetemi tanár, Frank Ignác még 1850-ben önkezeléssel vetett véget életének. HOMOKI-NAGY Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegyezés. Jogtörténeti Szemle*, 2007/3. 16.

vénykönyvet.⁸² Következésképp az állampolgárság megszerzése terén ez utóbbinak, az állampolgárság elvesztése kapcsán pedig az 1832. március 24-i osztrák kivándorlási pátensnek a rendelkezéseit alkalmazták nálunk is.⁸³ Az *Osztrák polgári törvénykönyv* hatálya Magyarországon az 1861-es ún. Országbírói Értekezlet határozatainak uralkodói jóváhagyását követően azonban érvényét veszítette, az 1867. december 21-én kibocsátott és a közbiztonság kiegészítését követően immár csak a ciszlajtán területekre vonatkozó birodalmi alaptörvények⁸⁴ pedig értelemszerűen az állampolgárságot is a „Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és országok”-hoz tartozó személyekre korlátozták.⁸⁵

Nyilvánvalóan nem függetlenül az 1860-as években Magyarországon érvényüket veszítő, az előző évtized összosztrák honosítási eljárásai okozta tömeges jogi bonyaldalmaktól,⁸⁶ az új hazai felelős kormány sürgető teendői közé tartozott a magyar állampolgársági törvény mielőbbi kidolgozása, és parlament általi elfogadtatása. Az 1847-es törvényjavaslatról számos vonatkozásban jelentősen eltérő aktuális tervezetet⁸⁷ Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter még 1867 decemberében el is készí-

⁸² 1853. május 1-jével a szűken vett Magyarországon, 1853. szeptember 1-jével Erdélyben léptették hatályba, a kezdetektől Bécsből irányított Katonai Határőrvidék területén pedig értelemszerűen már születése pillanatától érvényben volt. NESCHWARA, Christian: Az osztrák jog Magyarországon. A jogszabályok hatályának és érvényességének kérdései a kiegészítés előtt és azt követően. *Jogtörténeti Szemle*, 2007/3. 43.

⁸³ Mindkettőt korabeli magyar fordításban ld. *Ausztriai általános Polgári törvénykönyv és az ezen törvénykönyvre vonatkozó, a függelékben foglalt utólagos rendeletekkel együtt*. I. köt. Pest, Lampel Róbert, 1863. 9–11. és Függelék: 5–24. (A továbbiakban: *Ausztriai általános Polgári törvénykönyv*) Ezek mellett Magyarországra is kiterjedt volna elvileg az 1859. április 24-én kiadott illetőségi pátens, amelynek hatályba lépési időpontja azonban nem lett meghatározva, így a hamarosan bekövetkező politikai fordulat miatt végül nem is lépett életbe. V. ö. KIRÁLYFI Árpád: *A magyar állampolgárság kizárólagossága*. Budapest, Franklin-Társulat, 1913. 27–28. (A továbbiakban: KIRÁLYFI, 1913a)

⁸⁴ Közülük három (a birodalmi képviseletre, az állampolgárok alapjogaira és a birodalmi ítélőszékek felállítására vonatkozó) alaptörvény korabeli magyar fordítását a *Pesti Napló* 1867. december 28. és 29. számában, a közös ügyeket tárgyaló pedig ld. Az 1867. decemberi ausztriai törvények a közös ügyekről és azok kezelési módjáról. Ford. DEÁK Ágnes. *Aetas*, 2001/3–4. 238–243.

⁸⁵ „Artikel 1. Für alle Angehörigen der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder besteht ein allgemeines österreichisches Staatsbürgerrecht.” Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reich-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*. 1867. 394.

⁸⁶ Ezekről ld. KIRÁLYFI, 1913a 32–34.

⁸⁷ Szemben az 1847-es törvényjavaslat 34 paragrafusával, a húsz évvel későbbi immár 53 paragrafusból állt. Szerkezetében pedig annyiban különbözött az előbbitől, hogy a honpolgárság megszerzését, elvesztését és a külföldiek (az 1867-es tervezet szóhasználatában: idegenek) jogállását tárgyaló három fejezet közé beillesztettek még egy öt paragrafusból álló önálló fejezetet az újrachonosításról. (Megjegyzendő, hogy már az 1847-es törvényjavaslatban is található a honpolgárság visszanyeréséről rendelkező szakaszok (18. és részben a 20. §), csak azok a honpolgárság elvesztéséről szóló

tette,⁸⁸ majd az országgyűlés képviselőháza elé terjesztette 1868. május 26-án.⁸⁹ Meglepő módon elmaradt azonban annak parlamenti megtárgyalása, majd hosszú évekre ismét ad acta került az állampolgárság törvény általi rendezésének az ügye. Ennek hátterében feltehetően részben az állhat⁹⁰ – amint arra az ügyben fennmaradt 1868 tavaszi–nyári osztrák–magyar minisztériumi levélváltás iratanyaga⁹¹ következtetni enged –, hogy időközben az osztrák minisztertanács is kidolgozott egy saját állampolgársági törvénytervezetet.⁹² Utóbbiak aztán kísérletet tettek rá, hogy a két törvénytervezet egymással inkompatibilis rendelkezéseinek összehangolása érdekében közös tanácskozáson egyeztessenek róluk. Ezt azonban a magyar fél részéről a miniszterelnök udvariasan, de határozottan visszautasította egyben arra is utalva, hogy „egyébiránt úgyis szükség fog adódni arra, hogy Öfelsége mindkét államának viszonyait az állampolgárságról szóló törvény tekintetében nemzetközi szerződés útján szabályozza”.⁹³

Ez utóbbira aztán hamarosan sor is került. 1870. október eleje és december közepe között ugyanis a magyar és az osztrák belügyminiszter egy-egy átiratban meghatározták és kölcsönösen elfogadták a honosítás esetén egymás polgáraival szemben vice versa alkalmazandó jogelvet: nevezetesen, hogy a másik állam polgárságát csak a saját állam kötelékéből való elbocsátás után lehet megszerezni. Ez az alapvető jelentőségű, noha széleskörű nyilvánosságot nem kapó kétoldalú megállapodás⁹⁴ azonban magától értetődően nem orvosolhatta annak egyre fájóbb hiányát, hogy továbbra sem létezett önálló magyar állampolgársági törvény.⁹⁵

fejezetbe kerültek.) A két törvényjavaslat összehasonlításáról ld. GERGELY András: Az állampolgárság ügye 1847-ben és 1867-ben. In: Főszerk. ERDŐDY Gábor: *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 44–48.

⁸⁸ Törvényjavaslat a honpolgárságról. In: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. IV. köt. Pest, Emich Gusztáv, 1868. 325–332.

⁸⁹ *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VII. köt. Pest, Emich Gusztáv, 1868. 324.

⁹⁰ Ahogy alább még szó lesz róla, a hazai ellenzéki politikusok utólag más indokkal magyarázták a törvénytervezet zátonyra futását.

⁹¹ MNL OL K 26. 1868 – I B – 160. 11. cs.

⁹² A 23 paragrafusból álló tervezet megtalálható Carl Giskra osztrák belügyminiszter 1868. június 17-én kelt Andrássy Gyulának elküldött hivatalos leveléhez csatolt mellékletben.

⁹³ MNL OL K 26. 1868 – I B – 160. 11. cs.

⁹⁴ A Monarchia két kormánya közötti megállapodás szövege a Magyarországi rendeletek tárában meg sem jelent. V. ö. IKÁS Sándor: A honosítási törvényben fentartott nemzetközi szerződések. *Magyar Közigazgatás*, 1886. szeptember 23. – KIRÁLYFI, 1913a 37–39.

⁹⁵ Mindazonáltal az osztrák birodalomfélben a Monarchia felbomlásáig már egyáltalán nem is született állampolgársági törvény, így annak megszerzését és elvesztését a 18. században fogant polgári törvénykönyv és az 1830-as évek eleji kivándorlási pátens szabályozta mindvégig. KIRÁLYFI, 1913a49.

Amikor tehát 1879 októberében immár Tisza Kálmán miniszterelnök-belügy-miniszter aláírásával a törvényhozás elé került *A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről* címet viselő törvényjavaslat, arra elvileg a kortársak számára nyilvánvalóan régóta felszínen lévő várakozások beteljesítéseként tekinthettek a törvényhozók.⁹⁶ A javaslatot belügyminiszteri minőségében kidolgozó Tisza Kálmán szükségzavú indoklásában annak szükségességét viszont – az eddig elmondottakhoz képest meglepőnek ható módon – alapvetően azzal a technikai jellegű megállapítással indokolta, hogy a korábbi hazai törvények egyáltalán nem rendelkeztek a magyar állampolgárság *elvesztéséről*, ami pedig számos összeütközésre adott okot más államokkal és kényszerítette arra a belügyminisztert, hogy a hadkötelezettségüket teljesített kiköltözők számára engedélyeket bocsásson ki.⁹⁷ Második fő szempontként került szóba csak a magyar állam érdekeinek négy pontba sorolt megóvása. Ezeket a hivatalos miniszteri indoklás az alábbiakként nevesítette: 1) a magyar állampolgárság kritériumainak szabatos meghatározása 2) a magyar állampolgárság összhangba hozása a nyugati államokéval 3) tekintetbe vétele az osztrák–magyar monarchia másik felével fennálló kapcsolat folyamányaira, anélkül viszont, hogy az állami függetlenség „a legcsekélyebb mérvben is feláldoztatnék” 4) a beköltözés olyan szabályozása, hogy csak azok szerezhessenek állampolgárságot, akik az állam hasznos polgárai lesznek.⁹⁸

Az állampolgársági törvénytervezetek összeegyeztetéséről folyó, már tárgyalt 1868-as osztrák–magyar miniszteri levélváltások végkimenetelének tanulságaival szemben, egyúttal nagyon is kapcsolódva Tisza hivatalos indoklásának első pontjához, az igen heves 1879-es képviselőházi vita⁹⁹ során megszólaló negyvennyolcas

⁹⁶ Schvarz Gyula, a jogtudós kormánypárti képviselő például már 1872 februárjában, a választási törvényjavaslat tárgyalásakor képviselőházi határozatban kívánta utasítani a kormányt, hogy a honosításról még a folyamatban lévő ülészak alatt terjesszen törvényjavaslatot a ház elé. *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXI. köt. Pest, Légrády testvérek, 1872. 313. Tisza Kálmán pedig az 1879-es törvényjavaslat általános képviselőházi vitájában érvelt azzal a tervezet előkészítetlenségét ért kritikával szemben, hogy „lehetetlenség azt mondani, hogy a tárgy nem eléggé ismeretes egy oly törvényjavaslattal szemben, a melylyel a közvélemény, a journalistika, már 1868–69. óta, habár némi szünetekkel is, de folytonosan foglalkozik.” *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VII. köt. Budapest, Pesti Könyvnyomda-r.-t. 1879. 276. (A továbbiakban: KN)

⁹⁷ Indoklás „a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről” szóló törvényjavaslatához. In: *Az 1878. évi október hó 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. IX. köt. Budapest, Pesti Könyvnyomda-r.-t. 1879. 217. (A továbbiakban: KI)

⁹⁸ Uo. 218.

⁹⁹ A törvényjavaslatot a hozzá kapcsolódó bizottsági jelentéssel és különvéleménnyel 1879. október 24-én terjesztette a képviselőház elé annak 153. országos ülésén Péchy Jenő, a honosítási bizottság előadója, majd azok kinyomtatása után október 29-én kezdődött a tervezet általános, október 30-ától pedig a részletes tárgyalása. Ez utóbbi hat ülésnapot vett igénybe mielőtt a 162. országos

ellenzék képviselőinek értelmezésében azonban már az 1867-es Horváth Boldizsár-féle honosítási törvénytervezetnek is a magyar állampolgárság elveszthetőségét taglaló passzusai, illetve magának e *jogelv*nek a meghonosítási kísérlete okozta azt, hogy a javaslat még a bizottsági tárgyalása során hajótörést szenvedett.¹⁰⁰ Talán részben emiatt tartotta fontosnak a törvényjavaslat indoklása is leszögezni, hogy „az állampolgárság elvesztéséről hazai törvényeink nem intézkednek”.¹⁰¹ Kivételt jelentett mégis eme általános megállapítás alól a Monarchia és az Amerikai Egyesült Államok között megkötött nemzetközi szerződést becikkelyező törvény.¹⁰² Ez volt ugyanis az az első hazai törvény, amely a magyar kodifikációs hagyományokat addig valóban kizárólagosan jellemző „örökös állampolgárság” fogalmával szemben kimondta az állampolgárság elveszithetőségét, amennyiben valaki egy másik államban honosította magát.¹⁰³ A szabályozás hátterében az az amerikai diplomácia által is adaptált jogelv munkált, amely lényegében a francia forradalom idejéből származott,¹⁰⁴ és a *Code civil* térnyerésével előbb Európában, majd világszerte egyre általánosabbá vált, különösen a 19. század második felétől.¹⁰⁵ Kevésbé meglepő tehát, hogy az idegen állampolgárság megszerzése már az 1847-es (17. § 1. bekezdés) és 1867-es

ülésem november 8-án a képviselőház harmadszori olvasásra elfogadta. A főrendiház a törvényjavaslatot néhány apróbb módosítással a maga részéről szintén jóváhagyta a november 22-i országos ülésén, majd ez utóbbiakat a képviselőház a honosítási bizottság és a maga részéről támogatásban részesítve november 27-én megszavazta a törvényt. KN VII. köt. 1879. 246., 268–286., 290–337., 339–402. és VIII. köt. 3–7., 20., 248., 346–347. – *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés főrendi házána naplója*. I. köt. Budapest, Pesti Könyvnyomda-r.-t. 1880. 310–312.

¹⁰⁰ V. ö. KN VII. köt. 1879. 270 (Szederkényi Nándor), 309., 376 (Simonyi Ernő).

¹⁰¹ KI IX. köt. 217. Az állampolgárság megszűnésének kérdését a hazai közjogi kézikönyvek közül először tárgyalja KORBULY Imre: *Magyarország közjoga illetőleg magyar államjog rendszere, kapcsolatban az ország közigazgatási szervezetével*. Budapest, Eggenberger, 1877³, 166–168.

¹⁰² „1. § 1. cikk. Az osztrák–magyar monarchia polgárai, kik legalább öt évig folytonosan az amerikai Egyesült-Államokban tartózkodtak, és ezen ott tartózkodásuk alatt az Egyesült-Államok honosított polgáraivá lettek, az osztrák–magyar kormányok által amerikai polgároknak fognak tekintetni, s ennek megfelelő bánásmódban részesítettetni. [...]” 1871. évi XLIII. tc. az amerikai Egyesült-Államokkal 1870. évi szeptember 20-án a kivándorló egyének állampolgárságának szabályozása végett kötött államszerződésről.

¹⁰³ KIRÁLYFI Árpád: *Az 1871: XLIII. t. cz .-be iktatott államszerződés*. Budapest, Franklin-Társulat, 1913. 20–21.

¹⁰⁴ „12. L'exercice des droits de citoyens se perd; 1° Par la naturalisation en pays étranger [...]” *Constitution de la République française, du 5 fructidor, An III; accepté par le peuple*. Millet, Paris, 1795. 12. Ami aztán a *Code Napoléon*ban az alábbi verzióban élt tovább: „La qualité de Français se perdra, 1° par naturalisation acquise en pays étranger [...]” 17. De la Privation des Droits civils par la pert de la qualité de Français. In: *Code civil des Français*. Paris, Imprimerie de la République, 1804. 5.

¹⁰⁵ KIRÁLYFI, 1913a, 61–62., 77–80.

(22. § 3. bekezdés) törvényjavaslatok szerint is a magyar állampolgárság megszűnését eredményezte volna.

Az 1879-es honosítási törvényjavaslatnak az állampolgárság elvesztését szabályozó passzusai a nyilvánvaló politikai tét miatt azonban elkeseredett és személyeskedésektől sem mentes vitát váltottak ki. Az utókor emlékezete, ahogy arra a „Lex Kossuth” gúnynév is utal, természetesen az elfogadott törvény majdani 31. §-hoz kapcsolja a legélesebb szóváltásokat. Ez a törvényi szakasz mondta ki ugyanis az állampolgárság *távollét által történő elvesztését*.¹⁰⁶ Joggal merül fel a kérdés, hogy mi lehet vajon a tíz év távollét által bekövetkező állampolgárság elvesztést előíró, hírhedté vált jogszabályi rendelkezés forrása? A választ a törvény indoklása maga adja meg, amennyiben a törvényszakasz kapcsán arra hivatkozik, hogy „megfelel ez az újabb törvényeknek, nevezetesen a szövetségi és állampolgárságról szóló 1870. évi német törvénynek is”.¹⁰⁷ Olyannyira kézenfekvő e magyarázat, hogy a törvénytervezetnek az állampolgárság elvesztéséről szóló egyes paragrafusai szinte szóról szóra azonosak a hivatkozott német törvény¹⁰⁸ rendelkezéseivel.¹⁰⁹ Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy az állampolgárság távollét általi elvesztését nemcsak az 1867-es, hanem már az 1847-es honosítási törvényjavaslat is tartalmazta.¹¹⁰ Az 1867-es tervezet 22. §-ának 2. bekezdése¹¹¹ azonban 15 év külföldi tartózkodás után tekintette volna elévültnek a magyar állampolgárságot, amelyet ráadásul csak bírói ítélettel

¹⁰⁶ A majdani 1879. évi L. tc. 31. §-a az alábbiépp rendelkezett: „Azon magyar állampolgár, ki a magyar kormány vagy az osztr.–magy. közös ministerek megbízása nélkül 10 évig megszakítás nélkül a magyar korona területének határain kívül tartózkodik, elveszti magyar állampolgárságát.”

¹⁰⁷ KI IX. köt. 224.

¹⁰⁸ Gesetz über die Erwerbung und den Verlust der Bundes- und Staatsangehörigkeit. *Bundes-Gesetzblatt des Norddeutschen Bundes*, 1870 №. 20. 355–360. Az Északnémet Szövetség Német Császársággá alakulása után a továbbra is érvényben maradó törvény szövegén, amelyet majd csak az 1913. július 22-én életbe lépő új német birodalmi állampolgársági törvény (Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz) helyezett hatályon kívül, persze az idők folyamán több ponton is változtattak, az állampolgárság tíz év távollét általi elvesztését kimondó szakasz (21. § 1. bekezdés) azonban a törvény hatályban léte során nem módosult.

¹⁰⁹ KIRÁLYFI, 1913a 63–64.

¹¹⁰ Hogy a Szemere-féle tervezet vonatkozó pontjának mi volt a forrása kérdéses. Az osztrák kivándorlási pátnes mindenesetre már a jogtalan kivándorlás egyik esetének minősítette az ipari, kereskedelmi vagy mezőgazdasági érdekeltségek birtoklása hiányában történő ötévi szakadatlan engedély nélküli külföldön tartózkodást a család és a vagyon teljes vagy részleges kivitele esetén (7. §. c), illetve a mindezek nélküli tízévi távollétet (7. §. d), amely – többek között – mindkét esetben az osztrák állampolgárság elvesztését eredményezte (10. §. a). V. ö. *Ausztriai általános Polgari törvénykönyv*, 11., 13.

¹¹¹ „A magyar honpolgárság jogait elveszti: [...] 2-or, a ki [...] bejelentés nélkül a hon határain kívül 15 évig tartózkodik, kivéve, ha ezt hazai közhivatala úgy kívánná, vagy ez időt tanulás és különös szakképzés végett töltené az ország határain kívül; [...]”

lehetett volna kimondani (23. §),¹¹² az 1847-es törvényjavaslat ellenben még jogi aktushoz sem kötötte volna az állampolgárság távollét általi elvesztését.¹¹³ Mi több az 1847-es törvényjavaslat vitája során sem a kerületi ülésen, sem a rendek országos ülésén nem akadt olyan felszólaló, aki ellenezte vagy akár módosíttatni akarta volna a honpolgárság távollét általi elvesztésének (és bírói ítélet nélkül történő) kimondását.¹¹⁴ Márpedig a kerületi ülésen viszonylag hosszú polémia bontakozott ki a paragrafus 2. bekezdése kapcsán az „idegen hatalmasság” seregében szolgálók honpolgárságának elvesztéséről, a szóban forgó paragrafust is tárgyaló országos ülésnapon pedig Kossuth maga is jelen volt, hiszen – más paragrafusok kapcsán ugyan, de – szintén hozzászólt a vitához.

Az állampolgárság *távollét általi elvesztésének* kérdése az állampolgársági törvény parlamenti vitáján

Az 1879-es teljes képviselőházi vita magától értetődően immár teljesen más közjogi berendezkedés és társadalmi-politikai viszonyok között folyt, mint amelyek az 1847 és 1848 fordulóján tartott utolsó rendi országgyűlést jellemezték. A törvényjavaslat tárgyalásának alapos tanulmányozása azonban arról is meggyőzheti olvasóját, hogy nem csupán az állampolgárság távollét általi elvesztése váltott ki erőteljes érzelmeket, nem csak ennek ügye eredményezett elhúzódo polémiát,¹¹⁵ és – ami a leginkább szembetűnő volt már a vita hallgatóságának is –, hogy róla mindenekelőtt nem a kormány és ellenzéke, hanem lényegében az utóbbi két táborának képviselői keveredtek egymással sokszor igen éles hangvételű szópárbajba. Már az is beszédes, hogy az inkriminált paragrafus kétnaposra nyúlt vitájában a 14 megszólaló közül a kormánypart részéről egyedül a belügyminiszter-miniszterelnök emelkedett szólásra

¹¹² Már a Szemere-féle eredeti törvényjavaslatot részletesen elemző Szalay László is felvetette a honpolgárság távollét általi elvesztése kapcsán: „a) hogy a’ külföldön letelepedettnek eljárásából kivilágolják a’ vissza nem térés’ komoly szándéka; b) hogy a’ felett, ha kiviláglik-e ezen szándék vagy sem, csak ítélőszéki bebizonyítás határozhat”. SZALAY, 1847. 227.

¹¹³ „17. §. Magyar honpolgár megszűnik: [...] 3-or ki a hon határain kívül 10 évig tartózkodik a nélkül, hogy ezt vagy hazai közhivatala kívánná meg, vagy iskolai tanulással s különös szakképezés végett töltené; [...]”

¹¹⁴ *Pesti Hírlap*, 1848. január 21. – KN 1848. 142–143.

¹¹⁵ A területi korlátok természetesen nem teszik lehetővé, hogy a törvényjavaslat nyomtatásban bő 130 kéthasábos oldalt kitevő teljes vitáját akár csak felszínesen is elemezzem. Az ellenzék által kifogásolt fontosabb témák közül azonban feltétlen említendő az ünnepélyes honosítás intézményének minisztériumi hatáskörbe vonása, a horvát bán honosítási jogosultsága, a kettős állampolgárság tilalmának el nem ismerése és az osztrák–magyar „közös állampolgárság”-ot implikáló momentumok heves és visszatérő bírálata.

(négy ízben is), a többiek pedig egytől egyig az akkori nevükön az Egyesült Ellenzék (négyen) és főképp (kilencen) a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt soraiból kértek szót.

Összefoglalóan megállapítható, hogy amíg a negyvennyolcas ellenzékiek számára magától értetődő volt – amiben módosítási javaslataik leszavazása csak még tovább erősítette őket –, hogy a szóban forgó törvényi rendelkezés nem szolgál egyebet, mint a politikai menekültek, eminensen pedig Kossuth Lajos végérvényes távoltartását, addig az előbbiekkal szemben 1867-es alapon álló Egyesült Ellenzék részéről a vita ezen szakaszában megszólaló képviselők a kormányt megszegyenítő vehemenciával utasították vissza ennek még a feltételezését is. A nevesített gyanú ráadásul nem is a konkrét paragrafus kapcsán merült fel először, hanem mindjárt a törvénytervezet vitájának első napján, már annak általános tárgyalása során annak vádjával szembesítette a kormányt a Függetlenségi Párt elnöke, Mocsáry Lajos, hogy a törvény elfogadtatásával nem tesznek kevesebbet, mint hogy „száműzetés helyzetébe teszik magát Kossuth Lajost”.¹¹⁶

A paragrafus részletes vitája során aztán elsőként felszólaló negyvennyolcas képviselő, Simonyi Ernő amellett, hogy szintén utalt Kossuth száműzésére, azonban inkább arra az alapelvre helyezte még a hangsúlyt, hogy senkinek nem áll jogában egyetlen *született* magyart sem megfosztani attól, hogy magát *magyarnak* tartsa.¹¹⁷ Elismerte ugyanakkor annak jogszerűségét, hogy az állampolgárság megváltoztatható, de azt módosító indítványában kizárólag a honosítottakra kívánta vonatkoztatni. Tisza válaszában tiltakozott az ellen, hogy a törvényjavaslat bármely szakasza egyes személyekre lenne szabva, másrészt finom utalással tett distinkciót a magyar állampolgári jogok gyakorlása és a magyarság minőségének megváltoztathatatlansága közé, harmadrészt felhívta a figyelmet a tervezet két későbbi paragrafusára, amelyek értelmében a távollét miatt állampolgárságukat elvesztők közül visszavehető a honpolgárok közé 1) az, aki más állam polgára nem lett akkor is, ha lakni vissza nem tér (majdani 39. §), 2) aki bármennyi idő múlva visszatér és valamely hazai községbe felvétetik vagy az számára kilátásba helyeztetik. Ez utóbbival kapcsolatban

¹¹⁶ Majd azzal folytatta a törvényjavaslatot tárgyalási alapként is elvetendőnek ítélő álláspontját, hogy: „Én részemről remélem, hogy a nemzet nem fogja száműzni szívéből saját híveit, hanem száműzni fogja azokat, a kik Kossuth Lajost akarják száműzni, a kik nem áttallják újra tágítani a közösügyek keretét, a kik nem áttallnak ily törvényjavaslatot terjeszteni be tárgyalás végett.” KN VII. köt. 1879. 279.

¹¹⁷ „[...] akár a törvényhozás, akár a kormány, vagy akárki a világon elhatározhassa azt, hogy a ki magyarnak született, az nem magyar, az, méltóztassék megengedni, képzelhetlen, ez valóságos képtelenség. [...] hogy született magyar ember fosztassék meg azon jogtól, hogy ő magyar ember ne lehessen, ez oly képtelenség, a mit decretálni nem lehet, ezt még maga az isten sem teheti.” Uo. 359–360.

pedig ahhoz is hozzájárult, hogy a végleges törvényszövegbe a visszavétel lehetősége kötelezőre változzék (tehát a visszavehető kifejezés visszaveendőre módosuljon).¹¹⁸

A másnap folytatódó részletes vita során azután világossá vált az ellenzék két szárnya között a végletes megosztottság a tárgyalt törvényi hely megítélésében. Az Egyesült Ellenzék soraiból elsőként felszólaló Gullner Gyula gondolatmenetével ugyanis nyilvánvalóvá lett, hogy őket leginkább az zavarja a törvényszakaszbán, hogy abból az osztrák–magyar állampolgárság koncepciója is kiolvasható,¹¹⁹ ezért indítványozta, hogy a „10 évig az osztrák–magyar monarchia határain kívül tartózkodik” locus „10 évig a magyar korona területének határain kívül tartózkodik”-ra változzék. Felszólalása második felében pedig kikérte magának, hogy a „Kossuth Lajos nagy hazánkfia iránti tiszteletből [...] bárki is e hazában monopoliumot üzhessen” egyúttal azzal vádolva negyvennyolcas képviselőtársát, hogy Kossuth nevét „politikai tőkének igyekszik felhasználni”.¹²⁰ Az ismét szót kérő Tisza az önálló magyar állampolgárság intézményét mindennél fontosabbnak tartva érezhető örömmel biztosította támogatásáról az ellenzéki módosító indítványt. Ezután pedig kezdetét vette az ellenzék két szárnya közötti, mind élesebbé váló verbális pengeváltás arról, hogy a negyvennyolcasok rendre cáfolták a vádat, hogy ők Kossuth nevét vagy tiszteletét a maguk számára monopolizálni akarnák,¹²¹ a hatvanhetes alapon álló ellenzékiek pedig először arra apelláltak, hogy maga Kossuth sem támogatná, hogy egy egyébként támogatandó ügyet az ő személye miatt ne kodifikáljanak.¹²² A vita lényegében innentől kezdve áttételesen a fennálló politikai rendszer *megítéléséről* folyt tovább, amennyiben az utóbbiak azt hangoztatták, hogy a modern állampolgársággal járó jogok élvezete szükségképp köteleességekkel társul, így aki nem hajlandó elismerni valamely állam fennálló törvényeit, az ne is akarjon annak polgára maradni. A negyvennyolcasok erre azzal vágtak vissza, hogy ellenzéki vetélytársaik nincsenek tisztában a politikai emigráció fogalmával. A negyvennyolcas Thaly Kálmán

¹¹⁸ Uo. 361., 393.

¹¹⁹ „Miért a honosítási törvénybe felvenni, melynek keretébe egyáltalán nem tartozik, hogy teremtsünk egy szűkebb határokkal ellátott hazát és egy másik hazát, osztrák–magyar hazát? Nekem legalább, határozottan kijelentem, Ausztria nem hazám. Az én hazám határai meg vannak vonva a Lajtha által épügy, mint a moldovai és azon más határok által, melyekkel a többi szomszéd államokkal hazánk érintkezik.” Uo. 363–364.

¹²⁰ Uo. 364–365.

¹²¹ „[...] sőt mi ellenkezőleg oda törekszünk, hogy azt universalizáljuk.” – replikázott a 48-as Hegyessy Márton. Uo. 366.

¹²² „[Kossuth Lajos] beszédeiből és irataiból úgy ismerem lelkületét, hogy ha ő tudná, hogy egy törvény meghozataláról van szó, mely őt személyében sújtja, de az országra nézve üdvös, ő azt kívánná, hogy ezen törvény hozassék meg; sohasem kívánná azt, hogy ezen törvényjavaslat ezen §-ának meghozatalánál, az ő személye legyen döntő [...]” Szilágyi Dezső. Uo. 367.

– aki annak fonákságára is figyelmeztette ellenzéki képviselőtársait, hogy a kormánypártiak helyett egymással vitatkoznak – 1848 előtti precedensek nyomán azt indítványozta, hogy a törvényszakaszbba név szerint iktassák be, hogy „Kossuth Lajosnak kivételével”,¹²³ amit politikai riválisaik elvi alapon utasítottak el.¹²⁴ A negyvennyolcasok ezzel erkölcsi alapú ellenérveket sorakoztattak szembe Kossuthnak a népképviselő kivívásában szerzett érdemeire,¹²⁵ a nemzetközi párhuzamok hiányára¹²⁶ vagy általában a méltányosság elvére¹²⁷ apellálva. Akadt ugyan olyan hatvanhetes alapon álló képviselő is, aki a székely kivándorlás és a potenciális hontalanná válás ódiума miatt hajlott arra, hogy támogassa a negyvennyolcas Hegyessy Mártonnak a paragrafus egészének kihagyására vonatkozó indítványát, aki pedig előzőleg Széchenyit idézve azzal érvelt, hogy „mi oly kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kell kegyelmezni – csak hogy ne fogyjon a magyar ember”.¹²⁸ A párttárs Veszter Imre aggodalmait Molnár Aladár viszont azzal sietett eloszlatni, hogy a székelyek kiköltözése elsősorban gazdasági indítékú, és „mert annyira kevesen vagyunk, nagyon indokolt, hogy a kik közülünk a világban szétszórtnak élnek, koronkint jelentkezzenek, hogy számon tarthassuk őket s tudjuk, hogy kik azok, a kik a magyar állammal való összeköttetést fönn akarják tartani”.¹²⁹

A kormány törekvéseinek valódi szándékát tisztázandó végül a negyvennyolcas Simonyi Ernő azzal a módosító indítvánnyal állt elő, hogy a tárgyalta törvényszakaszb

¹²³ Uo. 372.

¹²⁴ „Ha magában a törvényhozás termében proklamáljuk, hogy az egyes embereknek joguk van az országnak csak azt a törvényét respectálni, a mely nekik tetszik: ez oly veszélyes elv, mely egy magában képes volna a magyar államot teljesen decomponálni. [...] Ne méltóztassék törvényalkotásánál csak egyes személyeket, egyes jelszavakat, párttekinteteket tartani szem előtt, hanem az ország egészének, az államnak érdekeit, mert ennek hozunk törvényt.” Molnár Aladár. Uo. 373–374. A kérdés újra előkerült, amikor a Kossuth kilencvenedik születésnapja alkalmából 1892. szeptember 18-án a pesti Városligetben tartott több tízezres népgyűlés – többek közt arról is – határozott, hogy a képviselőház segítségét kéri, hogy önálló törvényben intézkedjenek Kossuth visszahonosításáról. GRACZA György: *Kossuth Lajos élete, működése és halála*. Budapest, Lampel, 1903². 229–230.

¹²⁵ „[...] mi most csak látszatát is elfogadjuk annak, hogy őt polgáraink köréből kizárjuk, polgári jogától megfosztjuk, azt a Kossuth Lajost, ki 15 milliónyi népnek e hazában polgári jogot szerzett, most ezen nép képviselői, polgárjogától megfosztják? Nem, uraim, míg Kossuth Lajos él, addig egyetlenegy népképviselőnek sem volna szabad ezen törvényjavaslatra szavazni.” Degré Alajos. Uo. 367.

¹²⁶ „[...] nincs egyetlenegy nemzet a világon, a mely, ha oly feltűnő egyénisége lett volna, a milyen egy században talán csak egy lehet, hogy akármikor egy ilyen törvényjavaslatot meghozni képes és bátor lett volna.” Szajbely Antal. Uo. 375.

¹²⁷ „Kérdem: méltányos-e nekünk ezt tenni, holott a legtöbb esetben a politikai menekültek éppen azok, kik magukat a hazáért feláldozták, kik életüket, vérüket a hazának szentelték?” Almágyi Sándor. Uo. 377.

¹²⁸ Uo. 365.

¹²⁹ Uo. 374.

után egy új paragrafus kerüljön be a törvénybe arról, hogy az előbbi kettő „intézkedései a politikai okoknál fogva kivándoroltakra ki nem terjesztetnek”.¹³⁰ Az indítvány opponálására abban a kényelmes helyzetben kérhetett szót immár Tisza Kálmán, hogy lényegében a hatvanhetes ellenzékiek szájából már elhangzott érvekre támaszkodva hangsúlyozhatta, hogy „az állampolgári jogok gyakorlata függ attól, hogy valaki azon államnak törvényeit érvényben levőknek elismeri”, valamint, hogy „az állampolgári jogok legnagyobb részét gyakorolni csak úgy lehet, ha valaki idehaza van”. Arra kérte tehát a plénumot, hogy az indítványt ne támogassák, mert száműzetésről csak akkor lehetne beszélni, ha a távollévő csak engedély mellett jöhetne haza, márpedig „ezen törvény tiszta, világos szavai az elvesztett honpolgárság visszaszerzésének egyetlen szükséges módjául kimondják, hogy a mely percben az illető haza jő, ismét gyakorolhatja jogát, – künn úgy sem teheti azt.”¹³¹ A miniszterelnök szavai aztán természetesen végérvényesen meggyőzték a negyvennyolcasokat saját előfeltevésük beigazolásáról, nevezetesen, hogy „a t. kormány szándéka tisztán az, hogy a menekültek s ez esetben Kossuth Lajos, ki legyenek zárva abból, hogy itt polgárjogot élvezzenek és hogy a választópolgárok az ő nevét a választásnál igénybe vehessék”.¹³² Amire Tisza azzal replikázott, hogy az emigráció fennmaradásának nem ez a törvény az oka,¹³³ nem az emigráció miatt, hanem általános közérdekből van rá szükség, amelynek igazságát annak legjelesebb képviselője is beláthatja.¹³⁴ A miniszterelnök felszólalása után 24 képviselő név szerinti szavazást kért Simonyi indítványáról, amit 52:141 arányban a jelenlévő képviselők leszavaztak, így az állampolgárság 10 év távollét általi elvesztését kimondó törvényszakaszt a Tisza által is támogatott, fentebb említett két módosítással elfogadták.

Még egyszer visszatértek rá azonban a törvényjavaslat utolsó előtti paragrafusának tárgyalásakor, amikor a jelen törvénnyel ellenkező törvények és rendeletek hatályon kívül helyezése kapcsán felmerült, hogy esetleg kételyek adódhatnak arra vonatkozóan, hogy a 10 évi távollét kezdete mikortól számítandó. Tisza, bár a visszamenőleges hatály tilalmának jogelvé miatt ugyan nem látta szükségét, de a kedélyek megnyugtatása végett újabb gesztust gyakorolva elfogadta azt a negyvennyol-

¹³⁰ Uo. 376.

¹³¹ Uo. 376–377.

¹³² Helfy Ignác. Uo. 378.

¹³³ „[...] itt ugyan senkinek száműzetéséről, sem kirekesztéséről szó nincs. Mert ha azok, a kik az 1848/49-iki események folytán az országból kimentek, még kinnt vannak és kinnt maradnak, ezt nem ezen törvényjavaslat fogja okozni, de legtöbb esetben, majdnem kivétel nélkül saját elhatározásuk, mert ezen törvényjavaslat a hazajövetelt mindig lehetővé teszi.” Uo. 379–380.

¹³⁴ „[...] mentől igazabban legyen nagy valaki, annál kevésbé akarhatja, hogy ő az állam és a törvény felébe helyeztessék. Ezen törvény pedig nem tesz kivételt senkire nézve, nem előnyös, nem is hátrányos, hanem tekinti az államérdek követelményeit [...]” Uo. 380.

cas indítványt, hogy a tárgyalt törvényszakaszba önálló bekezdésként is rögzítsék: „az ott kitett határidő számítása nem kezdhető máskor, mint azon perctől kezdve, midőn ezen törvény életbe lép”.¹³⁵

Kossuth Lajos viszonyulása az 1879. évi L. törvényhez és fiai állampolgársága

Az állampolgárság távollét általi elvesztéséről folyó vitában a hatvanhetes ellenzékiek által hangoztatott érvekkel szemben Kossuth Lajostól semmi sem állt távolabb, mint annak „belátása”, hogy „az országra üdvös törvény” meghozatala előrébb való¹³⁶ és különválasztható a magyar nemzeti lét eszméjének szimbólumaként értelmezett személyes sorsától.¹³⁷ Leveleinek a kérdésre vonatkozó részleteiből egyértelműen kirajzolódik szilárd és alaposan kiérlelt koncepciója: bár magánemberként a legmélyebb fájdalommal tölti el a számára lelkileg feldolgozhatatlan jogi aktus, politikusi énjével zseniális érzékkel ragadja meg ugyanakkor a benne rejlő szimbolikus erőt és demonstratív potenciált.

Kossuth már legelső reakciójában leszögezi, hogy nem fog eleget tenni a törvény megkövetelte előírásoknak, inkább vállalja a hontalan páriáletet, mintsem hogy aposztatává legyen.¹³⁸ Amikor barátilag arra figyelmeztetik, hogy az inkriminált törvényi rendelkezés tíz év múlva lép majd csak hatályba tüstént jelzi, hogy ez a lényegen semmit nem változtat, ő de facto honpolgárságától megfosztottként tekint magára.¹³⁹ A hontalan, „kirugott pária” lét először arra látszik kapacitálni, hogy

¹³⁵ Uo. 399. Ahogy a majdani törvény 48. §-ának 3. bekezdése fogalmazott: „A 31. §-ban a távollét idejéről megállapított tíz év azokra nézve, kik a jelen törvény hatályba lépte előtt távoztak el a magyar korona területéről, a jelen törvény hatályba léptének napjától számítandó.”

¹³⁶ „Hogy mi kár, baj, nehézség érhetne volna Magyarországot, ha ily »kimagyarosító« törvény nem hozatik? nem értem. Hogy mi haszna lehet belőle vagy miként felel meg a kor kulturális igényeinek az által, hogy ily törvényt hoz? ezt még kevésbé értem.” Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Collegno (al Braccone), 1879. november 19. Közli: S. a. r. Kossuth Ferenc: *Kossuth Lajos iratai*. IX. köt. Budapest, Athenaeum, 1902. 378. (A továbbiakban: KLI IX. köt)

¹³⁷ „[...] kiadandó irataimban én, mint a magyar nemzet tagja jelenek meg. Sőt a külföld, kormányok és nemzetek bennem a magyar nemzeti lét megtestesített eszméjével véltek találkozni.” Uo.

¹³⁸ „Én Magyarország jelen állapotát *jogszerűnek* el nem ismerem; mert a magyar nemzet elidegeníthetetlen létjogába ütközik. Községi kapcsolatba hát nem léphetek, mert ez által oly alattvalói viszonyba lépnék, mely nemzeti jogérzetemmel ellenkezik. Osztrák konzulnál természetesen nem jelentkezhetem, mert annak hatóságát magam felett el nem ismerem.” Uo. 379.

¹³⁹ „Virtualiter ki van reám mondva az ostracismus s a feltételek, melyekhez a csapás alól kibúvás lehetősége kötve lett, e virtualitást elveimnél fogva aktualissá teszik. Minden polgárjogból kizárt pária vagyok.” Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Collegno (al Braccone), 1881. június 16. Közli KLI IX. köt. 442.

illetéktelennek nyilvánítsa magát a hazai közélettel kapcsolatban,¹⁴⁰ hamarosan rá-
érez azonban a kényszerű pozíció kínálta lehetőségre. Arra nevezetesen, hogy
a fennálló politikai berendezkedés szempontjából immár jogilag is *kívülre*, erkölcsi-
leg viszont még nyilvánvalóbban *fölébe* kerülve, mintegy időn kívüli állapotba jutva
egyszerre az 1867 *előtti* magyar történelem és a dualista rendszer remélt megszűnése
utáni jövő nézőpontjából ítélné az aktuális történésekről. Az 1849-ben kezdődő hon-
talanságának immár törvényileg is szankcionált *megkettőződése* kapcsán sohasem
mulasztja el kihangsúlyozni, hogy számára a kiegyezés megkötése jelenti azt a tragi-
kus fordulópontot, amely visszafordíthatatlanná tette életcélja, a nemzeti független-
ség beteljesülésének kivívását,¹⁴¹ amelyhez képest de jure hontalanná válása tulaj-
donképpen másodlagos jelentőségű.¹⁴² Ebben az összefüggésben fogalmazódik meg
számára a hontalanságon belüli hontalanság valódi „értelme”, azaz, hogy épp általa
(„joggal”) tiltakozhat a fennálló – saját és a magyar történelem logikája szerint is –
törvénytelen jogrend ellen.¹⁴³ Tiltakozása erkölcsi erejét pedig abból merítheti, hogy

¹⁴⁰ „[...] nekem, a »kimagyarosított« páriának, már nincs jogom volt nemzetem dolgaiba avatkozni.”
Kossuth Lajos Diósy Ferencnek. Collegno (al Baraccone), 1880. február 2. Közli KLI IX. köt. 381.

¹⁴¹ Alapállását már 1867 nyarán világossá tette az őt képviselőjükké választani ohajtó jászladányi-
iaknak írott levelében, amelyben nemcsak azt szögezte le, hogy „nekem hazánk függetlensége
polgári hitvallásom istensége”, de már ekkor kinyilvánította, hogy „ha úgy akarnák a végzetek,
hogy hazánk függetlenségének visszaszerzésében napszámos többé nem lehetnék, legalább egy élő
tiltakozás gyanánt akarok s fogok végleheletemig állani, minden alku, minden törekvés ellen, mely
hazánk állami függetlenségének s nemzeti önállóságának akármilyen áron, akármilyen feltételek alatt
megcsonkítására van irányozva.” Kossuth a jászladányiaknak. Turin, 1867. augusztus 5. Közli:
S. a. r. Kossuth Ferenc: *Kossuth Lajos iratai*. VIII. köt. Budapest, Athenaeum, 1900. 27., 33. (A to-
vábbiakban: KLI VIII. köt.)

¹⁴² A 48-as jogelvek kapcsán írja, hogy „ha fel nem adatik s feladásával nemzetünk a történelem logi-
kájának önálló tényezői közül ki nem töröltetik. Ha ez meg nem történik, lettem legyen bár örök
hontalanságra kárhozható, fecscent volna bár ostracismusom csordultig telített poharából az
a maró csepp a szemembe, melyet az 1879: L. t.-cikk csakugyan szemembe fecscentett, én vigaszt
kereshettem volna a gondolatban, hogy ama korszakalkotó kiindulási pont megalapításában nekem
is részem volt. De hát a feladás, a kitörlés megtörtént [...]” Kossuth Kis-Kun-Félegyháza város-
ának. Turin, 1887. március 20. Közli: S. a. r. Kossuth Ferenc: *Kossuth Lajos iratai*. X. köt. Buda-
pest, Athenaeum, 1904. 235–236. (A továbbiakban: KLI X. köt.)

¹⁴³ „Hangosan rosszaltam, a mint rosszalom ma is, s rosszalni, kárhozható fogom mind halálomig
a jogelalkuvó határozatot (s a nemzet tudja, hogy rosszalom, kárhozható), hontalanságomban hon-
talanságommal (ha szabad e kifejezést merénylenem) tiltakozást képezek annak ellenében;
élettörekvésem elvével határozott ellentétben állok az állásponttal, melyre a nemzet helyezkedett,
s mind azzal, a mi annak kifolyása (és mindenki tudja a hazában, hogy ellentétben állok). És hogy
az ellentét még teljesebbé legyen, nemzetem törvényhozása törvényt hozott, melynek súlya alatt
olyanná lettem mint a polgár jog vesztett gályarab, s úgy fogok meghalni mint egy pária, ki a tár-
sadalomból kitagadva hunyja örök álomra fáradt szeméit.” Kossuth Zoltán János, Szabolcs megye
alispánjának. Turin, 1883. február 20. Közli KLI X. köt. 28. „[...] saját nemzetem jogfeladó határo-
zata ellen is tiltakozni merek hontalanságom által, mert azt a jogfeladást bűnnek, hazámra romlás-

épp a hazaszeretete miatt vált, majd lett végérvényesen és immár törvényileg is hontalanná.¹⁴⁴ A nemzeti függetlenséggel azonosított hazaszeretetként megfogalmazott életcéljától¹⁴⁵ külsődlegesen ugyan megfoszthatták, de patrióta alapbeállítódását nem tudták általa megváltoztatni.¹⁴⁶

Ahogy a parlamenti vitában elsőként felszólaló Simonyi Ernő, első reakciójában Kossuth is magyarságának hivatalos megtagadását látta a törvényben.¹⁴⁷ Később már inkább arra fektette a hangsúlyt, hogy magyar polgárjogától tudták csak megfosztani, magyarságától önmagában nem.¹⁴⁸ A születés útján nyert állampolgárság szándékolatlan elvesztésének elvét azonban kategorikusan elutasította, és – hazai elvbáráitához hasonlóan – magyar szempontból ő is kifejezetten károsnak tartotta.¹⁴⁹

nak, nemzetemre átoknak, s ha le nem rázza magáról ez átok lánczait, lassú, de bizonyos halálnak tudom.” Kossuth Kis-Kun-Félegyháza városának. Turin, 1887. márczius 20. Közli KLI X. köt. 248.

¹⁴⁴ „[...] nekem nem személyes érdek vagy jólét vagy elvhajhászat, nekem honszeretet adta kezembe a vándorbotot, – a hontalanság ürömpoharát, a hú ragaszkodás hazám szent jogaihoz mérte reám, – azon kötelesség érzete mérte reám, hogy, ha mindenki megtagadná is, nekem nem szabad megtagadnom hazám függetlenségét, zászlaját, melynek hűséget esküdtem, s tán van némi jogom felemelt fővel mondani, hogy nem tettem magamat hontalansággal méltalanná a magyar névre. Magyaroknak is tud, magyaroknak is tekint mindenki a kerek világon, a ki előtt nevem nem ismeretlen, csak a magyar haza törvénye nem.” Kossuth Gosztonyi Sándornak, H-M.-Vásárhely polgármesterének. H. n. [1881] Közli KLI IX. köt. 416–417.

¹⁴⁵ „Harmincznégy évi hontalanságom ez élettörékvés elvét szerény nevémmel annyira összeolvasztotta, hogy engem attól elkülönítve említeni sem lehet. A ki az én nevemet mondja, azt az elvet mondja. Hosszu éveken át ez elv kultusában a nemzet szíve az enyémmel összhangzatosan dobogott. Aspirációimban a nemzet aspirációi lüktettek, törekvéseim a nemzet törekvését tükrözték vissza; elmondhatám, hogy egy darabka test valék a magyar nép testéből, egy csepp vér véreből.” Kossuth Zoltán Jánosnak. Turin, 1883. február 20. Közli KLI X. köt. 26–27.

¹⁴⁶ „Úr támadt köztem és a haza közt, melynek áthidalásától eltiltott az erkölcsi érzet, melylyel az én helyzetemben a röppenő percz szűk látkörén túltekintő hazafiúi kötelesség érzete is összevág. Cosmopolita pedig nem vagyok, nem tudom a nagy világra átvinni az érdeklődést, a munkásság erélyét, melynek kutféje a honszeretem. Így történt, hogy az úr, mely a hazát tőlem elválasztotta, engem a világtól is elválasztott [...]” Kossuth Gosztonyi Sándornak. H. n. [1881] Közli KLI IX. köt. 414.

¹⁴⁷ „[...] magyarsági minőséget az utóbbi napokban a magyar nemzet képviselői által megszavazott törvény anachronismussá tette.” Kossuth Helfy Ignácnak. Collegno (al Baraccone), 1879. november 19. Közli KLI IX. köt. 378.

¹⁴⁸ „Hanem hát azt megtehetette a törvény, hogy én megszűnjek *magyar polgár* lenni: de azt nem teheti, hogy *magyar ember* lenni megszűnjek.” Kossuth Helfy Ignácnak. Turin, 1890. január 12. Közli KLI X. köt. 326.

¹⁴⁹ „Ha elv kívánta, ha a haza érdeke javasolta volna, hogy az a polgárjogvesztő törvény meghozassék, zugolódás nélkül fogadnám, hogy engem is sujt. De én azt a törvényt indokolatlannak, a magyar nemzet érdekeivel ellenkezőnek tartom. Ha van magyaroknak született ember, a ki egy más haza polgárává szegődve maga tépi szét a köteléket, mely őt szülőföldéhez kötött, hogy annak a magyar állampolgársága megszűntnek tekinthetik, az érthető, – de hogy mi haszon hárulhat abból a magyar hazára, ha olyanokat is kitagad, a kik magyaroknak születve szívük minden dobbanásával hű fiai

Tíz évvel később, állampolgársága de jure elvesztésének küszöbén, amikor egy rövid időre lehetségesnek látszott, hogy esély nyílik a törvény hírhedt 31. §-ának megváltoztatására¹⁵⁰ kettős taktikához folyamodott. Egyrésztől még erősebben nyomatékosította ragaszkodását a magyar honpolgársághoz,¹⁵¹ amivel tovább súlyosbította a döntéshozó pozícióban lévők erkölcsi-történelmi felelősségét.¹⁵² Másrészt minden korábinál világosabbá tette „összeférhetlenségi hitvallás”-t,¹⁵³ amivel politikai értelemben nyilvánvalóan ellehetetlenítette, hogy a törvényalkotók legalább szimbolikusan megnyugtathassák a szélesebb közvéleménnyel együtt a saját lelkiismeretüket. Ekkor hontalansága tényállására már kifejezetten a rendelkezésére álló ultima ratio-ként hivatkozott a fennálló közjogi berendezkedés elleni tiltakozásául.¹⁵⁴

maradtak a magyar hazának, idegenek között is mint magyarok élnek s mint magyarok kívánnak meghalni, azt én, megvallom, nem vagyok képes kitalálni. Nekem mindig igen természetes dolognak látszott, hogy vannak nagy, szabad nemzetek, kiknél egy kis számfogyás nem volna lényeges dolog, de a kik mégis ily törvényt soha sem hoztak: ismerik az állampolgárságról lemondás eszméjét, mert az embert földhöz ragadt rabszolgának nem tekintik, de hogy valaki elve szíthesse a szülőföldjéhez tartozását, ha arról önként le nem mond, ezt a képtelen eszmét nem ismerik.” Kossuth Gosztonyi Sándornak. Közli KLI IX. köt. 416.

¹⁵⁰ Irányi Dánielnek és párttársainak az 1879. évi L. tc. 31. §-ának hatályon kívül helyezését előirányozó 1889. november 22-i képviselőházi határozati javaslata kapcsán Tisza előbb úgy nyilatkozott, hogy a törvényt nem szükséges megváltoztatni, mert annak szelleméből következik, hogy akik az ország valamely városának díszpolgárságát elfogadták (köztük Kossuth, akit időközben 33 hazai település választott díszpolgárává), azok már azáltal igazolták, hogy magyar állampolgárok kívánnak maradni. December 11-én pedig arra is konkrét ígéretet tett, hogy a honossági törvényt a szóban forgó szakaszára vonatkozóan is haladéktalanul revízió alá veszi a kormány. Bár a törvényt módosítás előkészítése valóban elindult, Kossuth aktuális levele, a közvélemény nyomása, valamint kormánybéli ellenfelei és az uralkodó bizalmának megrendülése miatt két tűz közé került Tiszát végül saját kabinetje szavazta le a törvényrevízió ügyében (amelyet Tisza ráadásul eleve akként szövegezett, hogy Kossuthra ne is legyen vonatkozatható), így végül lemondásra kényszerült. LAKOS, 1981. 150–157. – VARGA Norbert: Kossuth Lajos állampolgárságának elvesztése. *Aetas*, 2013/1. 74–99 (95–99). (A továbbiakban: VARGA, 2013.)

¹⁵¹ „[...] óhajom, könyörgésem, esedéklésem az, hogy ne taszítson ki engem polgárai közül saját nemzetem, ne vegye el tőlem az egyetlen, az egyedüli kincset, melyet a számkivetés keserves utjára magammal hoztam a hazából; ne vegye el tőlem magyar állampolgári minőségemet [...]” Kossuth Múlek Lajosnak. Turin, 1889. december 9. Közli KLI X. köt. 320.

¹⁵² „[...] kincsemnek önmagam által fentarthatása egy dolog; a törvény által el nem vétele egy másik dolog. Nagy a különbség a kettő között.” Uo. 321.

¹⁵³ Ahogy azt Zoltán Jánosnak írott levelében már nevezte. „Az én álláspontom az 1849-iki függetlenségi nyilatkozat. Én ez álláspont miatt kitagadott páriává lettem, kinek széles e világon sem hazája, sem polgárjoga nincs; legfőleg csak amolyan tiszteletbeli polgár czíme van, ezt is csak H.-M.-Vásárhely mély hálával fogadott kegyének köszönhetem. Mindegy; az én álláspontom a függetlenségi nyilatkozat.” Kossuth Helfy Ignácnak. Collegno (al Baraccone), 1881. február 25. Közli KLI IX. köt. 424.

¹⁵⁴ „Én hazám jelen közjogi állapotát: elidegeníthetlen állami függetlenségével, ezeréves történelmi államiságával, sőt még azon kétoldalú ünnepélyes szerződésekkel is ellenkezőnek tudom lenni,

Állampolgárságának néhány nap múlva bekövetkező megszűnte¹⁵⁵ után írott levelében pedig visszatért arra az 1879-es parlamenti vitában is többször elhangzó és már az akkoriban írt levelében is visszaköszönő gondolatra, hogy a honpolgárságtól a népképviselői országgyűlés épp olyasvalakit foszt meg, aki annak létrejöttében egykor nem kevés érdemet szerzett. Amíg azonban ez az 1879-es Kossuthtól még inkább szomorú ténymegállapítás volt,¹⁵⁶ tíz évvel később már a népképviselői gyakorlati megvalósulása fölött kinyilvánított keserű kritika.¹⁵⁷

Amíg saját állampolgárságához politikai hitvallásának magasabb szempontjából volt csak hajlandó viszonyulni, utódaival kapcsolatban bevallottan is jóval pragmatikusabb álláspontra helyezkedett Kossuth.¹⁵⁸ Volt szó róla, hogy a parlamenti vitán Thaly Kálmán indítványozta, hogy a majdani 1879. évi L. tc. 31. §-ába név szerint vegyék be, hogy „Kossuth Lajosnak kivételével”, amihez a magyar országgyűlés nem járult hozzá. Szintén heves érzelmeket váltott ki a törvény azon (17.) paragrafus

melyeket őseink a Habsburg-Lotharingiai házzal kötöttek; annál fogva egy mulékony nemzedék jogfeladói gyengesége ellenében az igazság örök erejére hivatkozva s a jövődbe bízva, én magamat a törvényesített jogtalanság ez állapotának alá nem vetem, s ha többet nem tehetek az ellen, mint született magyar polgár, ki e minőségéről soha le nem mondott, hontalansággal kívánok tiltakozni. *Ferencz József »osztrák császár, magyar király«* alattvalójának magamat soha egy perczig sem ismertem el s el sem ismerem.” Kossuth Műlek Lajosnak. Turin, 1889. december 9. Közli KLI X. köt. 319–320.

¹⁵⁵ A törvény értelmében de jure 1890. január 8-án állt be állampolgárságának távollét általi elvesztése (a jogszabály az országgyűlési kihirdetésétől számított 15. napon lépett életbe, amelytől fogva számított a tíz év). V. ö. VARGA, 2013. 90–91.

¹⁵⁶ „Azon magyar nép, melynek polgárokká emelkedésében egy kis részem nekem is volt, oly képviselőket választott magának, a kik elhatározták, hogy az, a ki magyarnak született ugyan, de tíz évig megbízás nélkül külföldön tartózkodik, magyar polgári minőségét elveszti, ha csak haza nem megyen, hogy valamely község kötelékébe belépjen vagy valamely osztrák–magyar konzulnál nem jelentkezik.” Kossuth Helfy Ignácnak. Collegno (al Baraccone), 1879. november 19. Közli KLI IX. köt. 378.

¹⁵⁷ „Hogy engem meggyőződésem eltilt attól, hogy Magyarország jelen állapotában a velem született magyar állampolgárság jogainak tetteles gyakorlatát igénybe vegyem, az az én dolgom; de hogy magyar törvény azt decretálja, hogy én nem vagyok magyar polgár, az tisztelettel legyen mondva, csakugyan brutális képtelenség. De hát megtörtént, s minthogy megtörtént, én egy dilemmát látok magam előtt. Vagy nem igaz az, hogy az a törvény a magyar nemzet érzelmeivel s véleményével ellenkezik, vagy ha ez igaz, úgy Magyarországon a *képviselői rendszer* mese, hazugság. Ebből a dilemmából nincs menekvés. [...] Boldog isten! mennyire másnak képzeltem én a népképviselői kormányrendszert, midőn megalkotásában munkás valék, mint a minővé fajultnak látom az ország függetlensége feladásának jellemrontó befolyása alatt.” Kossuth Helfy Ignácnak. Turin, 1890. január 12. Közli KLI X. köt. 325–327.

¹⁵⁸ „Fiaim, kik előtt még egy élet áll, miután annak jobb részét hazaszeretetből a gályarabokkal egy lábon, azaz polgári jog nélkül elvesztegették – fiaim gondoskodni fognak; gondoskodniok kell magokról, hogy világ-páriák ne maradjanak. Én az maradok.” Kossuth Helfy Ignácnak. Collegno (al Baraccone), 1879. november 19. Közli KLI IX. köt. 379.

is, amely a rendi országgyűlés hagyományaival szakítva a minisztérium hatáskörébe helyezte át annak jogát, hogy az uralkodó „a magyar korona országai irányában rendkívüli és kitűnő érdemeket szerzett” és az országban lakó vagy biztosan letelepedő külföldieket királyi oklevéllel honosíthassa. A sors iróniájaként a korabeli Olasz Királyság is ismerte az országgyűlés általi honosítás (*grande naturalizzazione*) jogintézményét, ami, ahogy magyar pendantja is,¹⁵⁹ a politikai joggyakorlás teljes birtokába jutatta annak kedvezményezettjét. A frissen alakult olasz egységállam azonban olyannyira kivételes alkalomból adományozott csak külföldinek törvényhozás útján állampolgárságot, hogy a szakirodalom mindösszesen 15 olyan esetről tud, akiket a jogintézmény 1912-es megszüntetéséig részesítettek benne.¹⁶⁰ Ebbe a szűk körbe tartozott Kossuth két fia is, akik 1888. július 15-én részesültek abban a megtiszteltetésben, hogy önálló törvényben ruházták fel őket teljes jogú olasz állampolgársággal.¹⁶¹ A két ifjabb Kossuth részben az olasz közlekedési infrastruktúra fejlesztése érdekében kifejtett erőfeszítéseik érdemeiért, részben viszont mint apjuk hazaszerezetének vér szerinti továbbéltetői nyerhették el az országgyűlés általi egyéni honosítás megtiszteltetését.¹⁶² Közvetett forrásból ugyan, de tudni lehet azt is, hogy amikor apja halála után Kossuth Ferenc Magyarországra hazatelepült, öccsét, Lajos Tivadart az olasz király kihallgatásra rendelte magához, hogy honosításuk kiváltságos körülményeire emlékeztetve ígéretét véve kötelezze őt az Itáliában maradásra. Utóbbi aztán ott is hunyt el a világháború utolsó évében a szülőhazájával immár hadban álló ország állampolgáraként.¹⁶³

Összegzés

Az írás elején feltett kérdésre, miszerint mennyire és mennyiben jogosult az első magyar állampolgársági törvényre „Lex Kossuth”-ként tekinteni a fentebb tárgyaltak fényében úgy vélem, hogy e megnevezés használata csak igen erős megszorításokkal

¹⁵⁹ Az 1879. évi L. tc. 15. §-a értelmében ugyanis honosított magyar állampolgár csak a honosítás után tíz évvel lehetett a törvényhozás tagja, kivéve a minisztérium javaslatára az uralkodó által királyi oklevéllel honosítottakat, akikre nem vonatkozott e megszorítás.

¹⁶⁰ DONATI, Sabina: *A Political History of National Citizenship and Identity in Italy, 1861–1950*. Stanford CA, Stanford University, 2013. 85.

¹⁶¹ „Articolo unico. È accordata la naturalità italiana ai signori commendatore Francesco e commendatore Luigi Teodoro Di Kossuth nati a Budapest (Ungheria) e residenti in Italia. [...]” Legge 15 luglio 1888 n. 5545. *Gazzeta Ufficiale del Regno d’Italia*, 1888. №. 178. 4222.

¹⁶² DONATI, 2013. 87–88., 354–355 (a Kossuth-testvérek honosítási törvényének forrásai).

¹⁶³ HOITSY Pál: Kossuth Lajos ifjabbik fia. Lajos Tivadar. In: Uő: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai*. Budapest, Légrády testvérek, [1922/23] 78–79.

tartható indokoltnak. Az 1879-es törvény megalkotóinak és támogatóinak szinte biztosan nem az idő múlásával egyre inkább Kossuth Lajos személyében szimbolizálódó magyar politikai emigráció távoltartása volt a fő, és még kevésbé egyetlen indítéka. Ahogy részletesen bemutattam az állampolgárság kérdésének átfogó törvényhozói rendezése iránti igény a magyar politikai gondolkodás horizontján közel kilencven esztendőn át napirenden volt, az 1840-es évek közepétől pedig immár konkrét törvényjavaslatokban tárgyaltak róla az országgyűlések különböző szűkebb és tágabb grémiumai majd plénuma. Arról is volt szó, hogy – nem lévén magyar polgári törvénykönyv – az 1848 óta kodifikált polgári jogegyenlőség korszakában aligha lehetett volna tovább halogatni az állampolgárság egységes és átfogó törvényi szintű rendezését, amit további bonyodalmakkal terhelt az *Oszták polgári törvénykönyv* 1850-es évekbeli hazai bevezetésének „intermezzo”-ja keltette, évtizedes jogi bonyodalmakat okozó anomáliák sorozata.

A nyolcnapos parlamenti vita után végül megszavazott törvény pejoratíve elhíresülő 31. §-ával kapcsolatban persze már jóval megalapozottabb a „Lex Kossuth” megnevezés indokoltsága, ám némi óvatosságra kell, hogy intsen ez esetben is, hogy a honpolgárság távollét általi elvesztésének kimondása már az előző állampolgársági törvényjavaslatokban is *expressis verbis* megtalálható volt az 1840-es évek közepétől fogva. Kossuth ráadásul a Szemere-féle honosítási törvényjavaslat 1847–48-as országgyűlési vitáinak aktív résztvevőjeként, sőt egyik főszereplőjeként nemcsak ismerte, hanem el is fogadta, de legalábbis dokumentálhatóan nem emelt szót ellene, hogy az állampolgárság távollét általi elvesztése törvényi szentesítésben részesüljön. Természetesen anakronizmus volna azonban Kossuthon és a többi reformkori törvényalkotón számon kérni egy olyan jogelv elfogadását, amelynek a forradalom előtti Magyarországon lényegében nem volt még politikai relevanciája. A törvény megszavazása után született leveleiből pedig az is elég meggyőzően dokumentálható, hogy Kossuthot nem a „Lex Kossuth” maga tartotta távol Magyarországtól, hanem a dualizmus általa mindenestül kárhóztatott politikai rendszere, amelynek tartóssága szempontjából az első magyar állampolgársági törvény meghozatala csekély jelentőséggel bírt, ha bírt egyáltalán. Sőt, politikai zsenijével Kossuth a saját, egyre szimbolikusabb és a napi aktualitások szintjétől mind elemelkedettebb „összeférhetetlenségi hitvallás”-ának további hitelesítésére tudta azt fordítani, miközben magánemberként minden beszámoló egybehangzó állítása szerint mélységesen bántotta és megkeserítette élete utolsó szűk másfél évtizedét a „kétszeres” hontalanság tudata. Jól érzékelhető, hogy az idővel egyre erősödő Kossuth-kultusz szempontjából inkább a kormány, annak is a vezetője számára vált egyre kellemetlenebbé a mind nyilvánvalóbb eshetőség, hogy az aggyastyánkorba lépő első számú nemzeti hős de jure is elveszíti magyar állampolgárságát, ezért az idő múltával óhatatlanul lépéshát-

rányba kerülő Tisza Kálmán – valószínűleg szándékolatlanul – lavírozta magát olyan helyzetbe, hogy az uralkodói bizalom megingásával végül teljesen elfogyott körülötte a politikai értelemben vett levegő. Ebből a nézőpontból tehát, paradox és meglehetősen ironikus módon, sokkal inkább annak megalkotója, mintsem de facto elszenvedője tűnik inkább a „Lex Kossuth” valódi politika áldozatának.

Végül érdemes azt is aláhúzni, hogy amíg lehetősége volt Kossuthnak érdemben befolyásolni a honosítás kérdésének országgyűlés általi kodifikálását, addig jól érzékelhetően a magyar nemzetkoncepció állampolgári (*civic*) jellegének erősítésén munkálkodott, nem egy esetben az etnikai kívánalmakat erőteljesebben kidomborító többségi állásponttal is nyíltan szembe helyezkedve, ahogy az a nyelvkérdés és a zsidóemancipáció kapcsán markánsan megmutatkozott. Az 1860-as évek végétől az állampolgárság terén ez utóbbi témákban természetesen nem volt már szükség valódi politikai kompromisszumképessegre (különösen a magyar–horvát kiegyezés, az izraeliták polgári és politikai egyenjogúságának és a nemzetiségi egyenjogúság törvénybe iktatása után). Nagyon is szükség volt azonban másfajta, *birodalmi* realitások tekintetbe vételére, amelyek azonban nehezen vagy csak részben voltak összeegyeztethetők a liberális nacionalizmus klasszikus államfelfogásával, különösen annak Kossuth által képviselt legkonzekvensebb változatával, amely az *osztatlan szuverenitás* sine qua non-ját tekintette megkérdőjelezhetetlen alapvetésnek.

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

KOSSUTH LAJOS EMIGRÁCIÓS VALLÁS- ÉS EGYHÁZPOLITIKAI MEGSZÓLALÁSAI AZ 1870-ES ÉVEKBEN

Bevezetés, módszertan

Jelen tanulmány Kossuth Lajosnak az emigrációban született azon nyílt leveleit tárgyalja, melyek vallási és egyházpolitikai tárgyat is tartalmaznak. Ezen megszólalásait nem a filológiai hitelesség alapján, hanem publicisztikai kategóriaként, a közvéleményre gyakorolt hatás alapján vizsgálja, ahol a magánhasználati keletkezésű dokumentumok legfeljebb a kossuthi belső értelemhez vezetnek közelebb bennünket. A közértelem szempontjából kiemelt jelentőséggel bírnak a kortársak által a volt kormányzó halálához kapcsolódóan folytatott gyűjtések. Magyarázataink során folyamatosan tekintettel kell lennünk arra a tényre is, hogy a kossuthi megnyilatkozások háttérben folyamatosan felsejlenek azon vallást érintő gondolatok is, amelyek a kor nyilvánossága előtt végig ismeretlenek maradtak, és csak a későbbi kutatások hozták őket felszínre. A keletkezéstörténet kronológiája a „magyarok Mózesé”-nek szellemi fejlődéséről, a nyilvánossá válás, valamint a rájuk adott közéleti reakciók a hatástörténetre vonatkozólag árulnak el fontos eszmetörténeti adalékokat. Ezen módszertani alapján Kossuth Lajosnak három, a téma szempontjából értékelhető megnyilvánulása volt: az 1871. január 12-i, az 1874. augusztus 25-i, valamint az 1876. február 14-i nyílt levél.

Mindhárom dokumentum Helfy Ignác útján kapott széles nyilvánosságot. Az első a *Magyar Ujság*ban jelent meg, és az 1848 politikai tanulságait elemző visszatekintés részeként kapott fontos egyházpolitikára vonatkozó részeket.¹ Második az *Egyetértés*ben nyerte első nyilvánosságát, és a polgári házassággal kapcsolatos magyarországi politikát utalta a kárhozatos közös ügyek közé.² Harmadik Deák Ferenc

¹ Kossuth Lajos Sokaknak. II. (Visszapillantás 1848-ra.) Turin, 1871. január 12. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. VIII. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1900. 331–349. (A továbbiakban: KLI VIII. köt.) Eredeti megjelenés Uő: Újabb levele. *Magyar Ujság*, 1871. január 25. 1–3.

² Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Monsummano, Toscana, 1874. augusztus 25. Közli: KLI VIII. köt. 510–524. Eredeti megjelenés Uő: Levele a „Függetlenségi Párt”-hoz. *Egyetértés*, 1874. szeptember 4. 1–2.

halálára írt emlékirat, és a lélek halhatatlanságára és az örök életre vonatkozó homályos végmegjegyzésével keltett viharokat.³ Ezen a helyen kell megjegyeznünk, hogy Kossuth Lajosnak a tiszzaeszlári per kapcsán az antiszemita ellen tett két (1882. október 11-i, illetve 1883. augusztus 15-i) megnyilatkozása is tágabb értelemben véve egyházpolitikai tárgyúnak tekinthető lenne, amennyiben bennük a volt kormányzó a felekezeti egyenjogúsítás következetes továbbvitelét szorgalmazza.⁴ Mivel azonban a zsidó emancipáció problémaköre szétfeszítené jelen kereteket, a más helyen alkalmazott metodika szerint ezen a helyen kihagyom őket a vizsgálatból.⁵ Az 1893 májusa és 1894 februárja közötti időszak sem képezi a tanulmány tárgyát, mivel Kossuth utolsó írásainak hasonló témáit szélesebb politikai kontextusba illesztve jelen kötet külön tanulmánya mutatja be.⁶

Kossuth Lajos személyes vallásossága

Kossuth Lajos személyes vallásosságát az alábbi összefoglaló jellemzőkben lehet megragadni.⁷ Őszinte tisztelettel viseltetett a hagyományos vallásosság iránt, ami a szülő hagyományok iránt érzett kegyes, mély, mégis távolságtartó érzület volt. A szülői ház vallásosságában keveredtek a türelem, a vallásközöny, valamint a pietiz-

³ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Baraccione di Colegno, 1876. február 14. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. IX. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1902. 56–70. (a továbbiakban KLI IX. köt.) Eredeti megjelenés Üő: Levele. *Egyetértés*, 1876. február 27. 1–2.

⁴ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Közli: KLI IX. köt. 514–528. – Kossuth Lajos Urváry Lajosnak. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. X. köt. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1904. 116–117.

⁵ V. ö. KOVÁCS Kálmán Árpád: *Egyházak*. In: *Hódmezővásárhely története III. (1918–1950) A forradalmak időszakától a tanácsrendszer létrejöttéig*. Szerk. MAKÓ Imre–MARJANUCZ László. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2019. 721–722. (A továbbiakban: KOVÁCS, 2019a)

⁶ Ld. a kötetben SCHWARCZWÖLDER Ádám: „...mert Magyarországon a halál is politizál”. *A Wekerle-kormány, az egyházpolitikai törvények és Kossuth halála* című tanulmányát.

⁷ Kossuth Lajos vallásos önvallomások részleteket is tartalmazó megnyilatkozásai keletkezésük sorrendjében az alábbiak. Kossuth Lajos Apjának írt 1838. május 20-i levél. Közli: *Kossuth Lajos összes munkái*. VIII. köt. 1837. május–1840. december. *Hűtlenségi per, fogság, útkeresés*. S. a. r. PAJKOSSY Gábor. Budapest, Akadémiai, 1989. 409. – KOSSUTH Lajos: *Önéletírás* (befejezetlen, Tinnye, 1844). Közli: GRACZA György: *Kossuth Lajos élete és működése*. Budapest, „Budapest”, 1893. 7. Az 1850-es évek ébredési (revivalista) angolszász közvéleménye előtt tett legfontosabb ilyen megnyilvánulásait idézi: VÁRNASI Sándor: *Kossuth és az egyház. Protestáns Szemle*, 1894. 294–295. (A továbbiakban: VÁRNASI, 1894.) – KOSSUTH Lajos: *Az osztrák császári és magyar királyi hatalmak egy személyben egyesítése*. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. V. köt. S. a. r. HELFY Ignác. Budapest, Athenaeum, 1895. 229–230. A szülői ház vallásosságáról ld. még Kossuth Lajos Hajász Pál tállyai evangélikus lelkésznek írt 1874. május 4-i levele. Idézi: CZÉKUS László: *A tállyai evang. egyház és a tállyai Kossuth-ünnep története*. Kassa, 1894. 26–27. – Kossuth Lajos Helfy Ignácnak.

mus elemei. A vallási kegyességet leginkább édesanyja közvetítette a fiatal Kossuth számára. Kossuth Lajos tanulmányai és alkalomszerű Szentírás-olvasásai által alapos bibliaismeretre tett szert, mely tudást helyzetileg (főleg angolszász evangelikál közegben) bravúros és magával ragadó módon volt képes alkalmazni.⁸ Saját vallását főleg (vélt vagy valós) történeti érdemei okán becsülte. A Luther-hit vezéralakját az indexes-syllabuszos vallásosság [értsd: inkvizítori jellegű konzervatív katolicizmus] által elnyomott lelkiismereti szabadság hőségének látta, aki az „egyedül a Szentírás” tana által jogaiban emancipálta az emberi rációt, hogy az a szabad [értsd: dogmáktól független] vizsgálat által hatékonyan mélyedhessen el a világ metafizikai panteizmusában.⁹ Kossuth szerint a nagykorú emberi értelem a történelem és a természet könyvei alapján tudományosan megalapozott megállapításokat tehet a világ immanens módon megragadható univerzális Lényegéről.¹⁰ Kossuthnak ezzel összefüggésben a „Természet Istené”-ről tett többszöri kijelentései a kor protestáns szellemi közegének ütközőpontjai mentén nyerik el valódi értelmüket. Kossuth a szó-noki sűrítés eszközeivel a magyar protestáns és az evangelikál gondolkodásmódot

Baraccione di Colegno, 1876. február 14. Közli: KLI IX. köt. 70. – Kossuth Lajos Zafiri Lászlónak. Közli: KLI IX. köt. 71–86. [itt különösen: 86.] KOSSUTH Lajos Kovács Jánosnak. Közli: KLI X. köt. 132–137.

- ⁸ A fentiekben túl ld. még FABINY Tibor: Az evangélikus Kossuth. In: *Kossuth és az egyházak*. Szerk. KERTÉSZ Botond. Budapest, Luther, 2004. 26., 41. (A továbbiakban: FABINY, 2004.)
- ⁹ VÁRNAI, 1894. 292–295. Megjegyzés: a „Deus sive natura” elv spinozai természetfogalma a statikus (vagy teremtett) természet (natura naturata) túl magában foglalta a dinamikus (vagy teremtő) természetet (natura naturans) is. Ennek nyomán a fejlődéselvet a természetre először Herder alkalmazta. A hegeli dialektikus idealizmus a herderi történeti evolucionizmust teljesítette ki sajátos szellemtörténeti teleológiában. Mivel azonban Hegel–Herderrel ellentétben – nem állt ki egyértelműen az „Isten nem létezhet a Természeten kívül” spinozai zárt világképe mellett, filozófiailag nem eldönthető, hogy a hegeli dialektika valójában panteizmus vagy panenteizmus. A természet bontja-e ki saját magából evolúcióját (így a szellemet is), vagy éppen ellenkezőleg, a Világsszellem fölöttes entitásként, önmaga történeti megvalósításán keresztül az anyagi evolúciót is magasabb fokra emeli. Ez a tény nem változtat azon az értelmezésen, miszerint a pietista meghatározottságú közvélemény a hegeliánusokban mindig panteistákat látott. Ld. részletesebben KOVÁCS Kálmán Árpád: A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón. Vita az erdélyi racionalizmusról. In: *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25.) Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019. 247–272. (A továbbiakban: KOVÁCS, 2019b)
- ¹⁰ A „természet könyve” és a „történelem könyve” értelmezéseire az idealista jellegű teológiai liberalizmusban ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: Igazság, történelem, hatalom és a protestáns teológiai irányzatok a századfordulón. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Szerk. ANKA László et al. I. köt. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 319–330. Kossuth maga a modern tudományosságról mint „az ész Istensége religiójá”-ról szól. Ld. Kossuth Lajos Herman Ottónak írt 1887. november 17-i levél. Közli: *Kossuth Lajos üzenetei*. Szerk. SZABAD György. Budapest, IKVA, 1994. 287. (A továbbiakban SZABAD, 1994.)

ütközeti egymással. Számára az „(új)naturalizmus” a magyar protestáns szellem 18. századi deizmust meghaladó intellektuális racionalizmusának megfelelője. Hallgató-sága ugyanakkor az angolszász ébredési mozgalom transzcendens Személy–személyes Megváltó Istenről szóló „vallásos beszéd”-én, „hívó bizonyágtétel”-én szocializálódott. A kormányzó tehát előttük, akkor megértett módon azt nyomatékosította, hogy zoltáros lendületű és prófétai ihletű beszédmódjával racionális, általános és elvszerű alapon közelít meg világpolitikai kérdéseket.¹¹ Ha Kossuth sikere többek között abban is állt, hogy szónoki célját sikeresen adta közönsége értésére, az is nyilvánvaló, hogy nem a hitbeli egység húrjait pengette.

A racionalizmus és az idealizmus közötti alapállás Kossuthot szellemileg nemcsak az evangélikál revivalizmustól választotta el, de egyenesen szembeállította a Róma-hű (az ún. ultramontán, romanista vagy jezsuita) katolicizmussal és a lutheránus ortodoxiával. „Magyar vallás” jellege okán ugyanakkor vonzódott a reformátussághoz, az általános ember- és fajtestvéri szeretet jegyében pedig türelmes volt a katolikusokkal szemben. Humanista antropológiai optimizmusa, tudomány- és haladás-optimizmusa, valamint antidogmatizmusa rokonszenvenné tette előtte az unitarizmust. Öntudatos protestantizmusa élt a józan önkorlátozás igényével a szélsőségekbe hajló individualitásvetéllyel mint jellemző protestáns túlzással szemben. Protestáns individualizmusa határait a gondviselésbe vetett mélységes, szinte fatalizmusba hajló hit, valamint a „hazaszeretetreligió”-jának következetes vallása jelölték ki.¹²

Kossuth Lajos nemzeti liberális politikai messianizmusa

A „hazaszeretetreligió”-jának kulcstézise a „magyar újonnszületés”, mely fogalmat már pályája kezdetén *A magyar főrendek 1833-ban* című tervezett munkájának előbeszédében definiált. Alatta a korlátlan múltimádat és szabadság neve alatt végzett visszaélések túlzásait egyaránt elkerülő, de mégiscsak szélesebb politikai alapra

¹¹ V. ö. VÁRNAI, 1894. 293–294. – FABINY, 2004. 27. A ó- és az újnaturalizmus megkülönböztetésére ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit–GALI Máté–SCHWARCZWÖLDER Ádám. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2020. 15.

¹² Kossuth Lajos idősebbik fia, Ferenc 1867-es németürögi [Baranya vm.] választóihoz intézett levelében arról tesz bizonyosságot, hogy az emigrációban élő Kossuth család megszemélyesítette a gyermekek számára nagy emlékeikből, a bujkálásból és a bujdosásba kísérő búcsúztatásból táplálkozó hazaképet. A hon szenvedéseit fájdalmas részvétellel kísérő családi közösség pedig magasztos befolyásával a szülőföld iránti vonzalom ösztönét a felnövekvő ifjakban folyamatosan a „honszeretetreligiójává” érlelte. Közli: HENTALLER Lajos: Beköszöntő [életrajzi adatok]. In: *Kossuth Ferenc harmincz parlamenti beszéde*. Szerk. SZATMÁRI Mór. Budapest, Kunossy, Szilágyi és Tsa., 1906. 79–80.

[értsd: népképviselőre] épített magyar nagyságot és nemzeti boldogságot értette.¹³ Mindezt a Pest vármegye közgyűlése előtt elmondott 1840. augusztus 27-i beszédében kiegészítette az „új hazaszeretet”-tel. Ez a konfesszionalizmust (a felekezeti ellentéteket) meghaladó olyan nemzeti egység, mely a valódi keresztényi testvérszeretet nyomán vallja az igazi honfiúságot. Ahogy tehát a mennyei édes Atya iránti szeretet össze kell, hogy kösse a közös hit családjának gyermekeit, úgy kell összekapcsolnia a földi édes Anya iránti polgári szeretetnek az új, közös Haza jogegyenlőségben egyesült tagjait.¹⁴ Kossuth a Pest vármegye közgyűlése előtt elmondott 1844. augusztus 27-i beszédében a kiindulópontot, a „magyar újjonanszületés”-t alaposabban körül is írta. Szerinte a magyar nemzetiségre alapított [értsd: a fajok és nemzetiségek bábeli zűrzavarát elutasító], az Ausztriai Háza és az arisztokráciát [értsd: a nemességet] korlátozó népképviselői, népszuverenitási alkotmány formájára történő átalakulás hozza majd el a nemzeti újjászületést.¹⁵ Ezek az átalakulásgondolatok rokoníthatóak Széchenyi István 1830-as *Hitel*ének zárómondatával,¹⁶ de Kossuth ezt a gondolatot erősen át is súlyozza, hogy az jobban megfeleljen a Kölcsey-féle nemzeti imádság (a *Hymnus*) és a Vörösmarty-féle nemzeti hitvallás (a *Szózat*) szellemének. Kossuth ugyanis – Széchenyitől eltérően – nem választja el egymástól a „múltat s jövődőt”, hanem éppen ellenkezőleg, az „egy ezredévi szenvedés kérést vagy halált” gondolata szellemében köti össze őket. Mindezzel kifejezi, hogy az „új nagyság” magyar nemzete lényegében ugyanaz, de minőségében mégis más lesz, mint a „régicőség”-é. Az „új magyar nagyság” ugyanakkor elválaszthatatlan az emberiség általános boldogulásától. Így jön létre a jellegzetes kossuthi „evilági messianizmus”. Ilyen összefüggésben kell értelmeznünk az angol ipari kongresszus köszöntésére adott válaszában azt a részét is, melyben (protestáns) kereszténységének lényegét foglalja össze.¹⁷

Kossuth bizonyosságtevő erejű,¹⁸ mélyen protestáns gyökerű megszólalása a „reformáció öt pontjára”-ra (az ún. solákra) utal. Ennek „egyedül Krisztusért” (solus Christus)

¹³ *Kossuth Lajos összes munkái*. VI. köt. S. a. r. BARTA István. Budapest, Akadémiai, 1966. 373–375. [itt különösen 374.]

¹⁴ Az 1840. augusztus 27-i beszédet közli: *Kossuth Lajos összes munkái*. VII. köt. S. a. r. PAJKOSSY Gábor. Budapest, Akadémiai, 1989. 652.

¹⁵ Az 1844. augusztus 27-i beszédet közli: SZABAD, 1994. 63–64.

¹⁶ „Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; én azt szeretem hinni: – lesz!”

¹⁷ Szívbeli és személyes bizalom minden körülmények között a gyakran rejtve, de mindig az emberiség javára működő, a látszólagos rosszból is jót kihozni tudó, irgalmas és igazságos gondviselő Istenben. Idézi: VÁRNAI, 1894. 295. Saját (kiegyensúlyozó) álláspontomat ld. alább.

¹⁸ Megjegyzés: A magyar nemzeti liberális politikai messianizmus pszeudovallásos terminológiában az aradi hősök kapták a „nemzet mártírjai” címet. Kossuth Lajos hosszú száműzetése ellenére sem volt ilyennek tekinthető, csak a „nemzet konfessorá”-nak.

és az „egyedül Isten dicsőségére” (soli Deo gloria) tételei a hit (sola fide) antropocentrizmus ellen hatnak, mivel szellemileg lehetetlenné teszik, hogy Istent valamilyen módon az ember szolgálatára rendelt lénynek lássuk. Ez az üzenet legalább annyira szól a korabeli magyar közvélemény hallására, mint a közvetlenül megszólított angolokra. Kossuth ugyanis – a vidini levél mellett – ezzel az üzenetével akarta gátját vetni a magyar közvéleményt eluraló kétségbeesésnek és hitvesztésnek. Ahogy 1874-ben az akkor már hódmezővásárhelyi lelkész Szeremlei Sámuel megállapította, a szabadságharc után felemás folyamatok következtek be. Bár a kíméletlen zsandáruralom megfékezte a kismemesi falvakban korábban is uralkodó és a rendkívüli időkben a nép körében is zabolátlanná váló erkölcsöket, a nemzeti lesújtás közössége pedig az összetartozás-érzésnek javára vált, a nép „népmesei szinten” álló hitének megrendülésével egyúttal nagyfokú elvallástalanodás és titkolt elerkölcstelenedés (pl. jövedékkijátszás, zug-pálinkafőzés) is bekövetkezett. Az „Isten a jót megjutalmazza, a gonoszt megbünteti” gondolkodásmódjába egyszerűen nem fért bele a szabadságharc „erővel és áruházzal” történt elfojtása. Persze mindennek háttérben az állt, hogy a fejlettebb, természettudományos világnézet már 1848 előtt kiszorította az ortodoxia és a szupranaturalizmus jámbor [értsd: kálvinista pietizmus által meghatározott] hitét.¹⁹ Tette ezt, mégpedig úgy, hogy a bibliai hit helyét egyúttal üresen is hagyta, illetve a jobb-rosszabb értelemben vett hazafisággal töltötte fel.²⁰

Hosszú életutak esetében korszakokon átívelő hatástörténetről beszélhetünk. Így történt ez Hódmezővásárhely esetében is, amelynek református életére még Trianon idején is két olyan meghatározó lelkészének, Szeremlei Sámuelnek (1837–1924) és Pap Imrének (1844–1936) a személyisége nyomta rá a bélyegét, akiknek szellemi ébredése, érése a neoabszolutizmus idején következett be. Így érthető, hogy a Baltazár Dezső (1869–1936) tiszántúli püspök elleni „jezsuita hecckampány” (vagy más olvasatban a „református kurzuskritika”) 1920–21-es polémiái során a hódmezővásárhelyi református presbitérium nyilatkozatában a kálvinizmus a legősibb magyar demokratikus intézménynek, a magyar nemzeti érzés megalapítójának, és mindig minden nemzeti érdek legbuzgóbb harcosának nevezte, amely nemcsak egyházának, hanem a legigazabb magyar népies és nemzeti érzésnek [az eredeti szövegben: „nemzeti magyarságnak”], a magyar nyelvnek, kultúrájának, hazájának és országának (államnak) is fenntartója.²¹

¹⁹ A Szikszai György-féle pozitív szupra- vagy szupernaturális, észszerű ortodoxián alapuló kálvinista pietizmus hitbeli jellemzőire ld. Kovács, 2020. 17–18.

²⁰ SZEREMLEI Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. (Protestáns Theológiai Könyvtár 1.) Budapest, Magyarországi Protestáns Egylet, 1874. 6–10. (A továbbiakban: SZEREMLEI, 1874.)

²¹ Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyházközösség Irattára Presbiteri Jegyzőkönyvek. 4/1921.

A főkegyúri vagy posztjozefinista egyházpolitika alapvonalai

Az 1848. évi III. tc. 6–7. §-ai definitív módon fenntartották a pápai elismerésen (más értelmezés szerint kiváltságon) alapuló, a koronás magyar királyokat megillető magyar királyi apostoli főkegyúri jog (az ún. *juris Patronatus Apostolicorum Hungariae Regum*) alkalmazását. A két törvényszakasz között ugyanakkor fontos distinkciós különbség volt megfigyelhető. Előbbi törvényhely – az 1791. évi X. tc.-nek megfelelően – *általában* úgy definiálta a Magyar Királyság egyházpolitikai tárgyú közigazgatását, hogy Ófelségének magyar királyként addig is minden országos egyházi ügyet kizárólag a Magyar Királyi Udvari Kancellária, a Magyar Királyi Helytartótanács, valamint a Magyar Királyi Udvari Kamara közbejötté által kellett volna intéznie. Ezt a *függetlenség* garanciáját ismételtelen elnyert országos végrehajtó hatalmat örökli meg ezek után a *circa sacra* körül a rendies-abszolutisztikus kormányzat helyébe lépő felelős magyar minisztérium. Az 1848. évi III. tc. 7. §-a ugyanakkor a főkegyúri jog legfontosabb elemére, az ún. prezentációs jogra tekintettel *speciális* rendelkezést is tartalmazott. Az érsekek, püspökök, apátok és prépostok kinevezése eszerint a törvényes (többek között római katolikus szertartással megkoronázott, római katolikus vallású személy) magyar király olyan egyenes [értsd: az apostoli királyi méltóságból közvetlenül eredő] joga, amelyre szintén vonatkozik a miniszteri ellenjegyzés melletti gyakorlás.

A *iures circa sacrát*, vagyis az állam egyház körüli jogait az 1715–1724 között lezajlott közigazgatási reformok szabályozták. Ettől kezdve nevezték az állami politikának a katolikus egyházat érintő kérdéseit egyházügynek (*negotium ecclesiasticum*). Ehhez az ügycsoporthoz számították az összes szeminárium, kollégium, egyházi és világi ifjúság nevelését szolgáló, illetve valamennyi kegyes rendeltetésű alapítvány (*piae foundationes*) fölötti főfelügyeleti jogot, a katolikus egyház jogainak és vagyonának védelmét. Az uralkodó e felségjogait és kötelezettségeit a helytartótanács néhány tanácsosán keresztül intézte.²²

Kevésbé ismert ugyanakkor az a tény, hogy az 1791. évi XXVI. tc. a főkegyúri jogot indirekt módon és korlátozott értelemben minden országos vallásra nézve érvényesnek mondta ki. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban 1886-ban Schlauch Lőrinc (1824–1902) akkori szatmári püspök és Rill József (1839–1909) akkori budai polgári tanárképző intézeti tanár között érdekes jogértelmezési vita bontakozott ki. Schlauch kizárólagossá tette volna a patronátusi jogot a katolikusok számára, és azt állította, hogy a protestánsoknak és a többi „felekezetek”-nek csak az állami felügyeleti jogában

²² EMBER Győző: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása. In: *Regnum – Egyháztörténeti Évkönyv* 5. (1942/43) 238.

nyilatkozik meg a felség legfőbb kegyúri joga, mivel a király ennél fogva szokott biztosokat küldeni az egyházi kongresszusokra és a zsinatokra. Rill mindezt szembe-tűnő tévedésnek nevezte. Szokás lett ugyan szerinte a „suae majestatis regiae suprema inspectio”-ját egyszerűen „Őfelsége királyi főfelügyeleti jogá”-nak nevezni, pedig a fogalom előbb „figyelem” értelmében az egyházra, utóbb „felügyelet” értelmében az iskolára vonatkozik. Az egyház feletti kegyúri örököségi jognak vannak egyház-szervezeti vonatkozásai,²³ ellenben a kizárólag az iskolákra vonatkozó inspekciós jog csakis politikai jelleggel bír. Az iskolákkal kapcsolatban korántsem az szerepel a törvényben, hogy az állam a tiszta és egyenes felügyelet jogát átadja a felekezeteknek, hogy magának ezek fölött álló főfelügyeletet szervezzen. Az sincs általa kimondva, hogy az állam a felekezeteket bízta meg azzal, hogy a felügyeletet a király nevében gyakorolják. Sőt egyenes tartalma az, hogy a tanfelügyelet az államé. Míg tehát a felekezetek megelégszenek a vallás igazi szabadságával,²⁴ akkor az állam, a nemzet megelégedhetik velük szemben a figyelés, örököségi és *utólagos* ellenőrzés legfelsőbb patronátusi jogával, mely úgy a királyé, hogy azt – minden más igazgatásterülettel együtt – felelős kormánya által gyakorolja.²⁵ Rill Józsefnek annál inkább igaza van, mivel az 1791. évi XXIII. tc. az egyházi alapítványok feletti állami főfelügyeletet is a főkegyúri jogból eredeztette. Bár ezt a helyet *expressis verbis* csak a katolikus egyházközösségekre, és a *negotium ecclesiasticum*ra is lehetett volna vonatkoztatni, az 1791. évi XXVII. tc. a magyarországi (főleg szerb és román), az 1848. évi erdélyi LX. tc. pedig az ottani (főleg román) görögkeleti papság, egyházszervezet, alapítványok, tanulmányi rendszerek, valamint ifjúságnevelés körül cikkelyezett be hasonló felségjogokat, ahogyan az erdélyi Gubernium Egyházügyi Bizottsága (Commissio in Publico-ecclesiasticis) is protestáns tag bevonásával átalakulhatott Alapítványügyi Bizottsággá (Fundations- vagy Stiftungs-Commissonná).²⁶

Az 1848. évi III. tc. egymást követő két törvényhelye közötti (valós vagy látszólagos) ellentmondásra Schlauch Lőrinc mutatott rá 1882-ben a *Pester Lloyd*ban meg-

²³ Rill szerint az uralkodó kizárólag ugyanazon jog alapján rendelkezhet a katolikus és a protestáns egyházkormányzati beosztásról. A katolikus egyházmegyéknek ugyanis egyházjogilag a protestáns egyházkerületek felelnek meg. A közös jogalap pedig a főkegyúri jog.

²⁴ Értsd: hitüket, istentiszteletük módját ápolják, vallástanítást végeznek, teológiájukat művelik, papi állomásokat szerveznek; egyházi építkezéseket végeznek, zsinatokat tartanak, vallási jellegű vagyonukat kezelik, temetőiket gondozzák, harangokat öntetnek.

²⁵ RILL József: Az egyház autonómiája és az iskola szabadsága kérdéséhez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1886. 1351–1352.

²⁶ V. ö. KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitika rendszere az 1760–70-es években*. (METEM Könyvek 81.) Budapest, METEM, 2018. 336–337. és Uő: A nemzetiségi törvény egyház- és oktatáspolitikai vonatkozásai a dualizmus korában. In: *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon*. Szerk. Uő. Budapest, Országház, 2019. 113–115. (A továbbiakban Kovács, 2019c)

jelentetett *Der katholische Standpunkt in der Mittelschulfrage* című, német nyelvű cikksorozatában. Az akkori szatmári püspök mindezt azon vélemény mellett magyarázta, hogy a 6. § tulajdonképpeni tárgya az alapok, alapítványok és az iskolaügy igazgatása volt. Ennek 1848 előtti irányító közegei, az ecclesiastica és studiorum commissiók [egyházi és tanügyi bizottságok] papi befolyás alatt álltak. Így bizonyos tekintetben a Helytartótanács is hierarchikus orgánumnak [értsd: egyházi szervezetnek] volt tekinthető. Szerinte a főkegyúri jog gyakorlása tekintetében a felelős miniszteri kormányrendszer behozatalával a jogfolytonosság megszakadt, minthogy a szenvedélytől elragadott 1848-iki törvényadás [sic!] a Helytartótanács kezében talált minden ügyterületet – az uralkodói hatalom számára fenntartott felségjogokra (az ún. jura reservata) való tekintet nélkül – a minisztériumra ruházott át.²⁷ Schlauch Lőrinc lényegében az 1848. március 29-i királyi törvényjavaslati leirat katolikus különvéleményi felfogását örökítette tovább. Ez a főkegyúri jogot a bécsi Magyar Udvari Kancellária útján gyakorolt személyes uralkodói jogként kívánta fenntartani. A kancelláriai illetékesség fenntartásába azonban a rendek semmiképpen sem egyeztek bele, az ún. egyházi külviszonyokkal (a vagyoni és iskolaüggyel) kapcsolatban pedig egyenesen teljes kompromisszumképtelenségüket nyilvánították. Csak a főpapi kinevezést voltak hajlandók fenntartani a királynak.²⁸ Az ezzel kapcsolatos, protestánsok által is elfogadott liberális ellenvélemény szerint ugyanakkor a bizottságok állami jellege azáltal volt biztosítva, hogy önálló intézkedési joggal nem voltak felruházva. A papi befolyás alatt tett egyoldalú bizottsági consultativa votumok az 1848 utáni új, alkotmányos helyzetben fenntarthatatlanok.²⁹ A korona számára fenntartott jogok pedig a magyar közjogban – az 1715. évi VIII. tc. téves értelmezésével szemben – eleve nincsenek, hanem csak arra átruházott jogok (azok viszont meglehetősen számosan). Ezeket pedig legutóbb az 1867. évi XII. tc. pontosan körülírta.³⁰

Mivel azonban az eltérő jogkoncepciókat törvényhozásilag a dualizmus korában (de a későbbi időszakban sem) döntötték el, szükségszerűen törtek ki újabb és újabb

²⁷ BACZONI Lajos: Válasz egy főpapnak. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1882. 509. (A továbbiakban: BACZONI, 1882.)

²⁸ TÖRÖK Jenő: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális katolicizmus történetéhez.* (Palaestra Calasantiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől 33.) Budapest, Stephaneum Nyomda, 1941. 19–20. (A továbbiakban: TÖRÖK, 1941.)

²⁹ BACZONI, 1882. 550.

³⁰ RUSTICUS: Irodalom. *A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi kormányzatban, különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a katolikus autonómiára.* Írta BEKSICS Gusztáv. Budapest, Athaeneum, 1893. (könyvismertetés). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1893. 140. (A továbbiakban: RUSTICUS, 1893.)

viták az egyházi föld-és tőketulajdon „célra rendelt közvagyon” jellegéről.³¹ Ezeket a vitákat lefordítva, az alábbiakról volt szó. Az egyházi vagyon jogállása feudális eredetű, de még azon belül is megkülönböztetendő a nemesi birtokjogtól. Míg ugyanis utóbbira rá lett illesztve a leginkább a korlátlan rendelkezéssel (az ún. „ius usi et abusi” elvvel) jellemezhető római tulajdonjogi felfogás, előbbire sohasem. A magyar katolikus egyházi vagyon mindenkor vegyes természetű jogi entitás maradt. Túlnyomórészt olyan állami eredetű vagyonról volt szó, amely azonban az adományozási aktus nyomán kikerült a korlátlan állami rendelkezés (tulajdonjog) hatóköréből. Ez azonban az egyházakra sem háramlott át, akikre nézve mindössze a haszonélvezeti jog állapítható meg. Az 1855-ös konkordátum leginkább az egyházi-világi kondominium elméletét képviselte, ahol az egyház és a társadalmi közösség kettős tulajdona a pápa fősege alatt érvényesül. Ennek a magyar korona országaira vonatkozó jogérvényét azonban az Andrássy-kormány a kezdetektől fogva visszautasította. Az egyházközségi tulajdonná alakulás alapfeltétele a közösséggé (egyházközséggé) alakulás lett volna. Ennek keresztülvitelét azonban akadályozta, hogy a püspökök körük szakadtáig ragaszkodtak a hierarchikus szervezettel összekötött jogaikhoz, másrészt világi liberális részről munkált az a félelem, hogy a nemzetiségi jellegű egyházközségek és -megyék távlatilag a magyar katolikus egyházból való kiválásra fognak törekedni. Így az állam- és kánonjog szakértőinek leginkább uralkodó felfogásai a célvagyonni és az intézményi vagyonni felfogások határvidékén mozogtak.³²

Ennek értelmében veendő Beksics véleménye, miszerint a magyar államnak azért sem szabad elismernie a nagyobb javadalmak és közalapok felekezeti jellegét, mivel a római Szentszék kárhoztatja azon világi törvényeket, melyek az egyházi javak felett rendelkeznek.³³ Ráadásul a prezentációs jog esetében az országos ellenőrzés fenntartásának indoka az volt, hogy a legfőbb kegyúri jogból folyó főpapi kinevezés annyiban egyenest közjogi aktusnak is számított, amennyiben az közjogi méltóságokat is kreált: a római katolikus főpapok, mint az országgyűlés felsőtáblájának tagjai,

³¹ A Hajnóczy Józsefnél is megjelenő közvagyon-konceptiót a reformkori liberális ellenzék tűzte először zászlajára. Erdélyben a Katolikus Státus intézményén belül megvalósult a vegyes egyházi-világi autonómikus közvagyon kezelés. CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás Magyarországon 1782–1918.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszék, 1999. 74–75., 107., 113., 128–129. (a továbbiakban: CSORBA, 1999.) A vita visszatérő hullámain Kossuth emigrációs egyházpolitikai megszólalásaival összefüggésben ld. alább.

³² V. ö. Az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról általában s különösen Magyarországon. Dr. Kosutány Ignác pozsonyi kir. kath. jogakadémiai tanár füzetének ismertetése. Eredeti megjelenés: Athaeneum VI. (1897.) Ismerteti: K. J. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1898. 109–112.

³³ RUSTICUS, 1893. 140.

közjogi méltóságok.³⁴ Mindez a problémahalmaz egyszerre jelent meg Haynald Lajos (1816–1891) bács–kalocsai érsek 1871. március 9-i autonómiakongresszusi beszédének püspöktársainak viharos helyeslése és tüntetése közepette tett azon kijelentésében, hogy szívesen távozik a főrendiházból legutolsó ispánja [értsd: birtokigazgató tisztje] szerény lakába, és mond le minden dicsőségről, de az egyházi kormányzatában, Jézus apostol utódjai tanítókarában bírt jogához ne nyúljon senki.³⁵

Kossuth Lajos egyházpolitikai megszólalása az egyházi vagyon, illetve a polgári házasság körül (1871, 1874)

Az 1871. január 12-i, valamint az 1874. augusztus 25-i kossuthi egyházpolitikai tárgyu megszólalások megértéséhez alapvonalaiban, a korabeli magyar közvélemény érdekeltségének szintjén át kell tekintenünk a katolikus autonómia- és az országgyűlési vallásügyi tárgyalások kronológiáját. Az *Idők Tanúja* már a kiegyezési törvények előkészítése kapcsán, 1867 februárjában hírt adott azon katolikus igény felmerüléséről, hogy az 1848. évi III. tc. vonatkozó rendelkezését megváltoztatva a főpapi kinevezéseket vegyék ki a miniszteri ellenjegyzés alá tartozó dolgok alól. 1867 derekától kezdve folyamatos közérdeklődés övezte az erdélyi Római Katolikus Státus szabályzata körül kialakult vitákat. Az erdélyi egyházmegye autonómiaszervezetének királyi szentesítéskor Eötvös József báró (1813–1871) kultuszminiszter egy hasonló magyarországi szervezet hasznosságáról és szükségességéről nyilatkozott Simor János előtt, az esztergomi érsek-hercegprímáshoz írt levelében. A levelet az *Idők Tanúja* nyomán más lapok is leközölték, majd különlenyomatban is megjelent, tovább katalizálva a közvélemény ítéletmondási igényét.³⁶

Közben 1867 decemberében a zsidóság polgári egyenjogúságának tárgysorozatba vételével elkezdődött egy olyan egyéves időszak, amelyet a magyarországi közvélemény az egyházpolitikai törvényhozás dömpingjeként értékelt.³⁷ Az 1868. évi elemi iskolai törvényjavaslat a közsoktatás ekkor még túlnyomó, népiskolai szinten szinte kizárólagos felekezeti jellege miatt a vallásügy részeként is értelmezhető. Eötvös

³⁴ TOMCSÁNYI Móric: *Magyarország közjoga*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942⁴. 323. Köszönet Hollósi Gábornak, hogy erre a helyre felhívta a figyelmemet.

³⁵ TÖRÖK, 1941. 272–283. [itt különösen: 282.]

³⁶ TÖRÖK, 1941. 50., 62–66. – LAKATOS Andor: Közvetítés és kiegyenlítés. Haynald Lajos szerepe az autonómia-mozgalom 1868–1871 közötti szakaszában. In: *Állam és egyház s polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918* (METEM Könyvek 29.) Szerk. SARNYAI Csaba Máté. Budapest, METEM, 2001. 119. (A továbbiakban: LAKATOS, 2001.)

³⁷ A folyamat egymásba kapaszkodó láncszemeit leírtam itt: KOVÁCS, 2019c 112–116.

József a népiskolai törvényjavaslat parlamenti vitái során történeti visszatekintésben úgy értékelte, hogy sohasem volt arról valódi szó, hogy a katolikus iskolaalapítók szétosznak a különböző felekezetek között. Bár az ilyen értelmű marginális javaslatok ellen 1848-ban is nagy erővel kellett küzdenie, reméli, hogy a következő országgyűlési ülészen ez a kérdés még csak komolyabb vitára sem ad majd alkalmat. Az egyszerű szétosztás megakadályozása mellett ugyanakkor az államnak joga van elkülönítéseket tenni a magán- és állami adományok, felekezeti és iskolai céltételek között, és ennek alapján joga van az állami eredetű iskolai alapítványokat a létrehozandó közös [értsd: felekezetsemleges] iskolákra szánni, ahol a hitoktató állományok megszervezése az egyházak [pontosabban egyházi autonómiák] feladata lesz majd.

A rendkívül türelmes és idealisztikus gondolkodású Eötvös József sokáig mély bizalommal viseltetett a „szabad egyház szabad államban” Montalambert-i elvei alapján létrehozott katolikus autonómia iránt. Nézete szerint ez az önkormányzat nem egy (fő)papi kaszturalom, hanem a teljes katolikus társadalom valódi élet- és érdeknilvánítása lesz majd, benne – ahogy azt a Simor Jánosnak is megírt autonómiakezdeményező levelében is kifejtette – a katolikus iskolaügy és az alsópapság anyagi helyzete nyomasztó problémáinak megoldásával. Az 1864. évi *Quanta cura* kezdetű pápai enciklika mellékleteként kibocsátott *Syllabus errorum*, a katolikus papságnak az egyébként a kiegyezéssel magyarországi hatályát veszített 1855. évi konkordátumhoz való ragaszkodása,³⁸ az 1868-as közoktatási törvény ellen véghezvitt katolikus papi uszítás, valamint az 1869–70-es I. vatikáni zsinat pápai kinevezettek túlsúlyával³⁹ meghozott határozatai olyan rossz tapasztalatokat jelentettek számára, melyek gyökeres változást indukáltak gondolkodásában. Mindezen bajok ellenére sem adta fel azon kanti és hegeli gyökerekre visszamenő tételeit, hogy stabil polgári társadalom [értsd: a történelmi pozitivitáson alapuló, hasznos és szervesült fejlődésű civilizáció] csakis valláserkölcsi alapokra épülhet, vagyis a felekezeti valóságoktatást a közoktatás keretén belül mindenképpen biztosítani kell.⁴⁰

Közben fontos lépés történt a vallás dolgában hozott 1848. évi XX. tc. 3. §-a mulasztásának formájában történő ideiglenes betöltéséről. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter vallásegyenlőségi alapon [értsd: népességi számarány alapján], a bevett

³⁸ Okait a telekkönyvileg bejegyezhető patrónusi terhek (az ún. onus privilegiatum) kérdéskörében kell látnunk. Ld. részletesen Kovács Kálmán Árpád: Adalékok a protestáns patronátus dualizmus kori kérdésköréhez. *Sárospataki Füzetek*, 4/2017. 32–34.

³⁹ IX. Pius 24 évi pontifikálása alatt 1847 és 1871 között 969 püspököt intronizáltatott. Ezek közül csak 118 volt, akit nem ő nevezett ki. A pápa természetesen nem mulasztotta el a vele egyetértőket, feltétlen híveit stallumokhoz juttatni.

⁴⁰ HALÁSZ Imre: Egy letűnt nemzedék. *Nyugat*, 1911/14. 105–124. – CSORBA, 1999. 95–101., 124., 138.

vallásfelekezetek hiányainak pótlására az 1869. évi költségvetésbe államsegélyt vettett fel, melyet egyház-közigazgatási költségekre nem, kizárólag lelkigondozói funkciókat betöltő rendes belhivatalnokok (lelkészek, illetve kántori feladatokat is ellátó néptanítók) (kongruális vagy beteg-) segélyezésére lehetett fordítani.⁴¹ Az egyházi szubvenciós összegek majd az 1870. évi kultuszkölségvetés felfokozott hangú vitái közepette, Nyáry Pál javaslatára, Eötvös minden tiltakozásának dacára kerültek ki a rendes szükségletek közül, és soroltattak be a rendkívüliek közé, azon elv alapján, hogy az állam csakis az állam és egyház szétválasztása felé törekedhet.⁴²

A fejlemények nyomán katolikus részről meginduló tervezetgyártási és kongresszus-előkészítési munkálatok során a katolikus püspöki kart az 1830-as évek megyegyűlési vallásügyi tárgyalásaihoz hasonló sokk érte.⁴³ Katolikusnak mondott világi hívek úgy törtek egyházkormányzati befolyásra, hogy a „tanuló Egyház” vallástalan és hitgyalázó tagjai 1864 óta eretnekségként elítélt liberális eszmék nevében, a nemzet és az alsópapság érdekeinek szószólóiként léptek fel a „tanító Egyház” hierarchikus felsőbbsegei (a főpapság) ellen. Az 1869 áprilisától meginduló autonómiai kongresszusi választások kapcsán már szekularizációs ígéretek is felbukkantak. A főpapság ellenérzései dacára, mintegy az ellenzéki hangokat leszerelendő, a liberális tábor katolikus vallású prominenseit, többek között Deák Ferencet és Ghyczy Kálmánt is bevonta a szervezési folyamatba. Az ekkor már radikális fellépést is fontolóra vevő Ghyczyre csillapítóan hatott annak reménye, hogy a liberális katolikusok a kongresszusi választásokon magukban is tiszta többséget tudnak teremteni.

Amikor a kegyurak (javarészt konzervatív arisztokraták) választójogának és az elektori fokozatokon keresztüli „szűrt” választásoknak a gyakorlata mindezt meghíúsítani látszott, Eötvösnek egy félreérthető lépése pedig a liberálisok felé azt az üzenetet közvetítette, hogy a kultuszminiszter fű alatt a katolikus Alapok és Alapítványok (és velük együtt az állami katolikus iskolák) kormányzatát átjátssza a püspöki karnak, Ghyczy Kálmán 1870 elején a kultusztárca költségvetése kapcsán elkeseredett országgyűlési akcióba kezdett. Ennek nyomán az 1870. február 3-i országgyűlési határozat kötelezte a minisztert egy vallásszabadsági törvényjavaslat benyújtására. Ghyczy február 19-i határozati javaslatában előterjesztette, hogy a Képviselő-

⁴¹ KOVÁCS Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 14–15.

⁴² SALACZ Gábor: *Egyház és állam a dualizmus korában 1867–1918*. (Disertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiastica II.). München, Aurora, 1974. 26. (A továbbiakban: SALACZ, 1974.)

⁴³ FAZEKAS Csaba: Irodalmi-stilisztikai eszközök a vegyes házasságok 1841. évi politikai vitájában. In: „*Tenger az igaz hitrül való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...*”. *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Szerk. HELTAI János–TASI Réka. Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005. 234.

ház utasítsa a kultuszminisztert arra, hogy az erre a célra jelentéstételi megbízatással kiküldendő országgyűlési bizottság számára az 1868. évi novemberi határozatnak megfelelően az alapítványok eredetét, történetét, célját és rendeltetését megvilágító okmányokat bocsássa rendelkezésre. A Ghyczy-féle javaslat mellett felszólaló Vukovics Sebő az 1848-ban törvényesített vallásegyenlőség-ideából vezette le az ország nem katolikus lakosainak a katolikus egyházi vagyonból, mintegy állampolgároknak szóló kulturális alapítvány-együttesből való részesítését. A Hoffmann Pál-féle mérséklő javaslat igen csekély többséggel ment át március 19-én a Képviselőházban a Ghyczy-félével szemben.

Az 1870 áprilisában benyújtott eötvösi javaslat a „szülői megegyezés” formulájával törvényesítette volna a katolikus egyház reverzálisszedési gyakorlatát, amely felétel mellett az 1868. évi LIII. tc. 12. §-át csak ilyen nem léteben rendelkezett volna a vegyesházasságokban született gyermekek vallásáról. A főkegyúri jogon alapuló gyakorlatot a szentesített autonómia létrehozataláig in statu quo hagyta volna. A „fennálló helyzet” formulája már a főpapság azon hozzáállását is tükrözte, hogy – fenntartásaival együtt is – ezt a megoldást még mindig a kisebbik rossznak tartotta ahhoz képest, mint hogy azután az alapokat állami költségvetési tétellel konvertálva (a korabeli szóhasználat szerint szekularizáció helyett commasatiót végrehajtva) a parlamenti erőviszonyok változásaitól függően bármikor bekövetkezessen az egyház céljaitól való elvonásuk. Az I. Vaticanum által felfokozott hangulatban Eötvös József Ferenc József kezdeti ellenállása ellenére 1870. augusztus 10-én keresztülítve a placetum újra életbe léptetését. 1870 szeptemberében olasz királyi csapatok vonultak az Örök Városba, IX. Piusz pedig a „Vatikán foglyá”-vá nyilvánította magát.

Az ilyen körülmények között hosszú idő után végre összeülő autonómiakongresszus elé innen is, onnan is más és más várakozással tekintettek. A magyar főpapság magát az autonómia letéteményesének tekintette, ahol az egyház és állam törvényes különválasztásának ünnepélyes joginstalláció formájában az ő hatalmi helyzetét kellett volna szentesítenie. A mérsékeltebb egyházi liberálisok szerint az autonomikus hatalomnak csupán az egyház külső [értsd: nem dogmatikai vagy etikai tárgyú] ügyeire szabad irányulnia, és a világi vonatkozású kormányzat és vagyon jogszerű megosztásán kell alapulnia.

A nézetnek hangot adó Hatala Péter az egyházfőket burkoltan meg is fenyegette az állami befolyáshoz fordulással, kiemelve, hogy a főpapi párt fordítva ül a lovon: abból szabad csak kiindulnia, hogy az egyháznak az állam által igényt tartott jogosítványokat tiszteletben tartva, a majd valamikor átengedett térre kellene kiterjesztenie önkormányzati szervezkedését. Az egyházkormányzók–kormányzottak–állam hármásán belül születendő döntéshozatal hátterében a gyakran káptalani nyomás alatt nyögő plébánosi kar, valamint a kápláni réteg fenyegető kérvényhadjárata is fel-

sejlik. Ez az alsópapi réteg a nép körében élt, és szoros kapcsolatban állt a kántori funkciókat is betöltő néptanítókkal is. Ennek megfelelően szót is emelt a nép természetes jogai, valamint a népiskolák helyzetének rendezése érdekében. A világi liberális közvélemény a közvagyon jelleg okán a tanügyi célokat szolgáló alapítványok kezelésének állami ellenőrzését követelte, és a nemzeti nevelés szüksége nevében tiltakozott az ellen, hogy az alapokat a közhaladás céljaitól elvonják, ellenben a maradiság, a hitfelekezeti szűkkeblőség számára kiszolgáltassák őket. A szabadelvű sajtó – a katolikus papság köztudottan vélt erkölcsi visszaéléseire való homályos utalással – az egészséges valláserkölcsi irányzat megtestesítését is a katolikus autonómiától várta.

Az 1870. október 26-án megnyitott kongresszus november 3-i, hetedik ülésén 27 tagú bizottságot választottak az autonómiaszervezeti javaslat kidolgozására. Az 1870. november 6-i püspöki kari értekezleten felmerült az egyházi vagyonnal kapcsolatos megtámadott jogok és fenyegetett érdekek pamflet formájú megvédésének gondolata.⁴⁴ A 27-es bizottság soraiból választott kilenc tagú (ún. kodifikációs) albizottság november 19-én a püspöki kinevezés körüli vitában azon proposíció mellett döntött, hogy a kormány előterjesztési [értsd: a korábban látott *ius praesentandi*] jogát az autonómia vegye át.⁴⁵

Mivel a püspöki kar tisztában volt azzal, hogy az egyházi alapokra vonatkozó igényét csakis reális alapon terjesztheti az állam elé, ezért kísérlet történt arra nézve, hogy egyházi kishivatalnokok (főleg az alsópapság) anyagi problémáit is orvosló rendszer kereteit fektessék le. Ennek fedezeti költségeiről azonban éles vita támadt. Emiatt a püspöki kar 1870. december 13-ra összehívta Budára az egyházi

⁴⁴ Eredményére és az általa gerjesztett vitára ld. Kovács Kálmán Árpád: Adalékok a reformátusok és a magyar királyok főkegyúri jogának kapcsolatához. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 15–16. (A továbbiakban: Kovács, 2018.)

⁴⁵ Megjegyzés: A fentebbi történésekhez kapcsolódóan a korabeli sajtóban gyakran került sor anekdotaszerű történetek lejegyzésére, melyek a „tűt a szénakazalban” elven azonosíthatóak, verifikálhatóak vagy falszifikálhatóak. Egy a protestáns sajtóban megőrzött adoma szerint az Eötvös-féle vallásszabadsági törvényjavaslatot Deák Ferenc azzal az epés megjegyzéssel javasolta nyomtatásba adni, és a képviselők között kiosztani, hogy „jó nagy betűkkel, hogy akik nem tudnak olvasni, azok is elolvashassák”. Halász Imre szerint a Simor-féle autonómiaszervezési tervvel kapcsolatban Ghyczy Kálmán interpellálta a kormányt. Andrassy Gyula gróf egyetlen tömör kijelentéssel utasította vissza a tervezetet, melyben egyúttal kultuszminiszterét is védelmébe vette. Az egyházpolitikai kérdésekben rendkívül mérsékelt és mindenekfelett gyakorlatias politikus miniszterelnök szerint azt a minisztert, aki azt tanácsolná a magyar királynak, hogy az érsekek, püspökök, prépostok és apátok kinevezésére vonatkozó jogáról (az ún. prezentációs jogról) – mely nagy fontosságú állami jog – mondjon le bármilyen néven nevezendő autonómikus testület javára, egyenesen vád alá kellene helyezni. Mint láttuk, a prezentációs jog 1867 elején, valamint 1870 végén is napirendre került, utóbbi alkalom Eötvös kiújult betegsége következtében valóban a kultuszminiszter távollétében.

javadalmasokat is az egyházi vagyon kérdésének megtárgyalására. Az értekezleten a püspöki kar tagjain kívül a birtokos rendi apátok, prépostok és a káptalanok követői voltak hivatalosak. Az értekezlet egyhangúan kimondta az áldozatkészséget az autonómiai szükségletek fedezésére, illetve amennyiben erre az addigi közös jövedelemforrások elegendők nem volnának, a hiány saját jövedelmekből, tehetséghez képesti pótlását. Közben a 27-es bizottság is tovább görgette a vagyonügyi kérdést. Mikor a 27-es bizottság a püspöki kar szavát óhajtotta hallani az egyházi vagyon kérdésében, Haynald Lajos a kérdést azzal a kitérő kijelentéssel utasította vissza, hogy a püspökök még nem folytattak lényegi tárgyalásokat az ügyben, mert először a 27-es bizottságnak kell megállapítania, hogy melyek lesznek azok a kiadások, amelyeket az autonómia útján kell majd fedezni, és hogy ezek fedezésére milyen jövedelmi források (alapítványok stb.) állnak majd rendelkezésre. A püspöki kar ugyanis csak ekkor fogja áldozatkészségének szükséges mértékét tudni. A püspöki kar mint a múltban, úgy a jövőben sem fog visszariadni az anyagi áldozathozattól, és az említett adatok beszerzése után azonnal meghatározza a kebelén belüli hozzájárulási kulcsokat, amelynek arányában a nagyobb egyházi javadalmak bizonyos része az autonomikus pénztárba fog befolyjni. Mikor a szélsőségesek szekularizációt, a liberálisok nagy többsége pedig legalább commasatiót követeltek, akkor ez a hozzájárulási kulcs éppen nem látszott kedvezőtlen ajánlatnak.

A bizottsági tárgyalások napvilágra jutott eredményei, a kongresszus felemás nyitánya, valamint a 27-es bizottságnak a püspöki kar előtt tanúsított félénk és férfiatlan magatartása nem tudták elnyomni a közvéleményben forrongó eszméket a szekularizációról vagy legalábbis a commasatióról. Az egyházi liberálisok nevében Prileszky Tádé egy fokkal élesebb hangon ismételte meg Hatala fenyegetését. A *Magyar Állam* szerkesztője azonban a lap 1870. december 3-i számában keményen, „nem illő, árulással határos fenyegetés”-ként utasította el Prileszkyt. Nincs joga – úgy mond – az államhoz apellálni, mert a választás alapján összeülő kongresszus kisebbsége küzdhet az érvek fegyverével, de végeredményben köteles magát a többség akaratának alávetnie. A konzervatív Wenckheim László báró saját cikkben támadta a szóban liberális demokrata, valójában a jogelvonás elvén működő egyházpolitikát. Nem tudta belátni, mi célból kellene a katolikus önkormányzatnak liberális demokrata elvek alapján felépülnie Magyarországon. Ehelyett azt kívánta, hogy az egyház az állammal szemben legyen független, vegye kezelésébe mindazt, amit a kultuszminiszter kezel. El akarta érni az autonómiával a papság és tanítóság becsületes, gondtalan megélhetésének biztosítását, az egyházi jövedelemnek katolikus célra fordítását. Szerinte a jellegzetes katolikus bajokat katolikus [értsd: nem liberális népképviseleti] szellemben kell megtanácskozni az évenkénti autonómiagyűléseken. A *Szabad Egyház* egyházi liberális körei a demokratikus szellemű autonomikus köz-

művelődés jogán azonnal visszautasították a megfelelő fizetéssel [értsd: kongruával] korrumpált, jog nélküli meghunyászkodáson alapuló, autonómia névvel díszelgő arisztokratiko-hierarchikus uralmat. Végül az 1870. december 30-i püspökkari vagyoni értekezlet – az autonómia számos hívének csalódást okozva – csupán általánosságokban mozgó határozatot hozott. Mindezen viták – számosságában egyébként kicsiny súlyt képviselő – sajtómegjelenései az arisztokratikus és demokratikus, konzervatív és liberális törekvések erős küzdelmeiről szóló tudósításokká dagadtak a liberális sajtóban.⁴⁶

Ebben az egyházpolitikai környezetben állt elő Kossuth Lajos azon 1871. január 12-i iránymutatásaival, melyek napi politikai aktualitásoktól való elszakítottág okán talán még élesebben is látták-láttatták az igazi 48-as szellemet. Mondandójának lényege azon három jogalkotási terület számbavétele volt, amelyet azért nem lehetett kellő következetességgel törvényesíteni, nehogy a túlon túl előreszaladó, radikális forma olyan rést üssön a társadalmi egyetértésen, melybe a bécsi udvar belenyomulva a törvényes alkotmány-változás egészét tudta volna korrumpálni. A volt kormányzó vitatkozik Eötvössel, és megszólalása ilyen értelemben fontos történeti forrásértékkel is rendelkezik. A vallástörvény körüli tárgyalásokban ő korántsem marginális, hanem alapkonceptcionális jelentőségű megoldásnak állítja a teljes (vagy más néven tiszta) elválasztásnak azt a formáját, miszerint az állam egyik felekezetenek se adjon semmit. Szerinte ezt az elvet az első felelős miniszterium prominensei az 1776-os virginiai Jognyilatkozat alapján vallották. Az akkori válsághelyzetben azonban ezt a jó alternatívát le kellett venni a napirendről, és csak az 1848. évi XX. tc. 3. §-ának azon rossz kényszermegoldása adódott helyette, ami a klérusnál hagyta az országos ellátást, de a többi felekezeteknek is megígérte, hogy anyagi szükségleteiket fedezni fogja. Ez az akkori félmegoldás annyival inkább korrigálandó, mivel a katolikus egyház maga is újabb autonómiaigénnyel állt elő. Kossuth tárgyalásának ezen a pontján felemlgeti Lonovics Józseffel folytatott vitáját. Az akkori csanádi püspök a tiszta elválasztás igényének katolikus formáját tárta az akkori pénzügyminiszter elé. Az államegyházi helyzet eszerint az állam uralma alá vetettséget jelentette, amit a katolikus egyház csak a biztos [értsd: kongrua] ellátások fejében tűrt el. Ha megszűnik az ellátás, az egyház a teljes vagyonára igényt tart protestáns mintára létrehozott önkormányzata számára. Lonovics megjegyzése az 1790–91. évi magyarországi és erdélyi törvényhozásra való utalás, ahol előbbi helyen becikkelyezték

⁴⁶ A lábjegyzetek felesleges szaporítását elkerülendő az előző bekezdésekre vonatkozóan összefoglalóan jelzem, hogy az adatok az alábbi helyekről származnak: TÖRÖK, 1941. 52–53., 204., 246–263. – SALACZ, 1974. 25–27., 79–80. – CSORBA, 1999. 98–102., 110–111., 122–125., 137–140. – LAKATOS, 2001. 124–129. – SZIGETI István: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”. *Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888)*. Budapest, Gondolat, 2012. 230–233.

a protestáns autonómiákat, utóbbiban pedig restituálták jogaiban a fejedelmi időkben, protestáns minták alapján létrejött, de 1760 után működését felfüggesztett erdélyi Római Katolikus Státust. Kossuth a Lonovics-féle kettős felvetést – saját emlékezete szerint – azzal utasította vissza, hogy 1.) a magyarországi protestánsok sem Genftől, sem Berlintől nem függnék abban az értelemben, mint a katolikusok Rómától; 2.) a Lonovics-féle érvelés képtelensége azon makói egyházi tisztartó példája alapján is nyilván belátható, aki illetménye megtartásával akarna kilépni a szolgálatból.⁴⁷ A kossuthi elutasításban az az általános katolikus argumentumoknak ellenébe szegezett érvelés is felfedezhető, miszerint az erdélyi római katolikus autonómiát azért lehetett létrehozni, mivel itt már a 16. század derekán megvalósult a szekularizáció. Ennek megfelelően a római katolikus egyházi vagyont alkotó későbbi (Báthory István-féle, III. (VI.) Károly- és Mária Terézia-féle) adományozások is tisztán magánadományos jellegűnek tekinthetők.⁴⁸

Tóth Zoltán szerint a katolikus vallás szabadságának kinyilvánítása nemcsak a Montalambert-i „szabad egyház szabad államban” elven, hanem a római katolikus egyház egyházjogilag megalapozott lelkiismereti és testi igényeként is magyarázható a keresztény skizmatikusok és megtúrt evangéliumi eretnekek fölött, ahol a vegyesházasság lehetősége csakis a „megtérésre nyitott eretnekek” felé adatik, és a vallásukban megmaradó zsidók eleve ki vannak abból zárva. Ezen testi aspirációkból és a velük szembeni ellenállásból eredeztethető a 19. században a modern polgári átalakulás hátterében alig csillapult szenvedéllyel folyó küzdelem a házasságjog körül.⁴⁹

A polgári értelemben vett zsidóemancipáció országgyűlési napirendre kerülése már 1867 novemberében a püspöki kar érdeklődési spektrumába állította a polgári házasság kérdését. „A Birodalmi Tanácsban képviselt országok és tartományok” [más néven Ciszlajtánia] részére az 1868-as májusi törvények vezették be a polgári szükségházasság intézményét mindazon esetek számára, amelyekben kánon-, de nem államjogi akadály tette lehetetlenné a házasságkötést.⁵⁰ A Lükő Géza-féle ún. placetum-ügyi interpellációjának 1873-as tárgyalásakor Trefort Ágoston egy képviselőházi bizottság felállítását javasolta. A mentőakció támogatójaként Deák Ferenc valláspolitikai témában tartotta utolsó nagybeszédét. Ebben 1873. június 28-án politikai okokból helyeselte, hogy az 1868. évi LIII. tc. a házassági akadályokkal kapcsol-

⁴⁷ KLI VIII. köt. 333–334., 338–347.

⁴⁸ Ld. részletesebben KOVÁCS, 2018. 21–23.

⁴⁹ TÓTH Zoltán: A rendi norma és a keresztény polgárisodás. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 1991/1–2. 106–107.

⁵⁰ FAZEKAS Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában* (Műhelytanulmányok 4.) Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézet, 2008. 9.

latos, valóban súlyos pénzbüntetéssel járó ún. kihirdetési vétségeken túl eltekintett a szankcionálási módszerek bevezetésétől, vagyis a törvényellenes elkeresztelést, amennyiben az szülői beleegyezésen alapuló reverzálison alapult, lényegében tudomásul vette. Ugyanezt a mérsékletet javasolta a Jekelfalussy-, valamint a Schopper-féle placetummal kapcsolatos ügyekben, nehogy az üldözés érzete fanatizálja a katolikus ultramontánizmust. A házasság szempontjából kötelező polgári házasság hívének mondta magát, hogy ezen állami kötelesség elvárása után az állam kivonulhasson a házasság megkötésének felekezeti formáiból. Ebből a szempontból Deák az észak-amerikai valláspolitikai rendszer hívének mondja magát, és ezzel lényegében megerősíti Kossuth 1871. január 12-i nyílt levelének koncepcionális állítását. Szerinte azonban az eltérő magyar jogfejlődés szükségessé teszi, hogy az állam a vallások bizonyos belügyeibe [értsd: főkegyuraság], valamint a bevett vallások egymás közötti ügyeibe [értsd: vallásbéke] beavatkozzon. Ezen politikai hagyományokon állva azonban szem előtt kell tartania, hogy csak olyan lépést tehet, ami az észak-amerikai modell irányába mutat, és minden olyan lépéstől tartózkodnia kell, amely az ellenkező tendenciát erősítené.⁵¹ Ghyczy Kálmán – immár miniszteraspíránsként – 1874 márciusában egy államháztartási szanációs kabinet létrehozásáról szóló audiencián a koalíció összeeszkábálása eszközeként terjesztette Ferenc József elé a Deák Ferenc utolsó nagy beszéde által megtámogatott „altatási politika” fokozatos feloldását, és a valláspolitikai kérdések ismételten engedett lassú előrevitelét. E vonatkozásban már csak azért is tenni kellene valamit, mert Ciszlajtánia e tekintetben jóval túlhaladta a liberalizmusára oly büszke Magyarországot. A kormányba készülő Ghyczy így Szilágyi Józseffel is tárgyalt a kérdéstről, Ausztriához hasonlóan a fakultatív polgári házasság bevezetését javasolta az akkori miniszterelnöknek, de ő az állam és egyház közötti kérdésre nézve az előző évben kiküldött bizottság munkálkodásának ürügye alatt a kérdés elodázását részesítette előnyben.⁵²

Ilyen körülmények között került sor egy polgári házassági törvényjavaslat benyújtására, majd – immár Bittó István miniszterelnöksége alatt – annak napirendről való levételére. Mindezt Kossuth a kialakuló Függetlenségi Párthoz intézett üzenetében azzal a pletykával fűszerezve tette kíméletlen szavakban szóvá, hogy a konzervatív-nak tekintett Rauscher bécsi hercegérseknek az ügyben Ferenc Józsefnél történt állítólagos közbenjárása a magyar vallásügyet közös üggyé „avatta”.⁵³ A katolikus sajtó ezúttal keményen felvette a kesztyűt. A *Religio* szerkesztői hozzászólásban a kos-

⁵¹ *Az 1872. szeptember 1-jére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. VII. köt. Szerk. NAGY Iván. Buda, s. n. [Országgyűlés], 1873. (A továbbiakban: KN 1872. VII. köt. 363–367.

⁵² CSORBA, 1999. 179–180.

⁵³ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Monsummano, Toscana, 1874. augusztus 25. Közli: KLI VIII. köt. 517.

suthi kiinduló tételt⁵⁴ erkölcsnélküliségre magyarázta, és ebből az erkölestelenség-ből eredeztette Kossuth forradalmárságát. Most is ez a felforgató jelleg mutatkozik meg nyilatkozatában, amikor képtelen és ellenőrizetlen pletykákra alapozott hergeléssel igyekszik a törvényes kiegyezés alapját megrendíteni, a nemzet és megkoronázott alkotmányos királya közötti egyetértést felszámolni. A néhány évvel azelőtti (1868-as) spanyol liberális (katolikus értelmezés szerint vallás- és egyházellenes) fordulatra is tekintettel mindez igen nagy veszélyt hordoz magában.⁵⁵

Viták Kossuth Lajos vallásfilozófiája körül (1876, 1892)

Kossuth Lajost hektikus imaélet jellemezte, mely a magánélet és a nemzeti sors hullámzásai nyomán jelentkező egzisztenciális késztetések szerint lendült fel, illetve hanyatlott alá.⁵⁶ A Biblia ihletettségét vallotta, amennyiben az alátámasztotta a liberális nacionalizmus jegyében született hegelianus fejlődésezsményeit, de nagy nyitottsággal követte az újabb szellemi és tudományos áramlatokat is. Mivel gondolkodása a felvilágosodás racionalizmusától kezdődően, kora radikális politikai és szociáletikai eszméin át a darwinizmusig sok mindent befogadott, gyakorta következett be szelleme bibliakritikus elemeinek erősödése.⁵⁷ Magyarország volt kormányzója az intellektuális érdeklődés alapján, intuíción szerűen, a feltétlen rendszerezés igénye nélkül fogadta be kora szellemi modernitását. A közvéleménynek azt a feléje irányuló igényét, hogy a „magyarok Mózesé”-ként megfellebbezhetetlen tekintélyű tudomány- vagy vallásfilozófiai kijelentést tegyen, a lehető legkategorikusabban utasította el magától. Maga is tökéletesen tisztában volt ugyanis vele, hogy világképe zártságán (ellentmondás-mentességén) nyilván több rés is felfedezhető lenne.⁵⁸

A közvéleményben nagyobb vihart keltett, amikor Deák Ferenc feletti emlékezésében úgy helyezte a feltámadás cipruságát valamikori harcostársa sírjára, hogy a testi és szellemi lét örök összeköttettségét a vágyott, nehezen hihető, de nem lehetetlen dolgok közé sorolta. Kossuth ugyanis ezzel a megnyilatkozással nyíltan elutasította az „Erő és Anyag” materializmusának azt a kérdésését, mintha kizárólag ő vehetné magára a tudományosság címét.⁵⁹ A Karl Vogthoz (1817–1895) Ludwig

⁵⁴ „A politika az exigenciák [szükségletek] tudománya.”

⁵⁵ S. n.: Magyar pronunciamiento Olaszországból. *Religio*, 1874/2. 197.

⁵⁶ Ld. pl. a megfelelő adatokat itt: FABINY, 2004. 23–26.

⁵⁷ A frissen elsajátított darwinizmusnak Kossuth gondolkodásában betöltött szerepére ld. pl. Kossuth Lajos Herman Ottónak írt 1877. március 22-i levél. Közli: KLI IX. köt. 167.

⁵⁸ Kossuth Lajos Zafiri Lászlónak. Collegno (al Baraccone), 1876. április 16. Közli: KLI IX. köt. 86.

⁵⁹ A fentebbi hely tüpontos értékelésein túl az 1870-es évek református materializmusára ld.

Büchnerhez (1824–1899) és Jakob Moleschotthoz (1822–1893) csatlakozott Zafiri László máramarosszigeti tanár erre azon megütközésének adott hangot, hogy Kossuth adott helyen valójában (avítt) miszticizmust folytat, és további magyarázatot követelt nagy példaképétől tudományos világnézetét illetően. Kossuth válaszában kantianus alapon nyilvánította a tudomány illetéktelenségét a transzcendens dolgok tekintetében, a tudományt pedig a végtelent végtelenségben csak megközelíteni tudó (tehát soha lezárt kijelentéseket tenni nem tudó) entitásnak jelentette ki.⁶⁰

A „kívánni könnyű, de elhinni nehéz” kossuthi tétel 1892-ben a protestáns sajtóban is vitát gerjesztett. Egy nem lelkészi állású protestáns publicista arra vonatkoztatta, mintha Kossuth úgy értené, nem lehet úgy az „örökkévaló menny” a mi igazi hazánk, hogy megérkezünk saját korlátos jó cselekedeteink ajánló leveleivel, vágyainkkal, reményeinkkel az örökösen lángoló, tökéletes boldogság utáni szomjunk oltására, és közben azzal szembesülünk, hogy az „üdv” eszméjének realizálására nézve további határtalan, végtelen az „Istenség”-ben elrejtett belső követelmények állnak velünk szemben. A névtelenségbe rejtőző személy ezt tévedésében is zseniális kijelentésnek tartja, mivel szerinte a keresztyén világnézet alapján nem ilyen értelemben kell elszakadnunk a világtól. Az álnév mögé rejtőző ember ugyan nem tudott diadalmas hittel a test feltámadásáról bizonytságot tenni, ugyanakkor azt apologikus stílusban bizonyítja, hogy az érzéki [vagy testi] és szellemi [értsd ott: tanult] ember közül utóbbi csak akkor nem a nyomorultabb lény, ha hite van.⁶¹

Nagy Sándor, akkor még ágyai református lelképásztor a kiindulópontul választott kossuthi gondolatra 1892-ben katolikusellenes éllel utalt. A hazaszeretet helytelen felfogásának tartotta azt, ha valaki azt hiszi, hogy egyházának (hitfelekezetének) örök életet ígért Isten, de hazájának nem; aki hirdeti, hogy hazája elveszhet, de valása megmarad mindörökké.⁶² A *Debreczeni Protestáns Lap* szerkesztője a korábban látott névtelen megállapításhoz még azt a megjegyzést fűzte hozzá, hogy Kossuth az

SZEREMLEI, 1874. 35–39. – NAGY Imre: A ref. iskolai vallásos nevelés ügyében. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1889. 208. – TÖRÖK, 1941. 250–252. – RÉVÉSZ Imre: Az utópista szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz. *Századok*, 1951. 121–129.

⁶⁰ Kossuth Lajos Zafiri Lászlónak. *Collegno* (al Baraccone), 1876. április 16. Közli: KLI IX. köt. 71., 86.

⁶¹ Az érzéki-szellemi ember megkülönböztetése az alábbi bibliai helyek által kibontott igebokorra utal: *Rómaiakhoz írt levél* 7. rész 14. vers; *Korinthusiakhoz írt I. levél* 2. rész 14.; 3. rész 1–4.; 15. rész 19.; 44–46. versei; *Korinthusiakhoz írt II. levél* 2. rész 12. vers; *Kolossébeliekhez írt levél* 2. rész 11. vers; *Péter I. levele* 2. rész 11. vers; *Péter II. levele* 2. rész 18. vers; *Júdás levele* 1. rész 19. vers. EGY VILÁGI EMBER: Társadalmunk erkölcsi bírálata a christianismus szempontjából. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. 196., 202.

⁶² NAGY Sándor: Mikor lesz az, hogy az állam érdekeinek biztosítása mellett, a vallásos béke és nyugalom nem zavartatik meg? *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. 401.

idézett helyen nem a lélek halhatatlanságáról nyilatkozott kétkedőleg, hanem a testi érzetek örökkévalóságáról. Vagyis hogy a lélek, mint az ember azon szellemi része, mely egyéniségében meghatározott testi szervezete által, a halál után, akkor már mint egyfajta, a testi érzetektől megfosztott szellemi erőpotenciál, tökéletesebb viszonyok közé jutva, további működése helyéről tudni fogja-e az itteni egzisztenciális jelentőségű életesemények további földi történéseit. Csiky Lajos (1852–1925) vagy Erdős József (1856–1946) állításának igazságát alátámasztja, hogy a nevezett emlékiratban Kossuth ezt a kérdést „Deák tévedése” kapcsán lényegében már korábban felteszi, úgy hogy saját Kasszandra-jóslatának igazságát természetesen rohamosan beteljesedni látja.⁶³ Az a tény, hogy Kossuth felfogásának hitbéli helyességet vagy helytelenséget – a kortársakkal együtt – történeti kategóriánként is vizsgálnunk kell, általában a vallás normatív szerepének kidomborodását jelzi. Ez általában ellene mond a vallásos libertaritás-elvnek,⁶⁴ és az adott közvélemény (neo)ortodoxia-szemléletének erősödésére vezethető vissza.⁶⁵

A fentiek tükrében nem véletlen, hogy a vallásos szempontokat is respektáló kutatók előtt az előző századforduló és századelő óta folyik a vita a kossuthi vallásosságról. A vita alapvető bizonytalansági tényezője, hogy a kossuthi gondolatokból kihámozható eszmerendszer liberális vallásossággként, vallási liberalizmusként, esetleg pszeudo-vallásossággként, vallásos nyelvezetbe öltöztetett liberális politikai ideológiaként jellemezhető-e inkább.⁶⁶ A kérdés egyfajta „ha akarom, így is láthatom, ha akarom, úgy is” típusú talányt képez. A vita eldöntéséhez a kulcsot a vallási liberalizmus és a politikai idealizmus nézetrendszereinek szabatos elhatárolása adja, amelyek terminológiai és stílusbeli hasonlóságai dacára élesen el is különülnek egymástól. Juliane Brandt szerint a (második szakaszba lépett) szekularizációs folyamatok miatt a vallási rendszer egyre kevésbé volt képes a más társadalmi alrendszerekben lezajló változások irányítására. Nem utolsósorban azért, mert a vallás és vallásgyakorlat egyre növekvő mértékben az egyén egyik szerepévé (de nem az egyén meghatározójává) vált, és a felekezeti identitás koncepciói egyre kevésbé voltak képesek az egyén különböző életszférákban betöltött szerepeinek integrálására. E kihívásra egy-

⁶³ KLI IX. köt. 59–60. Az alapvetően arisztotelészi lélektan alapján feltett kérdésre ld. részletesebben Kovács Kálmán Árpád: Arisztotelész Kálvin Nagy-Institúciójában (1559). In: *Vallási és erkölcsi megújulások a reformáció tükrében*. Szerk. BERTÓK RÓZSA–BÉCSI ZSÓFIA. Pécs, Ethosz Tudományos Egyesület, 2017. 73–87.

⁶⁴ A „mindent szabad nékem” kihangsúlyozása a „de nem minden használ” korlátjának elfelejtésével vagy eltagadásával. V. ö. *Korinthusiakhoz írt I. levél* 6. rész 12., illetve 10. rész 23. verseivel.

⁶⁵ Kossuth nézetrendszerének protestáns szempontú hitbéli vizsgálatát két további korabeli példával is illusztrálom majd. Ld. alább.

⁶⁶ Az erről szóló vita eredője VÁRNAI, 1894. 292–304. – HEGYALJAI KISS GÉZA: Kossuth Lajos mint presbiteri jegyző. *Protestáns Szemle*, 1928. 495–497.

fajta válaszlehetőségként adódott a vallás feltöltése nemzeti-politikai tartalommal, és fordítva, a nemzeti eszme feltöltése vallási szimbólumokkal.⁶⁷

Juliane Brandt-tal szemben én sokkal inkább a jelenségnek azt az összetevőjét hangsúlyozom, hogy vallási szempontból két korszak határán vagyunk. A korszakot a szülői példákon keresztül még jellemzi a hagyományos kegyesség ismerete.⁶⁸ A laicizált életstílus kialakulása azonban óhatatlanul elsekélyesítette ezen ismereteket, ráadásul kivette őket a hagyományos értelemben vett rendszerszintű összefüggéseikből. Kossuth elhivatottságban gondolkodó, magasztosságában és terminológiájában egyaránt vallásszerű beszédmódja azonosíthatóbban és egyértelműbben ideologikus (értsd: politikai) jellegű volt, mint a vallási liberálisoké. Kossuth ugyanis nem a „vallás virtuóza”-ként kívánta az érzületet és az eszmét összemosni, hanem a kor gondolkodásmódjában még élénken benne élő vallásos beszédmód érzelmi töltetét vitte át (transzcedálta) egy immanens jellegre, a nemzetre. A teológiai liberálisok fejlődéskoncepciója szerint Isten szólott egykor a zsidókhoz prófétáik és királyaik, a keresztényekhez pedig apostolaik által, úgy szólott végül a nemzetekhez is saját népi jellegüknek megfelelő kultúrájuk és államiságuk által.⁶⁹ Az autentikus kossuthi megszólalások megfelelő helyei ennél jóval erőteljesebben elválasztják egymástól a magánvallásosságot és valláspolitikát.⁷⁰ Mivel azonban a schleiermacheri típusú teológiai liberalizmus és a kossuthi nemzeti liberális messianizmus egyaránt messze meghaladták a „hit mértéké”-nek lutheri elvét, mindkettő gondolkodásmód a szekularizálódó közszellem következménye, egyúttal továbbkatalizálója is volt.⁷¹

Kossuth Lajos politikai eszmevilágának korábban látott kulcsstézise, a „magyar újjonanszületés” vagy „nemzeti újjászületés” terminusai kétféleképpen, didaktikai és vallási koordináták között egyaránt értelmezhetőek. A kossuthi szellem formáló-

⁶⁷ BRANDT, Juliane: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. *Századvég*, 1998/11. 168. – Uő: Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak, *Századvég*, 2003. ősz 15.

⁶⁸ Tompa Mihály, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Arany János és Jókai Mór példáit idézi: KÓSA László: A magánélet vallásossága a biedermeier idején. In: Uő.: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011. 43–44. (a továbbiakban: KÓSA, 2011.) Kossuth esetében ugyanezt a többször hivatkozott családi (főleg anyai) példák töltötték be.

⁶⁹ Ld. részletesebben KOVÁCS Kálmán Árpád: A magyarok Istene a reformációtól Kossuth Lajosig. In: *Natio est semper reformanda – Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. ANKA László et al., KOVÁCS Kálmán Árpád, LIGETI Dávid, MAKKAI Béla, SCHWARCZWÖLDER Ádám. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2016. 142–155. Kulturális utözöngéire Szabó Dezső gondolkodásmódján keresztül ld. KÓSA László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata. Szabó Dezső. In: KÓSA, 2011. 366–385.

⁷⁰ Ld. VÁRNAI, 1894. 293–295.

⁷¹ A „hit mértéke/szabálya” (regula fidei) lutheri, valamint a „vallási virtuozitás/autochtonitás” schleiermacheri fogalmaival foglalkoztam az alábbi helyen: KOVÁCS, 2019b 262., 268.

dásának idején már megvoltak a katolikus–protestáns gondolkodás azon kontroverz koncepciói, melyek az emberi művelődés sorát vagy a középkor–barokk–romantika, vagy a gótika–reneszánsz–felvilágosodás–liberalizmus vonal mentén igyekeztek láttatni. A „kulturális kirekesztés” kétoldalú igénye alapján előbbi koncepció az Egyház [sic!] olyatén kultúraformáló szerepét igyekezett kidomborítani, ahol a reformáció egy pusztá negáción alapuló vallási szélsőséggként esik ki a fősodorból, utóbbi viszont az anyanyelvi igehirdetés és a lelkiismeret szabadsága által jellemzett protestáns szellemnek a nemzeti ébredésben, kulturális és politikai téren egyaránt betöltött katalizáló szerepét hangsúlyozta, amelynek a Róma-központú hitbéli abszolutizmusába belemerevedett katolicizmus elkeseredett ellensége és kerékkötője.⁷²

Kevésbé ismert, hogy a kisiklatott (deformált) fejlődés eltérő koncepcióiról szóló didaktikai vita dogmatikai előképe a megromlott teremtettség misztikus átalakulás (újjászületés) által, magasabb minőségben történő helyreállítása.⁷³ Ahogy pedig Kossuth érti, annak gyökerei pedig egyértelműen a protestáns gondolkodásba nyúlnak vissza.⁷⁴ Kossuth ezt a transzcendens kategóriát alakítja át immanens terminológiává. Kovács Sándor a kossuthi típusú „evilági magyar messianizmus”-nak erre a lényegére érzett rá kiválóan, amikor rámutatott, hogy „[...] az 1840-es években [...] a vármegye, az iskola, a gazdaság s a bilincseit rázó sajtó mind a nemzeti újjászületés fenséges evangéliomát szolgálja. [...] nincs lélek, a ki a szabadság szeretetétől, a nemzeti nagyság ábrándjától ne szédült volna édes mély mámorba.”⁷⁵

Befejezés, összegzés

Kossuth Lajosnak az 1870-es években tett emigrációs vallás- és egyházpolitikai tárgyú megnyilatkozásai az életmű igen csekély részét teszik ki, és nem meghatározói, hanem ciklikusan visszatérő margináliái annak. Jelentőségüket mégis az adja, hogy a kortársak a volt kormányzó minden gondolati rezdülését alaposan vizsgálták, nálunk sokkal jobban értették, és saját értékrendjük, eszmerendszerük szűrőjén át bocsátva alapos vizsgálat és bírálat tárgyává is tették. Ezáltal a kor vallási élete és

⁷² Az Eötvös József-re is nagy hatást gyakorló Ferdinand Christian Baur-i koncepció vizsgálatát, illetve annak Dudek János által elvégzett katolikus kritikáját elvégeztem itt Kovács, 2019b 260–260. V. ö. Erős Vilmos: *Historia regum – historia populorum. A Szekfü–Mályusz-vita kialakulása. Századok*, 1995. 574. és Uő: *Szekfü és Mályusz vitája a „Magyar Történet”-ről. Századok*, 1997. 460–463.

⁷³ V. ö. a földi tökéletlen és a mennyei tökéletes szembeállítását ismeretlen világi protestáns szerzőknél. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. 196., 202.

⁷⁴ A kérdésre ld. részletesebben Kovács, 2020. 19–21.

⁷⁵ Kovács Sándor: *Deák Ferencz és a vallásszabadság. Protestáns Szemle*, 1907. 7.

egyházpolitikája is mintegy „cseppben a tenger” módon transzparenssé válik előttünk. Bár „a magyar nemzet élő eszményesülése” száműzetésében kikerült a magyar politika konkrét cselekvési teréből, az eszmei és gyakorlati politikai következetesség szempontjából olyan konzisztens megnyilatkozásokat tett, amelyek előrevetítették, hogy a reformkorban kiérlelt elvein élete legvégén sem fog változtatni. Bár a „quieta non movere” elv a vallás- és egyházpolitika területén már Tisza Kálmán hatalomra kerülése előtt néhány évvel (egészen pontosan 1873-ban) beköszöntött, a kossuthi „örkődő szellem” is hozzájárult ahhoz, hogy a kultúrharc az 1880-as évek végén újult erővel éledhessen majd föl.

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM

„...MERT MAGYARORSZÁGON A HALÁL IS POLITIZÁL”.

A WEKERLE-KORMÁNY, AZ EGYHÁZPOLITIKAI TÖRVÉNYEK
ÉS KOSSUTH HALÁLA.¹

A Wekerle-kabinet és Kossuth Lajos sorsának 1892–1894 közötti összefonódása elválaszthatatlan a magyar „kulturharctól”, az ún. *egyházpolitikai reformok* elfogadásának történetétől. Ugyanakkor számos történetírói munka született már erről a kérdéskörrel, feladatunkat ez teszi részben könnyűvé, egyben viszont nehezzé is, hiszen rengeteg információ, primer és szekunder forrás közül kellett súlyozni. Másrészt az is igaz, hogy „Kossuth hosszú és mozgalmas pályájának talán az 1867 utáni szakasza az, amely legkevésbé váltotta ki a kutatók érdeklődését”.² Ennek ellenére a Wekerle-kormány és Ferenc József nézeteltéréséről, mindezzel összefüggésben Kossuthnak az egyházpolitikai kérdésekben képviselt álláspontjáról, illetve a halála és temetése által okozott politikai nehézségekről olyan nagynevű elődök publikáltak (a teljesség igénye nélkül), mint Eckhart Ferenc, Salacz Gábor, Szeffü Gyula, Hanák Péter, Moritz Csáky és Borus Judit. Mindettől függetlenül azonban amennyire lehetőnek mutatkozott, igyekeztünk a már meglévő narrációkat árnyalni, a tények alátámasztására újabb forrásokat keresni.

A magyar kormányok óvatos közbenjárása Ferenc Józsefnél – Kossuthért

A kronológiai rendet megcsavarva, a gondolatmenet lényegét először a történet végén ragadnánk meg. Amikorra Wekerle Sándort és kabinetét az egyházpolitikai küzdelmekben, valamint Kossuth temetése kapcsán tulajdonképpen felőrölte a király bizalmatlansága, és 1895 januárjában a kompromisszumos jelölt, Bánffy Dezső báró ülhetett a miniszterelnöki székbe, Ferenc József a felbolydult magyar belpolitikai életben

¹ Jelen tanulmány a 2019. október 8-án, „...a magyar nemzet élő eszményülése”. *Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége* című konferencián elhangzott előadás újragondolt, kiegészített változata.

² MIRU György: A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján. *Századok*, 2017/6. 1269–1290. 1270. (A továbbiakban: MIRU, 2017.)

szükségét látta, hogy a sokak által szürkének, gyengének tartott kormánynak³ támpontokat adjon a folytatandó politikára nézve. Ennek a 11 pontból álló marsrutának a 9. pontja szerint a Függetlenségi és 48-as Párttal szemben energikusan kell fellépni, a kormánypártnak a függetlenségekkel folytatott parlamenti barátkozással teljesen fel kell hagynia, mindezzel összefüggésben pedig a Kossuth-kultusz „végleges felszámolása” az elérendő cél.⁴ Kissé talán meglepő lehet, hogy mindezt 1895 elején, a kiegyezés után 28 évvel ilyen hangsúlyosan kellett megkövetelnie a királynak *saját* kormányától – attól a kormánytól és a mögötte álló párttól, amely a dualista közjogi berendezkedés mellett, annak fenntartására tett hitet. Hogy mindezt megértsük, 5–6 évet kell visszalapoznunk a magyar politikatörténetben.

Előtte azonban röviden szükséges rávilágítani arra, hogy miért is tekinthetünk a dualizmus kori magyar kormányokra valójában Ferenc József kormányaiként. Az 1848-as és 1867-es rendelkezések szerint a végrehajtó hatalom a királyt illette meg, aki azonban ezt a parlamentnek felelős kormány útján gyakorolta és rendelkezései csak miniszteri ellenjegyzéssel voltak érvényesek.⁵ Viszont a józan belátáson kívül semmi sem kötelezte az uralkodót arra, hogy a többségi elv figyelembevételével, a választásokon győztes pártból nevezzen ki miniszterelnököt, sőt a kormányváltások általában a választásoktól függetlenül történtek.⁶ Az 1848-as szabályozáshoz képest az 1867. évi VIII. törvénycikk értelmében már nemcsak a miniszterelnököt,

³ A Bánffy-kormány létrejöttét megelőző tárgyalásokról, illetve a „szürke kabinet” összeállítására ld. IFJ. BERTÉNYI Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. Doktori (PhD) disszertáció, kézirat. Budapest, ELTE, 2005. 82–94. (A továbbiakban: BERTÉNYI, 2005.)

⁴ „Energischere Bekämpfung der staatsgefährlichen Tendenzen der äußersten Linken (Unabhängigkeitspartei etc.). Aufgeben gewisser parlamentarischer Verbindungen zwischen derselben und der Regierungspartei, und damit im Zusammenhange ein energischeres Auftreten gegen den Kossuth-Cultus, um womöglich eine endliche Ausrottung desselben zu erreichen.” Ferenc József irányelveit a Bánffy-kormány számára alapvető forrásfeltáró munkájában közli: HANÁK Péter: *Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez*. *Történelmi Szemle*, 1959/3–4. 347–348. (A továbbiakban: HANÁK, 1959.)

⁵ 1848. évi III. törvénycikk, 3. §. A törvény ezen részét nem módosították 1867-ben.

⁶ Ebben persze szerepet játszott, hogy a korszakban az 1905–1910 közötti időszakot leszámítva lényegében mindig ugyanolyan, a királynak kedvező (a kiegyezést támogató) politikai programot valló párt nyerte a választásokat – persze nem véletlenül. A kiegyezés valójában „nem parlamentáris rendszert hozott létre, hanem a korona és az ország új egyensúlyi helyzetét, ami a paktumos politizálás korábban is gyakorolt formáit éllette tovább. [...] A kormány lényegében közvetített a népképviselő legfőbb intézménye, a parlament és az uralkodói akarat között, s egyetlen kivételtől eltekintve sikerült is elkerülnie, hogy közöttük nyíltá váljon a konfliktus.” MIRU György: *A dualizmus kori közigazgatás politikai kontextusai. Kossuth az autokratikus hatalom ellen*. *Századok*, 2016/5. 1259–1272.

hanem az egyes minisztereket is ő nevezte ki. További erőteljes kontrollt jelentett a kormány fölött az *előszentesítési jog*.⁷

Bár igaz, hogy Ferenc József nem élt sűrűn ezzel a lehetőséggel,⁸ mindazonáltal „e jogosítványnak pusztán létezése okán is erőteljes hatása lehetett a kormány politikájára, amelynek nem volt érdemes konfliktust vállalni az uralkodóval olyan ügyek miatt, amelyeket [...] úgysem tudott keresztülvinni. [...] Így az egymást követő kormányok mindig igyekeztek eleve olyan döntési alternatívákkal előjönni, amelyek összhangban állnak Ferenc József és környezetének álláspontjával.”⁹

Szintén fontos leszögezni, hogy Ferenc Józsefnek a törvényhozással szemben is erős felségjogai voltak, a parlament és az uralkodó közötti összeütközéseknél is inkább a törvényhozás volt kénytelen engedni, mint azt 1905–1906 eseményei, vagy épp Kossuth temetése jól példázzák.¹⁰ Tehát kiterjedt felségjogai,¹¹ valamint a dualista rendszer politikai sajátosságai (például a parlamenti váltógazdálkodás lehetetlensége) miatt Ferenc József sokkal erőteljesebb befolyást gyakorolt a mindenkori magyar kormány felett, mint az országgyűlés, a kormány a király bizalmából végez-

⁷ Az 1867. március 17-i, Ferenc József elnökletével tartott minisztertanács határozta meg azokat az ügyeket, „melyek végelhatározás végett Ő Felségéhez terjesztendők.” A 24 tételből álló lista 12. pontja szerint „törvényjavaslatok, országgyűlési előterjesztések, országgyűlési bemutatásuk előtt, vagy ezeket pótló lényegesebb rendelvények tervezetei” előzetesen bemutatandók. Ld. IVÁNYI Emma: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Budapest, Akadémiai, 1960. 531–538. (A továbbiakban: IVÁNYI, 1960.)

⁸ Az egyes eseteket ld. SZENTE Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után*. Budapest, Atlantisz, 2011. 238–239. (A továbbiakban: SZENTE, 2011.)

⁹ Uo. 239. A szerző meggyőző érvekkel igyekszik megcáfolni azt az elterjedt nézetet, miszerint az előszentesítési jog titkos volt és a közvélemény 1897 előtt nem tudott róla (226–229.). V. ö. IVÁNYI, 1960. 28.

¹⁰ Szimbolikusan árulkodik a parlament és a király közti erőviszonyról, hogy Ferenc József sosem látogatta az üléseket, ha személyesen nyitotta meg vagy rekesztette be az országgyűlést, akkor a honatyák mentek a budai palota tróntermébe, ami a gyakorlatban inkább hasonlított hódoló küldöttséghez. A függetlenségi ellenzék persze rendre kikelt ez ellen, de eredménytelenül. Ld. például az ezzel kapcsolatos vitát mindjárt az 1869-es országgyűlés legelső ülésén: *Az 1869. évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I. köt. Szerk. GREGUSS Ágost. Pest, 1869. 4–7.

¹¹ A kérdésről részletesebben ld. PÉTER László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In. Uó.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998. 249–263. – SCHWARCZWÖLDER Ádám: Egy személyre szabott birodalom uralkodója – Ferenc József. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 28–32. Jogtörténeti vélemény szerint a dualizmus kori Magyarország kormányzati rendszere „valahol félúton elakadt az alkotmányos és a parlamentáris monarchia között”, amiben az uralkodói jogkörök „abszolutisztikus vonásai” (illetve az a tény, hogy Ferenc József a gyakorlatban is következetesen tudott élni velük) fontos szerepet játszottak. SZENTE, 2011. 440.

hette a munkáját, bizalmatlansága ellenében tartósan nem – mi sem mutatja ezt jobban a Wekerle-kabinet példájánál.

Ferenc József sosem tudott/akart megbocsátani a kérlelhetetlen rebellis Kossuth Lajosnak, és persze Kossuth sem volt soha hajlandó tenni egyetlen arasznyit sem a békülés irányába.¹² Ez az ellentét sok nehézséget okozott a magyar kormányoknak, hiszen – mint azt feljebb láttuk – egyrészt mindenképpen bírniuk kellett a király bizalmát, másrészt tisztában voltak Kossuth hazai népszerűségével, és minden Kossuth-ellenes intézkedés jelentős politikai tőke elvesztésével járt – ilyen értelemben tehát nem annyira Kossuthért, mint saját helyzetüknek megkönnyítéséért „lobbiztak” a kormányok az uralkodónál. A már nagyon idős, „hontalan” volt kormányzó iránti, amúgy is erős tisztelet és szimpátia ráadásul az 1880–1890-es évek fordulóján újabb lendületet vett,¹³ ami nagyon zavarta az uralkodót. Ferenc Józsefben némileg csakugyan vegyes érzelmeket kelthetett, hogy 1892 júniusában Budapesten több napos fényes ünnepségsorozattal – kvázi a rendszer és az uralkodó melletti lojális tüntetéssel – emlékeztek meg magyar királlyá koronázásának 25. évfordulójáról.¹⁴ „Királyi boldogság együtt érezni millió emberrel, szerettetni egy egész ország által, mindenkitől tisztelve élni, a hűséget látni, a lelkesedést hallani. Királyi öntudat ezt a rengeteg szeretetet megérdemelni, mellyel Magyarország népe első Ferenc József

¹² „Ferenc József »osztrák császár, magyar király« alattvalójának magamat soha egy percre sem ismertem el s el nem ismerem” – írta Kossuth 1889. december 9-i nyílt levelében. *Kossuth Lajos iratai*. X. kötet. S. a. r. KOSSUTH Ferenc. Budapest, Athenaeum, 1904. 319. (A továbbiakban: KLI X. köt.)

¹³ Kossuth „addig élt, míg eszmévé, érzéssé finomult”. Szekfű Gyula ezen megállapítása viszont már az 1880-as években tetten érhető volt, ld. az 1882-es, Kossuth 80. születésnapja alkalmából hozzá intézett (városi, vármegyei) köszöntéseket. Ezek Kossuthot „olyan történelmi személyiségnek tartották, akinek tettei már a történelem részét képezik”, alakja tehát már ekkor a kollektív emlékezet részét képezte. (MIRU, 2017. 1278.) Az udvaron, a magas pozícióban lévő hivatalnokokon és olyan arisztokratákon kívül, akik személyes antipátiával viseltettek iránta, „politikai elveitől függetlenül mindenki híve volt már, [...] mindenki kegyelet tárgyát látta Kossuthban”. SZÉKFI Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Szerk. I. TÓTH Zoltán. II. köt. Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai, 1952. 424–425. (A továbbiakban: SZÉKFI, 1952.) Például a nehéz anyagi körülmények közé kerülő Kossuth házi könyvtárának a Nemzeti Múzeum részére történő megvásárlására indított akció során 1893 decemberében a Szabadelvű Pártban 1 000 forint gyűlt össze, olyan prominens ’67-es politikusok részvételével, mint Podmaniczky Frigyes, Bánffy Dezső, Darányi Ignác és Széll Kálmán. A gyűjtésre vonatkozóan ld. Herman Ottó iratait: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Oct. Hung. 844. Ld. erre SOMLYÓI Tóth Tibor: „Ők az alapítók, én csak eladó vagyok.” Kossuth és könyvtárának sorsa. In: *Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”*. Nemzet és Emlékezet. Budapest, Magvető, 1985. 164–182.

¹⁴ A június 6–9. közötti ünnepi eseményekről valamennyi napilap részletesen tudósított. Díszelőadásokat tartottak az Operában és a Nemzeti Színházban, katonai díszszemlére, népünnepélyre, tüzijátékra is sor került, a főváros díszkivilágításban pompázott, Ferenc József pedig az ünnepségek végén fényes estélyt adott a palotában.

Ő felsége iránt viseltetik. [...] minden ragyogásnál szebb és meghatóbb az emberek százezernyi sokaságának egyetértő, összefolyó rajongása a magyar királyért, neki hódolatképpen bemutatva. És a magyar nemzet hódolata őszinte volt” – adta hírül Rákosi Jenő lapja.¹⁵ Aztán a fényes ünnepek helyszínének városa, a székesfőváros, pár hónappal később, 90. születésnapja apropóján díszpolgárává választotta Kossuth Lajost.

Eckhart Ferenc 1927-ben megjelenő, alapvető tanulmányában Kossuth állampolgárságának ügyét,¹⁶ különböző magyarországi városok részéről történő díszpolgárrá választásait,¹⁷ valamint végül a volt kormányzó temetését említi, mint fő ütközési pontokat. Érzékelve Kossuth népszerűségének növekedését és az abban rejlő veszélyeket, Tisza Kálmán az állampolgársági kérdésben tálcán kínálta az alternatív megoldást Kossuthnak, miután egyértelmű volt, hogy nem fog jelentkezni a Monarchia egyik külképviseletén sem. A miniszterelnök azt, hogy Kossuth elfogadta a számára felkínált díszpolgári címet, akként magyarázta, hogy az emigráns magyar állampolgár szeretne maradni, ezért javasolta, hogy a díszpolgárokra ne vonatkozzon az 1879-es honossági törvény. Ezt az alternatívát azonban maga Kossuth tette lehetetlenné nyilvános kijelentéseivel, amikor a már idézett 1889. december 9-i levelében azt írta, hogy ő nem fog a hátsó ajtón belépni abba a házba, amelyből a főajtón kidobták.¹⁸

Természetesen Ferenc József is ellenezte a változtatást, amúgy is megrendült bizalmát Tiszában ráadásul tovább rombolta az eset. „[A Függetlenségi Párt] rendületlenül hiszi, hogy lesz Kossuth paragrafus hisz Tisza megígérte. [...] Ha a Felség óhajának enged, az ország előtt hazudott s beláthatatlan esélyeknek teszi ki a parlamentet, sőt a maga személyét. Ha enged az ellenzéknek, fölfelé megbukott és pedig egy hazugságon, ami 15 év múltán csinos kis befejezés” – sommázta Tisza helyzetét Thallóczy Lajos.¹⁹ Ezek után a kormányfő miniszter társai sem támogatták a javaslatát, leszavazták a minisztertanácsban, Tisza végül emiatt távozott posztjáról.²⁰

Tisza Kálmán a honossági kérdés mellett egy másik problémára is ráirányította a király figyelmét. Kossuth romló egészségi állapota is szerepet játszott abban, hogy 1889 áprilisában (a Ferenc József belső bizalmi köréhez tartozó id. Andrássy Gyulán

¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1892. június 8. 1.

¹⁶ „A Kossuth-kultusz, mely 49 óta sohasem szűnt meg, rohamosan erősödött az agg kormányzó személyes sérelme folytán.” ECKHART Ferenc: Ferenc József és a Kossuth-kultusz. *Magyar Szemle*, 1927. 370. (A továbbiakban: ECKHART, 1927.)

¹⁷ Az országban mintegy harminc város választotta díszpolgárrá Kossuthot. Uo. 370–371.

¹⁸ KLI X. köt. 319. – ECKHART, 1927. 371.

¹⁹ OSzKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f191.

²⁰ A kérdésről bővebben ld. a kötetben LAJTAI L. László: *Kossuth Lajos és a magyar állampolgárság törvényi szabályozása, avagy a „Lex Kossuth” és előzményei* című tanulmányát.

keresztül) egy felterjesztést juttatott el Ferenc Józsefhez, melyben a Kossuth halála esetén követendő eljárásra nézve kért állásfoglalást, de persze óvatos javaslatokat is megfogalmazott benne. Leírta a Kossuth-kultusz hevességét, mint amely még a jelenlegi közjogi alapot elfogadó emberekre is hat, és maga Tisza is felsorolta Kossuth néhány érdemét. „Ilyen körülmények között lesznek olyanok, akik törvényes úton kívánják Kossuth emlékének megörökítését, és tagadhatatlan, hogyha ehhez a kormány hozzájárulna, ezáltal egy csapással véget vethetne minden agitációnak...” Ezután azonban Tisza gyorsan visszaváltott mélyen lojális hangnemre. Miután Kossuth az utolsó pillanatig ellenségesen lépett fel a kiegyezési rendszerrel szemben, a megbocsátást számára kizártnak tartja. Ezért halála esetén Öfelsége kormányának „az első pillanattól arra az álláspontra kell helyezkednie, hogy [...] törvényhozási úton semmi sem történhet”. Az egyes törvényhatóságokat azonban, valamint a társadalmi kezdeményezéseket nem szabad meggátolni a részvétnyilvánításban, vagy esetleg egy emlékmű felállítását szolgáló adománygyűjtésben, „sőt azt sem lehet kizárni, hogy ebben a kormány tagjai is részt vehessenek”. Tisza arra is felhívta a figyelmet, hogy amint kitudódik Kossuth halálhíre, „lármára, zajongásra és tüntetésekre” lehet számítani, ezek azonban komolyabb következmények nélkül elülnek majd.²¹

A felterjesztésre 1889 júniusában érkezett meg Ferenc József legfelsőbb elhatározása. Alapvetően tudomásul vette a Tisza által írottakat, és azt sem igyekezett meggátolni, hogy Kossuth földi maradványait Magyarországon helyezték örök nyugalomra. A miniszterelnök felterjesztésének szigorításaként azonban leszögezte: a részvétnyilvánításoknál, gyászünnepélyeken stb. „a királyi hatóságok hivatalosan, testületileg részt nem vehetnek,²² valamint egy emlék felállítása iránt netán meginduló mozgalomnál és adakozásnál kormányom tagjai részt ne vegyenek s más magasabb állásban lévő hivatalnokok és országos méltóságot viselő egyének is ettől tartózkodjanak.”²³ Ferenc József tehát kialakította szigorú álláspontját a kérdésben: a hivatalos állam nem vehet részt a gyászszertartásban, semmi olyan sem engedhető meg, amely arra engedne következtetni, hogy a király megbocsátott a rebellisnek. Ez az álláspont a későbbi miniszterelnökök, így Wekerle Sándor előtt is ismert volt. Az, hogy Wekerle 1894 márciusában, Kossuth tényleges halála után megpróbált ezen túl-

²¹ A felterjesztést hosszabban idézi: BORUS Judit: Kossuth, a főváros halottja. *Budapesti Negyed*, 1994/tavaszi. 36. (A továbbiakban: BORUS, 1994.)

²² Tehát lényegében a teljes központi államapparátus, a minisztériumok és minden alájuk tartozó hivatal, a bíróságok, adó- és kincstári hivatalok, főispánok stb.

²³ BORUS, 1994. 37.

menő engedékenységet kicsikarni Ferenc Józsefből, az saját önbizalmán túlmenően²⁴ a nehéz politikai helyzet szülte kényszerre vezethető vissza.

Ferenc József a Kossuth melletti tüntetéseket és a díszpolgári címeket egy darabig türelmesen tűrte, 1889–1890 fordulóján azonban elszakadt nála a cérna. 1889 decemberében ugyanis a hírlapokból értesült, hogy Budapest közgyűlésében is felmerült Kossuth díszpolgárrá választása, ez ellen pedig Pápay István²⁵ keresztül már határozottan felemelte a szavát. Ráth Károly főpolgármesternek írott 1889. december 27-i bizalmas levelében Pápay „a korona méltósága és Öfelsége legmagasabb személye ellen intézett sértő merényletnek” tartotta, ha Kossuthot netán a főváros díszpolgárává választanák. A „Felséges Úr” továbbá felhatalmazta Pápayt, tudassa Ráthtal, hogy ebben az esetben „Öfelsége kénytelen lenne a magyar fővárostól távolmaradni [...]. Mily horderejű volna ily határozatnak teljesülése az egész országra, de különösen a fővárosra nézve, nem szükséges bővebben fejtegetni.” Alázatos válaszában Ráth biztosította Pápayt, hogy minden tőle telhetőt meg fog tenni, érintkezni fog a közgyűlés tekintélyes tagjaival, hogy eleve ne is kerüljön beadásra a Kossuth díszpolgárrá választását szorgalmazó indítvány, de ha mégis, akkor ellenindítvánnyal és/vagy határozati javaslattal kívánja elérni, hogy azt ne tárgyalják.²⁶ A levélváltás egyébként kitudódott és sajtópolémia lett belőle, a fenyegető, agresszív hangnemű levél pedig inkább az uralkodó népszerűségének ártott.²⁷ A főváros vezetői – mint láttuk – csak 1892. szeptember 14-ig tudták blokkolni a volt kormányzó díszpolgárrá választását. Ráth heves ellenkezése ellenére aznap a közgyűlés nagy többséggel (120:40 arányban) megszavazta Kossuthnak a kitüntető címet.²⁸

Ferenc József határozott fellépése tehát csak ideig-óráig hozta meg a várt eredményt. Egy ennél jóval kicsinyesebb ügyben – amely azonban mutatja, hogy valóban nagyon érzékeny volt a király ebben a kérdésben – viszont még ennyire sem futotta, és ezúttal is inkább visszajára sült el a számonkérő stílus. Ugyancsak hírlapi infor-

²⁴ A Kossuth-ügyet „ugyan senki ügy nem vitte volna át, nem tartom magam nagyra, de hogy az élők közt Mo-n [a király] találjon valakit, akivel fel ne vehetném a kesztyűt, azon nagyon kétkedem, sőt bizton állítom” – mondta Wekerle bizalmasan Thallóczy Lajosnak 1894 áprilisában. OSzKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f285–286.

²⁵ Pápay István (1827–1897) a Kabinetiroda magyar osztályának főnöke volt, a magyar kormánytól érkező felterjesztések az ő kezein átmenve kerültek a király íróasztalára. Magyar ügyekben Ferenc József egyik legfontosabb bizalmasa volt, szinte sosem döntött a megkérdézése nélkül.

²⁶ Pápay István levelét és Ráth Károly 1890. január 4-i válaszát közli: ECKHART, 1927. 372–374.

²⁷ „Először is [a király] makacszkodását mutatja, mert az ő ideái ezek, azután a rossz fogalmazás a marhuló Pápay műve. [...] Részemről különben ostobaságnak tartom, hogy ily leveleket írnak Budapestre, hol nem maradhat titokban semmi” – írta naplójába Thallóczy. OSzKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f190., f342.

²⁸ ECKHART, 1927. 374.

mációk alapján, melyek szerint Budapestről népes egyetemista küldöttség készül tisztelegni Kossuthoz Torinóba, Pápay 1890. január 10-én ezúttal Csáky Albin kultuszminisztert kereste meg. A türelmetlen hangvételű levélben Pápay már eleve azt írta Csákyknak, hogy „tekintettel különösen Kossuthnak legújabbai nyilatkozataira, Őfelsége az ilyen valóban már csaknem nyilvánosan felségsértő agitációt és tüntetést [...] nem tartja tovább tűrhetőnek, s ennél fogva Excellentiádnak szíves értesítését elvárja az iránt, vajon és miféle intézkedések tétettek-e a minisztérium vagy az akadémiai hatóságok részéről ezen kárhozatos tüntetés megakadályozására, mert Őfelsége nem gondolhatja, hogy a fennálló törvények és rendszabályok alapján a kellő szigor és erély kifejtése mellett nem volna lehetséges legalább a tanulóknak (kiknek csakugyan más feladata volna) ily botrányos tüntetéseit megtiltani s [...] agitációkat megghiúsítani.”²⁹ Eckhart Ferenc Csáky elküldött válaszából is kiérezte a miniszter zavarát,³⁰ holott ő nem láthatta sűrűn javított, átsatírozott, mintegy nyolc oldalnyi pizkozatát. Csáky tisztelettudóan ugyan, de határozottan felvilágosította az uralkodót, hogy az egyetemi hallgatókra „polgári viszonyaikban”, valamint büntettek esetén ugyanúgy a polgári- és büntetőtörvények vonatkoznak, mint bárki másra, „akadémiai magaviseletükre nézve pedig a külön akadémiai fegyelmi rendeleteknek és az egyetemi hatóságnak vannak alárendelve”. Az egyetemi olvasókörök alapszabályai ugyan tiltják a politizálást, ezért onnan ki lehet zárni egyeseket, illetve magát az olvasókört is fel lehet oszlatni. Ezen felül (mint a hasonló esetekben korábban is) felszólította az egyetemi vezetést, hogy a szervezőket idézzék maguk elé és figyelmeztessék őket. Ezért csak „egyesek [...] az olvasókörön kívül állva foglalkoznak a Kossuth-üggyel és a turini úttal”. Velük szemben azonban, „míg nem történik ily irányú törvényt pótló intézkedés”, a minisztériumnak és az egyetemnek semmilyen tiltó vagy büntető hatalma nincs.³¹

Itt érdemes megjegyezni, hogy Ferenc József ellenszenvé az ilyen jellegű tisztelgő küldöttségek iránt még akkor sem enyhült, amikor azok már csak a volt kormányzó emlékének és fiai gyászának szóltak. 1894. április 7-én (Kossuth temetése után hat nappal) ugyancsak Pápay ragadott tollat és ismét Csáky Albin volt a címzett. „Hírlapi tudósításokból értesült Őfelsége, hogy azon számos küldöttségek sorában,

²⁹ Pápay leveléből Eckhart is közöl részletet, feltehetően a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a továbbiakban: MNL OL) található Pápay-hagyatékban lévő pizkozat alapján (ECKHART, 1927. 374.) A fent idézett eredeti levél Csáky Albin bécsi hagyatékában található. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände, Familienarchiv Csaky, Familie, 19. und 20. Jahrhundert, Albin Graf Csaky (a továbbiakban: ÖStA HHStA FA Csaky). Karton 249/2. (Privatschreiben aus der Ministerzeit Albin Csáky), 10. sz. irat.

³⁰ ECKHART, 1927. 374.

³¹ Csáky Albin 1890. január 13-i válaszána pizkozata. ÖStA HHStA FA Csaky, Karton 249/2., 10. sz. irat.

melyek a múlt napokban Kossuth fiainál megjelentek, nemcsak [tanárok, egyetemisták], hanem még alsóbb népiskolák 8–18 éves [sic!] tanulói is nagy számmal összecsdítve oda vezettettek, mely alkalommal nem éppen a legépületesebb nyilatkozatok történtek. Őfelsége nagy visszatetszéssel vette ezen híreket, mert mégiscsak minden mértéket túlhajlónak tartja, hogy még a tanuló ifjúság és gyermekek is ezen amúgy is elég sajnos tünetések növelésére felhasználtassanak és könnyelműen megrontassanak.” A király ezért „Nagyméltóságodnak mielőbbi kimerítő nyilatkozatát elvárja”. Csáky válasza (vagy a piszkozat) nem volt fellelhető a miniszter hagyatékban, Pápay levelének hátuljára viszont azt írta: „Őfelségéhez kimerítő előterjesztés tétetett 1894. április havában.”³²

Menekülés a liberális reformpolitikába?

Kiemelten fontos, hogy Kossuth halálát és temetését bele kell ágyazni az egyházpolitikai reformjavaslatok által addigra felbolydított politikai életbe. Miután láthattuk, hogy Ferenc József a fenti, egyes sporadikus esetekben a határozott fellépéssel sem igazán tudott célt érni, 1892 februárjában általános szintre, alapvető belpolitikai kérdéssé emelte a Kossuth-problémát, amihez az 1892. január–februári választások jó apropót nyújtottak. Az 1892. február 24-i minisztertanácson ő maga elnökölt, az egyetlen napirendi pont a kialakult politikai helyzet megbeszélése volt. Ferenc József aggodalmát fejezte ki, miszerint a dualizmus rendszerét veszélyes tendenciák fenyegetik, mert a Kossuth-kultusz nyomán a közjogi ellenzék erősödik, a lakosság körében a '48-as szellemiség lassan, de fokozatosan növekszik. Ha ezen nem sikerül változtatni, akkor előbb-utóbb az ellenzék megszerezheti a parlamenti többséget, és olyan szituáció fog előállni, amelyből nem lesz békés kivezető út, ezért ezt mindenképpen meg kell akadályozni.³³ Az uralkodó aggodalmát a miniszterek és a kormánypárt mérvadó politikusai is osztották.

Egyrészt a választásokon a Szabadelvű Párt 20 mandátumot veszített, többsége az előző ciklus 64%-ához képest 59%-ra esett vissza. Mindez azonban önmagában még nem kongathatta meg a vészharangot, mert ez az eredmény csak az előző, 1887-es szerepléshez képest tekinthető visszalépésnek, az 1878-as, 1881-es és 1884-es választásokon a kormányoldal rendre a helyek 57–58%-át szerezte meg a 413 fős képviselőházban.³⁴

³² Uo. Karton 249/2., 25. sz. irat.

³³ MNL OL, K 27 minisztertanácsi jegyzőkönyvek, az 1892. február 24-i minisztertanács jegyzőkönyve.

³⁴ BOROS Zsuzsanna–SZABÓ Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, ELTE, 2008. 156. (A továbbiakban: BOROS–SZABÓ, 2008.)

Többet nyomhatott a latba, hogy Tisza Kálmán helyzetét végső soron az ellenzék 1889-es véderővitában indított obstrukciója ingatta meg, ami előrevetítette, hogy a hárszabályok és a közös hadsereg kérdése a jövőben még sok problémát fog okozni – külön-külön is, de egymással összekapcsolódva fokozottan. Harmadrészt az 1892-es választásokra a dualizmus rendszeréhez elvileg lojális, konzervatív-agrárius világnézetű párt, a Mérsékelt Ellenzék új programot hirdetett. Ebben hangsúlyosabbá tették azokat a részben korábban is megfogalmazott követeléseiket, hogy a közös intézményekben és a közös hadseregben jobban érvényesüljön a magyar jelleg (nemzeti színek, jelképek), jobban „kidomboríttassék” a magyar udvartartás, illetve megvalósuljon a kifejezetten magyar katonai tisztképzés (a magyar vezényleti nyelv bevezetése a közös hadsereg magyarországi ezredeiben viszont még nem szerepelt a programban). A „nemzetibb” programhoz igazítva a párt korábbi nevét is Nemzeti Pártra változtatták.³⁵ A választásokon a párt előretört, a Mérsékelt Ellenzék 1887-es eredményéhez (44) képest ezúttal 61 mandátumot sikerült szerezniük (14,8%).³⁶

Az Apponyi Albert nevével fémjelzett Nemzeti Pártot azért is érezhette önmagára nézve nagy(obb) veszélynek a Szabadelvű Párt, mert amíg egyértelmű volt, hogy a '48-asok programja teljesen kormányképtelen Ferenc József számára, addig a kiegyezést *elvileg* elfogadó és jó nevű arisztokratákkal tűzdelt Nemzeti Párté már nem feltétlenül.³⁷ Egyelőre azonban ez sem jelentett konkrét veszélyt, mert Ferenc József – ugyancsak az 1892. február 24-i minisztertanácsban – kijelentette, hogy a Nemzeti Párt által képviselt irány nagyon veszedelmes és aggasztó. Emlékeztetett, hogy a kiegyezést annak idején megalkotói (tehát például ő maga) állandó alkotásnak tekintették, amelyet nem lehet megváltoztatni, különösen igaz ez a közös véderő

³⁵ A programot ld. *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. MÉREI Gyula–PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest, ELTE, 2003. 154–163. (A továbbiakban: MÉREI–PÖLÖSKEI, 2003.)

³⁶ BOROS–SZABÓ, 2008. 156.

³⁷ Ezzel magyarázható, hogy a kiegyezésről szóló korszakos munkájában ifj. Andrássy Gyula sokkal nagyobb teret szentelt a '67-es ellenzék, mint a függetlenségi bírálatának. Bármennyire is hangsúlyozták Apponyiék a dualizmushoz való hűségüket, valójában a merev keretek feszegetésével, a „sérelemi politikával” inkább aláásták azt és folyamatosan közelítették a közjogi ellenzékhez. „Mert a tömeg nem értette meg a finomabb közjogi disztinkciókat s csak azt látta, hogy íme, még a 67-es Apponyi, ez a nagy arisztokrata, a konzervatív Apponyi György fia is a kiegyezést támadja, milyen rossznak, nemzeti szempontból mennyire elvetendőnek kell tehát lenni a 67-es kiegyezésnek”. KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926*. I. köt. Budapest, Wodianer, 1927. 35. (a továbbiakban: KRISTÓFFY, 1927.) „A sérelemi politika valóságának és a párt eszmei végcéljának állandó és törvényszerű összeütközése magyarázza a Nemzeti Párt ingadozását a kormánypárt és az ellenzéki pártok között.” DOLMÁNYOS István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, Akadémiai, 1963. 74. (A továbbiakban: DOLMÁNYOS, 1963.)

kapcsán.³⁸ A Szabadelvű Párt önbizalmát tehát egyelőre inkább erősíthette, hogy a király szerint „teljesen kizárt” a parlamenti váltógazdálkodás, hiszen csak egyetlen párt áll teljesen a fennálló közjogi rendszer alapján.³⁹

A kormánypárt mérvadó körei ettől függetlenül konstatálták a veszélyeket, a célravezető politika egyenletének felvázolását követően azonban nem ugyanazt a végeredményt kapták. A „nagy miniszterek” és a párt liberális-reformer vezetői (például Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter, Wekerle Sándor pénzügyminiszter, Csáky Albin kultuszminiszter, Hieronymi Károly belügyminiszter, valamint Tisza Kálmán és István) ugyanis újabb liberális társadalmi reformokkal vélték megoldhatónak a problémát, konkrétan a már régóta halogatott egyházpolitikai reformok kidolgozásával és napirendre tűzésével. Szerintük ez megbontaná a közjogi törésvonalat, és a parlamentben, valamint a politikai közvéleményben liberális-konzervatív alapú átrendeződést eredményezne. Az aktuálpolitikai szempont tehát megkerülhetetlen, de fontos hangsúlyozni, hogy ezek a reformok amúgy is időszerűek voltak. A magát polgárinak tartó állam polgárait addig csak az egyházak anyakönyvezték. A vegyes házasságokból született gyermekek „elkeresztelésénél” számos visszaélés történt. A Szilágyi–Wekerle–Csáky „triász” azonban emelt a téten. Az állami anyakönyvezés mellett a *kötelező* polgári házasságot, az izraeliták *teljes* egyenjogúsítását (a zsidó vallás csak elismert, nem bevett volt), valamint a *felekezeten kívüliség* megengedését is javaslatba hozták.⁴⁰

Csakhogy ezzel a politikával a Szabadelvű Párt másik része nem értett egyet. Vagy azért, mert nem bízott a sikerében (hiszen ez a kormánypártban is könnyen liberális-konzervatív törést eredményezhetett), vagy azért, mert konzervatív, katolikus világnézetét nem tudta összeegyeztetni az egyház jogainak csorbitásával, és mert nem akarta vállalni a szükségszerűen bekövetkező konfliktust az egyházakkal és az aulikus arisztokráciával. Arra is számítani lehetett, hogy az udvarban szintén lesznek ellenzői a reformpolitikának. Maga a miniszterelnök, Szapáry Gyula sem volt a reformok híve abban a radikális formában (a polgári házasság *kötelező* beveze-

³⁸ Érdekes, hogy e tekintetben – még ha ellentétes előjellel is – egyezett a véleménye Kossuth Lajoséval, aki már 1868 decemberében megírta nyílt levelében, hogy a kiegyezést már egy másik parlamenti többség sem törölhetné el, mert miután a Reichsrat is megszavazta, nemzetközi, kétoldalú szerződéssé vált, „melyet csak karddal lehetne megsemmisíteni”. SZEKFI, 1952. 353.

³⁹ MNL OL, K 27, az 1892. február 24-i minisztertanács jegyzőkönyve.

⁴⁰ Az egyházpolitikai reformok történetének alapos feldolgozását adja: SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs, k. n. 1938. (A továbbiakban: SALACZ, 1938.) – CSAKY, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Wien–Graz–Köln, Böhlau, 1967. Utóbbi munka a Csáky Albin hagyatékában található bőséges forrásanyagra épít. (A továbbiakban: CSAKY, 1967.) Az egyházpolitikai kérdést a nemzetiségek (és egyházaik) szempontjából elemzi: BERTÉNYI, 2005. 65–76.

tése), ahogy azt Szilágyi, Csáky és Wekerle szerette volna. A kormányfő emiatt összetűzésbe került saját miniszterével és a pártban döntő befolyással bíró, a kötelező polgári házasságot pártprogrammá emelő Tisza-táborral, emiatt 1892 novemberében távozott posztjáról.⁴¹

A Szapáry által üresen hagyott kormányfői szék betöltésekor Ferenc József nehéz választás előtt állt. A Szabadelvű Párt többségének támogatását élvező liberálisok a reformpolitikával a dualizmus rendszerének megszilárdítását ígérték a királynak, ez azonban mélyen katolikus lelkiismeretével ellenkezett. Zavarta, hogy a kormánypárt sarokba szorítja az egyházpolitikai reformokkal, mert ők is tudták, hogy a király pillanatnyilag csak rájuk támaszkodhat a kiegyezés változatlan megtartásában. A másik lehetőséget az jelenthette volna Ferenc József számára, hogy a Szabadelvű Párt konzervatívabb elemei és a Nemzeti Párt fúziójával, egy konzervatív irányváltással próbál új kormánypartot alakítani Apponyi Albert vezetésével. Ebben az esetben viszont a Nemzeti Párt katonai követeléseit – legalább részben – teljesítenie kellett volna. Az uralkodó Wekerle Sándor miniszterelnöki kinevezésével, Szilágyi Dezsővel és Csáky Albinnal a régi-új kormányban végül a liberális reformpolitika mellett tört lándzsát, vagy ahogy Apponyi megfogalmazta: „A katonai ortodoxia lelkében győzött a vallási ortodoxia felett”.⁴² A király – belátva, hogy Wekerle csak így nyerhet legitimitációt pártjában – beleegyezett, hogy az új miniszterelnök kijelenthesse, miszerint a korona megadta az *elvi* engedélyt a kötelező polgári házassághoz (a törvényjavaslat részleteire és gyakorlati kivitelezésére nézve viszont fenntartotta a végső döntés jogát).⁴³

A mélyen hívő katolikus Ferenc József lelkiismereti aggályai persze nem múltak el, és nem volt feltétlenül meggyőződve arról sem, hogy a reformok majd megszilárdítják a '67-es alapot. Ezzel magyarázható, hogy csak hosszas ingadozás, gyözködés és nyomásgyakorlás (különösen a kötelező polgári házasság kérdésében) után, mintegy legkisebb rosszként fogadta csak el Wekerléék álláspontját. Az 1893. november 6-i minisztertanácsban kijelentette, miszerint normális körülmények között lelkiismereti kötelességének érezné, hogy az egyházpolitikai javaslatokkal szembeszálljon, de az adott politikai helyzetben belátja annak szükségességét, hogy a kormányt a '67-es közjogi alap megvédésében segítse, ezért hozzá fog járulni a törvények beve-

⁴¹ Szapáry bukását a Hentzi-szobor megkoszorúzásának ügye, valamint a közigazgatási reform sikeretelensége is gyorsította. A politikai helyzetről részletes leírást ad: GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I. köt. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. 288–303. (A továbbiakban: GRATZ, 1934.) – SALACZ, 1938. 203–207. – BERTÉNYI, 2005. 70–71.

⁴² APPONYI Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken*. Budapest, Pantheon, 1926. 237. (A továbbiakban: APPONYI, 1926.)

⁴³ SALACZ, 1938. 209. – CSAKY, 1967. 94.

zetéséhez.⁴⁴ A korábbi elvi felhatalmazás után egy évvel tehát végül beleegyezett abba is, hogy a kidolgozott egyházpolitikai törvényjavaslat-csomag (a házassági jogról, a gyermekek vallásáról, az állami anyakönyvezésről, a vallás szabad gyakorlásáról és az izraelita vallás recepciójáról) a képviselőház elé kerüljön.

Mínderre szinte azonnal megmutatkoztak a reformpolitika sikerei, de a hátulütői is. A sajtó hasábjain, a pártkörökben és a szélesebb politikai közvéleményben is háttérbe került a '48–'67 ellentét, helyét a „kultúrharc” foglalta el. Az egyházpolitikai kérdések vízváltató módjára hatottak a közjogi pártokra, a Szabadelvű Pártot sem kímélve. A korábbi ígéreteik vagy személyes világnézeti meggyőződésük miatt a kormány reformjavaslatait ellenző képviselők kilépése már 1893 derekán megkezdődött, a lendület pedig a vita élesedésével egyenes arányban fokozódott és a házassági törvényjavaslat képviselőházi vitájának előestéjén, 1894 januárjában kulminált. Wekerle óhajára, Tiszáék támogatásával olyan párthatározatot hoztak, miszerint nem maradhat a Szabadelvű Párt tagja, aki akár felszólalása, akár szavazata által az egyházpolitikai javaslatok ellen foglal állást, ez alól csak a pap-képviselők képezhettek kivételt. Összesen mintegy 35 fő (a „disszidensek”) hagyta ott a kormánypárti padsorokat, a kilépők között volt például Szapáry Gyula és Péchy Tamás is. Mindez egyrészt a kormánytöbbség aggasztó mértékű elapadását jelentette, hiszen ettől kezdve csak 208 kormánypárti honatya ült a 413 fős képviselőházban, és a megmaradtak támogatása sem volt sziklaszilárd. Másrészt a kormánynak a királlyal szemben is kényelmetlen volt, mert korábban azt ígérték, hogy csak az egyházpolitikai program alapján tartható egyben a Szabadelvű Párt és szilárdítható meg a közjogi alap.⁴⁵

A Függetlenségi és 48-as Párt ugyancsak meghasonlott az egyházpolitikai kérdésben. A korábbi pártelnök, a reformok „apostolának” számító Irányi Dániel⁴⁶ halála (1892. november 2.) után a frakció Eötvös Károlyt választotta elnöknek. Irányi és Kossuth Lajos állásfoglalása, valamint a korábbi pártprogram alapján Eötvös véleménye az volt, hogy támogatni kell a kormány reformjavaslatait.⁴⁷ Párttársai fenntartásait látva azonban Eötvös mintegy húsz követőjével kilépett és Országos Függetlenségi Párt néven politizáltak tovább. A '48-as „törzspárt” ezután 1893. május

⁴⁴ MNL OL, K 27, az 1893. november 6-i minisztertanács jegyzőkönyve.

⁴⁵ SALACZ, 1938. 281–284.

⁴⁶ Irányi 1892 májusában már 23. alkalommal nyújtotta be a képviselőházban a szabad vallásgyakorlatot és a felekezetek teljes egyenjogúságát tartalmazó javaslatát, amelyet a honatyák ezúttal nagy többséggel elfogadtak. SZENDREI Ákos: *Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19–20. század fordulóján*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2012. 166–167. (A továbbiakban: SZENDREI, 2012.) – KOVÁCS Emőke: *A magyar parlament Catoja, Irányi Dániel*. Budapest, Széphalom, 2014. 129–133.

⁴⁷ Eötvös az egyházpolitikai reformot magyar nemzeti szempontból is igen kívánatosnak tartotta, mert szerinte az egységet és a függetlenségét segítette volna elő. BERTÉNYI, 2005. 71.

19-én Justh Gyulát választotta vezetőül. Ő is támogatta a kormány egyházpolitikai törvényjavaslatait,⁴⁸ párttársaira nézve viszont azon az állásponton volt, hogy mindenki szabadon voksolhasson. Ezen az elvi alapon az 1890 óta külön utakon járó Ugron Gábor vezette '48-as csoport egyesült Justhékkel. Ugron és követői amellett érveltek, hogy meg kell ragadni a lehetőséget a kabinet megbuktatására, mert a '48-asok részéről elvétel lenne a '67-es alapon álló kormány támogatása – még ha világnézeti szempontból alapvetően egyet is értenének az egyházpolitikai javaslatokkal.⁴⁹ A pártban és a sajtóban is ilyen értelmű agitációt folytattak, Kossuth kormánytámogató álláspontját pedig igyekeztek diszkreditálni. Végül a Függetlenségi és 48-as Párt frakciójának 1894. február 17-i ülése 42:12 arányban Ugronék ellen szavazott. Olyan határozatot fogadtak el, hogy a törvényjavaslatokat nem a kormány iránti bizalmi kérdés, hanem a benne lévő elvek alapján mérlegelik és megengedték a képviselőknek a szabad állásfoglalást. Tehát Eötvös Károlyék mellett a '48-as „törzspárt” többsége is támogatta a Wekerle-kormány egyházpolitikai javaslatait.⁵⁰

A Nemzeti Párt tagjai között ugyancsak nem volt egyetértés a kérdésben. A párt de facto vezére, Apponyi Albert nem kívánta a kötelező polgári házasságot (csak kisegítő lehetőségként alkalmazta volna), valamint egyéb fenntartásai is voltak a törvényjavaslatokkal szemben. Apponyi nézeteit alapvetően a pártelnök Horánszky Nándor is támogatta, a pártból néhányan azonban más véleményen voltak, támogatni óhajtották a kormányt. 1894. február 11-én végül a Nemzeti Pártban is olyan döntés született, hogy a tagok szabadon szavazhatnak majd a törvényjavaslatok felett.⁵¹

Mint arra már utaltunk, az 1894. januári kilépések után a Szabadelvű Párt többsége igencsak billegett, sőt a párt feltétlenül reformpárti liberális része önmagában nem is volt elegendő. Ezért hát a kormány csak az ellenzék liberális elemeinek át-szavazásával tudott többséget biztosítani a törvényjavaslatok számára. Mint láttuk, a függetlenségi többségében (és a Nemzeti Párt egyes tagjaiban) erre alapvetően volt hajlandóság, viszont a döntően '48-as érzületű magyar közvéleményt is meg kellett nyerni a reformok számára – nem utolsó sorban a konzervatív aulikus arisztokrácia és a bécsi katolikus udvar iránti ellenszenvére apellálva. A kormánypárti sajtóorgánumok hirtelen nagyon békülékeny hangot ütöttek meg a közjogi ellenzékkel szemben, a hazafiságot, a liberális elemek összefogásának szükségességét hangoz-

⁴⁸ Justh megnyilatkozásait ld. SZENDREI, 2012. 168–171. V. ö. KRISTÓFFY, 1927. 15.

⁴⁹ Érvelésükben annyi logika kétségkívül volt, hogy – mint láttuk – a Szabadelvű Párt sem pusztán liberalizmusa miatt tűzte napirendre a javaslatokat, hanem a közjogi alap megszilárdulását is várták tőle – annak a '67-es alapnak a megerősödését, amelynek átalakítása elvileg a '48-asok fő törekvése volt.

⁵⁰ DOLMÁNYOS, 1963. 101–102. – SALACZ, 1938. 289–290. – SZENDREI, 2012. 167.

⁵¹ SALACZ, 1938. 288–289.

tatták, illetve ez a baráti hangnem a képviselőházban is uralni kezdte a '67-esek és '48-asok közötti párbeszédet.

Mindez aggodalommal töltött el több bécsi vezető politikust és udvari méltóságot, köztük Gustav Kálnoky közös külügyminisztert és Kállay Béni közös pénzügyminisztert is, akik nem tudták megbocsátani a Wekerle-kormánynak a függetlenségi-ekkel való „parolázást”. Azt fejtegették Ferenc Józsefnek, hogy ezzel a tetteivel a kormány eljátszotta királyának bizalmát, és meg kell szabadulni a kabinettről. Az uralkodót amúgy sem nagyon kellett győzködni. Ezen az áron – a trón legmegbízhatóbb híveinek ellenzékbe szorításával⁵² és a függetlenségi-ekkel való lepaktálással – már ő sem kívánta támogatni a reformpolitikát és a kormányt.⁵³ A király és Wekerle is úgy érezte, a másik fél becsapta korábbi ígéreteivel.⁵⁴ A kormány egyházpolitikájának konzervatív ellenzői, az „ultramontánok” természetesen igyekeztek ezt kihasználni, és a maguk pártjára állítani a királyt. Az uralkodó és kormányának viszonya tehát már eleve terhelt volt, amikor egyre aggasztóbb hírek kezdtek szállingózni Torinóból Kossuth egészségi állapotáról.

Kossuth és az egyházpolitikai kérdés

A volt kormányzó elvű polgári-liberális meggyőződése szerint támogatta a Wekerle-kormány egyházpolitikai reformtörekvéseit, és tekintélyével a 48-as képviselőket is igyekezett visszatartani attól, hogy pusztán dacból ebben a kérdésben a kabinet ellen szavazzanak.⁵⁵ Kossuth 1893 májusa és 1894 februárja között többször is megnyilatkozott a kérdésben, a lényegét tekintve pedig végig ugyanazt mondta – legfeljebb egyre türelmetlenebbül. Megnyilatkozásaihoz annak ellenére kénytelenek vagyunk a *Kossuth Lajos iratai X.* kötetét használni, hogy Kossuth Ferenc szerkesztői és for-

⁵² A kormány reformjait ellenző katolikus és keleti ortodox felső klérus, valamint a konzervatív arisztokraták a főrendi házban kezdtek el erős ellenállást kifejezni. Ott már 1893 májusában el tudtak fogadtatni egy olyan határozatot, amelyben elítélték a kormány egyházpolitikáját. SALACZ, 1938. 251–253.

⁵³ GRATZ, 1934. 306–309.

⁵⁴ „A Felség nem mondom, hogy hazudik, de nem tartja meg a szavát, nem őszinte” – panaszkodott Wekerle Thallóczy Lajosnak. Utóbbi kérdésére, miszerint van-e írásbelileg felvett ígéret arról, hogy a király elvileg támogatja az egyházpolitikai reformokat, a miniszterelnök azt válaszolta: „van, de mit ér az, ha a helyzet úgy alakult, hogy az ultramontánok a nevében izgatnak s ezt nem dementálják?” (OSzKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f286.) Bizalmas környezetében Ferenc József is „szószegőként” nyilatkozott Wekerléről.

⁵⁵ Arról, hogy a korábbi évek (évtizedek) alatt Kossuth miként viszonyult az egyházak politikai szerepéhez, ld. a kötetben Kovács Kálmán Árpád: *Kossuth Lajos emigrációs vallás- és egyházpolitikai megszólalásai az 1870-es években* című tanulmányát.

ráskiadói gyakorlatát már a kortársak részéről is komoly kritika érte.⁵⁶ A VI. kötetből kezdve egyedül ő jegyezte kiadóként (az első hármat még maga Kossuth Lajos, halála után a következő kettőt Helfy Ignác adta ki) apja iratait. Szekfű Gyula szerint a szelektálás már Helfyre is jellemző volt (például Széchenyi István emlékét kímélni akarta), de ő legalább precíz volt. Kossuth Ferencről azonban „nem lehet elmondani, hogy szorgalmas lett volna, [...] emellett a kiadásban sok a hiba és elnézés, [...] roszszul datált levelek, [...] ellenőrizhetetlen kihagyások.” Ezek miatt „szinte kín a kutatónak a köteteket használni”.⁵⁷ Szekfű azonban egyetlen konkrét példát sem említett kritikájának alátámasztására. Tóth-Barbalics Veronika a VIII. kötet kapcsán részletesen utánajárt Szekfű vádjainak, és arra jutott, hogy Kossuth Ferenc valóban felületes volt, de nem (legalábbis nem mindig) direkt módon. Több esetben a levelek keltezését és a címzettet is tévesen adta meg. Az iratokon belüli kihagyásokat hol jelölte, hol nem, akkor sem amikor megtörik a gondolatmenetet, egyszerűen átírta a mondatokat, illetve saját betoldásokat tett apja eredeti szövegeibe.⁵⁸

Kossuth Lajos elsőként Helfy Ignáchoz címzett terjedelmes nyílt levelet az egyházpolitikai kérdés kapcsán 1893 tavaszán. „Ha egyszerűen mint elvi kérdés állana előttem, [...] én ezt nem is csak a liberalizmus, hanem egyszerűen a józan ész elementáris posztulátumának tekintem, melynek elhanyagolása egyértelmű azzal, hogy az állam a polgárok társadalmi viszonyainak szabályozásában a maga szuverenitását abdikálja, és ahelyett, hogy szabadokká tenné az egyházakat a szabad államban, az egyházakat az állam fölé helyezi, [...] márpedig ez oly középkori állapot, [...] mely csakugyan ellenkezik a józan ésszel.” Nem hatotta meg Kossuthot a függetlenségiak azon érvelése sem, miszerint a kormánypárt nem feltétlenül liberális meggyőződésből tűzte zászlajára az egyházpolitikai reformot. „Tagadhatatlan, hogy Wekerle egyházpolitikai programja olyan gyermek, aki, tekintve megfogalmazásának indokait, nem igen tisztességes ágyban született; de hát született; én hát nem azt nézném, hogy

⁵⁶ Vas György 1913-as kritikáját (aki szerint Kossuth Ferenc átírta az eredeti szövegeket, pontatlanul jelölte meg a források keletkezési idejét és helyét) idézi: TÓTH-BARBALICS Veronika: Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához. *Századok*, 2008/3. 773. (A továbbiakban: TÓTH-BARBALICS, 2008.)

⁵⁷ SZEKFŰ, 1952. 407. Természetesen Kossuth Ferenc is figyelt arra, hogy semmilyen, Ferenc Józsefet vagy a '48-as pártot kompromittáló irat se kerüljön bele a kötetbe, „ha ugyan ő szerkesztette e köteteket, nem valamely ismeretlen ember”. Erre a Szekfű által 1952-ben felvetett kérdésre napjainkban sem adható válasz, mert az Athenaeum levéltári anyagából hiányoznak a vonatkozó szerződések. (TÓTH-BARBALICS, 2008. 774.) Azt is meg kell jegyezni, hogy a nyílt levelek a sajtóban is eleve a „kényes” témákat meghúzva jelentek meg, hiszen a szerkesztők általában tanultak Böszörményi László példájából és igyekeztek a felségsértési pert elkerülni.

⁵⁸ TÓTH-BARBALICS, 2008. 775–785. „További vizsgálatok valószínűleg számos egyéb hibát tárnának fel. Fentiekből is kiténik azonban, hogy [...] esetenként még az is megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán Kossuth Lajos szavait, illetve gondolatait tartalmazza-e [a kötet].” Uo. 785.

kinek a borja, hanem csak azt, hogy méltó-e arra, hogy felneveltessek. Az is tény, hogy annak a gyermeknek a dajkája olyan fürdőben mutatja be őt Önöknek, amelynek vizében sok mindenféle piszok úszkál; hát én jónak tartanám, ha Önök minden lehető elkövetnének, hogy az a gyermek a piszkos vízből kivétessek, de nem úgy ám, hogy a fürdővízzel a gyermek is kiöntessék; nagyon sajnálnám, ha Önök nem lennének képesek őt a kiöntéstől megvédeni, de azt meg valóságos botránynak tartanám, ha Önök kiöntését elősegítenék.” Kossuth (ekkor már túl a 90. évén) ellenállhatatlan logikával semmisítette meg azt az érvet, melyben a ’48-asok magára a volt kormányzóra hivatkoztak, miszerint az ország függetlenségének kivívása a fő cél, amelynek mindent alá kell vetni. „[H]a oly kérdés forog szőnyegen, melynél a kormány megbuktatása egy hajszálnyival sem vinné előbbre az ország állami függetlenségének ügyét, [...] Önöknek azt vallom hivatásuknak, hogy híveknek kell maradniuk a szabadelvűség irányához. [Wekerle megbuktatása] komoly államférfiakhoz nem illő spekuláció, mert azt nem tehetem fel, hogy csak egy is legyen az ellenzéki urak közt, aki magát azon ábrándban ringatná, hogy ha az egyházpolitikai kérdésben Wekerlét megbuktatják, a bigott bécsi hatalom szabadelvűbb embert fog egy új minisztérium alakításával megbízni; a következés az lesz, hogy a reakció hajója gőzerővel fog előre törni.”⁵⁹

Alig néhány nappal később Kossuth hasonló gondolatokat fogalmazott meg Polónyi Gézának írott, az előzőnél is terjedelmesebb levelében.⁶⁰ Polónyi korábban a Függetlenségi és 48-as Párt alelnöke volt, Hajdúszoboszló képviselője az országgyűlésben, később azonban Ugron Gábor egyházpolitikai reformokat ellenző csoportjához csatlakozott. Hajdúszoboszló üdvözlő táviratát küldte meg Kossuthnak 90. születésnapjára, de egyben véleményét is kikérte a ’48-asok helyzetéről (ekkor még nem történt meg, de már lógott a levegőben a pártszakadás). Kossuth sokáig késlekedett a válasszal, így végül már a kettéválásra is reflektált. „[O]ly hazafiúi reményeket kötöttem [a ’48-as párt] tömör egységben fenntartásához, hogy az utóbbi napokban beállott megbomlását súlyos kalamitásnak tekintem.”⁶¹ Polónyi felemlítette a párton belüli súrlódásokat: Irányi halála után nyolc hónapon keresztül nem választottak elnököt, alig tartottak pártértekezleteket, már elnökként Eötvös Károly néha hetekig nem ment be a képviselőházba. Kossuth elismeri, hogy mindezek a körülmények diszkomfort érzetét kelthették, „de akármiként is legyen ez, a pártbomlásra nem ugyan okot, hanem nézetem szerint inkább alkalmat az úgynevezett egyházpolitika adott [...]. Hogy miként gondolkozom én e kérdés felől, az ismeretes.”⁶²

⁵⁹ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Torino, 1893. május 27. Közli: KLI X. köt. 399–403.

⁶⁰ Kossuth Lajos Polónyi Gézának. Torino, 1893. június 5. Közli: KLI X. köt. 404–411.

⁶¹ Uo. 405.

⁶² Uo. 406.

Lényegében megismételte Helfy Ignácnak írt sorait: ebben a kérdésben a '48-as párt-
nak a liberális meggyőződését kell követnie, a reformok több mint időszerűek, az
ország függetlenségét pedig egyáltalán nem szolgálná a Wekerle-kabinet megbukta-
tása. Ezután a Függetlenségi és 48-as Párt 1884-es programját, valamint legutóbbi
felirati javaslatát hozta fel, mint amelyek szerinte lefektetik a párt egyházpolitikai
kérdésekben képviselt álláspontját.⁶³ „[K]ísértetbe jövök Önöknek is, amazoknak is
odakiáltani, hogy ugyan ne bolondozzatok, atyafiak, mit civakodtok, mikor ikertest-
vérek vagytok” – ellenezte Kossuth határozottan a pártszakadást.⁶⁴

Önlegitimációja miatt a 48-as „törzspártból” 1893 májusában kivált, Eötvös Ká-
roly vezette csoport számára is fontos volt Kossuth véleménye. Ezért Eötvös har-
madmagával tiszteletét tette Torinóban az exkormányzónál, aki előttük szóban ha-
sonlóképpen nyilatkozott az egyházpolitikai kérdésekről, mint korábban Helfynek
és Polónyinak írott levelében tette. „Örvendek, hogy a Wekerle-kormány fölvette
programjába az egyházpolitikai kérdések megoldását. [...] Nagyon sajnálnám, ha
a kormány az egyházpolitikai kérdésekben megbuknék. [...] A Függetlenségi Párt
természete hozza magával, hogy a szabadelvű haladás élén kell állania.”⁶⁵

A házassági jogi törvényjavaslat képviselőházi vitája kapcsán, 1894 februárjában
újra hevesen fellángolt a '48-as táboron belüli vita, Ugronék a kormány javaslatának
leszavazása, és ezáltal a kabinet megbuktatása mellett ágáltak. Kossuth ezért 1894.
február 17-re datált⁶⁶ (egyébként utolsó) nyílt levelében újfent, ezúttal már türelmet-
lenebbül, megüzente álláspontját. Rossz néven vette, hogy rá is hivatkozás történt
a törvényjavaslat leszavazásával a kormányt megbuktatni igyekvő '48-asok részéről.
Kossuth korábbi állásfoglalását Ugronék úgy igyekeztek semlegesíteni, „hogy én
akkor nem tudtam, hogy a polgári törvényjavaslatnak el- vagy el nem fogadásától
függ a kormány sorsa, most azonban bizonyosan másként gondolkozom, mert
[... most] a kormány javaslatának elfogadása annyit tenne, mint bizalmat szavazni
a kormánynak, amit pedig Önök elvtagadás nélkül semmi közösügyes kormánynak
nem tehetnek. Nekem úgy látszik, hogy ezen eszmejárásban zavar van. Megszavazni
a polgári házasság s vele kapcsolatos ügyekben a kormány által előterjesztett tör-
vényjavaslatot nem annyit tenne, mintha Önök bizalmat szavaznának a kormánynak.

⁶³ Ezek mellett a Függetlenségi és 48-as Pártnak az 1892-es választásokra kiadott programjában is szerepelt, miszerint szükségesnek tartják „a vallásszabadság kimondását, a házassági jognak a kö-
telező polgári házasságra alapítását s ezekkel kapcsolatban minden felekezet közt úgy a házas-
ságra, mint az áttérésre, valamint a hitközségek szervezésére és kormányzására nézve a teljes
egyenjogúság megállapítását”. Közli: MÉREI-PÖLÖSKEI, 2003. 144–153. Az idézet: 150–151.

⁶⁴ KLI X. köt. 410.

⁶⁵ Kossuth Lajos nyilatkozata Eötvös Károly és társai előtt. Uo. 412–413.

⁶⁶ Mint feljebb már említésre került, aznap volt a Függetlenségi és 48-as Párt értekezlete, amelyen
42:12 arányban Ugronék javaslata ellen szavaztak.

[...] Én természetesen kívánom, hogy minden közösügyes alapon álló minisztérium megbukjék, miszerint az Ausztriával közös államjog tarthatatlansága tényleg konstátálva legyen Magyarország történetében; de mindig azon nézetben voltam, vagyok és leszek is, hogy erre az Önök pártjának nem a szabadelvűség feláldozásával, hanem ahhoz tántoríthatatlanul ragaszkodva kell törekednie. [...] Ennyinek kijelentésével önmagamnak tartoztam. Azokat a dajkákat, akik a fürdővízzel a gyermeket is kiöntik, ma is, mint tavaly és mindig, oda kívánom, ahol a bors terem.”⁶⁷ Kossuth ezután tételesen megcáfolta Ugronék gyakorlati-taktikai érveit a törvényjavaslat megszavazása ellen, levele zárásában pedig újra nyomatékosította, miszerint „a gyermekies dagnál rosszabbnak tartanám, ha az Önök pártja a kormány hibáit azzal bosszszulná meg, hogy a nemzetet a házasságjogi reformjavaslatok érvénybejuttatásától megfosztja”.⁶⁸

Kossuth üzenete a napnál is világosabb volt, „értelmi világosságával, nyugodt, tárgyilagos stílusával bizonyítja a 92 éves embernek teljes szellemi egyensúlyát” – vélekedett Szekfű Gyula.⁶⁹ Kossuth ezen utolsó levelének hitelességét viszont Ugron Gáborék kétségbe vonták, Helfy manipulációjának tartották, mondván a nagybeteg Kossuth már nem tud tollat ragadni.⁷⁰ Salacz Gábor szerint „a levél hitelessége ellen szól az is, hogy Kossuth Ferenc nem közölte atyja *Iratainak* X. kötetében”.⁷¹ Ez azonban tévedés, mert az említett kötet tartalomjegyzékében ugyan valóban nincs feltüntetve ez az egyedülként 1894-ből származó levél, a 421–427. oldalakon azonban megtalálható. Azt is tudjuk, hogy ugyan nagy nehézségek árán, de Kossuth még 1894. március elején is tudott írni.⁷² A levelet tehát (a Kossuth Ferenc kiadói gyakorlatát érintő, említett fenntartások mellett) hitelesnek tekinthetjük.

Kossuth temetése – az utolsó csepp

Egyértelmű állásfoglalásával Kossuth fontos szerepet játszott abban, hogy a függetlenségi ellenzék többsége a kormány segítségére sietett annak szorult helyzetében. Wekerle tehát tulajdonképpen Kossuth lekötelezettjének érezhette magát, és a temetés kapcsán igyekezett Ferenc Józsefet korábbi merev álláspontjának megváltoztatására sarkallni. Miután pedig ez nem sikerült, mégiscsak talált módot arra,

⁶⁷ Kossuth Lajos Helfy Ignácnak. Torino, 1894. február 17. KLI X. köt. 421–427.

⁶⁸ Uo. 426–427.

⁶⁹ SZEKFŰ, 1952. 420.

⁷⁰ SALACZ, 1938. 290.

⁷¹ Uo.

⁷² SZEKFŰ, 1952. 430., 432.

hogy megrendezésre kerülhessen az ország történetének addigi legnagyobb temetési ceremóniája⁷³ – ezzel viszont visszafordíthatatlanul megmérgezte kormánya és a király közötti, eleve feszült kapcsolatot.

Kossuth március 20-i halála a kabinet szemszögéből roppant szerencsétlen időpontban, a polgári házassági törvényjavaslat képviselőházi vitája közben történt. Ekkor volt Wekerle leginkább ráutalva a függetlenségek átszavazására, egyszerűen nem tehette meg, hogy teljesen semmibe veszi kívánságaikat. A képviselőház többsége (tehát a '67-es oldalról is sokan) pedig nagyszabású temetést szeretett volna rendezni Kossuthnak, és ez természetesen találkozott a közvélemény óhajával is. Wekerle számára nem létezett jó választás. Amint azonban azt a már idézett, Thallóczyval folytatott beszélgetéséből láttuk, önbizalomért nem kellett a szomszédba mennie.⁷⁴ A miniszterelnök elkezdett lavírozni királya és ellenzéke között: mindkét félnek „szépítve” próbálta eladni a másik álláspontját, egyúttal önmagát kényszerpályán mozgó, de a király/ellenzék felé is lojálisan eljárni igyekvő szenvedő alanyként láttatni. Úgy vélte, arany középútként Ferenc Józsefet és a függetlenségeket is ráveheti arra, hogy Kossuthot a törvényhozás költségein temessék el.

Wekerle már Kossuth haláltusájának hírére taktikusan igyekezett eljárni. Bár egyértelműen ismerte a már ismertetett 1889-es legfelsőbb elhatározás tartalmát,⁷⁵ azzal az ürüggyel, hogy *nem tudja pontosan*, milyen eljárást kövessen Kossuth halála esetén, felvette a kapcsolatot Pápay Istvánnal, valamint elküldte (az egyébként ezúttal kivételesen, civilben, a francia Riviérán üdülő) Ferenc Józsefhez Fejérváry Géza (a király egyik legfontosabb magyar bizalmasa) és Tisza Lajos minisztereket puhatolózni. A miniszterelnökét az elmúlt években bizonyára kiismerő Ferenc József megszimatolhatta Fejérváryék érkezésének valódi célját. Nyilván nem repesett az örömtől, mégis jobbnak látta pihenését idő előtt megszakítani és visszautazni Bécsbe. Itt március 18-án Wekerle referált neki, miszerint a függetlenségi párt „megnyugszik mindenben”, nem kívánja Kossuth érdemeinek törvénybe iktatását, „ha országos költségen temetik el”.⁷⁶ Ez ugyan nem teljesen fedte a valóságot, de Ferenc József már ebbe a feltételbe sem egyezett bele és nem meglepő módon nem akart változtatni 1889-es álláspontján. Wekerle elmondása szerint a király goromba volt vele,⁷⁷ sőt talán ezen is túlmént volna, ha tanácsadói (Khuen-Héderváry Károly és feltehetően

⁷³ Magáról a temetésről ld. a kötetben DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: „*Nem temetés volt ez, hanem megdicsőülés.*” *Kossuth Lajos temetése a Nemzeti Múzeumból* című írását.

⁷⁴ Ld. a 23. lábjegyzetet.

⁷⁵ BORUS, 1994. 41.

⁷⁶ Thallóczy Lajos feljegyzése. OSzKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f469.

⁷⁷ Uo. f285.

Kállay Béni) higgadtságukkal nem óvják meg az uralkodót a „végletektől”.⁷⁸ A lefolyt megbeszélés ellenére Budapestre visszatérve a miniszterelnök megígérte a pártoknak az országos költségen való temetést. Majd mintha új ötlet, arany középút lenne, táviratilag felvetette a királynak, hogy a képviselőház rendezze a gyászszertartást.⁷⁹

Ferenc József azonban erre is egyértelmű nemet mondott, rámutatva, hogy törvényi lehetőség sincs képviselőházi temetésre. Wekerle március 20-án délután egy újabb táviratban kifejtette, hogy „ha szigorúan véve nem is látszik egészen törvényesnek az, hogy a képviselőház viselje a temetés költségeit, politikai bonyodalmak elkerülése végett célszerű volna ehhez végső esetben hozzájárulni”, már csak azért is, mert „nem kezeskedhetem a politikai következmények, sőt még a képviselőház szavazásának eredménye felől sem”. Ettől függetlenül hangsúlyozta, hogy természetesen a királyi parancsnak megfelelően fog eljárni. Megjegyezte azonban, hogy amennyiben társadalmi úton finanszírozzák majd a temetést és/vagy a Kossuth-emlékművet, az adakozás során „elkerülhetetlen lesz, hogy [...] a kormány tagjai és magam is részt vegyek”.⁸⁰

A további események ismeretében kijelenthetjük, ha eddig nem is szánta rá magát Ferenc József Wekerle menesztésére, akkor bizonyára a távirat hatására ez megtörtént – valamikor azokban az órákban, amikor Kossuth is az utolsókat lélegezte Torinóban. Másnap, már az „ösellenség” halálhírének tudatában, azt válaszolta Wekerlének, hogy „semmi se történjék, ami nem felel meg szigorúan az alkotmányosságnak és törvényességnek”, valamint „ki van zárva”, hogy az aktusban a kormány tagjai részt vehessenek.⁸¹

Maradtak tehát az 1889-ben lefektetett keretek, a halottat ugyan hazahozhatták, de a király utasításának megfelelően nem került sor állami szertartásra, a kormány, a katonaság és az állami hivatalnokok nem vettek részt a gyászban. A képviselőház is beadta a derekát. Március 23-án Bánffy Dezső elnök indítványának megfelelően Kossuthról csak jegyzőkönyvileg emlékeztek meg, Justh Gyula indítványát (Kossuthot állami költségen temessék el) 229:93 arányban elvetették, csakúgy, mint Herman Ottó (Kossuth érdemeit iktassák törvénybe, állami pénzből állítsanak neki emlékművet) és Apponyi Albert (a törvényhozás temesse el Kossuthot, emlékművére a Ház indítson társadalmi gyűjtést) javaslatait.⁸² Hozzá kell tennünk azonban, hogy ekkor már határozottan körvonalazódott Wekerle „B-terve”. Bizonyosan a miniszterelnök

⁷⁸ ECKHART, 1927. 376.

⁷⁹ BORUS, 1994. 42. – ECKHART, 1927. 376.

⁸⁰ Wekerle táviratát közli: ECKHART, 1927. 376.

⁸¹ Uo. 377.

⁸² Uo. és BORUS, 1994. 43.

sugalmazására Budapest közgyűlésében már március 20-án felvetődött, hogy mint díszpolgárát, Kossuth temetését a székesfőváros rendezze. Gerlóczy Károly alpolgármester március 21-i, erre vonatkozó indítványát elfogadták, Gerlóczy pedig még aznap ilyen értelemben táviratozott Kossuth fiainak.

Kossuth Lajos 1894. április 1-i, emelkedett hangulatú temetését többszázézes tömeg részvételével tehát végül a főváros rendezte. Wekerle így hivatalosan lojális maradt a királyi parancshoz,⁸³ „mégis mindenki tudta, hogy a főváros mögött az állam áll. [...] Soha kirívóbban nem nyilvánult meg, és soha feleslegesebben, nemzet és legfőbb hatalom érzelmi világának ellentétessége” – vélekedett Apponyi Albert.⁸⁴ Ezzel szemben Thallóczy szerint nem volt olyan „józan magyar ember”, aki a király közvetlen részvételét óhajtotta volna, sőt ha Ferenc Józsefben erre meglett volna a hajlandóság, akkor le kellett volna beszélni a hamis részvétről, ami „komédia” lett volna a királyra nézve, „és méltatlan Kossuthhoz”.⁸⁵

Bár a temetés után a képviselőházban a '48-asok számon kérték a kormányon és a házelnökön a távolmaradást, mindennek kissé kirakat jellege volt, mert valójában ők is tudták, hogy Wekerle igyekezett a helyzetből kihozni a maximumot. A kormány szempontjából inkább az volt a probléma, hogy ezt – nyilván ellentétes előjellel – Ferenc József és környezete is így látta, és ezzel kormánykörökben is tisztában voltak.⁸⁶ Egyértelműen Kossuth temetése volt tehát az, amivel Wekerle „túltöltötte” a király és környezete amúgy is teli poharát, akik azonban egyelőre vártak a kedvező lehetőségre.

Az első három egyházpolitikai törvényjavaslat (a kötelező polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról) ilyen előzmények után bonyolalmak nélkül keresztülment a képviselőházban, május 10-én azonban a polgári házasságról szóló javaslat a főrendi házban – a korszakban kivételt jelentő módon – 140:118 arányban megbukott.⁸⁷ A király környezetének nehezitelését mutatja, hogy a szavazásra olyan udvari méltóságok is elmentek, akik egyébként nem jártak a főrendi

⁸³ A kormány és a vezető tisztségviselők távol maradtak, Hieronymi Károly belügyminiszter pedig a királyi intencióknak megfelelően március 26-án körlevélben értesítette a királyi hatóságokat és alkalmazottaikat a gyászszertartásokban, megemlékezésekben való részvétel és a gyászlobogó kitézésének tilalmáról. BORUS, 1994. 45. A fővárosi zavargásokról: Uo. 46–49.

⁸⁴ APPONYI, 1926. 240.

⁸⁵ OSzKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f470.

⁸⁶ „Tudta mindenki, hogy a Kossuth halálával kapcsolatosan történetek mélyen és méltán elkedvetlenítették úgy a királyt, mint a királynét.” TISZA István: Az 1894 május–június havi krízis történetéhez. In: *Gróf Tisza István összes munkái*. I. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia–Franklin-Társulat, 1923. 681–696., 681. (A továbbiakban: TISZA, 1923.)

⁸⁷ A kormányt támogató többség a kötelező polgári házasság kérdésében amúgy is erősen ingott a főrendi házban, ilyen arányú verségre azonban nem számítottak.

ház üléseire,⁸⁸ és tudható, hogy Kállay Béni és Gustav Kálnoky közös miniszterek is aktivizálták magukat a Wekerle-kormány megbuktatása érdekében. Miután a képviselőház május 20-án 166 szavazattöbbséggel változatlanul küldte vissza a törvényjavaslatot a főrendi háznak, május 26-án Wekerle több miniszter társaságában Bécsbe utazott, hogy a királlyal tárgyaljon. Nyilvános színvállásra próbálta rávenni az uralkodót, arra kérte, hogy nyílt támogató állásfoglalásával, illetve új főrendek kinevezésével biztosítsa a törvényjavaslatok megszavazását a főrendi házban. Ferenc József ezt a kívánságot azonban határozottan megtagadta.

Az uralkodó és környezetének álláspontja jól felmérhető Kálnoky külügyminiszter és a magyar kormány mellett érvelő Dóczy Lajos⁸⁹ párbeszédéből. Kálnoky szerint „Öfelsége Szilágyi [Dezső] botrányos beszédei után, melyek a főrendeket ökölrel fenyegették, még kevésbé állhat rá oly rendszabályra, amely büntetésnek látszanék – mely bűnért? Azért, hogy szavaztak a főrendek, ami joguk és kötelességük? Egyáltalán az a fölfogás, folytatá [Kálnoky], amelyet a magyar kormány nyilvánosan előre hirdetett, hogy ők fognak a koronától garanciákat kérni, fejtetőre állítása a helyes viszonynak. Ki hallotta, hogy valamely program vagy törvény keresztülvitelére a kormány kérje a garanciát a fejedelemtől? Megfordítva – a fejedelemnek van joga a kormánytól követelni, hogy ő nyújtson garanciákat és tudja és szerezze a módokat.” Azonban egyértelmű volt, hogy elsősorban Wekerlének a Kossuth temetése kapcsán manifesztálódó barátkozása a függetlenségekkel volt az, ami leginkább zavarta az udvari köröket. „Főfontosságú, hogy az a Mischmasch [mismás] megszűnjék kormánypart és szélsőbal közt [...], hisz botrány, hogy a kormány a szélsőballal trafikál.”⁹⁰

Végjáték

Ferenc József tehát, bár könnyedén segíthetett volna, megtagadta Wekerle kérését, amiből minden illetékes leszűrhetette a lényegét. A sértődött Wekerle május 31-én be is nyújtotta, a király pedig rideg hangnemben elfogadta a kormány lemondását. Ezzel 1895 januárjáig a magyar belpolitikában egy még az eddigieknél is zavarosabb, kiszámíthatatlanabb periódus vette kezdetét. Az 1894. május–júniusi, valamint a decemberi kormányválságról részletes tájékoztatást nyújtanak a kortárs munkák és

⁸⁸ BERTÉNYI, 2005. 76.

⁸⁹ Id. Andrassy Gyula egykori titkára, ekkor a Külügyminisztérium egyik osztályfőnöke, neves író.

⁹⁰ Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz. Bécs, 1894. május 30. A levél Kónyi Manó londoni hagyatékában található: University College London, School of Slavonic and East European Studies Library, KON/13.

a szakirodalom.⁹¹ Ferenc József nemcsak Wekerle eltávolítására, hanem a Szabadelvű Párt konzervatívabb elemei, a Szapáry-frakció és a Nemzeti Párt egyesítésével egy konzervatív kormánypárt létrehozására is fel kívánta használni az alkalmat. Ez utóbbi törekvése azonban kudarcot vallott, elsősorban azért, mert Apponyit nem tudta meggyőzni a közös hadsereget érintő magyar nemzeti követeléseinek elhagyásáról. Így nem túl nagy lelkesedéssel, de 1895 elején ismét a liberális, de legalább a dualizmus adott formájához hű Szabadelvű Párthoz kellett nyúlania.

Az első felvonásban, 1894. június elején a királynak be kellett érnie Csáky Albin kabinetből történő távozásával, Wekerlét és Szilágyit a kormánypárt erős, a királyi akarattal szembenelő (a korszakban kirívónak számító) nyomásgyakorlására kénytelen volt meghagyni posztján,⁹² ráadásul ezután Ferenc József személyesen kért meg több arisztokratát, hogy maradjon távol a június 21-én esedékes új főrendi házi szavazástól. Így ott a házassági jogról rendelkező törvényjavaslat 128:124 arányban keresztülment, csakúgy, mint októberben a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvezésről szólók. A zsidó vallás recepciójáról és a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslatok viszont ismételtlen megbuktak. A kormány azonban nem várt tovább, és 1894. október 26-án az első három, mindkét ház által elfogadott törvényjavaslatot felterjesztette szentesítésre az uralkodóhoz. Ferenc József tanuló a júniusi kudarcból, Wekerle és Szilágyi elmozdítását jobban elő kívánta készíteni, ezért a törvényjavaslatok szentesítését egyre halogatta. A kormánypárt mérvadó körei is tisztában voltak vele, hogy a kabinet az uralkodó akarata ellenére van a posztján, és hogy ez az állapot sokáig nem tartható fenn. A végsőkig elkedvtelenedett Wekerle november 26-án alkut, a három törvényjavaslat szentesítéséért cserébe a kabinet lemondását ajánlotta Ferenc Józsefnek, aki azt elfogadta. December 9-én az uralkodó szentesítette a kötelező polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról szóló törvényeket (1894. évi XXXI–XXXIII. törvénycikkek), a Wekerle-kormány pedig december 21-én benyújtotta lemondását.

A „hogyan tovább” kérdésre a kormánypárt vezetői sem igazán rendelkeztek válasszal, csak azt tudták határozottan, hogy mit nem szeretnének. A fúziót a többi '67-es elemmel pozícióföltésből nem akarták. Ugyanakkor a júniusi határozott ellenállást sem szerették volna megismételni, nehogy végleg elmérgesítsék viszonyukat az uralkodóval. Időt próbáltak nyerni, ezért egy színtelen, átmeneti kormányt láttak volna szívesen, amelynek élére kompromisszumos jelöltként Bánffy Dezsőt javasolták. Ferenc József nem volt elragadtatva Bánffy képességeitől, de a lojalitásához legalább nem férhetett kétség, és miután a Nemzeti Párt vezére, Apponyi ezúttal sem

⁹¹ Összefoglaló jelleggel, ugyanakkor gazdag jegyzetapparátussal ld. BERTÉNYI, 2005. 76–92.

⁹² Ld. TISZA, 1923. 681–696.

állt kötélnék, végül 1895. január 11-én ráállt Bánffy miniszterelnöki kinevezésére. Nem mulasztotta el azonban a tanulmány elején említett pontokba foglalni a kormány feladatait. Az év folyamán pedig a Bánffy-kormány a maradék két egyházpolitikai törvényjavaslatot is sikeresen keresztülvitte az országgyűlés mindkét házán.⁹³

A Szapáry-frakció az egyházpolitikai törvénykezés lezárulásával visszalépett a Szabadelvű Pártba. A '48-as oldalon is visszarendeződött az „eredeti”, a reformok előtti struktúra, Ugron Gábor párthívei ismét kiváltak a függetlenségi „törzspártból”, míg Eötvös Károly és társai visszaléptek oda. Tehát azt a célt, amiért a kormánypárt belekezdett a reformpolitikába, nem sikerült elérni, a konzervatív-liberális átrendezés helyett a „kulturharc” után (bár 1895-ben megalakult a Katolikus Néppárt) alapvetően továbbra is a közjogi kérdés mentén oszlottak meg a parlamenti pártok. Mindebben pedig Kossuth Lajos egyházpolitikai kérdésekben foglalt álláspontja, halála (annak időpontja) és temetése fontos szerepet játszott. A Ferenc József által 1892-ben prognosztizált alkotmányos válság végül 1905-ben köszöntött be, aminek feloldásában a királynak az „ösellenség” fiával, Kossuth Ferencsel kellett együttműködnie.

⁹³ A politikai helyzet alakulására ld. APPONYI, 1926. 243–245. – GRATZ, 1934. 311–312., 332–335. – HANÁK, 1959. 296–299., 332–339. – CSAKY, 1967. 99–102. – BERTÉNYI, 2005. 83–92.

DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA

„NEM TEMETÉS VOLT EZ, HANEM MEGDICSŐÜLÉS.”¹

KOSSUTH LAJOS TEMETÉSE A NEMZETI MÚZEUMBÓL

Nagy nemzeti temetéseinkről, illetve nemzeti nagyságaink búcsúztatásairól azt gondolnánk, hogy jelentős szakirodalom áll a rendelkezésünkre. Valójában nem így van, jobbára csak néhány kisebb tanulmány, ismeretterjesztő cikk foglalkozik e kegyeleti eseményekkel. Csupán egyetlen kivétel van: a legnagyobb tömeget megmozgató temetésről, Kossuth Lajoséről született nagyszámú írás.²

Kossuth halála és halálhíre

Kossuth Lajos 1894. március 20-án este 10 óra 50 perckor hunyt el Turinban (Torinóban), a Via dei mille 22. sz. alatti házban.³ Ekkor már egy ideje tudott volt, hogy az egykori kormányzó haldoklik. Sőt már a halál valós beállta előtt öt nappal elterjedt

¹ *Pesti Napló*, 1894. április 2. 1.

² Ld. pl. *Kossuth-emlékalbum. Kossuth Lajos halála és temetése*. Szerk. KOVÁCS Dénes. Budapest, Budapest Újság, 1909. – Kossuth Lajos halála és temetése. *Pesti Hírlap 1929. évi nagy naptára*, 385–396. – KATONA Tamás: Kossuth temetése. *História*, 1989/3. sz. 19–21. (a továbbiakban: KATONA, 1989.) – HANÁK Péter: Kossuth temetése és a Wekerle-kormány. *História*, 1994/5–6. sz. 45–47. (a továbbiakban: HANÁK, 1994.) – BAJÁK László: Kossuth Lajos temetése. *Honismeret*, 1994. 2. sz. 10–12. – BORUS Judit: Kossuth a főváros halottja. *Budapesti Negyed*, 3. 1994/ 1. sz. 35–58. (a továbbiakban: BORUS, 1994.) – FIZIKER Róbert: Az utolsó párbaj – Ferenc József és Kossuth Lajos gyászszertartása. *ArchivNet, XX. századi történelmi források*. <https://archivnet.hu/az-utolso-parbaj-ferenc-jozsef-es-kossuth-lajos-gyaszszertartasa> (2020. július 15.) (A továbbiakban: FIZIKER, 2017.)

³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK) Gyászjelentés-gyűjtemény. Kossuth Lajos fiai, Ferenc és Lajos Tivadar által kiadott gyászjelentés. Kammermayer Károly budapesti polgármesternek küldött táviratukban 10 óra 50 perc szerepelt. (*Budapesti Hírlap*, 1894. március 22. 4.) Lukáts Gyula újságíró által elküldöttben – a gyászjelentéssel megegyezően – 10 óra 55 perc olvasható, ez lehetett az orvos által megállapított hivatalos időpont. Ld. A halál. *Magyarország*, Rendkívüli kiadás. 3. A halálhír a táviratoknak és telefonoknak köszönhetően többekhez még aznap éjszaka eljutott. Hieronymi Károly belügyminisztert naplója szerint éjfélkor értesítették erről telefonon, ld. a 8. jegyzetet.

halálhíre: számos helyen emiatt kitűzték a gyászlobogót⁴ és a március 15-i ünnepeket az ország több városában emiatt nem tartották meg. Az történt ugyanis, hogy a *Pesti Napló* előre megírt, és vidékre kiküldött nekrológja (különkiadása) sok helyen megjelent. Korábban is volt példa arra, hogy Kossuth halálhírét keltették, de idős kora és romló egészségi állapota miatt is egyre többször felmerült a kérdés, hogy halála esetén mi legyen a teendő. Tisza Kálmán miniszterelnök erre vonatkozó felterjesztését még 1889 áprilisában megtette Ferenc Józsefhez,⁵ aki a következő sorokkal fejezte ki ebbéli döntését: „Ezen előterjesztés tartalmát helyeslőleg tudomásul vettem, olyan hozzáadással mindazonáltal, hogy a kérdéses esetben netalán czélba vett részvét nyilvánításoknál, gyászünnepek tartásánál stb. [...] a királyi hatóságok hivatalosan, testületileg részt nem vehetnek, valamint egy emlék felállítása iránt netán meginduló mozgalomnál és adakozásnál kormányom tagjai részt ne vegyenek s más magasabb állásban lévő hivatalnokok és országos méltóságot viselő egyének is ettől tartózkodjanak.” Ehhez még hozzátette, hogy „törvénykezési úton semmi sem tehető” még akkor sem, ha Magyarországon temetnék el.⁶ Az uralkodó álláspontja tehát már évekkel Kossuth halála előtt világos és ismert volt, és ehhez – mint látni fogjuk – 1894 márciusában is ragaszkodott. (Tisza és Ferenc József e levélváltása után néhány hónappal Kossuth, „a nagy hontalan” valóban hontalanná vált, mert az 1879. évi állampolgársági törvény 31. §-a értelmében 1890. január 8-án elvesztette magyar állampolgárságát. Végül is Tisza erre hivatkozva mondott le a tüntetéseket és jelentős népszerűségvesztését követően.)

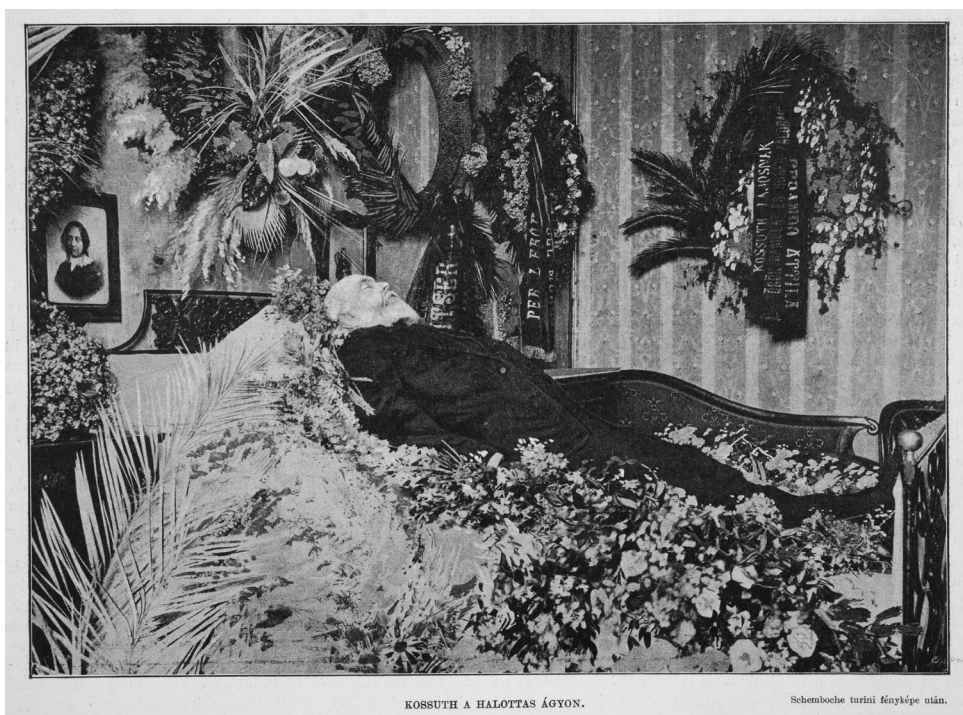
Wekerle jól ismerte az előzményeket, hiszen 1889 áprilisától pénzügyminisztere volt Tisza kormányának.⁷ Majd öt évvel később kormányfőként már neki kellett szembenéznie a Kossuth-kérdéssel, azzal a kihívással, ami megoldhatatlannak tűnt. Kossuth életének utolsó napjaiban állampolgárságának visszaadása is újra szóba került, de már a legrosszabb bekövetkezétre is készültek. 1894. március 12-én erről a következőket olvashatjuk Hieronymi Károly belügyminiszter (kiadatlan) naplójában: „A minisztertanácsban a Kossuth halála után teendő lépéseket tárgyaltuk. Megállá-

⁴ Pl. Kassán, Kolozsváron, Miskolcon, Nagyenyeden, Vácott. Ld. *Pesti Napló*, 1894. márc. 15. Esti kiadás 1. és márc. 16. 2. A *Pesti Napló* nem említi, hogy előre kinyomtatott és az ország számos pontjára szétküldött nekrológjának, illetve különszámának lett volna ebben szerepe. Herman Ottó mindenesetre ezt jelölte meg március 16-i képviselőházi beszédében a kiváltó okként, illetve előzményként, ld. Képviselőházi Napló XVII. köt. 1894. március 5. – április 12. 315. országos ülés március 16-án, pénteken. 257.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K26-VIII-1596/1889. Felterjesztés Kossuth Lajos netán bekövetkezhető halála esetén követendő magatartásról.

⁶ MNL OL K26-IV-2405/1889.

⁷ Wekerle nem hagyatkozott persze csupán az emlékeire, hanem kikérte az 1889-es Tisza-féle felterjesztést az irattárból, még Kossuth halála előtt, ld. BORUS, 1994. 41.

Kossuth Lajos halottas ágyán (Vasárnapi Ujság, 1894. április 8. 14. sz.)

podtunk abban, hogy a ház fejezze ki részvétét, küldjön koszorút, önként jelentkező tagjai által, de ne csináljon törvényt. Én felemlítettem, hogy a legnehezebb kérdés a holttest haza hozatala és a temetésnek országos költségen rendezése lesz. Tiszát és Fehérváryt Mentonba küldtük a királyhoz.”⁸

Gróf Tisza Lajos a király személye körüli miniszter volt, báró Fejérváry Géza pedig honvédelmi miniszter, de rá azért kerülhetett a választás, mert az uralkodó (egyik) kedvencének számított. A francia Riviérán, a Menton melletti Cap Martinban időző uralkodónál azonban ők sem tudtak e kérdésben eredményt elérni: ahogy Kossuth nem engedett a 49-ből (sic!), úgy Ferenc József sem engedett a 89-ből, azaz az akkor kinyilvánított álláspontjából. Fejérváry március 20-án, Kossuth halálának napján miniszter társainak azt mondta, neki úgy tűnt, hogy a király általában elégedetlen a kormányval, és elfogadná a lemondásukat, ha azt felajánlanák.⁹

⁸ Hieronymi Károly naplója, p. n., magántulajdon (a továbbiakban: Hieronymi-napló). V. ö. Thallóczy Lajos naplója, OSzKK, Quart. Hung. 2459. 468.

⁹ Hieronymi-napló, 1894. március 26. p. n. A király a két miniszter látogatását követően megszakította pihenését és hazatért Bécsbe, majd magához hívatta Khuen-Héderváry Károly horvát bánt,

Ezt a lehetőséget Hieronymi belügyminiszter vetette fel, mint írja: „Már szerdán Kossuth halálának napján mondtam Wekerlének, hogy nincsen más mód, mint az, Ő Felségének kívánsága szerint el nem menni a temetésre, hanem rögtön a temetés után beadni a lemondásunkat. Ebben a véleményben voltunk én, Csáky és Szilágyi. Lukács és Bethlen a mellett voltak, hogy nem kell lemondási szándékunkat a királynak bejelenteni, hanem csak mint véleményt előadni. Wekerle habozott.”¹⁰

A kormány végül is ekkor még nem mondott le, bár a helyzete eléggé válságossá vált 1894. március végére. Egyik oldalról a király egyértelmű döntése, a másik oldalról az ellenzék követelése, melyek egymással kibékíthetetlen ellentétben álltak. Azt a bizonyos – sokszor emlegetett – gordiuszi csomót kellett ebben a kérdésben megoldani. A Kossuth által pénzügyi szakemberként nagyra becsült miniszterelnököt valószínűleg személyes meggyőződése is arra sarkalta, hogy megtalálja a lehető legjobb megoldást, de úgy gondoljuk, hogy mindvégig a szeme előtt lebegett az is, hogy elérhesse még egyik eminens célját, az egyházpolitikai reformok, illetve a polgári házasság-törvény országgyűlési elfogadását. Végül Wekerle Sándornak sikerült a megfelelő megoldást megtalálnia, amit az is bizonyított, hogy kormánya minden várakozás ellenére nem bukott meg a Kossuth-temetés ügye miatt, sőt részben ennek köszönhetette néhány nappal a gyászszertartás után, hogy nagy többséggel, az ellenzék egy jó részének támogatását is megszerezve elérte a polgári házasságot bevezető törvény elfogadását.¹¹

A Kossuth halála előtti napokban, az uralkodóval való egyeztetéssel egyidőben Wekerle a kormánypárt mellett az ellenzéki pártok vezetőivel is egyeztetett a jövőbeni teendőkről. Március 18-án a miniszterelnök Bécsbe utazott, hogy elérje Ferenc Józsefnél, amit csak el lehet. A király a korábbinál megengedőbbnek bizonyult, nem bánta volna az országos költségen való temetést sem. Igaz, ezt az eshetőséget kérte Wekerlétől lehetőleg elkerülni.¹²

Ezt aztán a miniszterelnök ügyesen el is kerülte, de ehhez a következő napok politikai manőverei, egyeztetései is kellett még. Először is az uralkodóval való megbeszélést követő napon, március 19-én személyesen egyeztetett Justh Gyulával, a Függetlenségi és '48-as Párt elnökével, aki előadta neki pártja javaslatát. Wekerle ekkor

a későbbi miniszterelnököt, aki a magyar ügyekben egyik legbizalmasabb tanácsosának számított. Ferenc József nem volt elégedett a magyarországi fejleményekkel, Hieronymi naplójában ezzel kapcsolatosan lejegyzi, hogy a Budapestről Bécsbe érkezőket ezekben a napokban az uralkodó azzal a megjegyzéssel fogadta: „*Sie kommen aus dem Narrenthurm.*” (Azaz: „*A Bolondok tornyából jönnek*”, amely utalás volt a bécsi, egykori elmeegógyintézet épületére.)

¹⁰ Uo.

¹¹ HANÁK, 1994. 46.

¹² Thallóczy Lajos naplója, 469.

megígérte, hogy ha az országgyűlésben beterjesztendő ellenzéki javaslatban az „országos” helyett a „képviselőházi” szó szerepel a temetés költségének meghatározásánál, akkor azt el fogja fogadni. Nem így lett aztán, mert a Kossuth halálát követő (és a temetés előtti egyben utolsó), március 23-i képviselőházi ülésen a miniszterelnök ellentétesen nyilatkozott és a fenti tartalmú előterjesztést a kormányoldal le-szavazta.¹³

De nemcsak a Justh-féle javaslatot, hanem Herman Ottóét is, aki többek közt kérte, hogy a Képviselőház mondja ki, „hogy Kossuth Lajost Magyarország örök dicsőségű polgárának tekinti és a nemzet halottjának nyilvánítja”, valamint, hogy „terjesz-szen elő törvényjavaslatot, mely Kossuth Lajos elévülhetetlen érdemeit a magyar nemzet törvénykönyvében megörökíti.” Herman után még gróf Apponyi Albert, a Nemzeti Párt nevében mondott beszédet, és tett hasonló tartalmú határozati javaslatot. A szükséges temetési költségekre vonatkozóan ez a következőképpen hangzott: „A temetés és a végtisztességhez tartozó minden szertartás és a siremlék felállítása a képviselőház költségén történik.” Az ellenzéki javaslatok után Wekerle emelkedett szólásra. Beszédében Kossuthot a nagy idők bajnokának és vezérférfiának nevezte és hangsúlyozta, hogy „az oroszlanrész illeti őt közéletünk azon átalakulásában, mely 1848-iki törvényeinkben nyert kifejezést, mely állami rendünknek, egész közéletünk és nemzetünk biztosított fejlődésének ma is alapját képezi.” Megemlítette ugyanakkor azt a tény is, hogy Kossuth „hiven követve eszményképeit, ellentétbe került újabbkori törvényhozásunkkal”. A miniszterelnök beszéde végén kinyilvánította, hogy csak a házelnök, báró Bánffy Dezső határozati indítványát tudja pártolni, az ellenzékiet nem. A Képviselőház elnökének (még az ülés elején) előadott javaslata elég általános volt: a gyász kinyilvánítása mellett csupán egy jegyzőkönyvi elismerés és a ház üléseinek elhalasztása szerepelt benne. Ezt szavazta meg a kormánypárti többség.¹⁴ – Nem kapott tehát Kossuth emléktörvényt, mint 1876-ban Deák Ferenc vagy 1890-ben Andrássy Gyula, pedig ezt már a halála előtti napokban követelték a sajtóban is. A *Budapesti Hirlap* 1894. március 17-i számának vezércikkében pl.

¹³ Az egyeztetés tartalma az 1894. március 23-i képviselőházi ülést közvetlenül megelőző, a házelnök szobájában tartott értekezleten derült ki, amikor Justh számon kérte Wekerlén a megállapodás felrúgását. Wekerle ekkor tagadta, hogy napokkal korábban hozzájárulását adta volna: „*Én azt nem határozottan mondtam, csak mint propozíciót tettem.*” – emlékezett vissza. Ld. *Magyarország*, 1894. március 24. 2. Polónyi Géza az említett egyeztetésen szóba hozta Irányi Dániel temetését (1892), amelynél a Képviselőház állta a költségeket, de Wekerle ezt nem tekintette precedensnek, mert mint mondta, Irányi a Képviselőház tagja volt (1868-tól haláláig). Ld. *Pesti Napló*, 1894. március 24. 2.

¹⁴ A Főrendiház másnap tartott egy mindössze öt perces ülést, amelyen Szilágyi József emlékezett meg röviden Kossuth Lajosról és csatlakozott a Képviselőház határozatához. *Pesti Napló*, 1894. március 24. Esti kiadás 1.

ebben a megfogalmazásban: „Mert igaza csak a függetlenségi pártnak lehet midőn mindazokat az intézkedéseket követeli, melyeket Magyarország kormánya és törvényhozása Deák Ferencnek és Andrássy Gyulának megadtak. Ezek precedensek, melyek bármikor szólítsa az Uristen Kossuth Lajost, reá nézve is mérvadók. Mert nem kevesebb Kossuth amazoknál.”¹⁵

Az országgyűlés e nagypénteki ülésének idején a Kormány számára már megvolt a megoldás,¹⁶ hiszen két nappal korábban, március 21-én Budapest székesfőváros közgyűlése kinyilvánította, hogy Kossuth Lajost, „mint díszpolgárát és a nemzet halottját saját költségén kívánja eltemetni”. A fővárosi képviselők döntöttek a díszsírhely kijelöléséről, a Turinba küldendő gyászküldöttségről, a Hatvani utca Kossuth Lajos nevére való átnevezéséről és „a gyászszertartások végleges befejezéséig” tanítási szünetet rendeltek el a fővárosi iskolákban. Ezekon kívül a budapesti gyászszertartás részleteinek megállapítása és a temetés megrendezése céljából egy bizottságot hoztak létre Gerlóczy Károly alpolgármester vezetésével.¹⁷

A gordiuszi csomót átvágó megoldás nem tudni pontosan kitől származott, mindenestre végeredményben Wekerle nevéhez kötődik. Thallóczy Lajos, akihez a legközelebbi bécsi és budapesti kormányzati körökből érkeztek folyamatosan a hírek, információk, úgy tudta, hogy az „ügyes coup” a miniszterelnök ötlete volt.¹⁸ Olyan hírek is szárnyra kaptak, hogy voltaképpen a kormány állta a temetés költségeit. Ez így is lehetett, mert Wekerle – aki barátai előtt nem hallgatta el közreműködését –, Szilágyi Dezsőnek pl. egyenesen be is vallotta, hogy bár a temetést hivatalosan a főváros finanszírozza, valójában azt a kormány állami forrásból visszatéríti.¹⁹

Minden bizonnyal már Kossuth halála előtt is végig ott volt ez az opció a kormányfő tarsolyában (hiszen volt már rá precedens: a főváros költségén és rendezésében temették el Batthyány Lajost 1870-ben),²⁰ és végül ehhez is kellett nyúlnia, mivel a Kossuth halála előtt néhány órával tett utolsó próbálkozása is – a képviselőházi költségén való temetés, tehát egy közreputas, kompromisszumos megoldás elérésére

¹⁵ *Budapesti Hirlap*, 1894. március 17. 1.

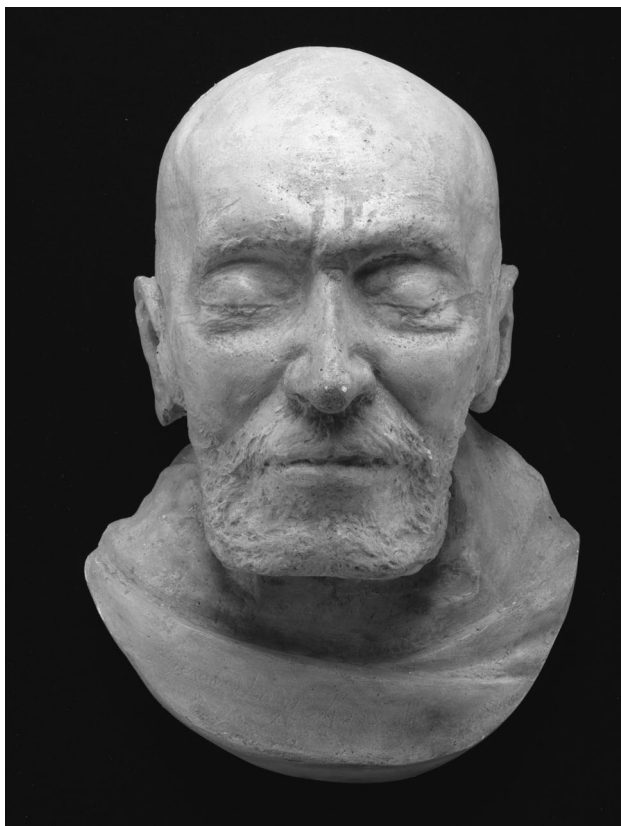
¹⁶ Ezt természetesen március 23-án már mindenki tudta a Tisztelt Házban, de úgy tűnik semmiképpen sem tekintették még végleges megoldásnak, megpróbálták országos, illetve törvényhozási szintre emelni a temetést.

¹⁷ Budapest székes főváros törvényhatósága 1894. évi március hó 21-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 1–4. A Hatvani utca átkeresztelésével kapcsolatosan tulajdonképpen a fővárosi közgyűlés csak javaslatot tehetett, mert arról a Fővárosi Közmunkák Tanácsa volt hivatott dönteni, amelyet meg is tett március 29-i rendkívüli ülésén, ld. *Budapesti Hirlap*, 1894. március 30. 4.

¹⁸ Thallóczy Lajos naplója, 469.

¹⁹ HANÁK, 1994. 46.

²⁰ KATONA Csaba: „Ezen gyászünnepelemek kiválóan városi jelleggel kell bírnia...” Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök 1870. évi újratemetésének háttere. *Kisebbségkutatás*, 2007. 3. 550–551.

Kossuth Lajos halotti maszkja (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Tár)

– kudarcot vallott. Wekerle ugyanis március 20-án délután 3 órakor a következő távirattal fordult uralkodójához: „Kérem Őfelségének a legmagasabb tudomására hozni, hogy a legmagasabb parancsnak megfelelően mindent elkövetek azon álláspont érvényesítésére, hogy a temetési költségeket ne a képviselőház fedezze, hanem azok társadalmi térre utaltassanak. Kötelességemnek tartom azonban az Őfelségének tartozó nyíltsággal ma is azon legalázatosabb véleményemnek kifejezést adni, hogy ha szigorúan véve nem is látszik egészen törvényesnek az, hogy a képviselőház viselje a temetés költségeit, politikai bonyodalmak elkerülése végett célszerű volna ehhez végső esetben hozzájárulni. Mindazonáltal, hogy nem kezeskedhetem a politikai következmények, sőt még a képviselőház szavazásának eredménye felől sem, feltétlenül Őfelsége parancsa szerint fogok eljárni, de már előre is meg kell jegyezmem, hogy amennyiben a kérdés társadalmi térre lesz utalva, elkerülhetetlen lesz, hogy a társadalmi úton történő adakozásban Őfelségének a végső esetre megadott engedé-

lye alapján is a kormány tagjai és magam is részt vegyek.”²¹ A király elutasító tartalmú válaszát Pápay István császári kabinetfőnök tolmácsolta táviratában, amely 21-én érkezett meg, amikor Kossuth temetése már valóban aktuálissá vált.

A főváros közgyűlési döntéséről Gerlóczy helyettes polgármester még annak napján táviratban tájékoztatta Kossuth fiait, és a család beleegyezését kérte.²² A „nemes elhatározást” Kossuth Ferenc és Kossuth Lajos Tivadar megköszönték, ugyanakkor kérték, hogy korábban elhunyt édesanyjukat és leánytestvérüket is egy sírba temethessék édesapjuk holttestével. A főváros természetesen beleegyezett ebbe. (Kossuth Lajos végrendeletében, amelyet egyébként fiai, annak erős politikai tartalma miatt nem hoztak a temetés előtt nyilvánosságra, nem rendelkezett arról, hogy hova temessék, így a döntés szabad volt.²³) Elkezdődhetett tehát a temetés megszervezése, a részletek eldöntése, pl. a felravatalozás helyszínének meghatározása.

A múzeumi gyásztér

A helyszínnel kapcsolatosan egy érdekes összegzés látott napvilágot a *Pesti Hírlap* 1894. április 1-i számában. Ebben felsorolták a Nemzeti Múzeum épületéből Kossuth temetéséig kivet búcsúztattak – Palóczy Lászlót, gróf Teleki Lászlót és Dósa Eleket – és megjegyezték róluk, hogy mind protestánsok voltak, míg az Akadémia épületéből eltemetett négy nagy magyart – Deák Ferencet (1876), Arany Jánost (1882), Trefort Ágostont (1888) és gróf Andrássy Gyulát (1890) – Arany kivételével katolikusnak keresztelték.²⁴ A felsorolásban csak annyi a hiba, hogy minimum Csengery Antal (1880) az Akadémia másodelnöke, országgyűlési képviselő és Lónyay Menyhért akadémiai elnök, volt miniszterelnök (1884) temetése hiányzik a sorból,²⁵ akik pedig református vallásúak voltak, úgyhogy a vallási eloszlással nem kell foglalkoznunk, az ugyanis egyik esetben sem volt befolyásoló tényező a helyszínt illetően.

A két említett helyszínnel viszont érdemes foglalkozni, mert mind a Nemzeti Múzeum, mind az Akadémia palotája, illetve előcsarnokaik a nemzeti gyásztér szerepét töltötték be azzal, hogy nagyjainkat ezekben a terekben ravatalozták fel. Az 1847-

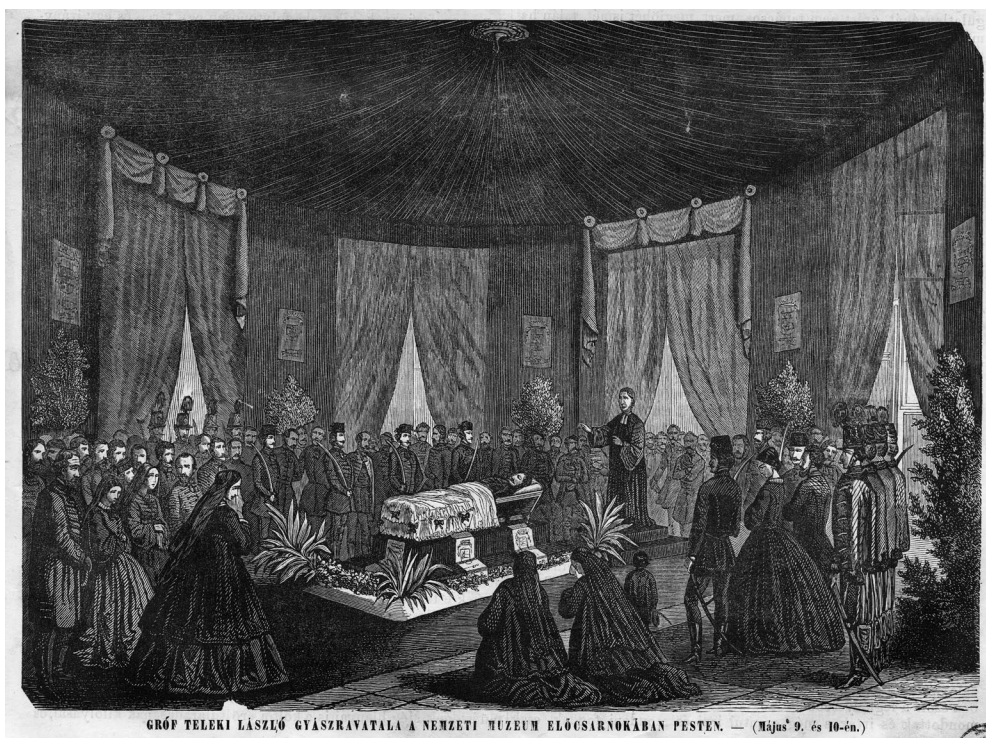
²¹ ECKHARDT Ferenc: Ferenc József és a Kossuth-kultusz. *Magyar Szemle*, 1927. 376.

²² A távirat szövege: „Budapest törvényhatósága Kossuth Lajost, mint díszpolgárát és a magyar nemzet halottját saját költségén, a haza földjén Budapesten kívánja eltemettetni. Kérem a család beleegyezését táviratilag tudatni.” *Pesti Napló*, 1894. március 22. 1.

²³ *Budapesti Hírlap*, 1894. március 31. 8.

²⁴ A kivet a muzeumból temettek. *Pesti Hírlap*, 1894. április 1. 9.

²⁵ *Pesti Hírlap*, 1890. február 20. 5. Gróf Andrássy Gyula ravatala kapcsán említik a korábbi temetéseket 1875-től, Toldy Ferenc irodalomtörténész, volt titoknok végtisztességével kezdve a sort.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ GYÁSZRAVATALA A NEMZETI MÚZEUM ELŐCSARNOKÁBAN PESTEN. — (Május 9. és 10-én.)

Gróf Teleki László ravatala a Nemzeti Múzeum Rotundájában (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok/Vasárnapi Ujság. 1861. június 2. 22. sz.)

ben elkészült múzeumépület kegyeleti jellegét 1861-ben kapta, amely egy másik funkciójából adódott: az épületben tartotta üléseit a Képviselőház. Nem sokkal az országgyűlés megnyitása után két „nagy halottat” is gyászolt a Tisztelt Ház: Palóczy Lászlót, az országgyűlés korelnökét és gróf Teleki Lászlót, a Határozati Párt vezérét. Palóczy halálát követően természetes módon adódott a döntés, hogy a Képviselőház saját otthonában tartsa meg elhunyt képviselőjének végső búcsúztatását. A két temetésből nem melleleg a második, Teleki Lászlóé százezres gyászoló tömeg kíséretében zajlott,²⁶ amely még sokáig élénken élhetett az emlékezetben. Amikor pedig 1867-ben a Képviselőház regnáló, „érdemdús” alelnöke, Dósa Elek hunyt el, nem volt kérdés, hogy őt is a Múzeumból kísérhessék el utolsó útjára. Úgy tűnt, hogy 1870-ben folytatódik a sor gróf Batthyány Lajos mártír miniszterelnök temetésével. Ennek

²⁶ DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: Teleki László temetése. In: *Teleki László, az országgyűlés halottja*. Szerk. Uő. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2011. 46–55.

részleteit, köztük a Múzeum Rotundájának – Kossuth ravatalának későbbi helyszíne – gyáspompáját is megtervezték már,²⁷ de végül a pesti ferencesek kérésére templomukban ravatalozták fel Magyarország első miniszterelnökét.²⁸

A Batthyány- és a Kossuth-temetés legfontosabb kapcsolódási pontjára – ti. a Főváros által való rendezésére – már fentebb utaltunk, itt tehát már csak azt a tényt rögzítenénk, hogy a múzeumi helyszín ezen negligálása a Batthyány újratemetésnél egy több mint negyedszázadnyi szünetet eredményezett (1867–1894), már ami a Nemzeti Múzeum épületének kegyeleti funkcióját illeti. Ehhez még azt a véleményünket, illetve feltételezésünket tennénk hozzá, hogy ha Batthyány Lajost 1870-ben a múzeum-palotában ravatalozzák fel, akkor nagyon valószínű, hogy 1876-ban a Deák-ravatal is abban az épületben áll, ahol „a haza bölcse” egykor képviselőként híres felirati beszédét is elmondta. Deák Ferenc temetésének részleteiről, így helyszínéről is egy országos rendező bizottság (Ghyczy Kálmán képviselőházi elnök vezetésével) döntött a halál másnapján. Úgy tűnik, hogy rögtön az Akadémia épülete merült fel helyszíneként, de Budapest főpolgármestere a pesti ferences templomot javasolta azzal az indokkal, hogy „az akadémia előtti tér most el van halmozva árukkal”.²⁹ Végül is az Akadémia mellett döntöttek, talán azért, mert Deák akadémiai igazgatósági tag volt, de ennél is valószínűbb, hogy még közeli élmény volt Toldy Ferencnek az Akadémia (bejárati) oszlopcsarnokából történő temetése,³⁰ hiszen a jelentős irodalomtörténészt, kultúraszervezőt, az MTA korábbi titoknokát csak két hónappal korábban búcsúztatták több miniszter és a politikai elit nagyszámú részvételével. Amennyiben ezt a temetést is hozzászámítjuk a fent említett öt „akadémiai” nagy temetéshez, összesen hatról kell beszélünk és másfél évtizedről (1875–1890), amikor a nemzet halottjait a magyar tudomány fellegvárából kísérték utolsó útjukra.

Kossuth Lajos általunk tárgyalt temetése kapcsán a helyszínt illetően azonban még egy országos temetést meg kell említenünk, ez pedig a szabadságharc nagy tábornokának, Klapka Györgynek a gyászünnepe, amelyre 1892. május 20-án került sor. Klapkát eredetileg a Magyar Nemzeti Múzeum épületében ravatalozták volna fel, mégpedig a Központi Honvéd Egylet kérésére. Erre az engedélyt gróf Csáky Albin kultuszminiszter meg is adta, de a forrásokból arra következtethetünk, hogy ez gróf Szapáry Gyula miniszterelnök véleményén bukott el, aki – mint a május 18-i képviselőházi ülésen bevallotta, azzal érvelt ellene, hogy a Múzeum előcsarnokát

²⁷ Batthyányi temetése. *A Hon*, 1870. április 14. Reggeli kiadás 3. és 1870. május 4. Esti kiadás 1.

²⁸ *A Hon*, 1870. május 19. Reggeli kiadás. 2. Pest város közgyűlése 1870. május 18-án szavazta meg a pesti ferences templomból való temetést, tehát eddig a napig volt úgy, hogy a múzeumban ravatalozzák fel Batthyányt.

²⁹ *Ellenőr*, 1876. január 30. 2.

³⁰ Toldy Ferenc temetése. *Fővárosi Lapok*, 1875. december 14. 1282–1283.

egy nagy szobor foglalja el, ami miatt az a tér nem alkalmas a ravatal felállítására.³¹ A szobor, amire Szapáry hivatkozott a híres Laokoón-szoborcsoport gipsz másolata volt.

Kossuth Lajos gyászszertartásának helyszínéről úgy tűnik a főváros által kiküldött Gerlóczy Károly első alpolgármester által vezetett 62 fős rendezőbizottság³² március 22-i, első ülésén döntöttek. A kérdést illetően a dualizmus korának két említésre méltó politikusa tett javaslatot. Először Hegedüs Sándor (1847–1906) a kormánypárt, a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője, későbbi kereskedelmi miniszter érdekes módon a Kossuth holttestét szállító vonat végállomásához kötve javasolt helyszíneket: a Nyugati pályaudvar esetében az Akadémiát, a Keleti pályaudvar esetében a Nemzeti Múzeumot. Némi vita után döntés született arról, hogy a vonat a Nyugati pályaudvarra érkezen. Ez a Hegedüs-féle javaslat szerint az akadémiai felravatalozást jelentette volna, de Polónyi Géza (1848–1920) fővárosi bizottsági tag, a Függetlenségi és '48-as Párt országgyűlési képviselője a Nemzeti Múzeumot ajánlotta helyszíneként, ahonnan – indoklása szerint – Kossuth országgyűlési követként először beszélt. A bizottság végül is Polónyi javaslatát fogadta el.³³ Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélye³⁴ után megkezdődhetett a dekorációs munka a múzeumpalotában.

A turini gyász és „a halott diadalútja”³⁵

Minden idők legnagyobb magyarországi temetése több mint ezer kilométerre Budapesttől kezdődött, Turinban, ahol az olaszok olyan gyászt tartottak a március 20-a utáni napokban, hogy akár Kossuth kettős temetéséről is beszélhetünk.

³¹ Képviselőházi napló, 1892. III. köt. (1892. május 3–31.) 55. országos ülés 1892. május 18-án, 238–239., v. ö. *Budapest*, 16. 1892. május 19. 4. Szapáry megemlítette, hogy a Nemzeti Múzeumban korábban két temetés is volt, de mint említettük három személy (Palóczy, Teleki, Dósa) ravatalát állították itt fel.

³² A *Pesti Napló* a bizottság összetétele kapcsán úgy fogalmazott, hogy a közgyűlés „egy telivér szabadelvű-párti nagybizottságot választott”. *Pesti Napló*, 1894. március 22. 3.

³³ *Fővárosi Lapok*, 1894. március 23. 697–698. Az 1860-as évekbeli temetésekre nem történt hivatkozás. A *Magyarország* című napilap az egész, Kossuth-gyászra vonatkozó bizottsági, majd fővárosi határozatot Polónyi Gézának tulajdonítja. *Magyarország*, 1893. március 23. 3.

³⁴ Ld. a 81. jegyzetet!

³⁵ A lapok így nevezték, így értékelték Kossuth holttestének hazaszállítását, ld. pl. *Magyarország*, 1894. március 26. 1.

A halál utáni percekről és az azt követő történésekről is részletes tudósítást küldtek a Kossuth-házban tartózkodó újságírók.³⁶ Az első ravatal maga a halottas ágy volt, a „nagy halott” felöltöztetve fekete ruhában, körülötte és a kezében virágok. Március 21-én kora délután gipszlenyomatot vettek arcáról, a halotti maszkot két olasz szobrász készítette,³⁷ három magyar művész, Réti István, Linek Lajos és Lyka Károly pedig vázlatosan lerajzolták a ravatalon fekvő Kossuthot és a szobát, valamint fotófelvételek is készültek Ambrozetti turini fotográfus által.³⁸ Ezek után koporsóba tették és a halottasházba vitték a holttestet, ahol bebalzsamozták.³⁹

Közben folyamatosan és nagy számban érkeztek a részvétlíviratok Kossuth fiaihoz, köztük Francesco Crispi olasz miniszterelnöké.⁴⁰ Magyarországról, de Olaszország más területeiről is sorra érkeztek a gyászolók, Türr István pl. március 22-én kereste fel Kossuth koporsóját. Közben a helyi lakosság is gyászolt, és a híradások arról is beszámoltak, hogy Kossuth illusztrált, olasz nyelvű életrajzát (füzetét) az utcán árulták és hamar szétkapkodták.⁴¹

A turini temetésre, illetve halotti búcsúztatásra a város nagy protestáns templomában 1894. március 28-án reggel 9 órától került sor. A gyászünnepe alkalmából a templom előtt egy század városi rendőr adta a díszőrséget. A templomba 500–600 embert engedtek be, köztük voltak az olasz veteránegyesületek küldöttei, az 1848–49. évi hősökkel, valamint az 1859–61-es és az 1866-os legionáriusokkal. A templom hajójának közepén helyezték el Kossuth ravatalát, és a koporsó négy sarkánál magyar egyetemi ifjak álltak kivont karddal díszőrséget. Az egyházi búcsúztatást három lelkész három nyelven végezte: Peyrot olasz pap, Veres József evangélikus lelkész, országgyűlési képviselő és Appia francia lelképásztor. Innen a koporsót halottaskocsival a pályaudvarra kísérték, egyes becslések szerint százezres tömeg figyelte a városban a gyászeseményt, és állt sorfalat a Viktor Emanuel-korzó két oldalán.

³⁶ Pl. *Budapesti Hírlap*, 1894. március 21. 17–18.

³⁷ Ld. ehhez: Kovács Ida: Az utolsó pillanat lenyomata: a halotti maszk. *Holmi*, 1995/3. sz. 372–373. Kossuth előtt Kisfaludy Károlyról (1830) és Deák Ferencről (1876) készült halotti maszk.

³⁸ *Budapesti Hírlap*, 1894. március 22. Reggeli kiadás 8–9. Réti István vázlata után készült olajfestményéről (Magyar Nemzeti Galéria műtárgyáról) ld. Bellák Gábor facebook-posztját: <https://www.facebook.com/nemzetigaleria/posts/10157115537218245/> (2019. április 3.)

³⁹ A bebalzsamozást március 22-én fejezték be. Részletesen ír erről a *Pesti Napló*: „Az agyvelő és a szív, a világrendítő nagyság és a világhódiító lángész forrásai, bent maradtak a holttestben. Együtt temetik el őket a porló testtel, amelyet vezettek. Boncolás nem történt.” Ld. *Pesti Napló*, 1894. március 22. Esti kiadás 1.

⁴⁰ Az olasz miniszterelnök Kossuth Ferenchez címzett gyásztávirata így szólt magyar fordításban: „Fájdalommal értesülök kedves atyjának haláláról, kinek dicső múltja kitörölhetetlen marad azoknak a szívében, akik a szabadság kultuszát bírják.” *Pesti Napló*, 1894. március 22. Reggeli kiadás 2.

⁴¹ *Pesti Napló*, 1894. március 23. Reggeli kiadás 2.

A turini pályaudvaron folyt le az ünnepség második része öt ünnepi szónokkal és egy szavalattal. A pályaudvar épületével kapcsolatosan a *Budapesti Hirlap* tudósítója a következő megjegyzést tette: „A pályaház nagy oszlopos épület, hasonló a mi múzeumunkhoz.” A két középső oszlop közé építették fel a kápolnaszerű ravatalt. A pályaudvar előtti téren egyszer csak vége lett az addigi rendnek és a kíváncsi, felbuzdult tömeg egy része áttörte a kordonokat, hogy a koporsó közelébe jusson. Végül is a közeli kaszárnyából riasztott vadászezred katonái szorították vissza a népet. Először Turin polgármestere, Voli beszélt, s a város nevében búcsúzott Kossuth Lajostól és átadta a holttestet a budapesti küldöttség vezetőjének, Márkus József alpolgármesternek (későbbi főpolgármesternek). Az ő beszéde után Helfy Ignác író, országgyűlési képviselő szólt olaszul a gyászoló közönséghez. Beszéde közben, egy rövid időre Kossuth ravatala felé fordulva a következőket mondta: „Nem akartál hazádba jönni, ime eljött érted a haza. Szent földjébe jösz pihenni, mely érted, általad lett szabad.”⁴² Helfy után a magyarországi pártok szónokai következtek, elsőként Rohonczy Geodeon, a Szabadelvű Párt képviselője tartott gyászbeszédet, majd Szentiványi Árpád, a Nemzeti Párt nevében szólt az egybegyűltekhez. Ezután Bartók Lajos szavalta el alkalmi versét, majd újabb két gyászbeszéd következett a Függetlenségi és '48-as Párt nevében, Bartha Miklósé és Sturmán Györgyé. A gyászünnepe ezzel tulajdonképpen lezárult, de történt azért még a vonatok indulása előtt említésre méltó momentum. A pályaudvarról pl. a magyar képviselők és az újságírók elmentek a temetőbe, és koszorút vittek Viktor Emánuel, Garibaldi és Cavour sírjaihoz. Ezután indult el 16 órakor a magyarországi gyászküldöttségeket szállító vonat és öt órával később az a különvonat, amelyen Kossuth holtteste volt, és amellyel a Kossuth-fiúk és Ruttkayné Kossuth Lujza is utaztak.⁴³

A gyászvonatot az olaszországi állomásokon mindenhol nagy tömeg várta, még azokon is sokan voltak, ahol nem állt meg a szerelvény. Így volt ez abban az esetben is, ha éjjeli, illetve hajnali órában érkezett meg a két vonat, mint pl. Veronában, ahol a küldöttség vonata éjszaka 1-kor, a halottas vonat hajnali 4-kor gördült be a helyi pályaudvarra. A *Pesti Napló* az olaszországi szakaszon történekről szóló tudósítását a következőképpen foglalta össze: „Ha lehet halotról mondani, akkor Kossuth Lajos holtteste valóságos diadalutat tett Olaszországon végig. Az olasz nép a kegyelet és gyász minden képzelhető manifesztációjával árasztja el a halottas vonatot.”⁴⁴ Koszorút is minden állomáson hoztak a koporsóra, úgyhogy az a kocsi, amivel a Kossuth család utazott, meg is telt velük. A legnépesebb fogadtatás Milánó, Verona Vicenza,

⁴² *Budapesti Hirlap*, 1894. március 29. 7.

⁴³ A gyászünnepe Turinban. *Budapesti Hirlap*, 1894. március 29. 7. 6–8.

⁴⁴ *Pesti Napló*, 1894. március 29. Esti kiadás 1.

Velence és Udine városaiban fogadta a vonatot. Utoljára az olasz–osztrák határon álltak meg, ahol Kossuth Ferenc köszönetet mondott „a nemes, lovagias országnak”, ahol édesapja 35 évet élhetett.⁴⁵

Az eredeti tervekben az szerepelt, hogy Kossuth holttestét Fiumén keresztül szállítják haza, de a német császári pár abbáziai tartózkodására, valamint az esetleges kedvezőtlen horvátországi fogadtatásra hivatkozva Ferenc József ezt megakadályozta.⁴⁶ A kegyelet és tisztelet látványos megnyilvánulásai így a Kossuth-gyászvonat útvonalának következő, osztrák szakaszán elmaradtak. Görz állomásnál ugyan nagy tömeg várta a vonatot, de csak a pályaudvaron kívül tehetett, mert a peronra nem engedték be a gyászolókat a felsorakozott csendőrök (sőt azokat is kitéssékelték onnan, akik megváltották az ún. peronjegyet). A megjelent magyarok között volt Horvát Boldizsár korábbi igazságügy-miniszter (1867–1871) is, aki koszorúval érkezett, de őt sem engedték oda a vonathoz, csak nagy nehezen sikerült egyáltalán átadnia azt Márkus József alpolgármesternek.⁴⁷

A diadalút a magyar határtól folytatódhatott, az első állomáson, Csáktornyan már két órával az érkezés előtt hatalmas tömeg várakozott. Hogy mindenki időben felkeljen aznap, a város vezetése hajnali 1/2 4-kor tarackok hangjával ébresztette a lakosságot. Több ünnepi szónoklat is elhangzott a fogadók részéről, köztük Polónyi Géza országgyűlési képviselőé. Kossuth Ferenc többek közt így válaszolt ezekre: „[...] Visszahoztuk, hogy hamvai a magyar földbe keveredjenek, hogy lelke a magyarok lelkében szétszolgáljon. Hazahoztuk, hogy emléke oda üljön minden magyar tűzhelyéhez, hogy az unokák és az unokák utódai tanuljanak önzetlen honszeretetet. [...] Szünjék meg ravatala körül minden pártoskodás.”⁴⁸ Itt, Csáktornyan kapcsolták a halottas mozdonyhoz azt a szalonkocsit, amelyet a főváros küldött a Kossuth család további utazásához. A küldöttségeket vivő és a „legnagyobb magyar hazatérő” holttestét szállító vonatok ezután még számos helyen megálltak, s mindenhol külön-külön „kis” gyászünnepségeket tartottak: Nagykanizsán, Balatonszentgyörgyön, Balatonbogláron, Siófokon és Székesfehérvárott. Azok az állomások is tele voltak, amelyeknél a vonatok nem álltak meg. A polgárdi peronon pl. iskolás fiúk térdeltek és úgy énekelték el a Szózatot, amikor elhaladtak előttük a gyászos vagonok.⁴⁹

⁴⁵ *Pesti Napló*, 1894. március 30. 2.

⁴⁶ MNL OL I 34-1894-15, A Bécsi levéltárból kiszolgáltatott iratok. Pápay-hagyaték. A Wekerlének szóló 1894. március 22-én kelt levelet faksimile közli: FIZIKER, 2017.

⁴⁷ *Pesti Napló*, 1894. március 30. 2–3. A *Pesti Hirlap* tudósításában a Kossuth-fiúk veszik át a koszorút (*Pesti Hirlap*, 1894. március 30. 7.) és írnak egy magyar munkásról is, aki koszorújával áttört a kordonon és eljutott vele a vonatig.

⁴⁸ *Pesti Hirlap*, 1894. március 31. 2.

⁴⁹ Uo. 2–3.

A Nyugati pályaudvar környéke Kossuth holttestének megérkezésekor, Klösz György felvétele, 1894. március 30. (Fortepan/Budapest Főváros Levéltára)

Végállomásuk Budapesten a Nyugati pályaudvar volt, amelyet kívülről-belülről szinte teljesen bevontak feketével. A pályaudvaron egy tút sem lehetett volna leejteni, annyian voltak, a várakozók között pedig ott állt többek közt Podmaniczky Frigyes és Apponyi Albert is. A gyászvonat 1894. március 30-án délután 3 óra 20 perckor érkezett meg. Kossuth egyszerű, csupán egy fekete kereszttel díszített (és sárgásra fényezett) tölgyfa koporsóját egy külön terembe vitték és elhelyezték az ideiglenes ravatalra. Itt vette át hivatalosan a holttestet a gyászküldöttséget vezető Márkus József alpolgármestertől (és a Kossuth családtól) Gerlóczy Károly első alpolgármester, a rendező nagy bizottság elnöke. Ezután elindult a gyászmenet a Váci körúton (a mai Bajcsy-Zsilinszky Endre úton) a Nemzeti Múzeum felé. A halottas kocsi előtt már ekkor is három kocsit megtöltöttek a koszorúk. Ezeket, és magát a halottas kocsit a Turinban is díszőrséget álló egyetemi ifjak és a Főváros törvényhatósága, valamint a Képviselőház tagjai kísérték, mögöttük a prominensek lovas kocsijaikkal és a hatalmas néptömeg.⁵⁰

⁵⁰ *Kolozsvár*, 1894. március 31. 2.

1894 Halottak anyakönyve. 215 lap.

Folyó szám	Éve és napja a kiállításnak	M e g h o l t n a k			Betegség vagy más halálum	Helye és napja az eltemetésnek	Eltemető neve	Észrevételek	
		neve és állapota	születés, lakhely és házszám	neme fi nő					életkora
103	1894 ápril 1.	Egyházi Eszter, Epper Antal öz. vegye	Bpest. Bross. K. Bn. Václav 9.	nő	58 év	agglór	Budapest 1894 ápril 3.	Melér Falus	
104	1894 március 20	Kossuth Lajos Magyarország volt. polg. vágyminősége és hon- márműveje.	Monob. Turn. Via dei Kille 22.	fi	91 1/2 év	agglór	Budapest 1894 ápril 1.	leány szünet pajzsa és honvéd szóval	Március 30-dikán Budapestre érte a szóval a hon. állomány szóval a hon. állomány szóval a hon. állomány
105	1894 ápril 5.	Lalai József, Lalai József lala, os és Weigl Teréz fia	Bpest. Bross. K. Bn. Václav 11.	fi	2 nap	vélő öri, letett azon geség	Budapest 1894 ápril 6.	Melér Falus	

Kossuth Lajos halotti bejegyzése a Deák téri evangélikus egyházi anyakönyvben
(Deák téri Evangélikus Lelkészi Hivatal, Debreczeni-Droppán Béla felvétele)

Az előző napokon az útvonal teljes hosszán gyászpompába öltöztették a házakat, és a pesti evangélikusok Deák téri főtemplomát is,⁵¹ amelyben annak idején a Kossuth-fiúkat keresztelték, és amelynek halotti anyakönyvébe bejegyezték Kossuth Lajost is.⁵² A menet útvonalát polgárőrök biztosították ezen a napon, rendőrt alig lehetett látni. A Múzeumkertben és a Múzeum környékén pl. a Magyar Athletikai Klub tagjai álltak őrt. A Nemzeti Múzeum előkertjébe csak a szervezők, az épületben lakó tisztviselők és kevés számú, jeggyel rendelkező közönség mehetett be, a tömeg a Múzeum körúton helyezkedett el és figyelte a gyászkocsi megérkezését. Még ezen az estén egy másik koporsószállító kocsis is elindult a Nyugati pályaudvarról, amely Kossuth Lajosné szül. Meszlényi Teréz és Kossuth Vilma exhumált földi maradványait szállította a terézvárosi plébániatemplomba, ahonnan másnap történt meg a temetés a Kerepesi temetőben.⁵³ Egy nappal később pedig sor került minden idők legnagyobb magyarországi temetésére, gyászünnepségére.

⁵¹ Erre vonatkozóan ld. pl. *Budapesti Hirlap*, 1894. március 30. 2. – *Székely Nemzet*, 1894. márc. 31. 2.

⁵² Pesti Evangélikus Egyház, Deák téri Lelkészi Hivatal, Halottak anyakönyve 1894. 215.

⁵³ Erre vonatkozóan ld. pl. *Magyarország*, 1894. április 1. 1–3.

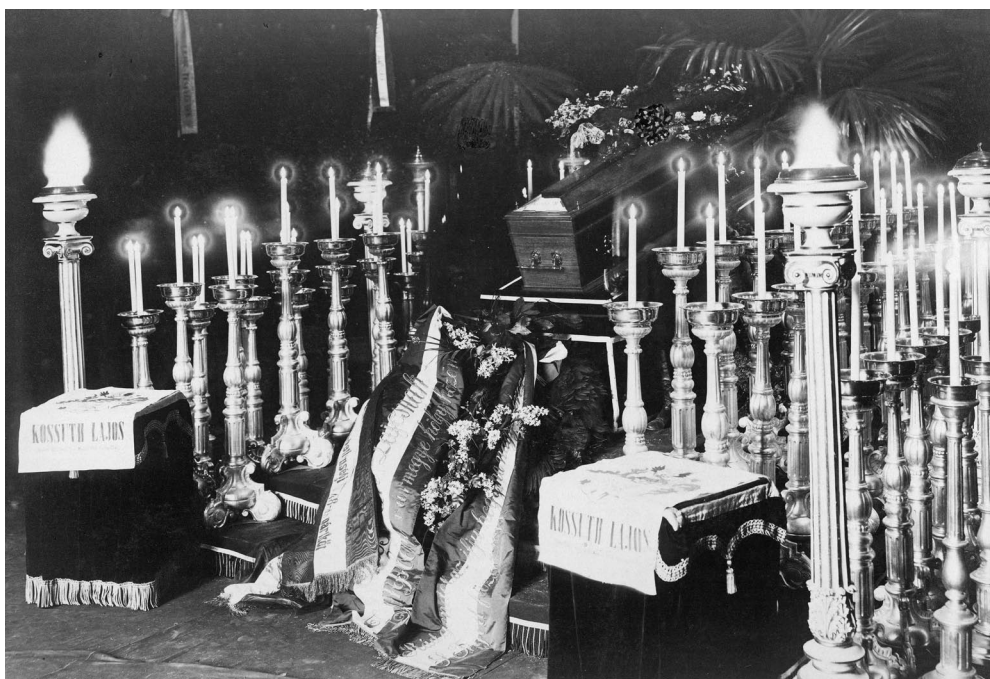
A legnagyobb temetés

A Magyar Nemzeti Múzeum épületének előcsarnokában 1894. március 29-én állították fel Kossuth ravatalát, abban a térben tehát, amely az előző három innen indult temetésen gyásztérként már funkcionált. A ravatal egy három lépcsős dobogón állt, a fejrésznél 1,80m lábánál 1m magasan. Köré délszaki növényeket, elsősorban pálmákat és nyolc nagyobb, illetve 60 kisebb kandelábert helyeztek el. A ravatal előtt egy réztábla volt látható, amelyen csupán ez állt: „Kossuth”. A nőknek szánt fekete vászonnal bevont tribünt a bejáratnál szemben, a ravatal feje felől építették fel. A Rotunda falait az oszlopok fehér kapitolyai és a mennyezet kivételével végig gyászlepel borították. A múzeumépület kívül is gyászdekorációt kapott, a portikusz nagy oszlopai között 10–12m magasságban, széthúzható fekete függönyöket alkalmaztak a temetést végző „Entrepise des pompes funébres” emberei, valamint a lépcső mellvédjeire egy-egy óriás kandeláber került. (Az épület homlokzata előtt két óriási rúdon gyászlobogók lengtek.) Az épület gyászba öltöztetését egész nap nagy sokaság figyelte a Múzeumkertből.⁵⁴

A ravatalra a koporsó március 30-a késő délutánján kerül fel. A koszorúknak csak kis hányadát hozták be a gyásztérbe, az újságok kiemelték közülük pl. Milánó feketezuzmós, zöldszalagos koszorúját vagy a magyarországi szabadkőművesek óriási fehér-kékszalagos virágkoszorúját, valamint a Kossuth családot, amelyet a koporsóra helyeztek. A ravatalt díszmagyarba öltözött egyetemisták kivont karddal őrizték. A ravatalt a koporsó megérkezése után először csak az őt kísérő országgyűlési képviselők, a város vezetői és a családtagok vehették körbe. Ők hallgathatták meg Horváth Sándor lelkész rövid beszédét és imáját, majd a Miatyánk közös elimádkozását követően a lelkész két lépcsőfokot fellépve a ravatalon, megáldotta a koporsót. A nagyközönség, a gyászoló nép ezután rohanta le kegyeletét Kossuth ravatala előtt. A „nagy halott” előtt tisztelgők sora még éjjel után is tartott, még ekkor is több ezren várták, hogy egy pillanatra rátekinthessenek a koporsóra és fejet hajthassanak előtte. Ezt a Múzeum épületének főkapujában tehették meg, ugyanis csak addig engedték az embereket, de a főkapun betekintve is jól látható volt a ravatal.⁵⁵

⁵⁴ *Budapesti Hirlap*, 1894. március 30. 2. – *Fővárosi Lapok*, 1894. március 31. 768–769. – *Magyarország*, 1894. március 31. 4. – *Pesti Hirlap*, 1894. március 31. 6. A sajtótudósításokban a világitótestek száma eltérő, mert a *Magyarország* nyolc nagyobb borszesz-lámpáról és 92 kisebb gyertyáról ír, míg a *Pesti Hirlap* 12 nagy kandelábert és 80 gyertyát említ. A Nemzeti Múzeum előcsarnokában az előkészületeket már március 29-e előtt napokkal elkezdték: eltávolították a különböző kőrégiségeket és szobrokat és ezután kezdődhetett meg a katafalk építése. *Magyarország*, 1894. március 28. 4.

⁵⁵ *Magyarország*, 1894. március 31. 4. – *Budapesti Hirlap*, 1894. március 31. 6. – *Fővárosi Lapok*, 1894. március 31. 767.

*Kossuth Lajos ravatala a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában,
Klősz György felvétele (Fortepan/ Budapest Főváros Levéltára)*

A ravatalhoz érkezők sorának a következő, hajnali órákban sem volt vége, csak a tolongás szünetelt egy kis ideig. De már a reggeli napszakban újra nagy lett a tömeg a Múzeum körül és a Múzeum körüti bejáratnál előállt tumultus miatt hamarosan új rendet vezettek be: a ravatalhoz menőket ezután a mai Pollack Mihály térről nyíló kisebb kapun engedték be és a Kálvin tér felé lévő pedig kijáratként szolgált.⁵⁶ A tömeg utánpótlását a Budapestre érkező gyászküldöttségek folyamatosan biztosították. A főváros már a temetést megelőző napon megtelt az ország összes vidékéről érkezőkkel. A *Budapesti Hirlap* tudósítója így írt erről: „Az utcákon oly sűrűn tolong az ember, hogy a gyalogközlekedés minduntalan fönnakad, vagy leszorul a kocsijáróra. Százezrek mozognak a főváros napsütötte palotái közt s a budapesti ember órákig elsétálhat rendes útvonalain, a míg ebben az áradatban egy ismerős arcot talál.

⁵⁶ *Budapesti Hirlap*, 1894. április 1. 3. A *Pesti Napló* azt írja, hogy éjjeli 1 óráig engedték csak meg a ravatalhoz menetelt. *Pesti Napló*, 1894. április 1. 5. A *Budapesti Hirlaphoz* hasonlóan azonban a *Fővárosi Lapok* tudósítása is cáfolja ezt, amelyben azt olvashatjuk, hogy „a zarándoklás tartott egész éjen át” és csak hajnali 4 órakor kezdett ritkulni a tömeg, amely aztán reggel 6–7 óra tájban már ismét nagyszámú lett. *Fővárosi Lapok*, 1894. április 1. 775.

A budapestiek két napra elvesztették Budapestet. Magyarország legmesszebb eső zugai is rajokban bocsájtják fel az ország szívébe a zarándokokat, a kiknek bucsujárása talán a század legnagyobb népvándorlása. Ma reggeltől kezdve Magyarország elfoglalta Budapestet.”⁵⁷ A vonatok egymás után érkeztek a főváros pályaudvaraira, általában különkocsikat is csatolva hozzájuk. A helyiérdekű vasutak és a személyszállító gőzhajók is nagy számban hoztak embereket a temetésre. Oly sokan érkeztek, hogy egy részüknek szállás sem jutott már, így az utcákon és a kávéházakban töltötték el az időt.⁵⁸

A ravatalt Kossuth Lajosné és Kossuth Vilma temetése után, délután 1 óra körül egy ima erejéig felkereste újra a Kossuth család, majd 5 órára a Kossuth-fiúk újra a múzeumi előcsarnokban voltak, ahol a „nagy halott” hivatalos azonosítására került sor. Felnyitották a tölgyfakoporsót, ami alatt még egy üvegfedelű ólomkoporsóban nyugodott a Turinban bebalzsamozott holttest. Kossuth fiai nem mentek oda a koporsóhoz, úgy döntöttek, hogy így nem akarják már látni édesapjukat és e döntésükhöz az is hozzátartozott, hogy a gyászoló közönség számára sem tették ezt lehetővé. A koporsót tehát a vizsgálatot követően visszazárták, és Pulszky Ferenc igazgatói szobájában a Márkus József másod-alpolgármester vezette bizottság elkészítette az agnoszkálás jegyzőkönyvét.⁵⁹

A gyászolók egész nap látogatták a ravatalt, délután már annyian, hogy krízishelyzet állt elő. Az emberáradatot a rendőrségnek azzal sikerült lefékeznie, illetve kontrollálnia, hogy az Esterházy utcát (a mai Pollack teret), ahonnan a Múzeumkertbe be lehetett jutni deszkafalakkal teljesen elzárták, és csak egy azon nyitott kapun engedték be a ravatalhoz járulókat. Sohasem látott tömeg mellett sohasem látott koszorútömeg és virágözön is érkezett Kossuth Lajos ravatalához, amely teljesen beborította ekkor már nemcsak a Múzeum nagy lépcsőzetét, hanem az előző évben avatott Arany-szoborcsoportot is. A várakozó tömeg pedig még este 11-kor is betöltötte a Múzeum körút egészét, azaz a mai Rákóczi útig tele volt azokkal, akik még fel szerettek volna jutni a múzeumlépcsőn, de éjfél után ez már nem sikerülhetett. Előtte még a sötétben sokan átmásztak a kerítésen,⁶⁰ de a rendőrség a polgárőrséggel karöltve egy idő után úrrá lett a helyzeten és a Nemzeti Múzeum és környéke éjszakára elcsöndesedett.

⁵⁷ *Budapesti Hírlap*, 1894. április 1. 2.

⁵⁸ *Pesti Napló*, 1894. április 1. 4.

⁵⁹ Uo. A bebalzsamozott test állapotáról, elváltozásairól itt írnak a legrészletesebben. A hivatalos jegyzőkönyvben nem rögzítették, csak a személyazonosság megállapítását.

⁶⁰ *Budapesti Hírlap*, 1894. április 1. 3–4.

A következő napon, 1894. április 1-én zajlott le minden idők legnagyobb magyarországi temetése, amelyen egyes számítások szerint félmillió ember vett részt.⁶¹ Jóformán az ország összes városából és számtalan nagyközségéből jöttek küldöttségek, résztvevők. Krúdy Gyula ezt sommásan így fogalmazta meg: „Kossuth temetésén mindenki ott volt, aki Magyarországon egy körömfeketényit is számított. Az volt a ritka ember, aki nem jött el.”⁶²

A Múzeum főkapuját Kossuth temetésének napján 9 órakor nyitották ki. Elsőként az egyetemistákból álló díszőrség foglalta el a helyét, később a koporsó és az ifjú örök két oldalán öreg '48-as honvédek sorakoztak fel. A már fentebb leírt ravatal lábához támasztva középen ott állt egy egyszerű fakereszt, rajta a legszükségesebb és legáltalánosabb felirattal: „Kossuth Lajos /1802–1894/ Áldás és béke hamvaira!” A koporsó alján egyik oldalt Turin város koszorúja, a másikon Türr tábornok érckoszorúja volt látható, a ravatal előtt két oldalt egy-egy kis emelvényen pedig Kossuth halotti címere.⁶³

A következő órában mindenki elfoglalta azt a helyet, ahova a belépőjegye szólt, azaz a Múzeumkertben és a ravatal körül a Múzeum előcsarnokában. A korabeli lapok részletesen beszámoltak arról, hogy a prominensek közül kik jöttek el és kik nem. Délelőtt ½ 10-kor vonultak át a szomszédos Képviselőházból az országgyűlési képviselők – az összes párt szinte összes képviselője – a (Bródy) Sándor utcai kapun, élükön Jókai Mórral. Ott volt köztük a Tisztelt Ház két alelnöke, gróf Andrássy Tivadar és Perczel Dezső. Hiányzott viszont Bánffy Dezső házelnök, akivel kapcsolatosan a *Fővárosi Lapok* már március 28-án megírta, hogy a temetés idején éppen Erdélyben lesz, az erdélyi református egyházkerület gyűlésén kell elnökölnie.⁶⁴ Látványosan kevesen jelentek meg a Főrendiházból is, a *Budapesti Hirlap* 11 megjelenő főrendről számolt be.⁶⁵ A kormányból senki nem jelent meg, Wekerle sem, aki még

⁶¹ *Fővárosi Lapok*, 1894. április 2. 791. A *Pesti Hirlap* ennél is több, 600 ezer gyászolóról írt. *Pesti Hirlap*, 1894. április 2. 2. Viszonyításképpen jelezzük, hogy az addigi „csúcstartó” a Deák-temetés volt a 200 ezer főre becsült résztvevőjével. *Vasárnapi Ujság*, 1876. február 20. 116.

⁶² KRÚDY Gyula: A holt Kossuth Pesten. In: Uő: *Kossuth fia*. Budapest, Magvető, 1976. 78. (a továbbiakban: KRÚDY, 1976.) Részleteiben így írt Krúdy a gyászoló tömegről: „Százvezrek és százvezrek szállták meg az utcákat, mert hiszen előre kihirdették, hogy mely útvonalon viszik Kossuthot a temetőbe. [...] Ezek és ezek foglalták el a helyeket a háztetőkön, ahová ugyan életveszélyes volt felmenni, de nem volt olyan négyemeletes ház a főváros főútvonalán, amely ne feketélt volna nőktől, férfiaktól, gyermekektől. Élelmes kereskedők boltjaik kirakatába ültették vevőiket. A fiatalabb emberek felmáztak az égő gázlámpákra. Létrák álltak a falak mentén, amelyekről emberfűrtök lógtak. Minden utcai akácfa egy-egy páholy, amelynek tavaszi rügyei között már korán reggel elfoglalta a helyét a bérlő.” Uo. 78–79.

⁶³ *Budapesti Hirlap*, 1894. április 2. 1–2.

⁶⁴ *Fővárosi Lapok*, 1894. március 28. 744.

⁶⁵ *Budapesti Hirlap*, 1894. április 2. 2.

*Belépőjegy Kossuth Lajos temetésére
(Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény)*

a temetés előtt négy nappal Bécsbe utazott, hogy az esedékes költségvetési tárgyalások mellett találkozhasson az uralkodóval és elérje beleegyezését ahhoz, hogy a kormánytagok részt vehessenek a temetésen. Ferenc József azonban hajthatatlan maradt e kérdésben.⁶⁶

A főváros törvényhatósága részéről jóformán mindenki megjelent, az előző napok gyászmunkájában már komoly részt vállaló Gerlóczy Károly és Márkus József helyettes polgármesterek vezetésével. Egy jeles hiányzó azért akadt: Ráth Károly főpolgármester hirtelen lebetegedett (jobb kifogást tehát nem talált arra, hogy távol maradjon a temetésről és így ezzel is megfeleljen az uralkodó érzékenységének). $\frac{3}{4}$ 10-kor Sárkány Sámuel püspök vezetésével bevonultak a gyászszertartást végző evangélikus lelkészek, utánuk pedig nem sokkal megérkeztek Kossuth fiai, Ferenc és Lajos Tivadar, és a Meszlényi rokonság tagjai is⁶⁷ (csak az elhunyt kormányzó testvére, Lujza nem tudott részt venni a temetésen, mert már a korábbi napokban gyengélkedett).

⁶⁶ Thallóczy Lajos szerint a következőket válaszolta a király miniszterelnöke kérésére: „Ah, hova gondol kedves Wekerle, erről szó sem lehet, én megértem magát, de mit szól majd a külföld hozzá!” Ld. Thallóczy Lajos naplója, 472.

⁶⁷ *Budapesti Hírlap*, 1894. április 2. 2.

A családtagok bevonulása után, 10 órakor elkezdődhetett a gyászszertartás. Elsőként a budai dalárda előadásában hangzott el a Himnusz, majd Sárkány Sámuel püspök mondott gyászbeszédet, melyben többek közt így fogalmazott: „Kossuth Lajos élete a hazaszeretetnek ragyogó példája. Hazájának áldozta fel magas szellemi tehetségét, idejét, bámulatos munkabíró erejét, személyes érdekeit, szabadságát, egész életét. Megtagadta önmagát, szenvedett a sors sulyos csapásaitól, ette a hontalan bujdosó keserü kenyerét, feláldozta mindenét a haza boldogságáért.”⁶⁸

Az egyházi gyászbeszéd után a világiak jöttek, a szokásos egy szónok helyett⁶⁹ most ketten is szóltak a ravatalnál: Jókai Mór a Képviselőház nevében, Gerlóczy Károly első alpolgármester pedig a főváros nevében búcsúzott a nemzet „nagy halottjától”. Jókai, akit majd tíz évvel később ugyaninnen kísérnek utolsó útjára (ugyanazzal a gyászhintóval)⁷⁰ pátosszal teli, érzelemdús beszédet mondott. Az előző napok, hetek heves politikai vitái után és az utcán lezajlott események miatt is a nagy író többek közt a megbékélésről szolt: „Koporsódnál találkozik az egész nemzet: régi ellenfelek kezét nyujtanak előtte egymásnak, vitatkozó testvérek feltalálják ravatalodnál a közös édesanyát, a hazát, a ki örököse lesz annak a szeretetnek, melyet te kincsek helyet gyűjtél magadnak egy mesehosszu életen át. [...] Ez a te büvös szemfödeled betakar minden belviszályt.” Jókai gyászbeszédének későbbi részében Batthyányt, Deákot és Kossuthot triumvirátusnak nevezte (konkrét értelemben a sírjaik közeli elhelyezkedése miatt),⁷¹ majd Kossuth holttestét az iszlám vallás Kába-kövéhez hasonló ereklyének mondta.

Ezzel összecsengett néhány perccel később Gerlóczy (papírról felolvasott) gyászbeszédének az a mondata, amely így kezdődött: „Sirod Magyarország Mekkája lesz...” Jókai háromnegyedórás beszéde nagy hatással volt a közönségre, a híradások szerint mindenki sírt, a Kossuth-fiúk is zokogva ölelték át őt beszéde után. (Jókai beszédét követően egy kis időre el is gyengült, félre kellett vele vonulni, amíg jobban nem lett.)⁷² Gerlóczy alpolgármester méltató beszédében természetesen komoly

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Deák Ferenc temetésén 1876-ban Ghyczy Kálmán képviselőházi elnök mondott gyászbeszédet, gróf Andrassy Gyuláén 1890-ben Szlávay József főrendiházi alelnök, koronaőr.

⁷⁰ *Budapest*, 1904. május 10. 4.

⁷¹ *Religio*, 1894. 1. félév 27. sz. 235. A korszakot illetően mások is említették a politikai triumvirátus megjelölését, pl. Halmos János budapesti polgármester 1898 áprilisában, a 48-as törvények szentesítésének 50. évfordulója alkalmából tartott fővárosi díszközgyűlésen, ahol ő Széchenyi és Deák mellett említette Kossuth nevét (A főváros díszközgyűlése. *Pesti Napló*, 49. 1898. április 12. 4. v. ö. Tisza a kalendáriumban. *Budapesti Hirlap*, 1883. december 5. 1. – Dr. Spinoza [MÁTRAI Ernő]: Három húsvét. *Pesti Hirlap*, 1891. április 5. 17.).

⁷² *Budapesti Hirlap*, 1894. április 2. 3. „A beszéd hatása nagy és egyetemes volt.” – írta a *Budapesti Hirlap*, de a *Magyarország* tudósítója megjegyezte, hogy a beszéd bizonyos része, melyben Jókai

hangsúly esett arra a tényre, hogy Kossuthot a Főváros temeti, amit a szónok meg is magyarázott: „[...] midőn fővárosunk a nemzeti gyászban részt vesz, nemcsak az országos veszteség érzete nehezedik reá, hanem mert különös oka is van, hogy háláját és kegyeletét lerója, századunk nagy férfiai egyik legnagyobbika iránt. Fővárosunk együtt dobogott a nemzet szívével, tőle kitelhető módon részt vett a hon örömeiben és fájdalmában, de hogy a főváros valójában az ország szive és Magyarország szimbóluma: ezzé az 1848. évi alkotások folytán lett, melyek elválaszthatatlanok Kossuth nevével.”⁷³

A beszéd után, 11 órakor a budai dalárda elénekelt a Szózatot, és a koporsót a nyolcfogatú impozáns gyászhintóra tették, majd elindult a gyászmenet a korábban már a rendezőbizottság által megállapított rendben. Ebben nem volt nevesítve, de a korábbi temetésekhez hasonlóan a gyászkocsi előtt egy idős, egykori '48-as honvéd, Vasvári Kovács József lépdelt kezében Kossuth fa sírkeresztjével. Őt a „nagy halottak” temetésén való aktív részvétele miatt „a nemzet funerátorának” nevezték.⁷⁴ A gyászmenet útvonala a következő volt: Múzeum körút – Deák tér – Váci körút (ma: Bajcsy-Zsilinszky út) – Andrassy út – Teréz körút – Erzsébet körút – Kerepesi út (ma: Rákóczi út) – Kerepesi temető. A *Budapesti Hirlap* percre (sőt másodpercre) pontosan rögzítette, hogy mikor ért a gyászmenet, illetve Kossuth koporsója a város egyes pontjaira, innen tudhatjuk, hogy a „nagy halott” utolsó útja 11 óra 18 perctől 13 óra 31 percig tartott.

A Kerepesi temetőben aztán egy külön gyászszerartás következett, amely Horváth Sándor evangélikus lelkész imádságával kezdődött, majd öt rövidebb gyászbeszéddel folytatódott: Péchy Tamás a '48–49-es honvédek, Justh Gyula országgyűlési képviselő a Függetlenségi és '48-as Párt, Horánszky Nándor képviselő a Nemzeti Párt, Bottlik József az egyetemi ifjúság, és végül Herman Ottó a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselői nevében búcsúzott Kossuth Lajostól. Herman Ottó volt az egyedüli, aki a temetés alatt utalt arra, hogy nem érkezett meg a részvét minden oldalról, és bár nem nevezett meg senkit név szerint, de mindenki érthette, hogy a hivatalos Magyarországról, a kormányról és az uralkodóról beszél, amikor a következőképpen fogalmaz: „Dicső vezér! [...] Te visszatértél némán, csöndesen s egy egész nemzet leborul a sírnál, egy egész nemzet felzokog, hogy elvesztett. És sírdoból, mely egybeforrasztja a nemzetet a hálában és a fájdalomban, még sem kelhet ki a kiengesztelődés pálmája. Nemzeted pedig hitt a végső kiengesztelődésben, várta,

„Kossuthot a királyi házzal hozta össze képletes összekötetésbe” a hallgatóság egy részében megütközést keltett és közülük név szerint báró Kaas Ivort említette is, aki nemtetszésének állítólag hangot is adott a főrendiházi tagok előtt. *Magyarország*, 1894. április 2. 3.

⁷³ *Magyarország*, 1894. április 2. 4.

⁷⁴ KRÚDY, 1976. 80.

Vágó Pál: Kossuthné és Kossuth Vilma temetése, 1894. március 31. (tusrajz, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok/Képes Folyóirat 15. k. 1894.)

hogy ravatalodon megjelen a cipruság; – hiába hitt, hiába várta.”⁷⁵ (Támadt is e rész elmondása közben egy kis mozgolódás a jelenlévők körében.⁷⁶) Krúdy Gyula azt írta, hogy Kossuth nem kapta meg ezekben a beszédekben a maga igazságát és Herman Ottó beszéde is „mérsékelt” volt. Ő az egyetlen őszinte cselekedetnek Rákosi Viktor író gesztusát tartotta, aki a *Mért oly borús?* című záró, Egressy Béni által szerzett gyászdal után a koporsó előtt térdet hajtott és megcsókolta.⁷⁷ A temetés értékelésére alább még visszatérünk, itt csak annyit rögzítenénk, hogy Kossuth Lajos egy

⁷⁵ *Budapesti Hirlap*, 1894. április 2. 7.

⁷⁶ *Pesti Hirlap*, 1894. április 2. 7.

⁷⁷ KRÚDY, 1976. 82. Az író így fogalmazott: „A temető sokadalma úgy érezte, hogy ez volt az első őszinte, néma cselekedet, amely Kossuth temetésén történt.” Krúdy kimondta ebben is az ítéletet, a sajátját, de azt egy általános felfogásként beállítva. Ő és más is nyilván többet várt a beszédektől, de a gyászolóknak, a temetésen résztvevőknek alighanem az lehetett az alapélménye, hogy ott voltak és, hogy méltó keretek között láthatták eltemetni az életében száműzetésbe kényszerült tisztelt és szeretett államférfit.

ideiglenes, nagy gránitlappal lezárt sírba került felesége és lánya mellé. 1909. november 25-ig nyugodhatott a főváros által biztosított e díszsírhelyen, amikor átvitték a Gerster Kálmán és Stróbl Alajos tervei szerint elkészült mauzóleumba.⁷⁸

A Kossuth-gyász

Kossuth Lajos halála Magyarországon országos gyászt váltott ki, mint említettük tulajdonképpen már néhány nappal a vég bekövetkezése előtt. A hivatalos országos, illetve állami gyászt Ferenc József rendelkezése miatt Wekerle miniszterelnök nem hirdethette ki, pedig láthatóan mindent megtett ezért. Sőt az Udvar nyomásának eleget téve több rendeletet is kénytelen volt kormánya kiadni, hogy kimondottan tiltsa is az állami gyász mindenféle megnyilvánulását, köztük az állami tisztviselők hivatalos részvételét a temetésen.

Mivel azonban a gyász nem emelkedhetett a legmagasabb (hivatalos) szintre, ez okot adott a fellépésre azoknak, akik ezzel nem értettek egyet. Az ellenzéki pártok tiltakoztak, de ezek békések voltak ahhoz képest, ahogy az utca felelt arra, hogy az állami intézmények épületeire nem kerülhetett ki a gyászlobogó. A városban már március 21-én rengeteg épületre kitűzték a fekete zászlót, állítólag az első a belvárosi Károlyi-palotára került ki gróf Károlyi Györgyné szül. Zichy Karolina, a reformkori társasélet jeles nagyasszonyának (Batthyány Lajos sógornőjének) rendelkezésére. Menye nagyon tiltakozott ez ellen és, hogy megfelelő háttérrel adjon véleményének, felhívta telefonon a miniszterelnököt, hogy mit szól ehhez. Wekerle azonban nem talált ebben semmi kivetnivalót, hiszen, mint mondta: nem állami épületről van szó.⁷⁹

Az egyetemi ifjúság falragaszok útján felhívást intézett a fővárosi háztulajdonosokhoz, hogy épületeiken tűzzék ki a gyászlobogót. Az állami épületek esetében ez nem történhetett meg, ezért március 23-án zavargások törtek ki. A nagyrészt egyetemistákból álló tömeg először a Sándor utcai Képviselőház előtt kezdett el gyülekezni és tüntetni, aztán a Múzeumkertben egy népgyűlést is tartottak, ahol egy joghallgató elszavalta a *Nemzeti dalt* és a Kossuth-nótát is elénekelte a tömeg, majd a Nemzeti Színházhoz és az Operaházhoz vonult. Ezekon az állam által fenntartott intézményeken nem volt fekete zászló, úgyhogy némi huzavona után kitűzték mindkettőre. Már a Képviselőháznál, de később az Operánál is a lovas- és gyalogos rendőrök kardlapozással próbálták a tüntető tömeget feloszlatni, sokan megsérültek és számos

⁷⁸ Ld. a mauzóleumról részletesen: E. CSORBA Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. *Ars Hungarica*, 1983/1. 127–158.

⁷⁹ Gyászlobogó és Wekerle miniszterelnök. *Magyarország*, 1894. március 24. 12.

egyetemistát és újságírókat letartóztattak.⁸⁰ A *Magyarország* című napilap Húsvét vasárnapi száma *Véres nagypéntek* címmel közölte a szerkesztőség álláspontját a két nappal korábbi eseményekről.⁸¹

A tüntetések folytatódhattak és talán még nagyobb krízishez is vezethettek volna, ha nem történik meg az a két dolog, melyek végül is lecsillapították a kedélyeket és konszolidációhoz vezettek. Az első egy gyors döntés volt, amellyel Wekerle Sándor reagált a tüntetők követelésére: megengedte, hogy a Nemzeti Színházon kívül lehessen a gyászlobogó. Ezt aztán úgy magyarázta a kormányzat, hogy ez azért lehetséges, mert a Nemzeti Színház országos, de nem állami középület és „ezért tüzhető ki a muzeumon is – a főrendiházi lobogó mellett – külön gyászlobogó.”⁸² Ez kimondottan a miniszterelnök döntése lehetett, mert az a sajtó felé is kiszivárgott, hogy a lépés ellen Hieronymi Károly belügyminiszter kifejezetten tiltakozott, és ezzel korántsem volt egyedül a kormányban, sőt az országgyűlésben számos kormánypárti politikus meg is támadta Wekerlét és gyengének nevezte, amiért engedett az utca népének.⁸³ Hieronymi a Kossuth halála utáni napokról a következőt jegyezte fel március 28-án naplójába: „Ma egy hete hogy ide megérkezett a Kossuth halálának híre és azon héten át mintha a bolondok házában lennénk mindnyájan. [...] Az utcán mindenütt a legnagyobb terrorizmus, a polgárság teljesen akar nélkül engedi magát át minden kurafinak; egyik rémkép a másikat tullicitalja, és egyik ember a másikon a nemzeti kegyelet és gyász kifejezéseiben tul akar tenni. Senki nem gondolkozik már jozanon; a közben a majmolás a divat minden embert elragad.” Majd meg is fogalmazta, hogy mit, illetve kit hibáztat ezért: „Ha mindennek a tulajdonképpeni okát keressük azt hiszem másban még nem lehet találni, mint abban, hogy nagyon sok tér engedtetett a Tisza kormányzása alatt a Kossuth Cultusnak.”⁸⁴ És bár más döntést hozott, mint Hieronymi (aki már a katonaságot is mozgósította a Károly lak-

⁸⁰ *Magyarország*, 1894. március 24. 6–9.

⁸¹ *Magyarország*, 1894. március 25. 6. V. ö. *Pesti Napló*, 1894. március 25. 10.

⁸² *Budapesti Hirlap*, 1894. március 24. 12. V. ö. A kormány és a fekete zászlók. *Pesti Napló*, 1894. március 24. Esti kiadás 1. Ez az indoklás persze elég erőltetett volt és nyilvánvalóan mindenki tudta, hogy nem teljesen állja meg a helyét. A Nemzeti Múzeum pl. teljes mértékben állami fenntartású intézmény, illetve középület volt, amely közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) fennhatósága alá tartozott és bárminemű esemény, így a Kossuth-temetés is csak a VKM miniszter jóváhagyásával történhetett meg. Ezt Polónyi Géza már a helyszínről szóló bizottsági ülésen szükségesnek tartotta, majd ő kérte személyesen Csáky Albin minisztertől és Wekerlétől az engedélyt, amit meg is kapott (*Pesti Napló*, 1894. március 24. 7.). A március 23-i rögtönzött minisztertanácson viszont egyúttal arról is döntés született, hogy az állami hivatalokról, ha felkerült a gyászzászló le kell venni, sőt az Operaházról is, amely „a király háza” minősítést kapta. *Budapesti Hirlap*, 1894. március 24. 9.

⁸³ Wekerle és a fekete zászlók. *Pesti Napló*, 1894. március 23. Esti kiadás 5.

⁸⁴ Hieronymi-napló, 1894. március 28. p. n.

tanyából) magát az előállt helyzetet Wekerle is hasonlóan látta, mert mint egy fél évvel későbbi bizalmas levelében megfogalmazta: „az ország számbavehető közvéleménye a mai közjoggal meg van elégedve”, de Kossuth temetésén „terrorizálva volt”.⁸⁵

A másik momentum, amely megakadályozta a további utcai tüntetéseket, rendbontásokat és összetűzéseket, az a Kossuth-fiúk Gerlóczy Károlyhoz elküldött azon távirata volt, melyben kérték a lakosságot, hogy a zavargásoktól tartózkodjon; ellenkező esetben kilátásba helyezve azt is, hogy nem szállítják haza édesapjuk holttestét.⁸⁶ Ennek az üzenetnek a közzététele (az újságok és falragaszok, valamint szórólapok által) aztán véget vetett mindenféle rendbontásnak és ettől fogva csak a temetés rendjéről és előkészületeiről volt szó mindenhol.

A gyász megnyilvánulásairól a korabeli sajtó nagyon részletesen beszámolt. A napi- és hetilapok folyamatosan közölték, hogy a különböző testületek, egyesületek hogyan emlékeznek meg Kossuthról. A tudósításokból megtudhatjuk, hogy a vendéglátóhelyek ugyan nem zártak be, de hol az ifjúság kérésére, hol önként beszüntették a zenét. A *Magyarország* című napilapban arról is olvashatunk, hogy a fővárosi nevesebb cigányzenekarok vezetői március 22-én az egyik Kálvin téri kávéházban gyűlést tartottak, ahol több híres cigányprímás (Radics, Balogh, Berkes) javaslatára úgy döntöttek, hogy „húsvét vasárnap estig hegedüt nem vesznek a kezeikbe.” Itt határozták el azt is, ami aztán meg is valósult, hogy a holttest budapesti fogadásakor 200 főből álló monstre-zenekar fogja majd játszani a *Ne sírj, ne sírj Kossuth Lajos* című nótát.⁸⁷

Az ország számos helységében egyébként rendeletben tiltották meg a mulatságokat, pl. Gyulán nyolcnapi időtartamra. A gyászidőszakra esett a Húsvét is, amelynek szimbolikája számos nekrológban, szerkesztőségi megemlékezésben, kommentárban megjelent. A Húsvét megünneplését végül Budapesten még befolyásolta is a Kossuth-gyász, illetve az előtte történt zavargások, mert a főkapitány kérésére

⁸⁵ FIZIKER, 2017. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Hieronyminek és Wekerlének nyilvánvalóan volt igazsága a helyzet értékelésében, mert elsősorban az ifjúság egyes képviselői a magánházakat és vendéglátóhelyeket is megtámadták, pl. megdobálták téglával vagy kockakövel, ha nem láttak az épületen vagy a kirakatban fekete zászlót, illetve ha a kávéházak, mulatóhelyek nem zártak be a gyásztartva. Ld. pl. *Magyarország*, 1894. március 24. 9.

⁸⁶ A távirat szövegét ld. Kossuth fiainak izenete. *Magyarország*, 1894. március 25. 2. Az említett két döntő hatású dolog mellett még meg kell jegyeznünk, hogy Sélley Sándor budapesti rendőrfőkapitány is kiadott március 24-én egy rendeletet, amely megtiltott minden utcai tüntetést (ld. *Pesti Napló*, 1894. március 24. 11. és 1894. március 25. 6.), de ez aligha értek volna el eredményt az említettek, főként a Kossuth-fiúk szankciót is tartalmazó távirata, kérése nélkül.

⁸⁷ *Magyarország*, 1894. március 23. 4.

A koszorúk óriási tömege nemcsak a nagy lépcsőzetet borította be teljesen, hanem a múzeumkerti Arany János-szobor talapzatát is (Képes Folyóirat. 15. k. 1894.)

a fővárosi katolikus templomokból nem indultak meg a szokásos utcai, nagyszombati körmenetek.⁸⁸

A lapok arról is minden nap beszámoltak, hogy vidéken hogyan gyászolták Kossuthot. Sorra közölték (elsősorban) a városok gyászmegnyilvánulásait, megírták, hogy honnan ment gyásztávirat a Kossuth családhoz, hol tartottak rendkívüli közgyűlést, gyászsistentiszeletet, honnan indultak Turinba, majd Budapestre gyászkül-

⁸⁸ A főváros husvétja. *Pesti Napló*, 1894. március 25. 10.

döttségek és hány fővel, mely település ajánlott fel és milyen összeget a Kossuth-szoborra, melynek országos szervező bizottsága március 24-én alakult meg.⁸⁹

A korabeli újságok mindenről beszámoltak, ami a fővárosban vagy vidéken történt a Kossuth-gyász kapcsán. Kiemelten foglalkoztak azzal is, hogy mely testület vagy település küld gyászkoszorút a „nagy halott” ravatalára (több lap még a koszorúszalag feliratait is közölte). A koszorúk tömege is jól megmutatta, hogy Kossuth Lajos temetése minden addigig felülmúlt. Annyi érkezett a temetés előtti napokban, hogy a koszorúk és virágok teljesen beborították a Nemzeti Múzeum nagy lépcsőzetét, és amikor aztán már ide sem lehetett többet elhelyezni, az Arany János-szobor talapzatát rakták meg velük. A gyászmenetben végül 18 kocsival tudták elszállítani őket, amellyel kapcsolatban statisztikailag csak annyit jelzünk, hogy a Deák-temetésnél a koszorúk elszállításához még elégséges volt egy gyászkocsi, és Andrássy Gyula utolsó útján is ráértek azok három kocsira.⁹⁰

Miután a gyászmenet Kossuth temetésén elindult a Múzeumkertből, a gyászolók egy része a múzeumlépcsőhöz sietett, hogy összegyűjtsön néhány a koszorúkról lehullott levelet, örökzöld ágat és ereklyeként hazavihesse. Később, a temetés végén, amikor már a Kossuth család tagjai elhagyták a temetőt a jelenlévők közül sokan téptek le ágakat és gyűjtöttek be virágokat a koszorúkról.⁹¹ Tulajdonképpen a nép ekkor azokat a koszorúkat szedte szét és vitte el egy szálig, amelyek az előző napon kerültek Kossuth feleségének és nővérének temetésekor a sírra.⁹² (Ezeket aztán általában gyászkeretbe foglalva feltették a lakások falára, ma is számos van ezekből magántulajdonban, de közgyűjteményben is). A gyászkocsikon a temetőbe kivitt koszorúkról viszont Kossuth fiai előre rendelkeztek, nyilván a rendezőbizottsággal való egyeztetések során: egyik részét a pesti Vigadóba szállíttatták, ahol a települések gyászküldöttségeinek képviselői kaphattak belőle, másik részüket a Szentkirályi utcai Tornacsarnokba vitették, ahol pedig a lakosság igényelhetett belőle. A család döntése alapján a koszorúszalagokat összegyűjtötték és először azokat is a Vigadóban helyezték el azt tervezve, hogy azok majd a Kossuth-mauzóleumba kerülnek, ha az elkészül.⁹³ A Redout épületében persze nem maradhattak és a mauzóleum is csak 1909-ben került átadásra, úgyhogy egy idő után a Székesfővárosi Múzeumba

⁸⁹ *Pesti Napló*, 1894. március 25. 4. A szobor mellett a leendő mauzóleumra együtt indult meg az országos gyűjtés.

⁹⁰ *Fővárosi Lapok*, 1876. február 4. 127. – *Budapesti Hirlap*, 1890. február 22. 1. Később még Jókai temetése közelítette meg valamelyest koszorúk mennyiségében Kossuthét, 1904-ben ugyanis 12 koszorús kocsi indult el a Nemzeti Múzeumtól a Kerepesi temetőbe. *Budapest*, 1904. május 10. 4.

⁹¹ *Pesti Hirlap*, 1894. április 2. 5, 7. A temetés idején még számos más emléktárgyat is lehetett gyűjteni, illetve vásárolni, pl. temetési emléklapokat, Kossuth-emlékérmeket.

⁹² A koszorúk sorsa. *Pesti Hirlap*, 1894. április 2. 10.

⁹³ Uo.

kerültek, ahol a „maradandóbb anyagú” koszorúkkal együtt egy egész szobát elfoglaltak.⁹⁴

A barokkos vagy az uralkodói gyászpumpa a 19. század második felének országos temetésein egyre nagyobb léptéket öltött és ezzel párhuzamosan egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a kisebb részletek is. A ravatal kialakításánál is megfigyelhető ez, de később, Kossuth temetése után még mindig lehetett fokozni a ravatal és környezetének dekorálását azzal, hogy annak megtervezését és kivitelezését a korábbiakhoz képest magasabb minőségű művészekre bízták, pl. Jókai Mór esetében ezt a munkát Lechner Ödön és Stróbl Alajos végezte el. Viszont felülmúlhatatlan lett Kossuth Lajos temetése a főváros gyászba öltöztetése tekintetében. Korábban ez a temetés útvonalára korlátozódott csak (és azon sem volt ilyen léptékű), a Kossuth-temetés esetében viszont a mellékutcák is gyászba borultak. A *Magyarország* tudósítója minderről a következő képet adta: „Soha még ilyen szomorú nem volt Magyarország fővárosa. Igazi gyászpompát öltött magára. Nincs egy ház ebben a tenger nagy városban, mely ne viselné külső jelét annak, hogy a legnagyobb fiát siratja a magyar nemzet, A paloták ormáról épp oly búsan leng a sok méternyi hosszú gyászlobogó, mint a hogy a külvárosi kis házak ablakaiból egy-egy fátyol hirdeti szomorúan, hogy minden magyar ember részt vesz a nemzet egyetemes gyászában. Láttuk már sokszor Budapestet örömdisznában fényes ünnepi pompában, de még sohasem volt a főváros lakosságának valamelyik manifesztációja oly általános, mint fájdalomunk e nehéz napjaiban. Minden ház, minden lakás, minden üzlet valami módon részt vesz a gyászszertartásban és meghatók ezek a jelenségek, melyek a gyászpumpa kifejtése körül különféle variációkban észlelhetők. A fekete zászlók erdeje, a gyászguirlandok hosszú láncza, a fekete fátyollal bevont nemzeti színű lobogók, a kirakatok drapériái, a Kossuth-képek, szobrok és fotográfiák, a gyászkerettel bevont bucsuversek és a Kossuth-kultusz százféle más módon való kifejezése lépten-nyomon hirdetik nagy veszteségünket és folyton emlékeztet arra a dicsőültre, kinek fogadtatására így készül Budapest. Fekete a mi szép Budapestünk most.”⁹⁵

A gyázmunkához emellett jelentős részben hozzájárult a sajtó is, amely percről percre nyomon követte a gyászszertartást.⁹⁶ Minden kis részletről beszámoltak, sokkal nagyobb terjedelemben, mint a korábbi temetéseknél. Voltak lapok, amelyek Kossuth halála után különszámot is kiadtak, pl. a *Képes Folyóirat* 63 oldalon mu-

⁹⁴ Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattár. Archív igazgatási iratgyűjtemény. Kiscelli Múzeum iratai. 58/1909.

⁹⁵ *Magyarország*, 1894. március 29. 5.

⁹⁶ Ez igaz a fővárosi nagy napilapok mellett a vidéki újságokra is. Ld. pl. FORGÓ Géza: Kossuth Lajos temetése és a makói sajtó. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2005*. Szerk. TÓTH István. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2006. 309–313.

tatta be Kossuth életét és jelentőségét.⁹⁷ És a lapokban sok-sok nekrológ és visszaemlékezés, szerkesztőségi értékelés is megjelent, melyek tovább szolgálták és növelték azt a Kossuth-kultuszt, amely már a Tisza-korszakban is jelentősen megerősödött (ld. Hieronymi fentebb idézett naplójegyzetét).

Kossuth országos tisztelete e grandiózus temetéssel újabb lendületet kapott, mondhatni szintet lépett, hiszen ettől kezdve sorra neveztek el róla közttereket, és egymás után készültek köztéri szobrai,⁹⁸ valamint festményei a vármegyeházák és városházák számára. A Kossuth-temetés hatása a későbbi nagy nemzeti temetéseken is tetten érhető és meghatározóvá vált pl. a nemzeti gyásztér esetében is. Ettől fogva ugyanis, ha egy országos, illetve állami nagy temetést rendeztek – egy-két kivételtől eltekintve – mindenkít a Magyar Nemzeti Múzeumból kísérték utolsó útjára. A Kossuth Lajos temetésén megjelenők és aktív szerepet játszóak közül Jókai Mórt (1904), Kossuth Ferencet (1914) és Justh Gyulát (1917) szintén a Múzeum előcsarnokában ravatalozták fel. De végül innen temették 1911-ben Hieronymi Károlyt is, aki kereskedelmi miniszterként hunyt el. És a sort folytathatnánk Görgei Artúrral (1916), az utolsó '48-as honvédként temetett Lebó Istvánnal (1928) vagy Bem Józseffel (1929). A Nemzeti Múzeumban (beleértve a múzeumlépcsőt is, ahol az 1921. évi ún. budaörsi csata halottjait ravatalozták fel) összesen húsz nagy gyászszertartásra került sor, az utolsót, gróf Zichy Jánosét Kossuth Lajos temetése után fél évszázaddal, 1944-ben tartották.

A Kossuth-temetés értékelését számosan megtették, Katona Tamás pl. a következőképpen látta: „Sajnos a nagy budapesti temetések egyre külsőségesebbek lettek. Batthyányé 1870-ben még felemelő és méltóságteljes volt, Deáké 1876-ban ízléses és szép, Andrássy Gyuláé 1890-ben már inkább csak pompázatos. Kossuth temetésén az őszinte érzések nem tudtak áttörni a pátosz mindent elborító burkán.”⁹⁹ Erre reflektált tulajdonképpen Tóth Vilmos, amikor a Kerepesi temetőről írt átfogó munkájában a Monarchia korának nagy temetéseit így értékelte: „Ezek a bizottságok által szervezett és jelentős művészek koreografálta felvonulások és temetői szertartások valódi ünnepek voltak, de elfogadhatatlan az az állítás, hogy az önreprezentáció és a politikai célok szolgálatába állított látvány mögött semmi őszinteség ne lett volna.”¹⁰⁰

⁹⁷ *Kossuth Lajos emlékezete. A „Képes Folyóirat” 1894. évi 6-ik füzetének külön kiadása.* Szerk. NAGY Miklós. Budapest, Franklin-Társulat, 1894.

⁹⁸ Ld. HEISZLER Vilmos: *Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918).* *Budapesti Negyed*, 9. 1995/3. sz. 186. „Kossuth gyászszertartása után már nem volt pszichológiai gát a Kossuth-szobrok létesítése előtt. 1912-ig 76 Kossuth-szobor létesült az országban – a magyar városok szinte elengedhetetlen tartozéka lett a jellegzetesen deklamáló pózba merevített figura.”

⁹⁹ KATONA, 1989. 21.

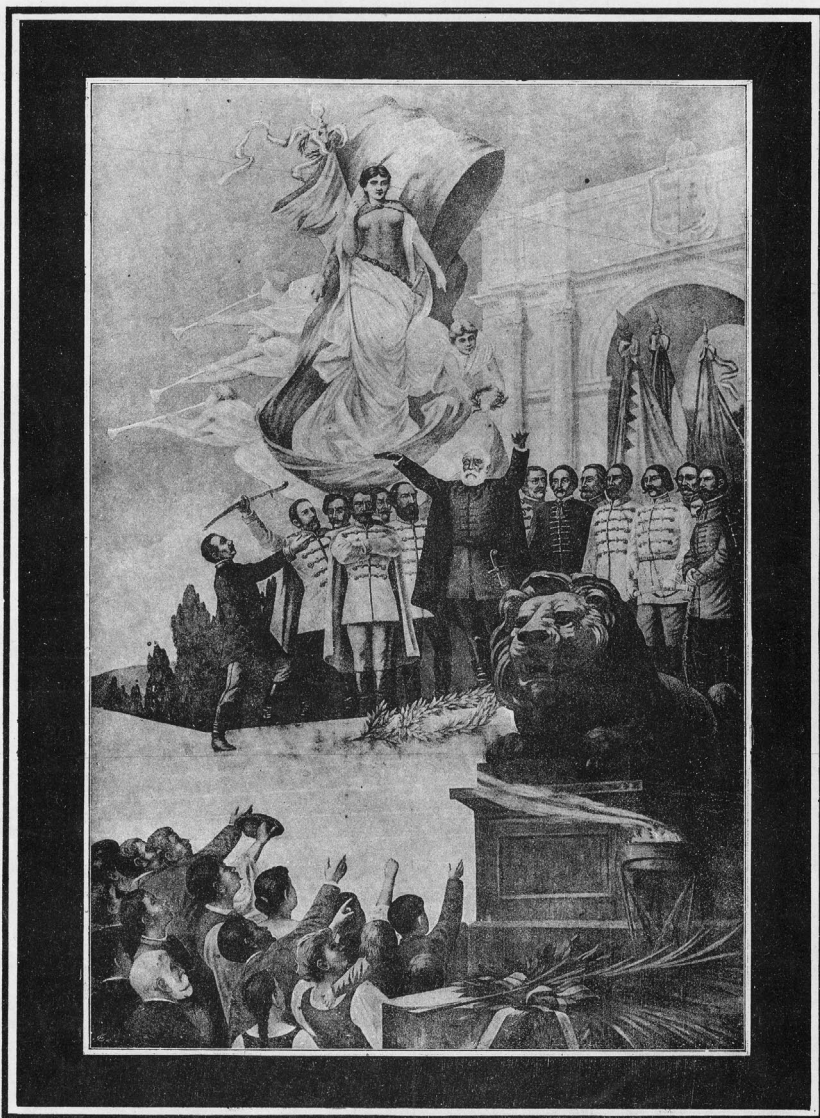
¹⁰⁰ TÓTH Vilmos: *A Kerepesi úti temető másfél évszázada.* *Budapesti Negyed*, 24. 1999/2. sz. 35.

Magunk is ezzel a véleménnyel tudunk azonosulni azzal a megjegyzéssel, hogy a pátoszt önmagában nem tekinthetjük az őszintétlenség egyik formájának, és a 19. századi ünnepi beszédeknek még olyannyira része és természetes kifejezőeszköze, hogy semmiképpen sem értelmezhetjük valami konkrétabb mondanivaló nyilvánvaló elfedésének. (Arról nem is beszélve, hogy valahol szubjektív, hogy ki mit tekint pátosznak – főként a 20–21. századból tekintve – és mi az valójában a maga korában és kulturális közegében.)

Krúdy Gyuláét már említettük, aki hiányolta, hogy a temetésen senki sem mondta ki Kossuth igazságát. Kérdés azonban ezzel kapcsolatosan, hogy mennyire volt ez elvárható azon a kegyeleti eseményen, amelyet végül is mégiscsak az uralkodó engedélyezett és a kormány, maga Wekerle miniszterelnök támogatott a háttérből. Úgy gondoljuk, hogy Kossuthnak az „igazságot” vagy a de facto politikai rehabilitációt maga a temetés megtörténte, a soha nem látott nagyságú és méltó módon lefolyt gyászünnep adta meg.

Ára 5 kr.

Ára 5 kr.

Kossuth Lajos és az aradi vértanúk megdicsőítése.
A nagy száműzött temetésének emlékére
Budapestben, 1894. április 1-én.

*Temetési emléklap, 1894. ismeretlen szerzőtől
(nyomat, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)*

NÉVMUTATÓ

- Ábrányi Emil 21
Ács Tivadar 26, 28, 83, 94–96, 99, 114
Almássy Sándor 15, 153
Almásy Pál 70, 73
Ambrozetti, Giovanni 224
Andrássy Gyula, id., gr. 32, 36, 42,
48–55, 68, 100, 138, 144, 146, 172,
177, 192, 210, 217, 218, 220, 234, 241,
243
Andrássy Gyula, ifj., gr. 68, 197
Andrássy Tivadar, gr. 232
Anka László 98, 165, 185
Antonius, Marcus 85
Appia, Henry 224
Apponyi Albert, gr. 197, 199, 201, 208,
209, 211, 212, 217, 227
Apponyi György 113, 114, 197
Arany János 65, 185, 220
Arany László 65–67, 98
Arató Endre 140
Arisztotelész 184
Asbóth Lajos 70–72, 82, 84
Asbóth Sándor 63
Assermann Ferenc 71
Aulich Lajos 87, 88
Baczoni Lajos 171
Baják László 213
Bajza József 132
Balogh Ádám 62
Balogh József 239
Balogh Péter, Ócsai 130
Baltazár Dezső 168
Bánffy Dezső, br. 188, 189, 191, 208,
211, 212, 217, 232
Bárány Zsófia 36
Barta István 80, 83, 86, 102, 108, 167
Bartha Miklós 21, 225
Bartók Lajos 225
Barvart Antal 32
Basics Beatrix 57
Báthory István 180
Batthyány Lajos, gr. 56, 57, 115, 218,
221, 222, 234, 237, 243
Baur, Ferdinand Christian 186
Bayer József Ágoston 88
Bazaine, François Achille 77, 78, 90
Beck Vilma 59
Bécsi Zsófia 184
Beksics Gusztáv 171, 172
Bellák Gábor 224
Bem, Józef 61, 85, 86, 91, 243
Benda Kálmán 130
Beniczky Árpád 21
Bergl József 138
Berkes Marci 239
Berndorff Alajos 93
Bertényi Iván, ifj. 43, 189, 198–200, 210,
211
Bertók Rózsa 184
Bethlen András 216
Beust, Friedrich Ferdinand von 36
Bismarck, Otto von, hg. 46
Bittó István 181
Bobay István 62
Bobory Károly 32
Bobula, Ján 35
Boda Vilmos 21
Boka László 39

Bónis Sámuel 142
 Boros Zsuzsanna 196, 197
 Borus Judit 188, 193, 207–209, 213, 214
 Bottlik József 235
 Bourdieu, Pierre 120
 Böszörményi László 203
 Brandt, Juliane 184, 185
 Brubaker, Rogers 129
 Brunszvik Teréz 103
 Bulyovszky Gyula 12
 Büchner, Ludwig 182, 183
 Canini, Marc Antonio 29
 Carlyle, Thomas 68
 Cassandra 42, 50
 Cato 12, 46, 200
 Cavour, Camilo Benso, gr. 65, 225
 Chassin, Charles-Louis 71
 Connerth János 134
 Conrad, Franz von Hötzenndorf, gr. 51
 Crispi, Francesco 224
 Czartoryski, Adam hg. 87
 Czékus László 164
 Czetz János 74
 Czirer Ákos 21
 Czoch Gábor 120
 Czuczor Gergely 101, 102
 Csabai Tibor 66, 69, 98
 Csáky Albin 195, 196, 198, 199, 211, 216, 222, 223, 238
 Csaky, Moritz 188, 198, 199, 212
 Csány László 80, 87
 Csávolszky Lajos 19, 21, 67
 Csengery Antal, br. 113, 220
 Csiky Lajos 184
 Cszimadia Andor 130
 Csorba Béla 26, 28
 Csorba Csilla, E. 237
 Csorba László 9, 32, 36, 44, 45, 51, 54, 56, 57, 64, 92, 93, 96, 97, 117, 120, 172, 174, 179
 Dante, Alighieri 51
 Danzer, Alfons 71
 Darányi Ignác 191
 Darwin, Charles 39, 182
 Deák Ágnes 40, 57, 93, 145
 Deák Ferenc 32, 42, 50, 56, 64, 85, 106, 112, 175, 177, 180–182, 186, 217, 218, 220, 222, 224, 234, 243
 Debreczeni-Droppán Béla 9, 207, 213, 221, 228
 Degré Alajos 12, 153
 Dembiński, Henryk, gr. 60, 61, 71, 74, 82, 84–87, 91
 Dessewffy Arisztid 81
 Dienes Dénes 92
 Diósy Ferenc 156
 Diószegi István 46, 48, 49
 Dobszay Tamás 109
 Dóczy Lajos 210
 Dolmányos István 197, 201
 Donati, Sabina 160
 Dósa Elek 220, 221, 223
 Dudek János 186
 Duka Tivadar 74
 Eckhart Ferenc 188, 192, 194, 195, 208, 220
 Eggenberger József 148
 Egressy Béni 236
 Egressy Gábor 12
 Egyed Ákos 111
 Ekmayer Ágost 130
 Elbe István 39, 40, 69, 71
 Ember Győző 169
 Emich Gusztáv 146

Eötvös József, br. 102, 106, 173, 174,
 175, 176, 177, 179, 186
 Eötvös Károly 200, 201, 204, 205, 212
 Erdődy Gábor 56, 109, 146
 Erdős József 184
 Erős Vilmos 35, 64, 186
 Fabiny Tibor 165, 182
 Falkowski, Juliusz 86
 Farkas Imre 21
 Farkas Judit 166
 Farkas Katalin 31, 57, 64, 83
 Fazekas Csaba 175, 180
 Fejérváry Géza, br. 207, 215
 Feleky László 24
 Fenyő Ervin 93
 Ferdinánd, V., magyar király (I. Ferdi-
 nánd néven osztrák császár) 131, 132,
 138
 Ferenc József, I., osztrák császár,
 magyar király 13, 21, 22, 75, 159, 176,
 181, 188–197, 199, 202, 203, 206–216,
 220, 226, 233, 237
 Finck János 41
 Fiziker Róbert 213, 226, 239
 Fogarasi János 101, 102
 Forgó Géza 242
 Frank Ignác 144
 Frank Tibor 122
 Frey, Arthur 70, 71
 Galí Máté 166
 Garay János 125
 Garibaldi, Giuseppe 97, 225
 Gergely András 69, 98, 116, 146
 Gerlóczy Károly 218–220, 223, 227, 233,
 234, 239
 Gerő András 27
 Gerster Kálmán 237
 Ghyczy Kálmán 175, 176, 177, 179, 181,
 222, 234
 Giskra, Carl 146
 Goresakov, Alekszandr Mihajlovics 50,
 53, 54
 Gosztonyi Sándor 21, 100, 157, 158
 Görgei Artúr 56–62, 64, 66–91, 95, 120,
 243
 Görgen, Gustav 92
 Görgey István 59, 74, 81, 83
 Görög Imre 25
 Görömbei Péter 102
 Götz, Christian 80
 Gracza György 153, 164
 Gratz Gusztáv 199, 202, 212
 Greguss Ágost 190
 Groszmann Zsigmond 138
 Gulácsy Gyula 21
 Gullner Gyula 152
 Gulyás Pál 102
 Gunst Péter 86
 Guyon Richárd, esquire 60, 61, 74, 81
 Györffy Miklós 86
 György Aladár 38–39
 Gyulai Éva 92
 Gyulai Pál 65, 66
 Gyurgyák János 138, 139
 Hajász Pál 164
 Hajnal István 58, 93, 95
 Hajnóczy József 130, 172
 Halász Imre 174, 177
 Halmos János 234
 Hanák Péter 188, 189, 212, 213, 216, 218
 Hankiss Ágnes 122
 Hannibál 82
 Hatala Péter 176, 178
 Haviár Dániel 21

Haynald Lajos 173, 178
 Haynau, Julius von, br. 60, 70, 79
 Heckenast Gusztáv 132
 Hegedüs Loránt 67, 68, 89
 Hegedüs Sándor 223
 Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 165, 174, 182
 Hegyaljai Kiss Géza 184
 Hegyessy Márton 152, 153
 Heiszler Vilmos 243
 Helfy Ignác 13, 19–22, 24, 29, 31, 35, 37, 38, 41, 43, 44, 46, 50, 51, 64, 67, 99, 100, 103, 107–109, 154, 155, 157–159, 163, 164, 181, 203–206. 225
 Heltai János 175
 Hentaller Lajos 21, 166
 Herder, Johann Gottfried 165
 Herman Ottó 21, 39, 40, 165, 182, 191, 208, 214, 217, 235, 236
 Hermann Róbert 9, 10, 27, 36, 37, 43, 44, 46, 49, 56, 57, 61, 62, 66, 67, 79, 94, 95, 97, 102, 122, 131, 133
 Hets Ödön 100
 Hevessy Benedek 21
 Hieronymi Károly 198, 209, 213–216, 238, 239, 243
 Hoffmann Pál 176
 Hoitsy Pál 21, 160
 Holló Lajos 21
 Hollósi Gábor 173
 Homoki-Nagy Mária 144
 Horánszky Nándor 201, 235
 Hornyák Mária 103
 Hornyánszky Viktor 135
 Horváth Ádám 21
 Horváth Boldizsár 145, 148, 226
 Horváth Mihály 26, 62, 71, 83, 99, 114, 116, 117
 Horváth Sándor 229, 235
 Horváth Zoltán 86
 Ikás Sándor 146
 Illyés Bálint 21
 Irányi Dániel 11–23, 27, 35, 36, 46, 47, 71, 158, 200, 204, 217
 Irinyi János 112
 Irinyi József 12, 112
 István I. (Szent) 102
 István nádor 116, 118
 Iványi Emma 190
 Izsák Lajos 146
 Jablonowski, Felix, hg. 80
 Jánossy Dénes 61
 Jászi Oszkár 24
 Jeiteles Hermann 138
 Jekelfalussy Vince 181
 Jékely Zoltán 86
 Jelavich, Barbara 42, 45, 54, 55
 Jellačić, Josip, br., majd gr. 60
 Jeszenszky László 21
 Jókai Mór 185, 232, 234, 241, 243
 Joó András 48
 Jordan, Władysław 86
 Jósika Miklós 95, 96, 122, 127
 Julius Caesar 63
 Justh Gyula 21, 200, 201, 208, 216, 217, 235, 243
 Justh József 133, 135
 Kaas Ivor, br. 235
 Kállay Béni 202, 208, 210
 Kállay Ödön 15
 Kálnoky, Gustav 202, 210
 Kálvin János 184
 Kammermayer Károly 213
 Kant, Immanuel 174, 183
 Károli Gáspár 185
 Károly, III., király 180

Károlyi Árpád 86
 Károlyi Gábor 21
 Károlyi Györgyné 237
 Kászonyi József 74
 Katona Csaba 218
 Katona Tamás 58, 66, 75, 213, 243
 Katus László 140
 Katzburg, Nathaniel 138
 Kazinczy Lajos 82
 Kegyes Erika 92
 Kemény G. Gábor 26, 86
 Kemény Zsigmond, br. 56, 64, 102, 111–113, 118
 Kempen von Fichtenstamm, Johann, br. 60
 Kende Péter 107
 Kende Zsigmond 139
 Kerékgyártó Árpád 100
 Kertész Botond 165
 Khuen-Héderváry Károly 207, 215
 Királyfi Árpád 145, 146, 148, 149
 Kisfaludy Károly 224
 Kiss Albert 21
 Kiss Ernő 87
 Kiss Gábor Ferenc 25, 57
 Kiss Miklós, nemeskéri 61
 Kiss Vendel 67
 Klapka György 28, 57, 59, 60, 66, 68–70, 72–74, 77, 78, 80–82, 84, 86, 90, 222
 Klösz György 227, 230
 Kmety György 61, 70, 73, 74, 82
 Knezić Károly 60
 Kociczka, Franz 70, 81
 Koltay-Kastner Jenő 11, 62, 92
 Komjáthy Béla 21
 Kont 125
 Kónyi Manó 210
 Korbuly Imre 148
 Kósa László 185
 Kosáry Domokos 7, 8, 58, 59, 66, 68–70, 89, 92, 93, 112, 139
 Kossuth Ferenc 22, 24, 25, 27, 28, 31, 37, 41, 43, 62, 63, 73, 89, 100, 101, 105, 107, 114, 155, 156, 159, 160, 164, 166, 191, 202, 203, 206, 212, 213, 220, 224, 226, 228, 233, 234, 240, 243
 Kossuth Lajos 11–22, 24–95, 97–104, 106–110, 112, 120, 122, 123, 125–129, 133, 135–142, 149–162, 188–196, 198, 200–210, 212–218, 224, 228, 229, 234–237, 240, 241, 243, 244
 Kossuth Lajos Tivadar 159, 160, 213, 220, 224, 228, 233, 234, 240
 Kossuth Lajosné Meszlényi Teréz 228, 231, 236
 Kossuth Vilma 228, 231, 236
 Kosutány Ignác 172
 Kovács Dénes 213
 Kovács Emőke 9, 46, 47, 200
 Kovács Endre 109
 Kovács Ferenc 131
 Kovács Ida 224
 Kovács István 86
 Kovács János 165
 Kovács Kálmán Árpád 9, 98, 202
 Kovács Sándor 186
 Kovács Zoltán 111
 Kozári Monika 42, 55
 Kozocsa Sándor 86
 Kő András 100
 Kölcsey Ferenc 101, 102, 167
 Kövér György 119
 Kristóffy József 27, 197, 201
 Krúdy Gyula 232, 236, 244
 Kubicza Pál 136

Kubinyi József 32
Kun Miklós 21
Kurecskó Mihály 110
Kürthy Sándor 21
Lackó Mihály 126
Laczlavik György 110
Lajos főherceg 113
Lajtai L. László 9, 126, 192
Lakatos Andor 173
Lebó István 243
Lechner Ödön 242
Lejeune, Philippe 119–121
Lengyel Tamás 57
Lepidus, Marcus Aemilius 85
Levi, Giovanni 120, 121
Ligeti Dávid 9, 42, 43, 51, 98
Linek Lajos 224
Lits Gyula 21
Lonovics József 179, 180
Lónyay Menyhért 92, 174, 220
Ludvigh János 73
Lukács Béla 216
Lukács/Lukáts Gyula 21, 38, 45, 213
Luther, Martin 165, 185
Lükő Géza 180
Lyka Károly 224
Madarász Imre 21
Madarász Jenő 21
Madarász József 15, 16, 21
Madarász László 57
Majthényi Árpád 21
Makkai Béla 98, 185
Makó Imre 164
Mályusz Elemér 186
Manhercz Orsolya 109
Marczali Henrik 113
Mária Terézia 180
Marjanucz László 164
Márkus Dezső 105
Márkus József 225–227, 231, 233
Mátrai Ernő 234
McCullough, Michael 125
Mérei Gyula 197, 205
Mészáros Lázár 60, 62, 71, 74, 85
Meszlényi Lajos 21
Metternich, Klemens hg. 112, 113
Mierosławski, Ludwik 86
Mikó Imre 24–26
Míru György 25, 107, 127, 188, 189, 191
Mocsáry Lajos 18, 19, 37, 38
Moleschott, Jakob 183
Molnár András 56
Molnár Sámuel, B. 46
Montalambert, Charles de 174, 180
Mózes 44, 56, 97, 102, 122, 163, 182
Mudrony Soma 21
Nagy Béla 66
Nagy Ferenc 21
Nagy Imre 183
Nagy Iván 181
Nagy Mézes Rita 57
Nagy Miklós 243
Nagy Noémi 9, 24
Nagy Sándor 183
Nagy Zsuzsa, L. 111
Nagysándor József 58, 60, 66, 84
Napóleon, I., 44
Nedeczky István 70, 73
Novikov, Alekszandr Vasziljevics 54
Nyárády Gábor 70
Nyáry Pál 175
Octavianus 85
Olay Lajos 21
Oltványi Ambrus 86, 93, 113
Orbán Balázs 21
Pajkossy Gábor 27, 57, 102, 164, 167

Pajor István 101
 Pál Judit 111
 Palóczy László 220, 221, 223
 Pap Imre 168
 Pápay István 194–196, 207, 220
 Papp Elek 21
 Paszkevics (Paskievics), Ivan
 Fjodorovics, hg. 77, 87
 Péchy Tamás 200, 235
 Perczel Dezső 232
 Perczel Mór 57, 60, 61, 64,
 Péter László 190
 Péterfy Jenő 60, 64, 74, 83
 Petőfi Sándor 11, 185
 Petrich Ferenc 21
 Peyrot, David 224
 Piusz, IX., pápa 174, 176
 Podmaniczky Frigyes, br. 191, 227
 Polónyi Géza 204, 205, 217, 223, 226,
 238
 Pölöskei Ferenc 197, 205
 Prágay János 59, 70
 Prileszky Tádé 178
 Prometheus 95, 122
 Puky Miklós 99, 114
 Pulszky Ferenc 29, 57, 69, 70, 86, 92, 93,
 102, 117, 231
 Pulszkyné Walter Terézia 92
 Püskei Levente 111
 Rác György 110
 Radics Béla 239
 Rákosi Jenő 192
 Rákosi Viktor 236
 Ramming, Wiulhelm 70
 Ráth Károly 194, 233
 Rauscher, Joseph Ottmar von 181
 Rechberg, Johann Bernhard von, gr. 92
 Reed, Edward 103
 Réti István 224
 Révész Imre, ifj. 183
 Reznák Erzsébet 52
 Riedel Miklós 66
 Rill József 169, 170
 Rohonczy Gedeon 225
 Rónay Jácint 74
 Ruttkayné Kossuth Lujza 71, 225
 Rüstow, Wilhelm 71
 Salacz Gábor 175, 179, 188, 198–202,
 206
 Salamon Ferenc 66
 Salvatorelli, Luigi 97
 Sámson 112
 Sárkány Sámuel 233, 234
 Sarnyai Csaba Máté 173
 Scharf Mór 119
 Schiller, Friedrich 98
 Schlauch Lőrinc 169, 170, 171
 Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst
 185
 Schlesinger, Max 70
 Schlik, Franz, gr. 70, 80, 81
 Schopper György 181
 Schöpflin Aladár 68
 Schwarczwölder Ádám 9, 52, 98, 164,
 166, 188, 190
 Schwartz Gyula 15, 88
 Scotus Viator ld. Seton-Watson, Robert
 Sélley Sándor 239,
 Seton-Watson, Robert 24
 Simonfay János 21
 Simonyi Ernő 13, 20, 38, 43, 44
 Simor János 173, 174, 177
 Sinkovics István 106
 Sipos Gábor 111
 Somlyói Tóth Tibor 191
 Somossy Béla 21

Spinoza, Baruch 165
 Spira György 27, 71
 Stróbl Alajos 237, 242
 Sturmman György 225
 Szabad György 29, 31, 36, 41, 69, 96,
 101, 109, 124, 165, 167
 Szabó Dániel 196, 197
 Szabó Dezső 185
 Szabó Imre 74
 Szakály Sándor 165
 Szalay Imre 21
 Számadó Emese 67
 Szapáry Gyula, gr. 198–200, 211, 212,
 222, 223
 Szarvady (Hirschl) Frigyes 93
 Szathmáry György 38–40
 Szatmári Mór 166
 Szávodszky József 21
 Széchenyi Béla, gr. 100
 Széchenyi István, gr. 7–10, 92–127, 56,
 64, 68, 85, 86, 89, 167, 203, 234
 Szecsődy Kálmán 21
 Szederkényi Nándor 21
 Szekfü Gyula 35, 36, 42, 43, 49, 51, 54,
 64, 68, 69, 89, 98, 116, 118, 186, 188,
 191, 198, 203, 206
 Széll Kálmán 52, 191
 Szemere Bertalan 60, 80
 Szendrei Ákos 200, 201
 Szente Zoltán 190
 Szentiványi Árpád 225
 Szeremlei Sámuel 71, 168, 183
 Szigeti István 179
 Szikszai György 168
 Szikszay Lajos 64, 118
 Szilágyi Dezső 198, 199, 210, 211, 216,
 218
 Szilágyi Sándor 71
 Szilágyi Virgil 15, 31
 Szily Kálmán 100
 Szinnyi József 102
 Szilávy József 181, 217, 234
 Szoboszlai Margit 71
 Szondy Máté 125
 Tanárky Gyula 62, 69, 70, 74, 92, 93
 Tasi Réka 175
 Teleki László gr. 26, 57, 65, 85–87,
 92–96, 99, 114, 220, 221, 223
 Tetty Nándor 63
 Thallóczy Lajos 192, 194, 202, 207, 209,
 215, 218, 233
 Tisza István, gr. 68, 198, 209, 211
 Tisza Kálmán, gr. 13, 15, 22, 52, 68,
 192, 197, 198, 214, 238
 Tisza Lajos, gr. 207, 215
 Toldy Ferenc 220, 222
 Tomcsányi Móric 173
 Tompa Mihály 185
 Tóth Béla 99–101
 Tóth Ernő 21
 Tóth István 242
 Tóth László 27
 Tóth Vilmos 243
 Tóth Zoltán, I. 42, 64, 98, 106, 128, 180,
 191
 Tóth-Barbalics Veronika 203
 Török Jenő 171, 173, 179, 183
 Törs Kálmán 21
 Trefort Ágoston 180, 220
 Trócsányi Zsolt 56
 Türr István 224, 232
 Ugron Gábor 21, 201, 204–206, 212
 Ujvári Péter 93
 Ujváry Gábor 51, 52, 175, 177, 190
 Unger Alajos 21
 Urbán Aladár 57

Urváry Lajos 164
Vágó Pál 236
Válly Árpád 21
Várnai Sándor 164, 165, 167, 184, 185
Vas György 203
Vas Zoltán 69, 89
Vásárhelyi Judit, P. 39
Vasvári Kovács József 235
Vasvári Pál 11, 12
Velkey Ferenc 98, 109, 111–113, 118,
121–125
Veres Ildikó 92
Veres József 224
Vetter Antal 74, 80, 82
Vidats János 12
Viktor Emánuel 225
Viszota Gyula 64, 108–117, 121, 125
Vogt, Karl 182
Voli, Melchiorre 225
Völgyesi Orsolya 57
Vörösmarty Mihály 167, 185
Vukovics Sebő 74, 87, 176
Wad, Nathaniel 125
Walter, Johann Friedrich August 92
Walterné, Henriette Meyer 92, 117, 120,
121
Wekerle Sándor 188, 193, 194, 198, 199–
211, 214, 216–219, 226, 232, 237–239,
244
Wenckheim László, br. 178
Wesselényi Miklós, br. 10, 56, 64, 85,
112, 113, 118–121
Wiesner, Alois Carl 70
Windisch-Grätz, Alfred zu, hg. 60
Worthington, Everett 125
Zafiri László 165, 182, 183
Zakar Péter 25, 57
Zboray Béla 21
Zichy Antal 100, 108, 123
Zichy János, gr. 243
Zichy Karolina ld. Károlyi Györgyné
Zoványi Jenő 102

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Abaúj vármegye 142
Adriai-tenger 43
Ágya 183
Alsó-Szlavónia 141
Amerika ld. Amerikai Egyesült
Államok
Amerikai Egyesült Államok 61, 148
Anglia 48, 61, 63, 77, 103, 107
Arad 60, 66, 72, 87, 88, 91, 128, 167
Austria ld. Ausztria
Ausztria 12, 26, 32–33, 74, 75, 95, 99,
111, 132, 144, 145, 149, 181
Ausztria–Magyarország ld. Osztrák–
Magyar Monarchia
Ázsia 53
Bács vármegye 173
Balkán 42–55
Bánáti határőrvidék 30
Baracone di Colegno ld. Collegno
(al Barracone)
Baranya vármegye 166
Bécs 32, 36, 38, 54, 58, 63, 76, 82, 88,
92, 93, 106, 114, 116, 144, 145
Békés vármegye 143
Belgium 33
Belgrád 45
Bereg vármegye 126
Berlin 53–55, 180
Borsod vármegye 131, 133, 134, 136,
137, 142
Borsod-Abaúj-Zemplén megye 131, 134
Bosznia-Hercegovina 37, 38, 42, 46,
52–55
Branyiszkó 80, 81
Brüsszel 95
Buda ld. Budapest
Budapest 10–12, 21, 42–55, 58, 61, 62,
64, 80–82, 87, 88, 91, 102, 103, 105,
106, 108, 113, 122, 126, 128–132, 135,
136, 138–140, 142, 143, 145–148, 153,
155, 156, 160, 164, 167, 168, 171–173,
175, 178, 179, 181, 185
Budavár 55
Bulgária 53
Cegléd 52
Cibakháza 82
Ciszlajtánia 145, 146, 180, 181
Collegno (al Baraccone) 38–41, 43,
45–46, 55, 67, 100, 155–159, 164, 165,
182
Csajkás kerület 30
Csanád 179
Csehország 34, 131, 132
Debrecen 12, 31, 58, 66, 84, 85, 183
Döbling 92, 109, 117, 124
Duna 47, 53, 101
Dunántúl 83, 172
Eperjes 11, 81
Erdély 15, 26, 29, 31, 37–39, 47, 82,
130, 134, 143, 165, 170, 172, 173,
179, 180
Erdélyi Nagyfejedelemség 143
Észak-Amerika 181
Észak-amerikai Egyesült Államok 33
Északnémet Szövetség 149
Európa 44, 48, 51, 53, 138
Fekete-tenger 53
Fiume 142

Francia Köztársaság 148
francia Riviéra 207, 215
Franciaország 33, 129
Genf 114, 180
Habsburg Birodalom 7, 96
Hajdúszoboszló 204
Hernád 82
Hódmezővásárhely 18, 100, 157, 158,
164, 168
Horvát-, Tót- és Dalmátországok ld.
Horvátország
Horvátország 29, 31–33, 136, 137, 138,
140, 141, 142
Hunyad megye 38
Igló 80
India 74
Isaszeg 61, 82, 88
Itália 28
Jászládány 156
Jászó 80
Kalocsa 173
Kápolna 84
Kaposvár 138
Kassa 81
Katonai Határőrvidék 145
Királyhágó 143
Klagenfurt 74, 77
Komárom 57, 67, 72, 74, 82, 90
Konstantinápoly 44
Közép- és Kelet-Európa 139
Kütahya 26–30, 33, 65
Lajta 152
Lajtánia 54
Lengyelország 43, 103
Lipce 59
Lombardia 65
London 59, 65, 92–95, 99, 129
Lugos 82
Magyarország 7, 9, 10, 24–38, 41, 42–55,
91, 93, 98, 99, 102, 109, 110, 112, 114,
128, 130–132, 134, 137–146, 148, 155,
159–161, 170, 181
Makó 180
Máramarossziget 183
Maros 78, 91
Marseilles 40
Márvány-tenger 52
Medgyes 134
Metz 78
Mezőség 38, 39
Milánó 29
Monarchia ld. Osztrák–Magyar Monar-
chia
Monsummano 163, 181
Montenegró 53
Mór 83
Munkács 72
Nagy-Britannia 33
Nagyvárad 77
Német Császárság 149
Németország 102, 129, 132
Németürög 166
New York 59
Nógrád 101
Nyitra vármegye 136
Nyugat-Európa 131
Olasz Királyság 160
Olaszország 97, 103, 109, 160, 182
Olmütz 87, 88
Orosz Birodalom 43, 45–47, 52–53
Orsova 59, 65
Oszmán Birodalom 44, 47–49, 82
Osztrák Császárság 60, 144, 145, 149
Osztrák örökös tartományok 99

Osztrák–Magyar Monarchia 43, 46–50,
 53–55, 146, 147, 148, 150, 152, 155,
 159, 180
 Párizs 12, 85, 86, 93, 96, 148
 Pécs 13, 14, 15
 Pest ld. Budapest
 Pest vármegye 114, 126, 131, 167
 Pétervárad 72
 Plevna 49
 Pozsony 12, 60, 100, 104, 107, 111, 131,
 132, 138–140, 143, 172
 Prága 53
 Reichsstadt 53
 Róma 166, 172, 176, 180, 186
 Románia 29, 34
 Russia ld. Orosz Birodalom
 Sajtó 82
 San Stefano 52
 Sopron 41
 Spanyolország 182
 Svájc 12, 33
 Szabolcs vármegye 142, 156
 Szatmár 171
 Szeged 62
 Szentpétervár 43, 45, 48, 53
 Szerbia 29, 34, 45, 53
 Szilágy megye 64, 118
 Szlavónia 137, 140, 141, 143
 Szombathely 134
 Tállya 164
 Temesvár 82, 91
 Tinnye 164
 Tisza 78, 80, 91, 101
 Tiszafüred 60, 61, 82
 Tiszántúl 168
 Tokaj 82
 Toporc 11
 Torinó 12–18, 20, 21, 26, 28–29, 32, 34,
 36–38, 41, 44, 51, 97, 98, 100–103,
 107, 118, 120, 123, 124, 127, 128, 156,
 157, 158, 159
 Torino ld. Torinó
 Toscana 164, 181
 Törökország 26, 58, 73, 82, 93
 Trencsén vármegye 136
 Trója 50
 Turin ld. Torinó
 Túrmező (Turopolje) 140, 141
 Turóc vármegye 133
 Túrócszentmárton 53
 Ung vármegye 101, 107, 136
 Vác 80
 Vág 84
 Valdieri 16, 17, 32
 Városliget 153
 Vas vármegye 134, 137, 142
 Vatikán 176
 Veszprém vármegye 136
 Vidin 58, 59, 63, 80, 82, 87
 Viktring 74
 Világos 76, 78
 Villafranca 65
 Virginia 179
 Württemberg 134, 142
 Zágráb vármegye 140
 Zilah 118

A KÖTET SZERZŐI

Csorba László, az MTA doktora, ELTE BTK Történelmi Intézet, egyetemi tanár
Debreczeni-Droppán Béla, történész-levéltáros, főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum

Hermann Róbert, az MTA doktora, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, a parancsnok tudományos helyettese; Károli Gáspár Református Egyetem, a Történettudományi Doktori Iskola vezetője; VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori kutatócsoport, csoportvezető

Kovács Emőke, PhD, történész

Kovács Kálmán Árpád, PhD, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori kutatócsoport, tudományos munkatárs

Lajtai L. László, PhD, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori kutatócsoport, tudományos munkatárs; Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet, tudományos munkatárs

Ligeti Dávid, PhD, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

Nagy Noémi, PhD, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat-ELTE Jogtörténelmi kutatócsoport, tudományos munkatárs; Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Jogi Tanszék, adjunktus

Schwarzwölder Ádám, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
A kötetet gondozta XXXXX
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten